

**AZƏRBAYCANLILARIN
SOYQIRIMI:**
tarixin qanlı salnaməsi

I cild

BAKI – 2012

Kitabın ideya rəhbəri:

Ramiz MEHDİYEV,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının
rəhbəri, həqiqi dövlət müşaviri, akademik

Redaktor:

Əli HƏSƏNOV,

Tarix elmləri doktoru, professor

Buraxılışa məsul:

Bəxtiyar SADIQOV,

Milli Məclisin deputatı,

«Azərbaycan» qəzetinin baş redaktoru

Kitabın üz qabığındakı şəkil Quba məzarlığındandır

ISBN 5-86874-524-5

© «Azərbaycan» qəzeti

**Kitab Azərbaycan xalqının
ümummilli lideri Heydər Əliyevin
əbədiyaşar xatirəsinə ithaf edilir**

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini ifşa etmək, bütün həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bu sahədə hələ qarşıda görüləsi işlərimiz çoxdur. Azərbaycan dövləti, ictimaiyyəti, xaricdəki Azərbaycan icmaları üzərinə böyük, məsuliyyətli vəzifələr düşür. Əsl soyqırımı haqqında həqiqətləri real tarixi faktlar əsasında, dəlillərlə müntəzəm surətdə dünya dövlətlərinə və ictimai fikrinə çatdırmaq, bu hadisələrin ilhamçılarını və təşkilatçılarını bəşəriyyətə tanıtdırmaq bizim, indiki nəslin müqəddəs vəzifəsidir. Bu məsələdə bütün Azərbaycan xalqı, dünya azərbaycanlıları bir olmalı, eyni mövqedən çıxış etməlidirlər.

Heydər ƏLİYEV

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa və Zəngəzura İrandan və Osmanlı imperiyasından çoxlu sayda erməni ailələrinin köçürülməsi, 1905-ci və 1918-ci illərdə erməni hərbi dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdiyi kütləvi qətlər və talanlar, 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan Respublikası ərazisindəki ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsi, 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədi güdən genişmiqyaslı müharibə və onun bu gün də davam edən acı nəticələri, 1992-ci ilin Xocalı faciəsi – bunlar təcavüzkar erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin qanlı səhifələridir.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında «Erməni vilayəti» adlandırılan inzibati

bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. «Böyük Ermənistan» ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına «bəraət qazandırmaq məqsədi ilə» erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfi plan həyata keçirilməyə başlandı.

Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diridiri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədi ilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində, bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədi ilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda, onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. «Yazıq, məzlum erməni xalqı»nın surətini yarada-raq əsrin əvvəllərində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədənlər soyqırımı qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəllərində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələ-nərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da

güclənən antiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın, əslində, bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədi ilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımını kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürüst hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi

soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini qeyd etmək məqsədi ilə *qərara alıram*:

1. *31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.*
2. *Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.*

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

GORUS – 2010: ABSURD TEATRI MÖVSÜMÜ

Ramiz MEHDİYEV,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Biz 2010-cu il oktyabrın 16-da erməni absurd teatrının səhnəsində növbəti tamaşanın şahidi olduq. Bu dəfə tamaşa Yerevandakı teatr səhnəsində deyil, Gorus şəhərində göstərilirdi. Tamaşanın baş qəhrəmanı hansısa sırayı artist deyil, Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyanın özü idi – bəli, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımının, Dağlıq Qarabağın və ona bitişik ərazilərin azərbaycanlı əhəlisinə qarşı etnik təmizləmələrin əsas təşkilatçılarından biri olmuş Serj Sarkisyan. Bu dəfə özünü akademik kimi göstərməyə çalışan prezident teatr səhnəsindən bütün elm aləmini tarix elmində «yeni kəşflər»lə heyrləndirməyi qərara almışdı. Erməni diasporunu təmsil edən jurnalistlər qarşısında Sarkisyanın çıxışının «şedevrləri»ndən biri ondan ibarət idi ki, guya, «tərkibində bircə nəfər də erməni olmayan genetik və linqvist alimlərin «hansısa böyük bir qrupu» uzun müddət mürəkkəb bir tədqiqat aparmışdır.

«Son nəticələrə görə, erməni dilinin ən azı səkkiz min illik tarixi vardır. Bu o deməkdir ki, biz bir millət kimi ən azı səkkiz min ildir mövcudluq». Etiraf etmək lazımdır ki, Lisenko geneti-

kanı təqib etməyə başladığı dövrdən bu yana dünya elmində genetikanın bu və ya digər dilin yaşını müəyyən etmək qabiliyyəti kimi sensasiyalı bir kəşf eşidilməmişdir. Bu başabəla alim nə qədər canfəşanlıq etsə də, bu «yeni pyes»ə ciddilik əlaməti verməyə və bu məzhəkənin kobudluğunu gizlətməyə nail ola bilməmişdir. Lakin prezidentliyinin legitimliyi hətta erməni cəmiyyətinin özü tərəfindən də şübhə altına alınan Serj Sarkisyan coşaraq Gorus teatrının səhnəsindən erməni cəmiyyətinin layiq olduğu siyasi liderin obrazından daha çox özünün şəxsi daxili mədəniyyətinin və savadının səviyyəsini əks etdirən bir sıra kəskin bəyanatlar verməyi də özünə rəva bilməmişdir.

Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı ilə yanaşı yaşamış və taleyinə bundan sonra da onunla qonşuluq etmək yazılmış erməni xalqı, heç şübhəsiz, əyalət sakini səviyyəsində mənasız çıxışlar etməklə təkcə özünü deyil, abırlı vətəndaşların bədbəxtliyindən, təmsil etdiyi cəmiyyəti də gülünc vəziyyətə salmayan daha yaxşı rəhbərə layiqdir.

Serj Sarkisyan erməni diasporunu təmsil edən jurnalistləri Ermənistana dəvət edib bu şansdan yararlanmaq, onları regionda baş verən hadisələri obyektiv və qərəzsiz işıqlandıрмаğa çağırmaq əvəzinə görüşə öz dar təfəkkürünə uyğun yanaşaraq «prezident» tapşırığını vermişdir: tarixi faktları tanınmaz dərəcədə təhrif etmək, tarixi onun dediyi tərzdə yenidən yazmaq, elmi mənbələrə əhəmiyyət verməmək, onların əvəzinə isə Sarkisyanın təklif etdiyi mif və uydurmalara əsaslanmaq. Sağlam akademik mühitdə dövlət rəhbəri, adətən, elmi-tədqiqat prosesinə müdaxilə etmir, alimlərin aktual problemləri öyrənmələrinə və əldə olunmuş nəticələrin sonradan dərc edilməsinə və geniş müzakirəsinə şərait yaradır. Bu nəticələr peşəkar, hərtərəfli, qərəzsiz – bu məqam da az əhəmiyyət kəsb etmir – mövcud mənbələr bazasının bütün kompleksinin tənqidi təhlili əsasında, bəzi mənbələri fərqləndirmədən, digərlərinə

məhəl qoymadan aparılmış təhlil əsasında alınmalıdır. Ermənistanda isə rəhbərlər, deyəsən, tədqiqat işinin mədəniyyətinə və bu məsələyə bütün dünyada qəbul edilmiş elmi yanaşma ilə tanış deyillər. Burada ölkəyə gəlmiş qonaqlara – onların arasında bəlkə də öz işinin həqiqi peşəkarları da vardı – elmi mühitdə gülməli, dövlət başçısının dilindən eşidildikdə isə, ümumiyyətlə, biabırçı səslənən tamamilə başqa metodlardan istifadə etmək məsləhət görülür.

Ermənistan dövlətinin başçısı həmin tədbirə toplaşmış auditoriyadan daha çox ətraf aləmə ünvanlanmış mesaj göndərərək əsla utanıb çəkinmədən oradakı adamlara bildirmişdir ki, həmin tədqiqatın yekunları, ümumiyyətlə, hazırdır və indi alimlərin bütün işi həqiqət axtarışına deyil (həqiqət artıq tapılmışdır!), yalnız onun və komandasının əvvəlcədən hazırladığı təbliğat şüarlarını təsdiq etməyə yönəldilməlidir, hətta çoxsaylı faktlar və sənədlər həmin şüarlara zidd olsa belə. Elmin siyasi məqsədlərə (bəzən də, ümumiyyətlə, miflərə) tabe edilməsi normal hal sayılan ölkədə dövlət başçısının dilindən bu günlərdə Gorusda səslənənlərə bənzər bəyanatların verilməsi mümkündür.

Yetmiş il bundan əvvəl alman alimləri və Üçüncü Reyxin liderləri ari irqin müstəsnalığı barədə buna oxşar «qiymətli direktivlər» vermişdilər. Bir millətin başqalarından üstünlüyü, birinin qədim və təmizqanlı, digərlərinin gəlmə və qarışıq olması barədə söhbətlərin nə ilə nəticələnməsi hamıya yaxşı məlumdur. Təəssüf ki, öz xalqını təxminən eyni fəlakətli istiqamətə sürükləyən bugünkü Ermənistanın rəhbərləri yaxın tarixdən ibrət dərsi almamışlar.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsi barədə danışıqlar prosesinin davam etdiyi və bu münaqişənin təqsirkar olan Ermənistanın 1975-ci il Helsinki Yekun Aktının müddəalarına əsaslanan yenilənmiş Madrid prinsiplərini qəbul etməsinin hamının səbirlə gözlədiyi

bir vaxtda, beynəlxalq təşkilatlar və dünyanın aparıcı ölkələrinin parlamentləri bir-birinin ardınca Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana mənsub olmasını, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin özbaşına interpretasiya edilməsinin yolverilməzliyini, Ermənistanın işğal etdiyi əraziləri azad etməsinin və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qaytarılmasının zəruriliyini təsdiq edən qətnamələr qəbul etdiyi bir vaxtda Serj Sarkisyan bütün bu sənədləri inadkarcasına görmədən və beynəlxalq birliyin mövqeyinə məhəl qoymadan diaspordan olan qonaqlarına məsləhət görür ki, onlar öz səylərini «ikinci erməni dövlətinin, Dağlıq Qarabağ respublikasının təşəkkülünə, möhkəmlənməsinə, inkişafına və beynəlxalq aləmdə tanınmasına» yönəlsinlər. Ermənistan prezidenti ətrafına nəzər salmaq, beynəlxalq aləmdə təklənməsini dərk etmək və nahamar taxtaya vurulmuş mismarı çəkib çıxarmağa başlamaq əvəzinə həmin mismarı sona qədər vurmağa çağırır, başa düşür ki, gələcəkdə bu səhvlərin düzəldilməsi indikindən daha ağırlı olacaqdır. Ermənistan özünü dalana nə qədər çox təpirsə, oradan çıxmaq bir o qədər uzun və çətin olacaqdır. Buna görə bütün məsuliyyəti dövlətin rəhbərləri daşımaları.

«İkinci (sonra isə üçüncü, dördüncü...) erməni dövləti»nin hansı beynəlxalq miqyasda tanınmasından söhbət gedə bilər və Ermənistanın rəhbərləri öz həmvətənlərini necə saxta ümidlərlə yaşadırlar ki, beynəlxalq birlik özünün çoxsaylı qətnamələri ilə artıq birmənalı şəkildə bildirmişdir ki, bu, heç vaxt olmayacaqdır! Ermənistan rəhbərliyi nəyə ümid edir? Möcüzəyəmi? Bəlkə də onlar ümid edirlər ki, nümayiş etdikləri hədsiz tərsliyin qarşısında nə Azərbaycan, nə də dünya birliyi davam gətirəcəkdir?! Bu illüziyadan yaxa qurtarmağın vaxtı çatmamışdır?

1980-ci illərin avantüristləri özlərinin dardüşüncəli həmvətənlərini Yerevanın və Xankəndinin küçə və meydanlarına çı-

xararkən «miatsum» utopiyasının perspektivsiz və puç olmasını o vaxt başa düşməmişdilər, indi Ermənistan rəhbərlərinin bu faciəli səhvi başa düşməsinin vaxtı çatmamışdırmı? Ölkənin indiki liderləri, elə sadə ermənilər də fikirləşirləmi ki, əgər həmin illərdə «Krunk» və «Qarabağ» komitələrindən olan saxta patriotlar öz xalqını bu mənasız avantüraya cəlb etməsəydilər, Cənubi Qafqaz regionu bu gün necə olardı? Şübhə yoxdur ki, bu region üç ölkənin sıx inteqrasiya etdiyi nümunəvi region olardı, orada insanın milliyyətinin elə bir böyük əhəmiyyəti olmazdı və hər kəs öz identikliyinə qoruyub saxlamaq, xalqlar isə öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanına malik olardı. Bəs bu avantüristlər nəticə etibarilə nəyə nail oldular? Onlar mənasız müharibədən, minlərlə taleyin qırılmasından, milyonlarla qaçqından, dağıntılardan, geniş sahələrin becərilmək əvəzinə minalanmasından, sosial xərclər əvəzinə hərbi xərclərin artırılmasından başqa heç nəyə nail olmamışlar – Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək mümkün olmamışdır və heç vaxt mümkün olmayacaqdır – nə 20 il bundan əvvəl, nə bu gün, nə də 100 ildən sonra. Nə birbaşa, nə də qondarma «müstəqillik» sayəsində. Nəhayət, bu səhvi başa düşmək və diasporu təmsil edən jurnalistlərə daha ağıllı məsləhətlər vermək vaxtı çatmamışdırmı?!

Serj Sarkisyan Gorusdakı çıxışında hiddətlənmişdir ki, Stepan Şaumyanı Azərbaycanda «bandit» adlandırırlar. Lakin ermənilərə himayədarlıq edən və onlar üçün dövlət yaratmış kommünizm rejimi artıq tarixi keçmişdə qalmışdır. Bu gün biz öz keçmişimizdə baş vermiş hadisələri dərk etməkdə azadiq. Bu işdə arxiv materialları bizə kömək edir. Prezident Serj Sarkisyan keçmişə aid ideoloji mətnlərdən gətirdiyi sitatlarla pərdələnməyə nə qədər çalışsa da, faktları inkar etmək olmaz. XX əsrdə Azərbaycan xalqının tarixinin ən faciəli səhifələrindən biri Stepan Şaumyanın adı ilə bağlıdır. S.Şaumyan bolşevizm hərəkatının bayrağı altında çıxış edərək faktiki «Daşnaksütyun»

partiyasının proqramını həyata keçirirdi. Bu partiyanın strateji məqsədi isə Azərbaycan və Türkiyə ərazilərinin xeyli hissəsində erməni dövləti yaratmaq idi. Bu məsələni yalnız azərbaycanlı və türk əhalinin qırılması hesabına həll etmək mümkün idi. Ermənilərin rəhbərləri də bu imkandan istifadə etmişlər.

1918-ci il yanvarın 11-də Rusiya bolşevik hökumətinin «Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Türkiyə Ermənistanında yaşayan ermənilərin tam müstəqillik də daxil olmaqla, öz müqəddəratını azad təyin etmək hüququ»nu dəstəkləyən dekreti dərc ediləndən sonra S.Şaumyan birdəfəlik erməni ekspansionizmi yolunu tutmuşdur. S.Şaumyanın ikili partiya mənsubiyyəti faktı onu izah edir ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlı əhalinin kütləvi şəkildə qırılmasını təşkil edərkən daşnak silahlı dəstələrindən istifadə etmişdir. S.Şaumyan sonralar etiraf etmişdir: «Biz bəhanədən istifadə etdik... və bütün cəbhə boyu hücumla keçdik... Bizim 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvəmiz vardı. «Daşnaksütyun»un 3-4 min nəfərə yaxın milli hissəsi də bizim sərəncamımızda idi. Sonuncuların iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri verirdi, lakin bundan yaxa qurtarmaq mümkün deyildi. Biz bilərəkdən buna gəldik. Əgər onlar (yəni, azərbaycanlı siyasi qüvvələr) Bakıda üstünlük təşkil etsəydi, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan ediləcəkdi»¹.

Nəticədə üç gün ərzində – 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-dək bolşevik-daşnak qoşunları Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlıyı milli mənsubiyyətə görə məhv etmişdir. Bütün bunlardan sonra S.Şaumyanı azərbaycanlıların soyqırımının əsas təşkilatçısı hesab etməmək olarmı?

Gorus görüşündə jurnalistləri «Arsax haqqında həqiqi və obyektiv məlumatı» dünya birliyinə çatdırmağa, «həqiqəti fəal göstərməyə», «gerçəkliyə bəzək-düzək vurmamağa» çağırmışlar. Yaxşı məsləhətdir, mübahisə etməyə dəyməz. Lakin hər dəfə müəyyən xarici telekanal və ya mətbu nəşr əsl həqiqəti –

erməni talançılar tərəfindən dağıdılmış və yandırılmış Şuşanı, Dağlıq Qarabağa bitişik yeddi rayonda məhv edilmiş və təhqir edilmiş mədəniyyət abidələrini, boşaldılmış kəndləri, Serj Sarkisyanın keçmiş həmkarları tərəfindən Xocalıda törədilmiş vəhşiliklər haqqında videokadrları bəzək-düzəksiz işıqlandıranda həm Ermənistanda, həm də diasporda dərhal hay-küy qaldırırlar, çünki bu, Ermənistan rəhbərliyinin və diasporun məqsədlərinə cavab vermir. Onlar «gerçəklik» deyəndə medalın yalnız bir üzünü başa düşürlər. Onlar «Arsaxın problemləri» və «bugünkü arsaxlının qayğıları» dedikdə yalnız etnik erməniləri başa düşür, Dağlıq Qarabağ sakinləri olan əhalinin az qala üçdəbir hissəsinin üstündən qələm çəkirlər. Əgər xarici jurnalistlər bu cür məsləhətlərə əməl edərək Dağlıq Qarabağ azərbaycanlılarının indi yaşadığı müvəqqəti qəsəbələrə baş çəksələr, öz doğma yurdlarına qaytarılmasını gözləyən bugünkü «arsaxlı»-azərbaycanlının qayğılarını bəzək-düzəksiz işıqlandırsalar, vəziyyətin nə dərəcədə naqolay olacağı aydın deyilmi? Ermənistan liderləri «obyektiv gerçəkliyi» özləri istədiyi kimi başa düşürlər. Onlar, Göbbels kimi, bu gerçəklikdə erməni olmayanlara yer olmadığını güman edirlər.

Serj Sarkisyan Gorusda Azərbaycanı, onun təbirincə desək, neftdən əldə edilən dollarları «yalan, saxtakarlıq və qara təbliğatın yayılmasına» xərcləməkdə təqsirləndirmiş və ermənilərin «bütün dünyadakı insan potensialını» buna qarşı qoyacağını vəd etmişdir. Ola bilsin ki, o, hansısa bir «məxfi silah» kimi ehtiyatda saxladığı «bütün dünyadakı insan potensialı» dedikdə, yəqin ki, bu yaxınlarda ABŞ-da ifşa edilmiş əslən Ermənistandan olan, qoca və imkansız adamları aldadaaraq onların pullarını oğurlayan, həmin pulları isə korrupsiyaya qurşanmış kongresmenlərin seçki kampaniyasına kömək adı ilə onların pul gücünə ələ alınmasına xərcləyən böyük bir cinayətkar qrupu nəzərdə tutmuş. Bütün bu illər ərzində ermənilər sırayı vergi ödəyicilərindən oğurladıqları pullar hesabına

ələ aldıqları senatorların və Nümayəndələr Palatasının üzvlərinin dilindən Azərbaycan haqqında və regionda baş verən proseslər barədə ağlasığmaz yalanlar yayır, qara təbliğat aparırdılar. Məlum olmuşdur ki, bu kriminal şəbəkə Ermənistanın ali vəzifəli məmurlarına bağlıdır. O ki qaldı neftdən əldə olunan dollarların taleyi məsələsinə, Ermənistanın rəhbərlərinin bu barədə narahat olmasına dəyməz. Həmin pullar məktəblərin, xəstəxanaların, əsrlər boyu yaşadıkları yerlərdən məhz bu müharibədə özləri üçün siyasi karyera yaratmış və bu gün diaspor jurnalistlərinə artıq «qiymətli direktivlər» verən keçmiş səhra komandirləri tərəfindən qovularaq məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş insanlar üçün müvəqqəti qəsəbələrin tikintisinə xərclənir.

Jurnalistlərə ünvanlanmış bu cür xahişlərdən biri də Ermənistanın hakim rejiminə döyüş meydanında qazanılmış «qələbə»ni diplomatiya sahəsində möhkəmləndirməkdə kömək etməkdir. Bütün bu illər ərzində Ermənistanda hələ də başa düşməyiblər ki, Ermənistan qonşu dövlətə qarşı təcavüz törətməklə, onun ərazisini işğal etməklə, etnik təmizləmələr aparmaqla, şəhərləri və kəndləri vəhşicəsinə dağıtmaqla, əslində, qalib gəlməmiş, məğlub olmuşdur! O, yaranmış bu qədər fürsəti əldən verməklə sülhü uduzmuşdur. Bunu başa düşmək üçün bugünkü Azərbaycanı Ermənistanla müqayisə etmək, illər keçdikcə daha da çoxalacaq fərqi qiymətləndirmək kifayətdir. Ermənistan diplomatiya sahəsində tam məğlubiyyətə doğru gedir, bunun ardınca başqa xarakterli məğlubiyyət də ola bilər. Elə isə indi uçuruma yuvarlanan bu ölkənin rəhbərlərinin öz simalarını saxlaması və nə qədər gec deyil vəziyyətdən ləyaqətlə çıxaraq labüd nəticədən yaxa qurtarmaq vaxtı çatmamışdırmı?

Bu gün Ermənistan özünü tamamilə təcrid etmişdir, nəqliyyat yolları və boru kəmərləri ondan yan keçir, onun dənizə çıxışı yoxdur, sərhədlərinin çox hissəsi bağlıdır və onun dörd

sərhədidən ikisi bundan sonra da «qıfıllı» vəziyyətdə qalacaqdır. Daha hansı ölkənin sərhədlərinin 85 faizi onun öz təqsiri üzündən bağlıdır? Dünyada ikinci belə ölkə yoxdur. Ermənistanın əhalisinin sayı durmadan azalır. BMT İnkişaf Programının himayəsi altında dərc edilən İnsan Potensialının İnkişafı Haqqında Məruzədə göstərilir ki, hər il 23 mindən 27 minə qədər adam Ermənistanı tərk edir². Ermənistanın qeyri-hökumət təşkilatlarının məlumatına görə isə, 1991-ci ildən bəri 1,5 milyon nəfər bu ölkəni tərk etmişdir. İyirmi il bundan əvvəl Ermənistan Respublikasında, Arsaxda və Cavaxkda təqribən 3,7 milyon erməni yaşayırdı. Bu gün isə həmin ərazidə 2,2-2,3 milyon erməni yaşayır, yəni burada ermənilərin sayı 40 faiz azalmışdır. Başqa çarə tapmayan və mümkün qədər tezliklə mühacirət etməyə çalışan ölkə sakinlərinin, demək olar ki, hamısı, hətta ali rütbəli dövlət məmurları, təhlükəsizlik orqanlarının generalları da «Green Card» Amerika lotereyası oynayırlar. «Gellap» xidmətinin məlumatlarından görünür ki, postsovet respublikalarından mühacirət etmək arzusunda olanların ən çoxu Ermənistanda yaşayanlardır – 39 faiz³. Belə getsə, tezliklə prezident özü də qaçacaqdır. Bütün iri müəssisələr artıq bu ölkəyə məxsus deyildir və dövlət borcunu ödəmək üçün satılmışdır. Ermənistan hər bir ölkədə dövlətçiliyin rəmzlərindən biri, milli qürur və nüfuz elementi olan dövlət sərhədlərini də özü müstəqil qorumağa qadir deyildir. Onun sərhədləri qorumaq üçün kifayət qədər hərbi qulluqçusu yoxdur. Bu vəziyyətdə o, hələ Azərbaycanın hesabına öz sərhədlərini genişləndirmək də istəyir. Nə üçün? Yenə də başqa ölkənin sərhədçilərindən bu sərhədləri qorumalarını xahiş etmək üçün mü? Ermənistan başqasının ərazisini işğal etmiş və onu məskunlaşdırma bilməmişdir. Ağır demoqrafik vəziyyətdə olan bu ölkə özü tezliklə əhalisiz qalacaqdır. Ermənilərin öz ölkəsini asanlıqla tərk etməsinin və başqa ölkələrə köçüb getməsinin səbəbini izah etmək çətin deyil – onlarda bu torpağa

bağlılıq hissi yoxdur, çünki instinktiv səviyyədə gəlmə olduqlarını hiss edirlər. Buna görə də oranı asanlıqla tərk edirlər. Bundan əlavə, onlar yaxşı başa düşürlər ki, Azərbaycan xalqı öz torpaqlarını azad etmək məsələsində qətiyyətlidir, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməyincə Ermənistanın rahat gələcəyi olmayacaq və hərbi əməliyyatlar həmişə gündəmdə qalacaqdır.

Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun, iqtisadi və hərbi qüdrətinin artması fonunda Ermənistan hərbi blokun arxasında gizlənməyə çalışır. Halbuki Ermənistandan başqa bu blokun bütün üzvləri Azərbaycana dost ölkələrdir və onlar Ermənistanın işğalçı mahiyyətini başa düşürlər. Azərbaycanın müdafiə xarakterli cəmi iki kompleks ala biləcəyi barədə informasiya Ermənistan rəhbərliyini görünməmiş vahiməyə salmışdır. Onlar buna «qələbə» deyirlər? Qaliblər özlərini bu cür aparmır və başqa ölkələrdən xahiş etmirlər ki, onları məğlub olandan qorusunlar!

Bəlkə də Serj Sarkisyan «qələbə» dedikdə o əməliyyatı nəzərdə tutur ki, Ermənistanın yuxarı təbəqələrində, özlərinin etiraf etdiyi kimi, onun barəsində «bərkdən danışmamağı üstün tuturlar»⁴. Onunla birlikdə hərbi xidmət keçən yoldaşlarının Xocalı qaçqınlarının güllələnməsində iştirak etməsini bir neçə il bundan əvvəl britaniyalı jurnalistə etiraf etmiş, bu gün isə Azərbaycana qara yaxan, burada «informasiya yalanından və saxtakarlıqlardan» riyakarcasına «heyrtlənən» həmin Sarkisyan Azərbaycanın həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün artan səylərinə qarşı müvafiq xidmət yaradılması barədə təxminən bir il bundan əvvəl tapşırıq vermişdi. Yeni struktur qısa müddətdə ilk nəticəsini vermişdir: Xocalı sakinlərinin erməni hərbi qulluqçuları tərəfindən qırılması barədə Sarkisyanın özünün təhqiramiz: «Xocalı hadisələrinə qədər azərbaycanlılar fikirləşirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar güman edirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldıra bilməzlər.

Biz bu stereotipi sındırmağa nail olduq»⁵ etirafını inkar edən bir mif yaradılmışdır. Gorusda isə elə həmin Sarkisyan jurnalistlərə demişdir: «Yalan və saxtakarlıq hesabına uzağa getmək olmaz». Ermənistanın bugünkü rəhbərləri «həqiqət»i belə başa düşürlər.

«Azərbaycan özü müharibəyə başlamış, özü də uduzmuşdur» deyən Serj Sarkisyanın məsuliyyətsiz bəyanatının həyasızlığına mat qalırsan. Ermənistanın təcavüzünü öz üzərində hiss edən və ona qarşı heç vaxt ərazi iddiaları irəli sürməmiş (bunun üçün artıqlaması ilə tarixi əsaslar olduğuna baxmayaraq) Azərbaycan bu gün təcavüzkar dövlətin, işğalçı dövlətin, beynəlxalq konvensiyaları pozan dövlətin başçısının dilindən həyasızcasına ittiham eşidir. Bu yerdə istər-istəməz Göbbelsin sözləri yada düşür: «Yalan nə qədər həyasız olsa, bir o qədər sürətlə yayılır». Polşanın Almaniyaya, Küveytin isə İraqa «hücumları» da yada düşür. Azərbaycan heç vaxt Ermənistan ərazisinin beşdəbir hissəsini işğal etmək, erməniləri oradan qovmaq və orada oyuncaq rejim yaratmaq niyyətində olmamışdır. Bu cür riyakar bəyanatların müəllifi başqa bir məsələ üzərində düşünsəydi, pis olmazdı: əgər onun dediyi kimi, məğlubiyyətin nəticələri heç vaxt xoşagələnməyirsə, onda ermənilər Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasında erməni qiyamının nəticələri barədə nə üçün onilliklər boyu şivən qaldırırlar? Onlar özləri öz dövlətinə xain çıxmış, ona arxadan zərbə vurmuş, düşmən tərəfə keçmiş, ölkənin şərqində müsəlman əhalini qırmağa başlamışlar və bunun nəticələrinə görə elə özləri də məsuliyyət daşıyırlar! Guya bu cür əməllərin nəticələri xoşagələnməyir. Ermənilər hansı «soyqırımı»dan danışa bilərlər ki, o vaxt bu söz yox idi?! Hələ üstəlik, onlar XX əsrdə soyqırımının «ilk qurbanları» olmaq istəyirlər, guya bundan əvvəl bütün müsəlman əhalini qılıncdan keçirən ermənilər özləri deyilmiş və 1904-1907-ci illərdə Namibiyada gerrero və hottentot xalqlarının qırğını olmamışdır.

Başqasının torpağını zəbt etmək və işğal faktına əsasən onu öz torpağı elan etməyin mümkün olduğu vaxtlar keçmişdir. Artıq dünya bir neçə əsr bundan əvvəlki dünya deyildir. Buna görə də Ermənistanın ekspansionist başbilənləri qonşularına ərazi iddialarını əsaslandırmaq üçün əvvəlcə tarixi arqumentə müraciət etməyi qərara almışlar: «Bu torpaqlar vaxtilə bizim olmuşdur, biz yerli xalqıq, siz gəlmə, deməli, haqqımız var». Bu məqsədlə faktlarla heç bir əlaqəsi olmayan saxtalaşdırılmış tarix versiyası uydurulmuşdur. İnsanlar başa düşəndə ki, müasir dünyada ərazi mübahisələri orta əsrlərə xas olan məhdud təfəkkür çərçivəsində və tarix müstəvisində deyil, beynəlxalq hüquq müstəvisində həll edilir, Ermənistanda öz ərazi iddialarını beynəlxalq hüquqda mövcud olan millətlərin təyini-müqəddərat prinsipi ilə əsaslandırmağı qərara almışlar. Erməni tərəfin arqument bazası hər iki halda zəif olmuşdur və yenə zəifdir, çünki o, tarixi baxımdan uydurmalara, saxtalaşdırmalara və qeyri-elmi mühakimələrə, hüquqi baxımdan beynəlxalq hüquq müddəalarının özbaşına interpretasiyasına əsaslanır, bu isə yolverilməz və səmərəsizdir. Buna görə də ermənilərin iddiaları dünyada dəstəklənmir.

Ermənistanı tarixin saxtalaşdırılması məsələləri üzrə dəyişməz dünya çempionu adlandırmaq olar. Bu baxımdan onun tayı-bərabəri yoxdur. Öz tarixlərini «qədimləşdirməyə» və hər vasitə ilə öz xalqını qonşuların ermənilərin xoşuna gələn ərazilərinə «bağlamağa» çalışan erməni müəlliflər bəzən özləri də bilmədən gülünc nəticələr çıxarırlar, siyasi liderlər də dərhal bu nəticələrdən yapışırlar və yüksək tribunallardan çıxış edərkən utanıb-qızarmadan həmin nəticələri elmdə hamılıqla qəbul edilmiş «aksiomlar» kimi qələmə verirlər. Məsələn, Serj Sarkisyan təkəbbürünü gizlətmədən və heç bir əsas-dəlil göstərmədən azərbaycanlıları xristianlığın qəbul edilməsində dünyada birincilik iddiasında olmaqda günahlandırmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında heç vaxt deyilməmişdir ki, Qafqaz albanları

xristianlığı hamıdan əvvəl qəbul etmişlər. Amma erməni tarixçiləri Ermənistanın 301-ci ildə xristianlığı dövlət dini kimi dünyada birinci olaraq qəbul etmiş ölkə olması barədə mif yaratmışlar və onu inadla təbliğ edirlər, hərçənd, elmə çoxdan məlumdur ki, hələ II əsrin axırlarında, yəni ermənilərdən bir əsrdən də çox əvvəl ərəmeydilli Edessa çarlığında (Osroyenada) xristianlıq rəsmi din olmuşdur. 165-ci ildə Edessa çarı Abqar bar Manu (V Abqar və ya VIII Manu) xristianlığı qəbul etmişdir⁶, onu buna inandıran fələstinli missioner Müqəddəs Fadey (Adday) olmuşdur, çar taxt-tacında onun varisi VIII Abqar isə xristianlığı Osroyenanın dövlət dininə çevirmişdir⁷ (bəzi mənbələrdə göstərilir ki, bunu xristian poeziyasının təməlini qoymuş IX Abqar etmişdir)⁸. Alman tarixçi və ilahiyyatçısı Adolf fon Harnak 1905-ci ildə yazırdı: «...Şübhə yoxdur ki, hələ 190-cı ilə qədər xristianlıq bütün Edessada və ona bitişik vilayətlərdə fəal yayılmışdı və (201-ci ildən az sonra, bəlkə də daha əvvəl) çar sarayı kilsəni (yəni xristianlığı) qəbul etmişdir»⁹. İrfan Şahid VIII Abqarın Ön Şərqdə xristianlığı qəbul etmiş dövlətin birinci hökmdarı olmasını yazırdı¹⁰.

Maraqlıdır ki, Ermənistanın 301-ci ildə xristian dinini qəbul etməsi faktı erməni tarixçilərinin özlərinin arasında da mübahisəyə səbəb olur. Sirarpi Ter-Nersesyan yazır: «Ənənəyə görə, bu hadisənin tarixi 301-ci il hesab edilirdi, lakin son araşdırmalara görə, bu, 314-cü ildən tez olmamışdır»¹¹.

Bəs bütün bu faktlardan sonra ermənilər dünyada necə ilk xristian milləti olur? Maraqlıdır ki, uydurmaları ilə tarixi faktları təkzib edən ermənilər Edessa dövləti tərəfindən xristianlığın birinci olaraq qəbul edilməsinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışaraq aşkar təhriflərə yol verirlər: bəzi yerevanlı tarixçilər iddia edirlər ki, Osroyena tərəfindən xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsi, necə deyərlər, «sayılmır», çünki guya həmin dövrdə Osroyenanın müstəqil, hələ (bəlkə də) öz dövlətçiliyi olmamışdır. Onlar bu uydurmaları təsdiqləmək üçün

Osroyenanın Ermənistanın tərkibində göstərildiyi xəritə nəşr edirlər, lakin bir məsələ barədə susurlar ki, Osroyena bundan xeyli əvvəl və qısa müddətə Böyük Tigran tərəfindən fəth edilmiş, xristianlıq qəbul edilən vaxtda isə Osroyena artıq çoxdan müstəqil idi. Həmin tarixçilər bu cür təhriflərdən əlavə Osroyena tərəfindən xristianlığın birinci qəbul edilməsinin əhəmiyyətini hər vasitə ilə azaltmağa çalışırlar. Onlar iddia edirlər ki, xristianlığın qəbul edilməsi V Abqarın (VIII Manunun) İsa Məsih ilə yazışması barədə apokrif rəvayətlə bağlı olmuşdur. Edessa çarının kiminlə yazışmasından və şəxsən onun xristianlığı qəbul etməsinin həqiqi səbəblərindən asılı olmayaraq, fakt faktlığında qalır – bu gün qonşu ölkənin yalançı təbliğatı nə qədər cəhd göstərsə də, xristianlıq ermənilərdən bir əsrdən çox əvvəl məhz Osroyenada rəsmi din olmuşdur.

Serj Sarkisyan ibarə ilə qədim yunan coğrafiyaşünası Strabona istinad edərək bildirmişdir ki, guya o, ermənilərin Cənubi Qafqazda avtoxton olmasını qeyd etmişdir. Əslində isə Strabon bu ərazilərin erməni çarları tərəfindən başqa dövlətlərdən və xalqlardan işğal yolu ilə ələ keçirildiyini göstərir. Strabon ermənilərin özgə torpaqlarını ələ keçirmək meylini hələ o vaxt görmüş və öz kitabında yazmışdır: «Əvvəllər kiçik bir ölkə olmuş Ermənistan Artaksiya və Zariadriya müharibələri nəticəsində böyümüşdür. Onlar əvvəlcə Böyük Antioxun sərkərdələri olmuş, o, məğlub olandan sonra isə çar olmuşdular (bunlardan birincisi Sofena, Akisena, Odomantida və bəzi başqa vilayətlərin çarı, sonuncusu isə Artaksata ətrafındakı ölkənin çarı olmuşdur); onlar ətrafdakı xalqların vilayətlərinin bir hissəsini qopararaq öz ərazilərini birlikdə genişləndirmişlər; onlar midiyalılardan Kaspiana, Favnitida və Basoropedanı, iberlərdən dağətəyi Pariadra, Xorzen və Kür çayının o tayında yerləşən Qoqarenanı; həliblərdən və mosineklərdən Karenitida və Kiçik Ermənistanla həmsərhəd və onun bir hissəsi olan Kserksenanı; kataonlardan Akilisenanı və Antitavr ətrafındakı

vilayəti və nəhayət, suriyalılardan Taronitidani qoparmışdılar»¹². Bundan əlavə, Strabon xüsusi qeyd edirdi ki, ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə istila olunmuş xalqları assimilyasiya etməyə çalışırdılar: «Buna görə indi həmin xalqların hamısı bir dildə danışır»¹³.

Ermənistan prezidentinin komandasında Strabonun sözlərini çox maraqlı şəkildə şərh edirlər. Onların məntiqinə görə, əgər erməni çarları başqa xalqların ərazilərini işğal etmişlərsə, onda ermənilər həmin torpaqlarda dərhal «avtoxton» olurdular.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan müstəqil dövlət kimi çox qısa müddət mövcud olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, bizim eramın əvvəlində iyirmi ildən bir qədər artıq müddətdə müstəqil dövlət kimi mövcud olduqdan sonra Ermənistan müstəqilliyini itirərək Roma–Parfiya ərazisinə çevrilmişdir, çünki 63-cü ildən sonra, Roma ilə Parfiya arasında müqaviləyə əsasən, Ermənistanın ikiqat müstəqilliyi müəyyən edilmişdir¹⁴. Bütün sonrakı əsrlərdə, ta 1918-ci ilə qədər o, digər dövlətlərdən – İran, Roma, Osmanlı, Rusiya imperiyalarından ya vassal kimi, ya da tam asılı olmuşdur. Müstəqil Erməni çarlığının mövcud olduğu qısa dövrdə onun hökmdarları dəfələrlə ölkə ərazisini genişləndirməyə cəhd göstərmişlər. Çar Böyük Tiqranın hakimiyyəti dövrü istisna olmaqla, Ermənistanın nəzarətinin müasir Azərbaycan ərazisinə yayılması barədə elmi sübutlar yoxdur. Yalnız Tiqranın hakimiyyəti dövründə Ermənistan öz apogeyinə çatmış və həqiqətən Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları müvəqqəti tutmuşdur. Hələ erməni çarı Böyük Tiqranın sağlığında dünyaya gəlmiş Strabonu həmin hadisələrin müasiri adlandırmaq olar. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, Strabon «Coğrafiya» kitabında haqlı olaraq qeyd edir ki, Orxistena (ola bilsin həmin vaxt) Ermənistanın bir vilayəti olmuşdur. Məlum olduğu kimi, tarix heç vaxt statik vəziyyətdə qalmır – ərazilər genişlənmiş və kiçilmiş, dövlətlər yaranmış və yox olmuş, sərhədlər dəyişmişdir. Bu halda onu

da unutmamalıyıq ki, Tiqranın dövründə genişlənmiş Erməni çarlığının ərazisində təkcə ermənilər deyil, çox xalqlar yaşayırdı. Əhəmiyyətli başqa məsələdir – Strabon heç yerdə demir ki, əldən-ələ keçməsi tamamilə mümkün olan Orxistenada ermənilər yaşamışdır. Strabon Arsaxın bu etnik tərkibi və xüsusən onun əhalisinin avtohton, yoxsa gəlmə olması barədə bir kəlmə də yazmır! Lakin çoxsaylı başqa mənbələrdə və başqa müəlliflərin əsərlərində Arsaxın məhz alban əhalisindən bəhs edilir. Strabon elə həmin kitabın 11-ci bölməsində qeyd edir ki, Kir (Kür) çayı Albaniya ərazisindən (!) axırdı¹⁵.

Müəlliflərinin intellektual səviyyəsini səciyyələndirən daha bir absurd tezis ondan ibarətdir ki, guya Azərbaycanın və bir millət kimi azərbaycanlıların yaranmasından bir əsrdən az vaxt keçmişdir və XX əsrin əvvəlinə qədər bu ərazidə olub-keçənlərin onlara heç bir aidiyyəti yoxdur. Görünür, bu cür sərsəm bəyanatların müəllifləri adi bir məsələ üzərində fikirləşməmişlər: bürokratik direktiv-məmur etnogenezi ilə adi insan biologiyası arasında nə əlaqə var? Əgər çoxəsrlik tarixə malik olan bir xalqın adını dəyişməyi qərara almış partiya rəhbərinin öz kabinetində bircə dəfə «qələm çalması» əsasında millət yaradıla bilərsə, bu o deməkdir ki, «yeni yaradılmış» xalqın ilk nümayəndələrinin nə ataları, nə babaları, nə də ulu babaları olmuşdur və onlar hamısı sınaq şüşəsində klonlaşdırılmışdır? Bu gün Azərbaycanda keçən əsrin 30-cu illərində doğulmuş yaşlı nəsil yaşayır. Bu nəslin nümayəndələrinin çoxunun valideynləri hələ sağdır. Onlar Azərbaycan türklərinin adlarının dəyişdirilərək azərbaycanlılar adlandırılması barədə qərar qəbul ediləndən əvvəl dünyaya gəlmişlər. Erməni «intellektualları»nın məntiqinə görə, belə çıxır ki, bu iki nəsil etnik baxımdan müxtəlif millətlərə aiddir, çünki görün ha, yaşlılar azərbaycanlı hesab edilmək üçün kifayət qədər gənc deyil, onların 30-cu illərdə doğulmuş uşaqları isə özlərinin «bioloji» əcdadlarının minillik irsi ilə mənəvi və mədəni-tarixi

əlaqəyə layiq görülmək üçün kifayət qədər qoca deyillər?! Belə çıxır ki, bir xalqa yeni ad verilən gündən həmin xalqın çoxəsrlik tarixi dayanır və «sahibsiz» olur, başqa bir xalqın tarixi başlanır, üstəlik, nəinki atalar və oğulların iki «sərhəd» nəslində əlaqə, hətta indi artıq «müxtəlif» sayılan millətlər arasında əlaqə də qırılır.

Dövlət rəhbərlərinin bu cür absurd bəyanatlarla çıxış etməsi Ermənistandan başqa heç bir yerdə, yəqin ki, mümkün deyildir. Görəsən, məsələn, keçən əsrin 60-70-ci illərində ermənilərin adlarını dəyişdirərək onları Ararat vadisinin adına görə «araratlılar», yaxud Göyçə gölünün təzə adına uyğun olaraq «sevanlılar» adlandırsaydılar, bu «alimlər» hansı havanı «oxuyardılar»? Bu halda yeni millətin tarixi başlanardımı? Bu halda onlar öz respublikasında yaşamaq hüququndan məhrum edilərdimi və oradan dərhal deportasiya edilməyə layiq olardımı? Axı orta əsr manuskriptlərində «ararat» və ya «sevan» xalqının adını tapmaq mümkün deyil, amma həmin manuskriptlərdə hansısa ermənilər barədə söhbət gedir, halbuki onların mövcudluğuna partiya qərarının dərc edildiyi gün son qoyulmuşdur.

Bununla belə, hələ orta əsrlərin ərəb müəllifləri Qafqaz Albaniyasının ərazisini çox vaxt «Azərbaycan», «Yuxarı Azərbaycan» adlandırırdılar. Məsələn, əl-Kufi Azərbaycan hökmdarının Şəkidə olmasından bəhs edərək yazır ki, xəlifə əl-Cərraha «Azərbaycanda dayanmağı» əmr etmiş, «Azərbaycan vilayətindəki əl-Baba (Dərbəndə) çatmış», «Azərbaycan ölkəsinə yola düşmüş və Baylakanda düşərgə salmış...», «Azərbaycan ölkəsinə yola düşmüş və Bərdədə dayanmışdır»¹⁶.

1864-cü ildə İngiltərənin Təbrizdəki konsulu Keyt Abbot Kral Coğrafiya Cəmiyyəti üçün memorandumda yazırdı: «Farsların Azərbaycan kimi tanıdığı ölkə onlarla [İran ilə] Rusiya arasında bölünmüşdür. [Azərbaycanın] ərazisi təqribən 80.000 kvadratmil və ya Böyük Britaniyanın sahəsi qədərdir. Bu ərazinin 5/8 hissəsi Rusiyaya məxsusdur; beləliklə, 50.000.

kvadratmili Rusiyaya və 30.000 kvadratmili İrana məxsusdur. [Azərbaycanın] Rusiya hissəsi şimaldan və şimal-şərqdən Xəzər sahilində Bakı ətrafına qədər uzanıb gedən Qafqaz dağları ilə həmsərhəddir. Qərbdə ona hazırda Rusiyaya məxsus olan İmeretiya, Minqreliya, Quriya və Axıska əyalətləri; şərqdə Xəzər dənizi, cənubda isə sərhəd Muğan düzündən Talış mahalına qədər Arass (Araz) və kiçik Astura (Astara) çayı ilə qeyd edilmişdir. Bu vilayətə aşağıdakı ərazilər daxildir: Kaxetiya, Kartli, Somexeti və Qazaxdan ibarət olan Qruziya və ya Gürcüstan; müsəlman vilayətləri İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Şəki, Şamaxı, Bakı, Quba, Salyan və Talışın bir hissəsi»¹⁷.

Yalançılıqda və «Azərbaycan təbliğatı»na xidmət etməkdə günahlandırılması çətin olan ingilis diplomatının məlumatlarından göründüyü kimi, XIX əsrin 60-cı illərində İrəvan, Naxçıvan və Qarabağın əhalisi, hətta ermənilər buraya köçürüləndən sonra da, əvvəlki kimi, əsasən Məhəmməd ümməti (yəni türk, Sarkisyanın xoşuna belə gəlsə – azərbaycanlı) idi və bu vilayətlər Azərbaycana aid edilirdi. Diaspordan olan qonaqlarına: «200-300 il bundan əvvəl filan yaşayış məntəqəsinin adı necə Azərbaycan adı ola bilərdi? Barı türk və ya fars adları deyərdilər!» – deyə ritorik sual verməklə onlara təsir göstərməyə çalışan bugünkü Ermənistan rəhbərlərinin intellektual səviyyəsi, təəssüf ki, belədir. Amma sən demə, yaşayış məntəqəsinin adı Azərbaycan adı ola bilərmiş! 300 il bundan əvvəl də, lap min il bundan əvvəl də. Serj Sarkisyan öz auditoriyasının avamlığına ümid edərək və özü də bunu bilmədiyindən onlara izah etməmişdir ki, xüsusən Cənubi Qafqaz regionundan söhbət gedəndə «Azərbaycan dili» və «türk dili» eyni şeydir. Əgər bunu başa düşmək çətindir, onda zəhmət çəksin, eyni qayda ilə fikirləşsin görək hayların erməni toponimlərinə nə dəxli var?

Axi linqvistikada qəbul edilmiş qaydaya əsasən, hay dili yüz seçim əlamətinə görə 11 qrupa və 44 dialektə bölünür (Вах: Джаикян Г.Б. Общее и армянское языкознание. Ереван, 1978 г.). Dilçi mütəxəssislərin fikrincə, xalqın bu qədər çoxsaylı dil və dialekt şaxələrinin olması bunu deməyə əsas verir ki, hay dili bir xalqın dili deyildir. Bu, Ermənistan ərazisində qədim məzarlıq-larda tapılmış kəllələrlə də təsdiqlənir. Həmin kəllələrin baş göstəriciləri müasir ermənilərin baş göstəricilərindən kəskin fərqlənir (Вах: Рогтнский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. М., 1963, с.390). Ermənilərin 16 antropoloji tipə bölünməsi tədqiqatçıları heyrtləndirir. Bir xalqın bu qədər antropoloji fərqləri ola bilməz. Belə çıxır ki, haylar və ermənilər arasında əlaqə məsələsini cəsarətlə şübhə altına almaq olar. Ola bilsin ki, Ermənistan prezidentinin komandasında bu barədə fikirləşərək başa düşərlər ki, yaşayış məntəqəsi 200-300 il bundan əvvəl məhz Azərbaycan adına necə malik ola bilərdi.

Başqa bir məsələ barədə də fikirləşmək pis olmazdı. Ermənilər antropoloji baxımdan praktik olaraq yeganə xalqdır ki, onlar Cənubi Qafqaz xalqları üçün xarakterik olan antropoloji tipə uyğun gəlmirlər. Aparılmış antropoloji tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, tarixi Azərbaycanın qərb hissəsinin əhalisi bütün dövrlərdə (eneolitdən başlamış müasir dövrə qədər) Azərbaycanın qalan hissəsinin əhalisinə oxşar olmuşdur. Müasir Ermənistan ərazisində ermənilərlə bağlı aşkar edilmiş ən qədim antropoloji tapıntılar yalnız XVII əsrə aiddir və yalnız Kenaker nekropolunda aşkar edilmiş tapıntılarla təsdiqlənir. Onlar bir sıra əlamətlərə (kəllə qutusunun forması, üz skeletinin quruluşu və s.) görə əvvəlki paleoantropoloji seriyalardan əsaslı şəkildə fərqlənir və yeni etnik komponentlərdir.

Ermənilərin diş-çənə sisteminin təhlili də onların Dağlıq Qarabağ zonasında aborigenlər olmamasına dəlalət edir¹⁸.

«Arsax» toponimi də «erməni» toponimi olmuş və əlüstü «Vararakn» adlı «erməni məskəni» uydurulmuşdur. Heç bir mənbədə «Vararakn» deyilən məskən adı çəkilmir. Əlbəttə,

əgər ermənilərin tarixi saxtalaşdırmaq laboratoriyalarında belə bir şey uydurmağa və əsası Qarabağ xanları tərəfindən qoyulmuş Xankəndinin yerləşdiyi əraziyə bağlamağa hələ macal tapmayıblarsa. «Berdzor», «Karvaçar», «Kaşataq» və bir sıra başqa uydurma «qədim erməni» adları kimi, bu «Vararakn» da erməni təbliğatının faydasız icadıdır. Məsələn, onlar Azərbaycanın işğal edilmiş Ağdam rayonunda qanunsuz arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş tikilinin bünövrəsinin ətrafındakı yeri özbaşına, ciddi elmi faktlara əsaslanmadan «Tigranakert» adlandırmağı qərara almışlar. Sual edilir: nə üçün başqa ad deyil, məhz «Tigranakert» və nə üçün başqa yerdə deyil, məhz bu yerdə? Təkcə ona görəmi ki, bu yer ermənilərin xoşuna gəlmişdir və tarixi saxtalaşdırmaq laboratoriyasının ilhaqçı planlarının həyata keçirilməsinə kömək etmək üçün, adətləri üzrə, saxta şəhadətlərə və salnamələrə istinad edir və indi özləri də alimnüma görkəmlə bu mənbələrə istinad edirlər?!

Əvvəllər Azərbaycana (məhz Azərbaycana!) məxsus olmuş İrəvan xanlığının ərazisində yüzlərlə toponimin sovet dövründə vaxtilə həmin torpaqlarda yaşamış Azərbaycan türklərinin izlərini məhv etmək məqsədi ilə adları dəyişdirilərək onlara erməni adları qoyulmuşdur. Bizim dildə mənası olan bu toponimlərin erməni dilində heç bir mənası yoxdur. Bu toponimlər haraya yox olmuşdur? Şübhə yoxdur ki, elə həmin tarixi saxtalaşdırmaq laboratoriyaları bu suala cavab axtararkən Basarkeçər (Vardenis), Qaranlıq (Martuni), Hamamlı (Spitak), Cəlaloğlu (Stepanavan), Qarakilsə (Sisyan), Qarakilsə (Vanadzor), Keşişkənd (Yexeqnadzor), Uluxanlı və ya Zəngibasar (Masis), İstibulaq və ya Karvansara (İcevan), Dəvəli (Ararat qəsəbəsi), Gözlü Kəmərli (Metsamor), Üç Müədzin (Eçmiədzin), Alagöz (Araqats), Göyçə (Sevan), Arpaçay (Axuryan) və yüzlərlə başqa keçmiş Azərbaycan toponimləri üçün yüzlərlə yeni «vararakn»lar icad edəcəklər. Az qala Nuh əyyamından qalmış yeni «qədim erməni» adlarının guya qeydə alındığı sax-

ta «salnamələr» üzə çıxacaqdır. Elə həmin laboratoriyalar işğal edilmiş şəhərlər və kəndlər üçün yeni adlar fikirləşib tapmış və bir müddətdən sonra Ermənistan rəhbərləri yüksək tribunallardan çıxış edərək yeni «vararakn»lar barədə dünyaya car çəkəcəklər. Ermənilər artıq Ukraynanın Lvov şəhərinin də adını dəyişdirərək onu Aryuts adlandırmaq istəyirlər!

«Erməni» mənşəli «Arsax» toponiminə gəldikdə isə, onun erməni dilinə və Ermənistanın erkən tarixinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Ermənistan prezidentinin Gorusda səsləndirdiyi tezis savadsızlıq dərəcəsinə görə adamı mat qoyur: «Bu yerin erməni adı – Arsax miladdan əvvəl VIII əsrdə təsdiqlənmişdir və bunu Yerevanın təməlini qoymuş I Arqıştinin oğlu II Sarduri təsdiq etmişdir». Əvvələn, I Arqışti və II Sarduri hay çarları deyil, Urartu çarları olmuşdur. Urartu və hay xalqları müxtəlif xalqlar olmuş və müxtəlif dil ailələrinə aid olan müxtəlif dillərdə danışmışlar. Görünür, Sarkisyan, «yeri gəlmişkən», təkə albanların deyil, həm də urartuluların mədəni-tarixi irsinə tamah salmışdır. İkincisi, bu ad nə münasibətlə birdən-birə erməni adı oldu? Urartu çarı yalnız «Arsax» adını təsdiqləmiş, lakin onun erməni toponimi olmasını təsdiqləməmişdir! O, yalnız qeyd etmişdir ki, belə bir vilayət var, vəssalam. Belə çıxır ki, əgər Qafqazda Arsax adlı bir vilayət olması barədə Misir fironları və ya Çin imperatorları məlumat vermiş olsaydı, onda bu toponim həmin an hökmən Misir və ya Çin toponimi olacaqdı? Axı Arsax toponimi təkə Bizans mənbələrində onun adının çəkilməsinə görə antik toponim olmamışdır! Başabəla erməni alim və siyasətçilərinin saxtalaşdırma metodları insanı mat qoyur: onlar əvvəlcə hurritdilli urartuluları hind-Avropa haylarına çevirir və onların irsini mənimsəyir, sonra isə Arsaxın «erməni» adı olmasını bəyan edirlər. Özü də yalnız ona görə ki, baxın ha, təzə peyda olmuş «hay» II Sarduri Arsaxın adını çəkmişdir. Halbuki dünya tarixşünaslığında müəyyən edilmiş konsensusa görə, bugünkü ermənilərin (haylar) istər Arsax to-

poniminə, istər Urartu sivilizasiyasına, istərsə də əsası I Arqışti tərəfindən qoyulmuş şəhərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Mənbələrdə Sünik, Utik, Paytakaran kimi, Arsax–Xaçen də Qafqaz Albaniyasının tarixi vilayəti kimi göstərilir. Tarixi inkişafın qısa bir dövründə ərazisi genişlənmiş Erməni çarlığının siyasi təsiri bu vilayətə aid ola bilərdi. Axı bir sıra başqa imperiyalar, xilafətlər, çarlıqlar da genişlənmiş və kiçilmiş, tərəqqi və tənəzzül dövrlərini yaşamışlar. Bunun nəticəsində onların nəzarət etdikləri ərazilərin heç də bütün əhalisi, deyək ki, latın, yunan, ərəb, fars, monqol, osmanlı, ingilis, fransız və s. olmamışdır. İşğal edilmiş ərazilərdə yerli xalqlar yaşamaqda davam edirdi. Kür çayının sağ sahilinin, o cümlədən Arsaxın, Paytakaranın, Utikin, Sünikin alban əhalisi barədə hətta Raffi, B.İşxanyan, İ.Orbeli, R.Suni kimi erməni tarixçilərinin özləri də yazırdılar. Dünyada onlarca digər nüfuzlu tarixçilər də bu fikirdədir.

Məsələn, münaqişənin lap əvvəlində, 1988-ci ildə ABŞ-ın Miçiqan Universitetində işləyən erməni tarixçisi Ronald Suni bugünkü Qarabağın ərazisində orta əsrlərdə Qafqaz albanlarının dövlətinin mövcud olmasını qeyd edirdi: «Orta əsrlərdə türk xalqları Orta Asiyadan buraya köçənə qədər Zaqafqaziya Qafqaz Albaniyası kimi tanınmışdır. Qafqaz albanlarının Balkan albanlarına heç bir aidiyyəti olmamışdır, o, ermənilərə yaxın olan xristian xalqı idi. XI əsrdə səlcuqlar buraya gələndən sonra dağlıq hissədə, yəni Qarabağdan başlamış tarixi Ermənistanla sərhədə qədər ərazidə yaşayan albanlar xristian kimi qalmış və nəticədə ermənilərlə qaynayıb qarışmışlar. Şərq hissədə – ovalıqdan Xəzərə qədər olan ərazidə isə albanlar türk əhali ilə qaynayıb qarışmış və müsəlman olmuşlar»¹⁹.

Bir qədər sonra, hərbi əməliyyatların qızğın çağında o, «Ararat tərəfə baxış» kitabında yazırdı: «Ən qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Qarabağ Qafqaz albanları knyazlığının bir hissəsi olmuşdur. Müasir dövrümüzdə artıq mövcud olmayan bu müstəqil etnodini qrup IV əsrdə xristianlığı qəbul etmiş və Er-

məni kilsəsi ilə yaxınlaşmışdı. Sonralar alban elitesinin yüksək təbəqəsi erməniləşmişdir. XI əsrdə səlcuqlar Cənubi Qafqaza girəndən sonra islamlaşdırma prosesi başlanmış və nəticədə Qarabağın arın hissəsinin əhalisi müsəlman dinini qəbul etmişdir. İndiki azərbaycanlıların birbaşa əcdadı sayılan bu xalq türk dilində danışır və islamın qonşu İranda yayılmış şiə məzhəbini qəbul etmişdir. Dağlıq hissədə isə, əsasən, xristianlıq qalmış və Qarabağ albanları zaman-zaman ermənilərlə qaynayıb qarışmışlar. Alban kilsəsinin mərkəzi Qanzasar Erməni kilsəsinin yepiskopluğundan birinə çevrilmişdir. Bir zamanlar müstəqil milli kilsənin izləri katolikos adlanan yerli arxiyepiskop statusunda qalmışdır»²⁰.

Digər erməni müəllifi B.İşxanyan yazırdı ki, «Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin bir hissəsi qədim albanların nəslindən olan yerli əhali, bir hissəsi isə Türkiyə və İrandan olan qaçqınlardır. Onlar üçün Azərbaycan torpağı təqiblərdən sığınacaq yerinə çevrildi»²¹.

Erməni alimləri Qafqaz Albaniyası haqqında «Qafqaz mədəniyyəti aləmindən Ermənistan və Gürcüstanla eyni əhəmiyyətli» (İ.A.Orbeli) dövlət kimi, alban incəsənəti və memarlığı barədə isə Qafqaz mədəniyyəti tarixində ayrıca mövzu kimi (İ.A.Orbeli, S.T.Yeremyan və başqaları) yazırdılar. Erməni tarixçisi İosif Orbelinin fikrincə, Albaniyanın tərkibinə daxil olan Xaçen knyazlığının yüksəlişi və çiçəklənməsi XII-XIII əsrlərə təsadüf edir²². Həmin Orbeli erməni feodallarının müasir Dağlıq Qarabağın vilayətlərini zəbt etməsi və müstəmləkəyə çevirməsindən yazırdı²³.

Erməni akademiki S.T.Yeremyan yazırdı: «Əksər hissəsi ərəb işğalından əvvəlki dövrlərə təsadüf edilən xristian abidələrinin çoxu qədim Albaniyanın erməniləşmiş hissəsində və hazırda, əsasən, erməni əhalisinin yaşadığı qədim alban vilayətləri olan Arsax və Utikdə qorunub saxlanılmışdır»²⁴.

Əgər Arsaxın Albaniyanın vilayəti olması, indiki erməni rəhbərliyinin iddia etdiyi kimi, yalan, uydurma və «Azərbaycan təbliğatı»nın məhsuludursa, onda erməni müəllifləri bu barədə həqiqəti niyə yazırdılar? Əgər Arsaxın Albaniya ilə heç bir əlaqəsi yox idisə, Gəncəsar monastırı sırf «erməni» monastırı kimi yaradılmışdısa, niyə bu məbədi tikdirmiş knyaz Həsən Cəlal tikilinin üstündə «mənim alban xalqım» üçün ucaldılmış «Albaniya paytaxt məbədi» yazdırmışdı? Məgər kimsə onları buna vadar edirdi, bəlkə onlar «Azərbaycan kəşfiyyatı»na xidmət edirdilər? Erməni tarixçiləri özləri Arsaxın alban xarakterini etiraf edirdilər!

Maraqlıdır ki, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən əvvəl erməni tarixçiləri Arsaxın Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olması və bu vilayətin əhalisinin alban olması barədə mübahisə etmirdilər. Münaqişənin lap əvvəlində Yerevanın başabəla tarixçiləri antik və erkən orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyası dövlətinin və albanların mövcudluğunu, ümumiyyətlə, inkar etməyə çalışırdılar. Onların bəziləri isə albanları hətta əfsanəvi Atlantida ilə müqayisə edirdi. Bu «tarixçilər» akademik aləmdə pis vəziyyətə düşdüklərini və alimlərin istehza obyektinə çevrildiklərini anlayandan sonra bu vəziyyətdən yetərincə orijinal üsulla çıxmağa cəhd göstərmişlər: onlar Qafqaz Albaniyasının mövcudluğunun danılmaz fakt olduğunu etiraf etsələr də, onun sərhədlərində bir balaca «düzəliş» etmiş və bu sərhədləri ərazi iştahalarının çəkdiyi yerə – Kür çayınadək uzatmışlar. Bəlkə də ermənilərin iddiaları Abşeronadək gəlib çıxsaydı (lap ağıllarını itirmişlər, hələ də «erməni Bakurakert»dən danışırırlar), Albaniya Xəzərin o biri tayına «köçməli» olacaqdı. Bu halda Yerevan «tarixçiləri» Albaniyanın nə üçün səhvən Orta Asiya deyil, Qafqaz Albaniyası adlanmasını izah etməli olacaqdılar. Elmi miqlərə və xarici siyasət məqsədlərinə tabe etmək məsələsində erməni tarix elmi bəzən absurd səviyyəyə çatır.

Haylardan fərqli olaraq, albanlar Arsaxın və Qafqaz Albaniyasının digər əyalətlərinin avtohtonları idi. Tarixə görə, alban qəbilələri Kürün hər iki sahilində yaşamışlar. A.Y.Krımiski çox dəqiq qeyd etmişdir: «Strabon (XI, 7, I paraqraf) sağ sahilə sol sahilin əhalisinin eyni qəbiləyə aid olduğunu bilirdi»²⁵. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Kürün Albaniyadan keçməsinə Strabon da (XI, I, 5; XI, III, 2; XI, IV, 2; XI, VIII, 3) açıq-aydın göstərir²⁶.

Alban dövləti təxminən eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə yaranmışdır və alban əhalisi ilk dəfə o dövrün hadisələri ilə əlaqədar xatırlanır²⁷. Eramızın I əsrindən Albaniyada Arşakidlər sülaləsinin Parfiya nəsləti hökmranlıq edirdi. Həm erməni, həm də alban tarixçiləri bu dövr barədə məlumat verərək yazırlar ki, Albaniyanın cənub sərhədləri Araz çayından keçirdi²⁸, başqa sözlə, Araz və Kür çayları arasındakı ərazi Alban dövlətinin tərkibinə daxil idi. Qarabağın tarixi torpaqları – Orxistena (Arsax), Savdeya, Otena, Araksenanın bir hissəsi məhz burada yerləşirdi.

Erməni müəllifi Movses Xorenatsi, – onun məlumatlarını tarixçi Moisey Kalankatlı da təsdiq edir, – Parfiya hökmdarı Valarşakın (ehtimal ki, II Vononun oğlu I Vologez (eramızın 51/52-79/90-cı illəri) «geniş düzənliyi iki yerə bölən böyük Kür çayı boyunca uzanan nəhəng, şanlı, əhalisi çox olan şimal-şərq diyarında canişinlik yaradaraq adlı-sanlı, müdrik və ağıllı Aranı²⁹ (təyin etmişdir)». Bir qədər aşağıda aydın olur ki, bu böyük və şanlı diyar Albaniyadır: «Sisakın işlərindən də xəbər tut, çünki bu böyük və şan-şöhrətli qəbilə barədə Birinci kitabda yazmağı unutmuşduq. Onlar Xnarakert³⁰ adlanan Yerasx³¹ çayından dağlara tərəf olan hissəsi daxil olmaqla Alvan düzənliyinə varis olmuşlar. Ölkə isə mülayim xasiyyətinə görə «alu»³² sözündən götürülərək Alvaniya adlanırdı. Onun nəslindən olanlardan biri, adıçəkilən adlı-sanlı və qəhrəman Draya parfiyalı Valarşak tərəfindən minbaşı-canişin təyin edil-

mişdi. Deyilənə görə, utilər qəbiləsi və qardmanlar, savdeylər və qarqarlar knyazlıqları³³ onun nəslindən əmələ gəlmişdir»³⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu etiraf Aran (Araz və Kür çayları arasındakı ərazi) sakinlərini «daim yalan danışan alvan kişiləri»³⁵ adlandıran albanofob Movses Xorenatsiyə məxsusdur. Adıçəkilən alban qəbilələrindən utilər, savdeylər şübhəsiz, qarqarlar isə, demək olar ki, şübhəsiz Qarabağ zonasında məskunlaşmışdılar. Deməli, Arazın döngəsindən tutmuş Ağstafayadək Kürün bütün sağ sahilində alban qəbilələri məskunlaşmışdı. Mənbələrdə Qarabağ bölgəsi qəbilələrinin alban mənşəli və bu ərazinin Alban dövlətinə məxsus olması qəti surətdə vurğulanır.

Movses Xorenatsi Paytakaran əyalətinin əhalisinin də alban olduğunu yazır. Çar Trdat gənc missioner, Vrtanesin oğlu Qriqorisi Sanatruk adlı birisinin müşayiəti ilə, ehtimal ki, yerli əhaliyə (Xorenatsi onları «barbarlar» adlandırır) xristianlığı qəbul etdirmək üçün oraya göndərmişdi. «Lakin Trdatın vəfatı xəbəri gələndən sonra Sanatrukun özünün və daim fitnə-fəsadla məşğul olan alban kişilərinin hiyləsinə uyaraq barbarlar müqəddəsi Xəzər adlanan dənizin sahilləri yaxınlığındakı Vatnean düzənliyində atın dırnaqları altına qoyub öldürmüşdülər... Sanatruk isə taxt-taca sahib olaraq Paytakaran şəhərini zəbt etmiş və başqa xalqların köməyi ilə Ermənistanın bütün ərazisində hakimiyyəti ələ keçirməyə can atmışdı». Movses Xorenatsi Sanatruka Paytakaranı ələ keçirməkdə kömək etmiş «başqa xalqlar» deyəndə, şübhəsiz ki, boyun əyməyən yerli əhalini – «alvan kişiləri»ni nəzərdə tuturdu»³⁶.

Qafqaz Albaniyasını tədqiq edən nüfuzlu Qərb mütəxəssislərindən biri, Oksford Universitetinin professoru Çarlz Douset yazırdı: «Katolikos Con və Tovma Arkruni Boqa əl-Qabirin 854-cü ildə götürdüyü əsirlər arasında üç alban knyazının – knyaz Xaçena Atrnersex, Smbatın oğlu knyaz Şaki Saxl və Ar saxda Ktişa knyazı Esay Abu Musanın olmasını xatırlayırlar»³⁷.

Bir ildən sonra alim yazmışdı: «Albaniyada Arsaxın qədim hissəsi olan Xaçen müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı. Məlumdur ki, Mxitar həm də knyaz Vaxtanqın xahişi ilə qanunlar məcəlləsi tərtib etmişdi»³⁸. Qafqazşünas V.F.Minorski yazırdı ki, indiki Azərbaycan SSR-in ərazisi təxminən qədim Qafqaz Albaniyasına uyğun gəlir³⁹.

Müstəqil Alban dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan coğrafi və siyasi anlayışının bir hissəsi olan Qarabağ Sacilər Azərbaycan dövlətinin, X əsrdə Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil idi, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər dövlətinin, XII-XIII əsrlərdə Qarabağ Atabəylər-Eldəgizlər dövlətinin bir hissəsi olmuşdur. Sonralar o, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövlətlərinin tərkibinə, XVI-XVII əsrlərdə Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində olan Qarabağ Səfəvilər türk dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Qarabağ XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olmuş və elə onun tərkibində də XIX əsrin əvvəllərində Rusiyaya birləşdirilmişdir.

Azərbaycanın xristian abidələri erməni ruhanilərinin və onlarla bağlı elmin saxtalaşdırma obyektinə olmuşdur. Əsrlər boyu alban kilsəsi ilə mübarizə aparan erməni kilsəsi planlı şəkildə onu özünə tabe etməyə, sonralar isə ləğv etməyə çalışmışdır. Bu siyasətin bir hissəsi alban əlyazmalarının epiqrafikasının məhv edilməsi olmuşdur. Azərbaycanın xristian memarlıq abidələrində XI əsrədək erməni epiqrafikası yoxdur (əgər müasir daşyonanlar işğal olunmuş ərazilərdə yeni «qədim» erməni yazıları oymağa macal tapmamışlarsa). Daha ilkin alban yazıları 1836-cı ildə rus Sinodunun qərarı ilə alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe ediləndən sonra silinmişdir. XI əsrdən sonrakı dövrə aid ermənidilli epiqrafikanın və tarixi yazılı mənbələrin olması yazıların müəlliflərinin etnik deyil, yalnız konfessional mənsubiyyətindən xəbər verir.

1975-76-cı illərdə Ermənistanın rəsmi hakimiyyət orqanları Amasya-Qazançı yolunun tikintisi zamanı Amasya rayonunun

Göllü kəndinin əhalisinin qəbirüstü xaçlara və oyma yazılara görə xristian məzarlığı saydığı qədim qəbiristanlığı yerlə yeksan etmişdilər. Halbuki həmin xaçlar erməni xaçlarına, hərflər isə erməni əlifbasının hərflərinə bənzəmirdi. Mütəxəssis alimlər və Amasya Rayon Kommunist Partiyasının təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri Armais Arutunyan məzarlardan insan cəsədinin qalıqlarını çıxarıb onların antropoloji xarakteristikasını öyrənirdilər. Bir müddətdən sonra qəbirüstü abidələri tamamilə dağıdıb yerlə yeksan etdilər. Sakinlərin «Siz niyə öz əcdadlarınızın məzarlarını dağıdırınız» sualına A.Arutunyan cavab verirdi ki, bunlar erməni məzarları deyildir. Albaniyanın qeyri-erməni xristian izləri bax beləcə məhv edilirdi.

Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın xristian memarlığı abidələri artıq özlüyündə sübutdur və alban tarixçiləri Moisey Kalankatlinin və Kirakos Qandzaxskinin əsərləri onların etnik və mədəni mənsubiyyətini təsdiq edir. Bu, alban çarlarının və knyazlarının tikdirdiyi abidələrdir. Onların arasında Albaniya çarı Mömin Vaçaqanın ucaldığı ilkin dövrə aid xristian məbədlərinin dağıntıları da vardır. Moisey Kalankatlinin yazdığına görə, çar Mömin Vaçaqan «ilin günlərinin sayı qədər» kilsə tikdirmişdi. Knyaz Cavanşir də çoxlu memarlıq abidəsi tikdirmişdi. Onlar XII-XIII əsrlərdə, Alban knyazlığının yüksəlişi dövründə ucaldılmışdı. Xaçen knyazlığı onların arasında xüsusilə seçilirdi. Bu nəslin nümayəndəsi Həsən Cəlal qısa müddət ərzində alban knyazlıqlarını birləşdirə bilmiş və Albaniya çarı adını qazanmışdı. Onun tikdirdiyi Gəncəsar məbədi Albaniya katolikosluğunun mərkəzinə çevrilmişdi. Xudavank monastır kompleksi Albaniyanın Xaçen knyazları Böyük Həsən, onun oğlu Vaxtanq və «böyük bəylərbəyi Kürd»ün qızı Arzu Xatun tərəfindən tikdirilmişdi.

Müqəddəs Yelisey monastırı Albaniya maarifçisinin adını daşıyırdı. O, alban hökmdarı Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti dövründən mövcuddur və onun məzarı da elə burada, kiçik

kilsələrdən birində yerləşir. Anım monastırı Xatiravank daha bir alban knyaz ailəsinin məqbərəsi kimi tikilmişdir. Qarabağın bu və digər monastırlarının və kilsələrinin tarixi çox qədim keçmişdən 1836-cı ilə – Gəncəsar katolikosluğu ləğv edilənədək Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə sıx bağlıdır. Onların baniləri alban hökmdarları və knyazlarıdır. Onların adları da açıq-aydın etnik mənsubiyyətindən xəbər verir. Erməni tədqiqatçısı S.Lisitsyan etiraf etməli olmuşdur ki, «Dağlıq Qarabağın müasir monastırlarının adlarından görünür ki, sırf erməni müqəddəslərinin burada fəaliyyəti çox zəif olmuşdur». Hətta XX əsrdə Qarabağın xristian əhalisi erməniləşdirildəndən sonra da burada sırf erməni müqəddəsləri anılmırdı. Təbii ki, daha erkən əsrlərdə Qarabağda erməni müqəddəslərinin adına tikilən monastırlar və kilsələr, ümumiyyətlə, yox idi. Alban monastırları və kilsələri ümumxristian və ya yerli alban müqəddəslərinin şərəfinə tikilirdi ki, bu da onları erməni məbədlərindən fərqləndirirdi.

Bu gün ermənilərin işğal etdikləri torpaqlarda mədəni terror həyata keçirilir. Separatçılar tarixi-memarlıq qoruğu, orta əsrlərə aid Azərbaycan şəhəri Şuşanı dağıtmışlar. Burada məscidlər, XVIII-XIX əsrlərə aid evlər, mülki və müdafiə tikililəri dağıdılmışdır. İşğal zonasında mülki memarlığın nadir nümunələri – Araz çayı üzərində Xudafərin keçidində on bir və on beş tağlı körpülər qalmışdır. Çoxsaylı məscidlər, o cümlədən görkəmli Azərbaycan memarı Kərbəlayı Səfixan Qarabağının tikdiyi məscidlər, körpülər, hamamlar, xatirə tikililəri, XII-XIII əsrlərə aid Məlik Acar, XIV əsrə aid Mir Əli, XIV əsrə aid Xaçın Dorbatlı, XIII əsrə aid Şeyx Baba, XVII əsrə aid Pənah xan məqbərələri və başqaları, həmçinin azərbaycanlıların qəbiristanlıqları dağıdılmışdır. Bütün bunlar mədəni terrorun və işğal olunmuş ərazilərdə azərbaycanlıların izlərinin məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsinin nəticəsidir.

Əgər islam abidələrinə qarşı terror siyasəti yeridilirsə, Azərbaycan mədəni irsinin digər hissəsi – Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri ya dağıdılır, ya da erməniləşdirilir. Alban knyazlarının tikdirdiyi və Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə bağlı xristian məbədləri və monastır kompleksləri «ermənilərininki» olur. Erməni tədqiqatçıları bu abidələr üzərində onların erməniləşdirilməsinə yönəldilmiş «bərpa» işləri aparırlar. Bu işlər işğal olunmuş ərazilərdə, başqalarına məxsus abidələr üzərində və Azərbaycan alimlərinin iştirakı olmadan aparıldığı üçün qanunsuzdur. Bu abidələrdən alban mədəniyyətinin izləri silinir. «Bərpa» işləri adı altında saxtalaşdırma aparılır və alban Qarabağ memarlığının səciyyəvi xüsusiyyətləri məhv edilir. Təəssüf ki, bu işlərə bəzən əcnəbi mütəxəssislər də cəlb olunurlar. İşğalçıların fikrincə, əcnəbilərin iştirakı onların uydurmalarına «elmi həqiqət» gətirəcəkdir.

Ermənilər (haylar) XV əsrin ortalarından Cənubi Qafqazda, demək olar ki, yaşamırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu-lar türk-Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Cahan şah erməni katolikosluğunun mərkəzini əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı Kilikiyanın Sis şəhərindən qədimdə alban monastırı olmuş Üçkilsə monastırına (yaxud Üç Müədzinə) köçürmüşdür. Sonralar ermənilər Üç Müədzin adını dəyişərək «Eçmiədzin» kimi ifadə etmişlər. Erməni dilində bu sözün heç bir mənası yoxdur (təbii ki, hər hansı erməni sözünü ona uyğun dəyişməsələr). Halbuki Azərbaycan türkcəsində bu sözün mənası «üç müəzzin»dir («müəzzin» ərəbcə *azan oxuyan* deməkdir). Matenadaranda saxlanılan orta əsr sənədlərində məbədin adı məhz «Üçkilsə» kimi xatırlanır⁴⁰. Erməni katolikosluğunun Üçkilsəyə köçürülməsi ilə erməni missionerləri buraya üz tutdular. Onların Cənubi Qafqazda nüfuzlarını artırmaq imkanı yaranmışdı. Tezliklə monastırın özü ermənilərin dini mərkəzinə çevrilmişdi. Bu torpaqların XIX əsrin birinci yarısında Rusiyaya birləşdirilməsindən Cənubi Qafqazda Üçkilsənin hüdudlarından kənar da çox cüzi erməni var idi.

Əsasən türk əhalinin yaşadığı Cənubi Qafqaza köçənədək haylar Van gölü ətrafında yaşayırdılar. Elə buraya da onlar Balkanlardan köçüb gəlmişdilər. Qədim yunan tarixçisi Herodot yazırdı ki, ermənilərin əcdadları Frigiya torpaqlarından köçürülmüşlər⁴¹. Bu faktı erməni alimləri özləri də etiraf edirlər. «Erməni xalqının tarixi» kitabının redaktoru M.Q.Nersisyan yazır: «Dəniz xalqları»nın məşhur böyük köçürülmə dövründə (eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlər) ermənilər Balkanlardan onlara qohum olan frakiya-frigiya tayfaları ilə birlikdə Kiçik Asiyaya gəlmişlər»⁴². A.Pastrmaçyan da bununla razıdır. O hesab edir ki, hind-Avropa mənşəli frigiya tayfalarından biri kimi ermənilərin Balkanlardan Kiçik Asiyaya köçməsi elm aləmində qəbul olunmuş faktdır⁴³. Doğrudur, onun fikrincə, bu, 6 əsr gec – eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdə baş vermişdir. Bunu tədqiqatçıların əksəriyyəti etiraf edir.

Görkəmli rus şərqşünası İ.M.Dyakonov yazırdı ki, «erkən erməni dilinin daşıyıcıları Erməni yaylasına əkinçiliklə məşğul olan köçəri maldarlar kimi gəlmişdilər. Onlar sinifli cəmiyyətdən xəbərsiz idilər, yaylanın təbiəti və erkən sinifli cəmiyyətin sosial şərtləri ilə isə o zaman hələ erməni dilinə keçməmiş avtohtonlardan tanış olurdular (Вах: Дьяконов И.М. К предистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике). ИФЖ, 4, 1983, стр.166).

Ermənistan prezidentinin tamamilə cəfəng, elmi və tarixi faktlarla heç bir əlaqəsi olmayan bəyanatında deyilir ki, «Qarabağ əhalisi minilliklər boyu guya «yalnız ermənilərdən» ibarət olmuş, «türk-müsəlman» köçəri tayfaları isə yalnız XVIII əsrin ikinci yarısında buraya köçməyə başlamışlar. Onların sayı ötən əsrin əvvəllərində əhalinin ümumi sayının yalnız 5 faizini təşkil edirdi». İnandırıcı çıxsın deyə Sarkisyan hansısa müəmmalı «XVIII əsr rəsmi türk mənbələri»nə əsaslanmışdır. Təbii ki, elmə zidd bu cəfəngiyatın müəllifi məhz hansı mənbələri

nəzərdə tutduğunu dəqiqləşdirməmişdir, çünki ermənilərin tarixin saxtalaşdırılması laboratoriyalarında belə mənbələr yoxdur. Əslində, türk arxivləri bunun əksini sübut edir. 2009-cu ilin noyabrında Türkiyə Nazirlər Kabineti yanında Mərkəzi Dövlət Arxiv İdarəsi 660 səhifəlik arxiv materiallarından ibarət «Qarabağ Osmanlı sənədlərində» kitabını nəşr etdirmişdir. Kitab «Siyasi, hərbi və diplomatik münasibətlər» və «Köçmə» hissələrindən ibarətdir. Kitabda arxiv materialları əsasında ermənilərin Qarabağa köçməsinə dair sübutlar gətirilir. Osmanlı arxivlərində Qarabağda ermənilərin olmasını xatırladan heç bir sənəd yoxdur. Bütün sənədlərdə söhbət ermənilərin Qarabağda XVII-XIX əsrlərdə məskunlaşması prosesindən və əhəlinin etnik tərkibinin dəyişməsindən gedir.

Sarkisyanın «kəşfi», yumşaq desək, erməni tarixçilərinin yazdıqları ilə uyğun gəlmir. Məsələn, Corc Burnutyen yazır: «Bir sıra erməni mənbələri 1830-cu illərdən sonrakı statistika-dan danışarkən İran hakimiyyəti dövründə Şərqi Ermənistan-da ermənilərin sayını düzgün göstərmir və onların əhəlinin ümumi sayının 30-50 faizini təşkil etdiklərini bildirirlər (Serj Sarkisyan ermənilərin ümumi əhəlinin 95 faizini təşkil etdiyini deyir!). Həqiqətdə isə, rəsmi statistika məlumatlarına görə, rus işğalından sonra ermənilər Şərqi Ermənistanda ümumi əhəlinin güclə 20 faizini, müsəlmanlar isə 80 faizdən çoxunu təşkil edirdi. İstənilən halda Rusiya istilasınadək ermənilər burada heç vaxt çoxluq təşkil etməmişlər. Kameral siyahıyaalma Şərqi Ermənistanın bir neçə mahalında ermənilərin çoxluq təşkil etməsini göstərir. Bu dəyişiklik artıq 35 mindən çox müsəlmanın həmin bölgədən mühacirətindən sonra baş vermişdir. Beləliklə, İran administrasiyası illərində heç bir dairədə ermənilərin çoxluq təşkil etməsini sübuta yetirən sənəd yoxdur. Çox güman ki, ermənilərin yerli səviyyədə çoxluq təşkil etdiyi yeganə yer Qərbibasar mahalı idi. Burada Üçkilsə (Eçmiədzin) erməni dini mərkəzi yerləşirdi. 1832-ci ildə minlərlə

müsəlmanın köçürülməsi, İrandan və Osmanlı imperiyasından 57 min erməni immiqrantın gəlməsi ilə xristian əhalinin sayı xeyli artmış və müsəlmanlara bərabər olmuşdur. Yalnız rus-türk müharibəsindən sonra 1855-56-cı və 1877-78-ci illərdə Osmanlı imperiyasından daha çox erməni köçüb gələndən, buradan isə daha çox müsəlman köçüb gedəndən sonra ermənilər, nəhayət, çoxluq təşkil etməyə başladılar. Hətta bundan sonra da XX əsrin əvvəlləriədək İrəvan şəhəri, əsasən, müsəlman şəhəri olaraq qalırdı»⁴⁴.

Burnutyanın misal gətirdiyi statistik məlumatlara görə, 1826-1832-ci illərdə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında müsəlmanların sayı təxminən dördə üç dəfə azalmışdı. Ermənilərin sayı isə köçkünlərin hesabına 3,5 dəfə artmışdı. Burnutyana daha sonra qeyd edir: «Statistikadan görünür ki, Rusiya istilasınadək ermənilər Şərqi Ermənistan əhalisinin təxminən 20 faizini, müsəlmanlar isə 80 faizini təşkil edirdilər. Rusiya ilhaqından sonra İrandan və Osmanlı imperiyasından bura 57 min erməni immiqrant gəlmiş, 35 min müsəlman Şərqi Ermənistanı tərk etmişdi. 1832-ci ildə ermənilər ümumi əhalinin yarısını təşkil edirdilər»⁴⁵.

Rusiyanın statistik məlumatlarına görə, Türkmənçay müqaviləsi bağlanana qədər Qarabağ xanlığında ermənilər daha az idi. İsveç müəllifi Svante Kornelə görə, «Rusiyada keçirilən siyahıyaalmaya əsasən, 1823-cü ildə ermənilər Qarabağın ümumi əhalisinin 9 faizini (qalan 91 faiz müsəlman kimi qeyd olunmuşdu), 1832-ci ildə 35 faizini, 1880-ci ildə isə artıq üstünlük təşkil edirdilər – 53 faiz»⁴⁶.

1928-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra ermənilərin İrandan, Osmanlı imperiyasının şərq əyalətlərindən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa kütləvi köçürülməsi başlandı. Əməliyyata rus diplomat və şairi Aleksandr Qriboyedov rəhbərlik edirdi. O, «Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər» adlı yazısında göstərirdi: «Er-

mənilər daha çox müsəlmanların mülkədar torpaqlarında məskunlaşdırılmışlar. Yayda hələ buna yol vermək olardı. Torpaq sahibləri, müsəlmanlar əsas etibarilə köç yerlərində idilər və başqa dinə mənsub olan gəlmələrlə təmasda az olurdular». Eyni zamanda, Qriboyedov gəlmə ermənilərlə yerli müsəlmanlar arasında gələcəkdə mümkün ola biləcək münaqişələr barədə xəbərdarlıq edirdi (kameral siyahıyaalma statistikasından göründüyü kimi, müsəlmanlar əsas etibarilə türklər, yəni azərbaycanlılar idi): «Biz onunla (knyaz Arqutinski ilə), həmçinin müsəlmanları müvəqqəti çətinliklərlə barışdırmaq, ermənilərin ilk dəfə buraxıldığı torpaqları həmişəlik ələ keçirmələri barədə qorxularının kökünü kəsmək üçün onlara təsir göstərmək barədə çox düşünürdük»⁴⁷!

Ermənilərin Qarabağa, İrəvana və Naxçıvana köçürülməsi rus yazıçısı və tarixçisi S.N.Qlinka tərəfindən 1831-ci ildə Moskvada çap olunmuş «Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduddlarına köçürülməsinin təsviri» kitabında müfəssəl şərh olunmuşdur. 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək, yəni üç ay yarım ərzində buraya İrandan 8.249 erməni ailəsi və ya ən azı 40 min erməni köçürülmüşdür⁴⁸. Növbəti bir neçə ildə bu üç keçmiş xanlığa Osmanlı imperiyasından daha 90 min erməni köçürülmüşdür⁴⁹.

1991-ci ildə daha bir rus müəllifi N.Şavrov yazırdı: «Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən bir milyondan çoxu yerli əhali deyildir, bizim tərəfimizdən köçürülənlərdir». «Onlar əsasən ermənilərin sayının çox cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının münbit torpaqlarında yerləşdirilirdi. Bu ermənilər Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində (Dağlıq Qarabağ) və Göycə gölünün sahillərində məskunlaşdırılmışdılar»⁵⁰.

Ermənilərin Qarabağa, İrəvana və Naxçıvana köçürülməsi faktı hətta incəsənət ustalarının işlərində, məsələn, tanınmış rus rəssamı V.İ.Maşkovun 1828-ci ildə çəkilmiş və ermənilərin

İrandan Araz çayının şimal sahilinə kütləvi köçürülməsi mövzunu parlaq şəkildə əks edən tablosunda yer almışdır.

Beləliklə, Gorusda beş faizi güclə adlayan «köçəri» türkmüsəlman əhalisi və Qarabağın «yekcins» «yerli» erməni əhalisi haqqında danışarkən Serj Sarkisyan ermənilərlə türklərin yerini dəyişmiş və «köçəri» sözünün ünvanını səhv salmışdır. Statistik məlumatlar və həmin hadisələrin şahidi olmuş müəlliflərin (onların «Azərbaycan təşviqatına» xidmət etməsindən çətin ki, şübhələnmək olar) təsvirləri Türkmənçay müqaviləsinə qədər türk əhalisinin sayının erməni əhalisinin sayından qat-qat çox olmasına və erməni əhalisinin sayının Qarabağ və bugünkü Ermənistanın (İrəvan xanlığı) Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra onların bu torpaqlara köçürülməsi nəticəsində kəskin sürətdə artmasına dəlalət edir. Erməni tarixçilərinin özləri də bunu təsdiq edirlər. Onlardan heç biri «türk köçəriləri»nin «qədim erməni» torpaqlarına köçürülməsi və bu vilayətlərin «yekcins erməni» əhalisi barədə yazmır. Onlar müfəssəl və dəqiq surətdə əks hadisələri qeyd edirlər.

Ermənistanın bugünkü rəhbərləri Qarabağda çətin ki, «türkmüsəlman köçəriləri»nin buraya gəlməsinin ildönümü ilə əlaqədar ucaldılmış abidə taparlar. Əvəzində 1978-ci ildə Ağdərə rayonunun Marquşevan kəndində ermənilərin Qarabağa köçmələrinin 150 illiyi ilə əlaqədar abidə açılmışdı. Münaqişə başlayandan sonra abidənin başına nə gəldiyi və Sarkisyanın həmyerlilərinin onu nə səbəbdən tez-tələsik dağıtdıqlarını Ermənistan prezidenti diaspordan olan jurnalistlərinə gələn dəfə danışar. Üstəlik başa salar ki, niyə 1805-ci ildə Qarabağın Rusiyanın tərkibinə daxil olması haqqında müqavilə (Kürəkçay müqaviləsi)⁵¹ hansısa bir erməni knyazı tərəfindən imzalanmamış, türk (Azərbaycan) xanı İbrahimxəlil və Rusiya imperatorunun nümayəndəsi general Sisianov arasında bağlanmışdır. Yəqin ona görə ki, İbrahimxəlil xan «orada təzə peyda olmuş» «beşfaizlik köçəri əhalini» təmsil edirmiş.

Rusiya statistikasının məlumatına görə, təxminən həmin vaxt (1810-cu ildə) Qarabağ əhalisi 9.500 türk və 2.500 erməni ailəsindən ibarət idi⁵². Təəccüblü deyil ki, müqavilənin mətnində «Ermənistan» və ya «ermənilər» sözləri yoxdur və ola da bilməzdi. Buna baxmayaraq, uzun illər sonra Ermənistanda «Qarabağ ermənilərinin könüllü olaraq» Rusiyanın tərkibinə daxil olması barədə mif yaradacaqlar.

Akademik S.P.Ağayan Azərbaycan maarifçisi A.A.Bakıxanova həsr etdiyi əsərində XVIII əsr Şimali Azərbaycan xanlıqlarının xəritəsini dərc etmişdir⁵³. Ancaq erməni akademiki xəritəyə Azərbaycanın bir xanlığının ərazisini daxil etməmişdir, məhz İrəvan xanlığının.

Bununla bərabər, xəritədə yer almış qeydlərdə Ağayan vurğulayır ki, bu xəritəni o, P.İ.Kovalevskinin «Rusiyanın Qafqazı fəth etməsi»⁵⁴ kitabından olduğu kimi götürmüşdür. Ağayan yalan deyir, çünki Kovalevskinin əsərində dərc olunmuş xəritədə bütün xanlıqların, o cümlədən İrəvan xanlığının ərazisi göstərilmişdir. Bu fakt ustalaşmış erməni saxtakarlığının əyani nümunəsidir!

1828-ci il martın 21-də, Azərbaycan türklərinin qeyd etdikləri Novruz bayramı günündə imperator I Nikolay öz fərmanı ilə əsrlər boyu mövcud olmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv etdi və bu ərazilərdə İrandan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilər üçün qondarma «Erməni vilayəti» yaratdı⁵⁵. Bununla da köçürülmüş ermənilər üçün Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında yeni vətən yaratmaq yolunda ilk addım atıldı.

Cənab Serj Sarkisyanın və onun ideya-siyasi silahdaşlarının yadına salmaq pis olmazdı ki, 1918-ci il mayın 28-də ermənilər müstəqil dövlətin qurulmasını siyasi mərkəzləri olmadan bəyan etmişdilər. 1918-ci il mayın 29-da yeni elan edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) böyük dövlətlərin təzyiqi altında qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı və ona bitişik təxminən 9,5 min kvadratkilometr ərazini ermənilərə güzəştə

getməyə məcbur olmuşdur. Yeri gəlmişkən, bu gün Ermənistanın ərazisi 29 min kvadratkilometrdən çoxdur. Sual olunur, nəyin hesabına? Müasir erməni dövləti həmin o ermənilərə bağışlanmış, keçmişdə İrəvan xanlığı olan Şimali Azərbaycan əraziləri hesabına yaradılmışdır.

AXC Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski güman edirdi ki, bununla ermənilərin bütün ərazi iddiaları bitəcəkdir. Lakin o, böyük səhv edirdi. Taleyin hökmü ilə AXC-nin süqutundan sonra Ermənistanın ekspansionist siyasətinin necə inkişaf etdiyini görmək ona nəsib olmadı. Çünki 1920-ci il iyunun 19-da «Daşnaksütyun» partiyasının Osmanlı imperiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin məhv edilməsi üzrə «Nemezis» əməliyyatı çərçivəsində o, Tbilisidə erməni terrorçu-daşnaksakanları Aram Erkanyan və Misak Kirakosyan tərəfindən qətlə yetirildi.

Bütün bunlar etibarlı arxiv materiallarına, müasirlərin, həm bitərəf, həm də erməni tarixçilərinin şəhadətinə əsaslanan tarixi faktlardır. Onları necə saya salmamaq və ya daha pisi, «Azərbaycan saxtakarlıqları» adlandıraraq rədd etmək olar? Bəlkə 1919-cu ildə Mikoyanın əvəzinə Leninə azərbaycanlılar yazırdı: «Daşnaklar, erməni hökumətinin agentləri Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə çalışırlar. Lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün Bakıda həyat mənbəyini itirmək və heç vaxt heç bir əlaqələri olmayan İrəvanla bağlanmaq demək olardı. Erməni kəndliləri beşinci qurultayda qərara gəlmişlər ki, Azərbaycana birləşsinlər»⁵⁶?! Məgər 1921-ci ilin iyununda Qafbüronun plenumunda Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasına ermənilərin özləri (məsələn, A.M.Nazaretyan) səs verməmişdilər?! Məgər Qarabağ ermənilərinin liderlərinin özləri (məsələn, Sero Manutsyan) bu qərarı alqışlayaraq qeyd etmirdilərmisi: «Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət aktı erməni kəndliləri tərəfindən tam yekdilliklə qarşılanmışdır»?! Qarabağın 1921-ci ildə Azərbaycanın hüduudlarında qalması ilə bağlı arxiv sənədlərinin dərc olunmasına baxmayaraq, Ermənistanın

indiki rəhbərləri dünya ictimaiyyətini aldadıb özlərinə qarşı rəğbət oyatmaq məqsədi ilə Qarabağın Stalin tərəfindən Ermənistandan «ayrılıb» Azərbaycana «verilməsi» barədə özlərinin yaratdığı mifi dünyaya yaymaqda davam edirlər. Ancaq Stalin və Çiçerin Qarabağın Ermənistana verilməsinin tərəfdarı idilər.

Dağlıq Qarabağda muxtar vilayət süni qurum idi. Onun sərhədləri artıq o zaman erməni əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi, yığcam yerləşmiş Azərbaycan kəndlərinin ixtiyari birləşdirilməsi yolu ilə müəyyənləşdirilmişdi. Burada absurd vəziyyətlər yaranırdı. AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1923-cü il 16 sentyabr tarixli qərarına əsasən İ.Dövlətov, M.Bağirov və E.Xanbudaqovdan ibarət komissiya regionda vəziyyəti yoxlamaq üçün Qarabağa yollandı. Daha sonra, AK(b)P MK-ya 1923-cü il 3 oktyabr tarixli təqdimatında M.C.Bağirov yazırdı: «Xankəndi, Şuşa və Abdallar rayonunda əhalisinin sayı 8.000 nəfərə qədər olan bir sıra müsəlman kəndləri vardır: Xəlfəli, Zarıslı, Müsəlmanlar və b. Onları Abdallardan daha asan idarə etmək olar, nəinki Xankəndidən. Yalnız ona görə ki, bu müsəlman kəndlərinin arasında əhalisinin 1.150 nəfəri erməni olan Qaladərəsi kəndi yerləşir, bütün bu rayonu nədənsə Xankəndiyə birləşdirmişlər, üstəlik, əhalisi təxminən 10.000 nəfər müsəlman olan Şuşanı da. Cavanşir qəzasında otuz müsəlman kəndi arasında bir erməni kəndi yerləşib. Nədənsə onu bu müsəlman kəndlərinin başı üzərindən Xankəndiyə birləşdirmişlər»⁵⁷. Komissiyanın hesabatlarından göründüyü kimi, daim torpaq azlığından şikayət edən ermənilərə hətta müsəlman qəbiristanlıqlarının əraziləri də verilirdi.

Yarandığı zaman Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi 4160,5 kvadratkilometr idi⁵⁸. Yalnız iki il ərzində (1923-1925) Azərbaycanın torpaq fondundan DQMV-nin tərkibinə 16 min desyatin torpaq verilmişdir⁵⁹. DQMV-nin sahəsi daim genişlənirdi və 1933-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, artıq 4431,7 kvadratkilometr təşkil edirdi⁶⁰

Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanın özünə Azərbaycanın tərkibinə daxil olan geniş torpaq sahələri verilmişdir. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan çox keçməmiş, 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzur Ermənistana verildi. İki ildən sonra isə artıq «erməni» Zəngəzuruna əlavə torpaqlar verildi. Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı tərəfindən 1922-ci il oktyabrın 22-də hazırlanmış arayışda məlumat verilirdi: «Azərbaycan SSR-in bütün ərazisi 7.989.105 desyatin təşkil edirdi. Göstərilmiş ümumi sahədən: a) Qazax qəzasından Ermənistana 379.984 desyatin torpaq verilmişdir; b) keçmiş Zəngəzur qəzasından Ermənistana 405.000 desyatin torpaq verilmişdir»⁶¹.

Xalq Torpaq Komissarlığının Torpaq Quruluşu İdarəsinin 1920-1923-cü illər üçün hesabatında deyilir: «Əvvəllər Zəngəzur, Cavanşir və Qazax qəzalarının sərhədlərində olan və Azərbaycana məxsus otlaqların 150.000 desyatinə qədər hissəsi indi Ermənistana verildikdən sonra bu iki respublika arasında mübahisəli olan zonaya daxil olduğundan otlaqların əzəli istifadəçiləri – Azərbaycan maldarları buraya köçmə zamanı böyük narahatlıq keçirirlər»⁶².

1929-cu il fevralın 18-də tarixən Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun İranla sərhədə çıxan sonuncu parçası Ermənistana verildi. Zaqafqaziya MİK-in 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Aran Qarabağın əraziləri – Azərbaycan SSR Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Eynadzor və Tuqut kəndləri⁶³, həmçinin Ordubad qəzasının Kərkivan kəndi və Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi⁶⁴ Ermənistana verildi və əhalisi azərbaycanlılar olan yeni «erməni» torpaqlarında süni yolla bu vaxtadək mövcud olmayan Ermənistan SSR-in Meğri qəzası yaradıldı. Beləcə, Naxçıvanın Azərbaycanın böyük hissəsindən ayrılması və türk dünyasının içində süni coğrafi sədd (paz) yaradılması başa çatdırıldı. Elə həmin qərarla Naxçıvanın digər kəndləri – Qurdqulaq, Horadiz, Xaçik, Ağbin, Ağxaç, Almalı, Dağalmalı, İtqıran, Sultanbəy Ermənistana verildi. Beləliklə, 1933-cü

il üçün Naxçıvan muxtariyyətinin ərazisi Qars müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş əvvəlki 5.988 kvadratkilometrdən⁶⁵ 5.329,6 kvadratkilometrədək azaldı⁶⁶.

Ermənistanda həтта ən yeni, lap yaxın keçmişdəki, bu gün yaşayan nəslin şahidi olduğu tarixi faktları danmaqdan, xronologiyanı təhrif etməkdən, səbəb və nəticənin yerlərini dəyişməkdən utanmırlar. Məsələn, ermənilər hər yerdə Sumqayıt, Kirovabad və Bakıdakı talanlardan danışirlar, lakin Qafanda, Meğridə, Əsgəranda, Qukarkda talan və qətlərin arxasında durduqlarını dilə gətirməməyə çalışirlar. Bu hadisələr zamanı Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi Azərbaycan şəhərlərində yaşayan ermənilərdən dəfələrlə çox ziyan çəkmişdir. İttifaq prokurorluğunun materiallarında əksini tapmış təkzibedilməz sübutlara, şahidlərin və ziyançəkmişlərin ifadələrinə baxmayaraq, Sumqayıtda və digər şəhərlərdə ermənilərin öz soydaşlarının qətlə yetirilməsində iştirakı faktını Ermənistanda xatırlatmamağa (bəzən isə qəti inkar edir və «uydurma» adlandırırlar) üstünlük verirlər. Qukarkda, yaxud Ermənistanın digər rayonlarında Sumqayıt canisi E.Qriqoryan kimi öz soydaşlarına qarşı talanlarda iştirak edən heç olmasa bir azərbaycanlı olubmu? Azərbaycanlını gizlədib qonşusunun həyatını xilas edən heç olmasa bir Ermənistan sakini tapılıbmı?

Təyyarə qəzasında həlak olmuş altı Yuqoslaviya xilasedicisinə abidə ucaldan Ermənistan 1988-ci ildə təbii fəlakət zonasına tələsən və erməni dispetçerlərin hələ də təhqiq edilməmiş ziddiyyətli komandaları nəticəsində həlak olmuş 79 azərbaycanlı xilasedicinin ailələrinə heç olmasa elementar nəzakət xatirinə şifahi başsağlığı belə vermədi.

İttifaq dövlətinin mövcudluğunun son illərində keçmiş DQMV-ni Azərbaycanın tərkibindən çıxarmaq cəhdləri birtərəfli xarakter daşıyırdı, SSRİ Konstitusiyasının bir sıra maddələrinə zidd idi və 1990-cı il 3 aprel tarixli «Müttəfiq respublikaların SSRİ-nin tərkibindən çıxması ilə bağlı məsələlərin

həlli qaydaları» adlı SSRİ Qanununu pozurdu. Ona görə də separatçıların bütün bu cəhdləri qanunsuz idi. SSRİ-nin süqutundan sonra onun ərazisində dünya birliyi tərəfindən tanınmış və BMT-yə əvvəlki sərhədləri çərçivəsində qəbul olunmuş 15 müstəqil dövlət yarandı. BMT-nin İnsan haqlarının müdafiəsi üzrə Alt komissiyasının üzvü A.Eydenin qeyd etdiyi kimi: «BMT çərçivəsində həm keçmiş SSRİ-nin, həm də keçmiş Yuqoslaviyanın müttəfiq respublikalarının sərhədlərini etnik məskunlaşma deyil, *uti possidetis juris* əsasında müəyyən etmək barədə geniş konsensus əldə edildi. Bu o deməkdir ki, federasiyanın müttəfiq respublikalarının əvvəllər mövcud olmuş sərhədləri yeni sərhəd kimi sayılmalıdır»⁶⁷. AŞ PA-nın məruzəçisi D.Atkinson 2004-cü il 29 noyabr tarixli məruzəsində birmənalı olaraq qeyd etmişdir: «Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli hissəsi hələ də erməni qüvvələrinin işğalı altındadır». O, eyni zamanda xüsusi vurğulamışdır ki, «Azərbaycanın sərhədləri beynəlxalq birlik tərəfindən 1991-ci ildə, ölkə, ərazisinə Dağlıq Qarabağ regionu daxil olan müstəqil dövlət kimi tanınan zaman tanınmışdır»⁶⁸.

Ermənilərin siyasi tarixi siyasətçi və ideoloqların səyi ilə ermənilərin milli şüuruna türkofobiya, Azərbaycana və türkə aid nə varsa hamısına nifrət hissi hopmasını söyləməyə kifayət qədər əsas verir. Onlar hətta heç gizlətmirlər ki, erməni dövlətinin mövcudluğunu dəstəkləyən bu zərərli ermənilik dünyagörüşünün başlanğıc bazası «1915-ci il soyqırımı», «Qarabağın və Cavaxkın» və digər ərazilərin ilhaqı kimi ideya-siyasi məqsədlərdir. Bu absurd ideyaların həyata keçirilməsi məqsədi ilə həmin dünyagörüşü erməni terrorçuları və separatçılarının ən ağlasığmaz cinayətlərinə bəraət qazandırır.

Ermənistanda ümid edirlər ki, tarixi primitiv şəkildə saxtalaşdırıb beynəlxalq təşkilatlara Dağlıq Qarabağın guya qədim erməni torpağı olduğunu «sübut» etməklə onu özlərinə bir-

ləşdirməyə nail olacaqlar. S.Sarkisyan və tarixi saxtalaşdırmaq üzrə laboratoriyadan olan erməni «intellektualları» çoxdan bilməli idilər ki, tarixi proses irəliyə doğru hərəkət edir, geriyyə yox. O ki qaldı Dağlıq Qarabağın və ya onun əvvəlki adı ilə desək, Arsaxın qədim alban torpağı olmasına, bunu erməni tarixçilərinin özləri sübut etmişlər. Məsələn, S.T.Yeremyan yazırdı: «Bir çoxu ərəblərdən əvvəlki dövrə aid olan külli miqdarda xristian abidələri qədim Albaniyanın erməniləşmiş hissəsində, hazırda əsasən erməni əhalinin yaşadığı qədim alban vilayətləri Arsax və Utikdə salamat qalmışdır»⁶⁹. Lakin təəccüb doğuran utanmadan yalan danışan və bu yolla dünya birliyinin bəzi üzvlərinin rəğbətini qazanmağa çalışan saxtakarların və onlarla birlikdə siyasətçilərin həyasızlığıdır. S.Sarkisyan öz mövqeyini nəzərə alaraq erməni xalqının taleyi ilə oynamamalıdır. Axı hələ heç kimə törətdiyi cinayətlərə görə öz həmvətənlərinin qəzəbindən qurtulmaq müyəssər olmamışdır. Müasir dünyada dövlət sərhədlərinin mif və antik salnamələr əsasında müəyyən olunmadığını, hər hansı ərazidə monastırın mövcudluğu və ya milli azlıqların yaşaması ilə dəyişdirilmədiyini bilməyin vaxtı çoxdan çatmışdır. Əks halda dünyanın siyasi xəritəsi bu gün başqa cür görünərdi (məsələn, Ermənistan yenidən müstəqilliyini itirib dirçələn Roma imperiyasının tərkibinə, ermənilərin özləri isə Frigiyaya qayıtmalı olardılar), BMT öz Nizamnaməsini hazırlamaq əvəzinə arxeoloji məlumat və manuskriptlərin toplanması və öyrənilməsi ilə məşğul olar, Təhlükəsizlik Şurası isə tarixçilər arasında debat yerinə çevrilərdi. Ermənistan rəhbərləri artıq başa düşməlidirlər ki, müasir dünyada ərazi məsələləri «kim əzəldən harada yaşamışdır və kim haraya köçmüşdür» prinsipi üzrə tarixi kontekstdə deyil, beynəlxalq hüquq əsasında həll olunur. Odur ki, özlərini və cəmiyyətlərini bu əyalətçi təfəkkürdən xilas etməlidirlər. Tarixi təhrif etmək və abidələri dağıtmaq həтта uğurlu olsa belə, onlara başqa dövlətlərin ərazilərini zəbt et-

məyi əsaslandırmaqda kömək etməyəcəkdir. Sərhədlərin zorla dəyişdirilməsi həmişə müharibələrə gətirib çıxarır. Siyasi lider isə öz xalqını müharibələrdən qorumalı, onu uçuruma sürükləməməlidir.

Azərbaycanın dəstəklədiyi millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ hərcmərcliyi və sərhədləri ağına gələn kimi dəyişmək hüququnu nəzərdə tutmur. Bu hüququn Ermənistanda özünə rəva görülən kimi yozulması yolverilməzdir. Əks təqdirdə bu gün dünyada milli azlıqlar olmazdı, çünki onların hamısı, ən xırdası belə təyini-müqəddərat hüququndan istifadə edərək özünü dünya birliyinin müstəqil subyekti elan edər, beynəlxalq tanınma haqqında xahiş edərdi. Görünür, bu prinsipin primitiv təfsirindən irəli gələn xof Ermənistan hökumətini azərbaycanlıları keçmiş İrəvan xanlığının əzəli torpaqlarından planlı şəkildə qovmağa, respublikalarını monoetnik dövlətə çevirməyə, sonra isə Azərbaycan ərazisinin işğal edilmiş hissəsində də etnik təmizləmələr aparmağa vadar etmişdir. Hazırda Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin aid olduğu milli azlıqların təyini-müqəddəratının yalnız beynəlxalq hüquq çərçivəsində mümkün olması ilə Ermənistan barışmalı olacaqdır. Bu hüququn prinsipləri çoxsaylı konvensiya və sənədlərdə təsbit olunmuşdur ki, bunların da dürüst ifadələri ilə Ermənistanda, şübhə etmirik ki, yaxşı tanışdırlar. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin hüquqi bazası 1975-ci il Helsinki Yekun Aktıdır. Orada təyini-müqəddərat hüququ dövlətin ərazi bütövlüyü çərçivəsində göstərilmişdir.

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın bir hissəsi olub və olacaqdır. O, bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, İKT, NATO, GUAM, bir çox dövlətlərin parlamentləri və dövlət başçıları tərəfindən bu şəkildə tanınmışdır. O, Azərbaycanın bir hissəsi kimi ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən də tanınmış-

dır. Həmsədrilər bəyanatlarında erməni adı ilə yanaşı, həm də tarixi Xankəndi adını işlədirlər, təkcə faktiki erməni icmasının liderləri ilə deyil, həm də Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının rəhbərləri ilə görüşlər keçirirlər, regiona Azərbaycan ərazisindən səfərlərini «sərhədi yox, qoşunların təmas xəttini keçmək» adlandırırlar. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində Dağlıq Qarabağ «Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu» kimi göstərilir. Digər beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də analoji ifadələrə rast gəlmək olar. Əgər Ermənistanda hələ də bu incə fərqləri görə bilmirlərsə, dünya birliyinin onları dəstəkləmədiyini başa düşmək üçün heç olmasa sənədlərə müraciət etsinlər, orada hər şey açıq, incə eyhamlı yazılmışdır.

Yalnız erməni rəhbərlərinin nitqlərində «Dağlıq Qarabağ respublikası» adına rast gəlmək olar. Tam tənha qalmalarına baxmayaraq, onlar özlərinə və öz vətəndaşlarına toxtaqlıq verməkdə davam edirlər ki, dünya birliyi onların «ümidləri»ni dəstəkləyir. İşğal olunmuş ərazidə yaradılmış oyuncaq, yalançı respublika heç kim tərəfindən tanınmayıbdır. Bəzən Ermənistan rəhbərlərinin hədələdiyi kimi, onların bu ölkə tərəfindən tanınması bu qanunsuz qurumu legitimləşdirməyəcək və Ermənistanın vəziyyətini daha da ağırlaşdıracaqdır. Reallığı dərk etmək əvəzinə Serj Sarkisyan Gorusdakı nitqi ilə özünü pis vəziyyətə salmış və qonaqlara yanlış məsləhətlər vermişdir. Başa düşmək çətin deyil ki, Ermənistanın gələcək nəsilləri bu səhvlərin ağır nəticələrini öz üzərlərində hiss edəcəklər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1 Вах: Шаумян С.Г. Избранные произведения. М., Т.2, стр.246.
- 2 <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/detail/69756.html>
- 3 <http://profi-forex.org/news/entry1008057044.html>
- 4 Tomas de Vaal. Çerniy Sad. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_derth/newsid_4673000/4673953.stm
- 5 Томас де Ваал. Черный Сад. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_derth/newsid_4673000/4673953.stm
- 6 Cheetham Samuel. A History of the Christian Church During the First Six Centuries, Macmillan and Co. (1905), p.58.
- 7 Lockyer Herbert. All the Apostles of the Bible, Zondervan (1988), p.260.
- 8 Adshead Samuel, Adrian Miles. China in World History, Macmillan (2000), p.27.
- 9 Adolph von Narnack. The Expansion of Christianity in the First Three Centuries, Williams & Norgate (1905), p.293.
- 10 Shahid Irfan. Rome and the Arabs: A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University (1984), p.96.
- 11 Вах: Сирарпи Тер-Нерсисян. Армения. Москва, 2008, стр.84.
- 12 Страбон. География. XI, XIV, 5.
- 13 Страбон. География. XI, XIV, 5.
- 14 Вах: Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, стр.344.
- 15 Страбон. География. XI, IV, 1.
- 16 Велиханова Н.М. Изменение исторической географии

Азербайджана в результате арабского завоевания. Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, стр. 53, 58.

17 Keith E. Abbott. Extracts from a Memorandum on the Country of Azerbaiyan, Proceedings of the Royal Geographical Society of London, Vol. 8, No. 6 (1863-1864), pp.275-279. <http://www.ystor.org/rss/1799149>

18 Этническая одонтология СССР. Москва, 1979, стр.135.

19 «Middle East Report» Yournal, 1988, p.37.

20 Ronald Grigor Suny. Looking Towards Ararat, 1993, p.193.

21 Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, Элм, 1989, стр.73-74.

22 Орбели И.А. Гасан-Джалал – князь Хаченский. Избранные труды. Ереван, 1993, стр.146.

23 Орбели И.А. Избранные труды. Ереван, 1963, стр.296, 297, 317, 347.

24 Очерки истории СССР (III-IX вв.). Москва, 1958, стр.326.

25 Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Кавказская Албания). Сб. Памяти академика Н.Я.Марра.

26 Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Кавказская Албания). Сборник статей в честь Е.Ф.Ольденбурга. К 50-летию научно-общественной деятельности. М., 1934, стр. 289-290.

27 Арриан Флавий. Поход Александра. М.-Л., 1962.

28 Мовсес Хоренаци. История Армении. М., 1858; Моисей Каланкатуйский. История Агван. СПб., 1861.

29 Movses Xorenatsinin yer adlarını şəxsləndirməsinin daha bir misalı: Araz və Kür çayları arasındakı ərazinin şərq hissəsi Aran adlanırdı. O, həm də Alvank, Alvaniya, Albaniya adlanırdı.

30 Araz.

31 Ağstafa.

32 «Alu» – dadlı, ləzzətli.

33 Bütün bunlar ermənilərlə əlaqəsi olmayan alban tayfalarıdır.

34 Мовсес Хоренаци. История Армении. Книга 2, глава 8 (Назначение второго (лица) в государстве из потомков Аждахака, царя маров). Ереван, изд-во «Айастан», 1990. <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html>

35 Мовсес Хоренаци. История Армении Книга 3, глава 3 (Кончина святого Григориса от рук варваров). Ереван, изд-во «Айастан», 1990. <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/03.html>

36 Мовсес Хоренаци. История Армении. Книга 3, глава 3 (Кончина святого Григориса от рук варваров). Ереван, изд-во «Айастан», 1990. <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/03.html>

37 C.Y.F.Dowsett. A Neglected Passage in the History of the Caucasian Albanians, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 19, No. 3(1957), p.463.

38 C.Y.F.Dowsett. The Albanian Chronicle of Mxit'ar Go?, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 21, No 1/3 (1958) on p.475.

39 Minorsky Vladimir. Caucasia IV, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 15, No. 3 (1953), p.504.

40 Персидские документы Матенадарана (указы, сост. А.Д.Папазян). Вып. I (XV-XVII вв.). Ереван, 1956; Персидские документы Матенадарана (указы, сост. А.Д.Папазян). Вып. II (1601-1650 гг.) Ереван, 1959.

-
- 41 Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972, стр. 334.
- 42 История армянского народа с древнейших времен до наших дней. Ереван, 1980, стр. 27.
- 43 Pastermadyian. Historie de L.Armenia – Paris (1949), p.23.
- 44 Transcaucasia, Nationalism and Social Change. Essays in the Nistory of Armenia, Azerbaiyan, and Georgia (1996), p.77-80.
- 45 Transcaucasia, Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaiyan, and Georgia (1996), p.79.
- 46 Svante Cornell. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus (2001), p.68.
- 47 Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. http://feb-web.ru/feb/griboed/texts/riks3/3_4_v3.htm
- 48 Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Москва, 1831, стр. 131. <http://www.libex.ru/detail/book166843.html>
- 49 Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), т. VII, Тифлис, 1878, док. 829, стр.845.
- 50 Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911, стр.59-61.
- 51 <http://azeri.ru/az/karabakh/412/>
- 52 Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архивъ главного управления намъстника Кавказского. Том IV. Изданъ под редакцию председателя комиссии дсс. А.Д.Берже (Тифлисъ: Типографія главного управления намъстника Кавказского, 1870), Документ 37, стр. 38-39.

-
- 53 Агаян Ц.П. А.Бакиханов. Баку, 1948, стр. 9.
- 54 Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных), стр. 65, 113.
- 55 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе, т. III, 1828, СПб., 1830, стр.272-273; АКАК, т. VII, док. 437, стр.487.
- 56 ЦПА ИМЛ, ф.461, оп.1, ед.хр. 4525, л.1.
- 57 АПДУДПАР, ф.1, оп.74, д.136, стр.4-8.
- 58 Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 г. Итоги по сельским обществам во вновь образованных уездах АССР, Нагорного Карабаха и по тем (основным) уездам, в которых произошли изменения границ. Т. III. Вып. XVII, Баку, АзЦСУ, 1924, стр.9.
- 59 К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1989, стр.295.
- 60 Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник. Баку, 1935, стр.9.
- 61 ГААР, ф.28, оп.1, д.155, стр.19-20
- 62 ГААР, ф.2502, оп.1, д.20, лл. 56-57.
- 63 ГААР, ф.2502, оп.1, д.26, л. 98 об.
- 64 ГААР, ф.2502, оп.2, д.26, л. 99.
- 65 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2005, s.250.
- 66 Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник. Баку, 1935, стр.9.
- 67 A.Eide. Territorial integrity of States, minority protection and guarantees for autonomy arrangements: approaches and roles of the United Nations. Local self-government, territorial integrity and protection of minorities. Council of Europe Publishing (1996), p.282.

68 Explanatory memorandum by the Rapporteur, document 10364, para 5. <http://assembly.coe.int/Main.asr?link=/Documents/WorkingDocs/Doc04/EDOC10364.htm>

69 Вах: Очерки истории СССР (III-IX). Москва, 1958, стр.326.

Ermenilərin Azərbaycanın kəçürülməsi və məskunlaşması

Əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanın qərbi və şərqi hissələri arasında yerləyişmə prosesləri, xüsusən də 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana köçürülməsi və məskunlaşması, Azərbaycanın etnik və milli tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proseslərin tədqiqi Azərbaycanın tarixi və milli kimliyini daha da aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

I FƏSİL

Tarix – olduğu kimi

Əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanın qərbi və şərqi hissələri arasında yerləyişmə prosesləri, xüsusən də 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana köçürülməsi və məskunlaşması, Azərbaycanın etnik və milli tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proseslərin tədqiqi Azərbaycanın tarixi və milli kimliyini daha da aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

Ermenilərin Azərbaycana köçürülməsi qərbi Azərbaycanın və xüsusən də Bakı şəhərinin tarixi və milli tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proseslərin tədqiqi Azərbaycanın tarixi və milli kimliyini daha da aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır. 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana köçürülməsi və məskunlaşması, Azərbaycanın etnik və milli tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proseslərin tədqiqi Azərbaycanın tarixi və milli kimliyini daha da aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi və məskunlaşması

Tarixən qonşu dövlətlərə qarşı məkrli ərazi iddialarını gerçəkləşdirmək, «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə yaşayan erməni millətçiləri bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı yönəlmiş soyqırımı, terror siyasəti həyata keçirmiş, dəhşətli cinayətlərə əl atmışlar. Faktlar göstərir ki, bədnam qonşularımız bu qeyri-hüquqi iddialarını reallaşdırmaq naminə təcavüzkarlıq siyasətini «milli mübarizə» amalına çevirərək dövlət səviyyəsində dəstəkləmişlər. Bu zaman isə onlar müəyyən xarici qüvvələrin maraqlarının ifadəçisinə çevrilmiş, bəzi dövlətlər Cənubi Qafqaz və Qərbi Asiyada möhkəmlənmək üçün daim «erməni məsələsi»ndən öz mənafeələrinə uyğun şəkildə istifadəyə çalışmışlar.

Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı apardığı soyqırımı və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu mənfur siyasətin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, sonra həmin ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu «Böyük Ermənistan» dövləti qurmaqdır. Bu məqsədlə mərhələlərlə həyata keçirilən terror və soyqırımı siyasətinin qanlı fəsadları təkcə böyük türk dünyasının deyil, bütün bəşəriyyətin başı üstünü qara kabus kimi almaqla əsrlər boyu vandalizmin qurbanı olmuş Azərbaycan xalqının qan yaddaşında dərin izlər buraxmışdır.

1998-ci il martın 26-da ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərman erməni millətçilərinin hərəkətlərinə verilən ilk dolğun və hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymət olmuşdur. Bu fərman Azərbayca-

nın indiki və gələcək nəsillərinin milli yaddaşının qorunması baxımından da, bir növ, proqram sənədidir. Fərmanda deyilir ki, «Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif olunmuş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir».

Fərmanda ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzünün tarixi köklərinə də toxunulmuş, mərhələlərlə törədilmiş soyqırımı və terror siyasəti dolğun əksini tapmışdır. Sənəddə qeyd olunduğu kimi, tarix boyu azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı lap əvvəldən rus-erməni işbirliyinin nəticəsi olmuşdur. Rusiya imperiyası bu yolla Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək, ermənilər isə Rusiyanın havadarlığına arxalanaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirərək bu torpaqlarda erməni dövləti qurmaq məqsədini güdmüşlər. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin vurğuladığı kimi: *«Dağlıq Qarabağ tarixi nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın ərazisidir. Ermənilər Dağlıq Qarabağa XIX əsrin birinci yarısında gəlmişlər. Bu, məlum faktdır. Hüquqi baxımdan bu region Azərbaycanın ərazisidir. Ona görə də biz bu məsələni yalnız beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həll etmək istəyirik. Biz Dağlıq Qarabağ ermənilərinə Azərbaycanın tərkibində ən yüksək muxtariyyət statusunun verilməsini təklif etmişik. Bu, bizim tərəfimizdən ediləcək maksimum güzəştdir. Çünki onun statusu həmişə muxtar vilayət olubdur».*

2010-cu ildə Gürcüstan tarixçisi Quram Marxuliyanın rus dilində «Ermənilər Ermənistan axtarışında» kitabı nəşr olunub. Tarix elmləri doktoru, professor Boris Kvarastxeliyanın kitaba yazdığı ön söz «erməni məsələsi»ni öyrənmək, bütün dövrlərdə olduğu kimi, indi də onun «aktuallığı»ni anlamaq, bil-

mək baxımından olduqca maraqlıdır: «...Əsas məqsəd «erməni məsələsi» adlanan məsələni olduğu kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır».

Müəllif saxta, uydurma Ermənistan tarixinin dolaşığı, əyri-üyrü cığırları ilə hərəkət edərək Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasındakı hadisələr və onunla əlaqədar baş verən tarixi proseslər barədə erməni alimlərinin köhnə stereotiplərini vurub dağıdır.

Hər iki alimin elmi araşdırmalar nəticəsində gəldiyi qənaət sadə olduğu qədər də ibrətamizdir: XIX-XX əsrlər ermənilər tərəfindən özgə torpaqlarını zəbt edib ələ keçirmək və bu torpaqlarda «Böyük Ermənistan» adlanan dövlətlərini yaratmaqla yadda qalıbdır. Doğrudan da öz tariximizə nəzər salsaq, insanı dəhşətə və bəzən vahiməyə salan bu həqiqəti bir daha görmək olar.

İndiki Ermənistan adlanan torpaqlarda vaxtilə Azərbaycan dövlətlərindən biri olan İrəvan xanlığı yerləşirdi. AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun hazırlayıb nəşr etdiyi «İrəvan xanlığı» kitabında da qeyd olunduğu kimi, «Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə Çuxursəd vilayətinin tarixində sonralar bütün Azərbaycan üçün son dərəcə ağır problemlər yaradan bir hadisə baş verdi: Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın icazəsi ilə 1441-ci ildə erməni katolikoslarının fəaliyyət mərkəzi Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycana – İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsə (Üç müədzin) monastırına köçürüldü. Bununla Cənubi Qafqazda qriqorianlığı yayan erməni missionerləri üçün əlverişli şərait yarandı». 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər bu ərazidə ermənilərə məxsus heç nə yox idi. «Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilsə (Valarşabad) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdır».

XIX əsrin əvvəllərində digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvanın da Çar Rusiyası tərəfindən işğalı bu strateji bölgəyə ermənilərin kütləvi axınına, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından məhrum olmasına gətirib çıxardı. «Beləliklə, 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək, yəni üç ay yarım ərzində İrəvandan Şimali Azərbaycan – İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə 8.249 erməni ailəsi, başqa sözlə, ən azı 40 min nəfər erməni köçürüldü. Bundan bir az sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına Osmanlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gətirildi». Bu işə şəxsən rəhbərlik edən rus polkovniki Qazarros Lazaryan (Lazarev) İrəvandan Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: «...Orada siz xristianların məskunlaşdığı yeni vətən əldə edəcəksiniz... İranın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş xristianların bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Tezliklə rus qoşunları İrəvanı tərk edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik... İran çörəyi yeməkdənsə, rus otu yemək daha yaxşıdır».

Bununla əlaqədar rus tədqiqatçısı N.Şavrov hələ 1911-ci ildə yazırdı: «Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik». «Biz» deyərkən tədqiqatçı rus hakim dairələrinin fəaliyyətini yada salırdı.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi sonrakı illərdə də davam etdi. Bunu o dövrdə baş verən müxtəlif ictimai-siyasi proseslər, Rusiyanın regionda güclənməsi ilə baş verən aramsız müharibələr daha da sürətləndirirdi. 1853 və 1877-1878-ci illərdə baş verən rus-türk müharibələrinin nəticələri də erməni millətçilərinin xristian «həmrəyliyi» əmindən istifadə etməklə Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində erməni dövləti qurmaq iştahalarını daha da artırırdı.

1862-ci ildə ermənilərin Zeytun vilayətində türk hakimiyyət orqanlarına qarşı qaldırdıqları silahlı qiyam yatırılsa da, onlar gələcək fəaliyyətlərinin təbliği baxımından bu faktdan maksimum yararlanmağa çalışdılar. Eyni zamanda, Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda yerləşmək və rus himayəsi altında öz məqsədlərinə doğru irəliləməkdə daha sərbəst oldular.

Müəllif «erməni məsələsi»nin Gürcüstandan da yan ötmədiyini vurğulayaraq qeyd edir: «Ermənilərin kompakt yaşadıkları yerlər həmişə separatçılıq mərkəzinə çevrilir. Buna sübut olaraq keçmişdə Osmanlı imperiyasındakı, bu gün isə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsindəki hadisələri göstərmək olar. Tarixi təcrübə də hadisələrin məhz belə bir istiqamətdə inkişaf edəcəyindən xəbər verir».

Ermənistanın tarixin qısa bir dövründə yoxdan var olması özü ilə bitib tükənməyən problemlər gətirdi. Bu, uydurmalara və miflərə əsaslanaraq başqa bir xalqın min illərlə yaşadığı bir ərazidə zor gücünə yaradılan bir dövlətdir, bu mənada analoqu olmayan hadisədir.

Hətta vaxtilə erməni tarixçisi K.Kirakosyan özü qeyd edirdi ki, ermənilərin keçmişi haqqında elə bir məlumat yoxdur ki, onu ya tarix, ya da salnamə adlandırasan. «Hayların (ermənilərin – *red.*) – «mifik Haykın övladları olan, planetin ən qədim xalqı»nın peyda olması, Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması Çar Rusiyasının fəaliyyətinin nəticəsidir» fikrini, demək olar ki, tədqiqatçıların hamısı xüsusi vurğulayır.

Ermənilərin Türkiyə və İrandan Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinə köçürülməsində əsas rol qriqorian kilsəsinə məxsusdur. Qriqorian kilsəsinin Rus imperiyası və Avropa dövlətləri ilə əlaqələri XVII əsrə təsadüf edir. Ermənilər elə o vaxtdan avropalıları inandırmağa çalışırdılar ki, guya, müsəlmanlar «Avropa ilə bir dinə tapınan erməni xalqını istismar edirlər».

Hələ 1699-cu ildə qriqorian kilsəsinin razılığı ilə iki erməni – İsrail Ori və Minas Vardapet Avropa ölkələrini gəzərək

«erməni haqlarından, ermənilərin dövlət yaratmaq» planlarından danışdırlar. Ancaq onlar çox çalışsalar da, o vaxt bu avantürist, heç bir məntiqə sığmayan fikirlərinə Avropada, onun hakim dairələrində lazımi dəstək tapa bilməyib ən axırda Rusiyaya üz tutmalı oldular. Çünki Avropa, deyəsən, onları o vaxtlar daha yaxşı tanıyırdı: «Qapalılıq və güclü fırldaqçılıq ermənilərin qanına işləyib. Onların dedikləri nə qədər yalandırsa, o qədər də inandırıcı görünür. Hər cür zülmə, alçaqlığa və nankorluğa adət etmiş ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Din özü onların əlində xəbisliyə və yalana xidmət edən bir silahdır...» deyən fransız utopisti Şarl Furiye sanki bütün avropalıların fikirlərini ümumiləşdirərək elə həmin vaxtlar – 1808-ci ildə bunları söyləyirdi...

İki nəfərlik «nümayəndə heyəti» 1701-ci ildə I Pyotrla görüşüb o vaxt Səfəvi dövlətinin tərkibində olan Qarabağ vilayətinin erməni icmasının nümayəndələri olduğunu bildirdi və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vahid xristian cəbhəsinin yaradılması planlarını açıqladılar.

XVIII əsrin əvvəlləri idi. I Pyotr Baltik dənizinə çıxmaq üçün başlanan Şimal müharibəsində isveçlərə təzəcə uduzmuşdu. Gələn qonaqlar isə onu yeni bir «macəra»ya – Xəzər dənizinə, Zaqafqaziyaya «dəvət» edirdilər. I Pyotr bu «dəvəti» qəbul elədi və İsrail Oriyə təcili polkovnik rütbəsi də bağışladı. Sonra müəyyən tapşırıqlar verərək onu tacir adı altında bir xəfiyyə kimi 1707-ci ildə İrana yola saldı...

Ancaq çox keçmədi ki, Ori Həştərxanda qəflətən öldü. Lakin onun «arzuları» çiçəklənməkdə idi: elə həmin il 2 mart 1711 və 28 yanvar 1717-ci illərdə I Pyotrın sərəncamları ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin Rusiyaya cəlb olunması üçün fəaliyyətə start verildi.

Həmin dövrdə I Pyotrın göstərişi ilə Qafqazın ilhaqına başlandı. Artıq 1722-ci ildə ruslar Dərbənd, Quba, Bakı, Salyan, Lənkəran və digər Xəzəryanı Azərbaycan vilayətlərini ələ ke-

çirirdilər. 1724-cü ilin oktyabrında I Pyotr ələ keçən torpaqlara ermənilərin köçürülməsinə imkan verən sərəncam imzaladı. Bu sərəncamda bütün vasitələrdən istifadə etməklə «ermənilərin və digər xristianların müsəlman torpaqlarına» köçürülməsi bir vəzifə olaraq irəli sürülürdü. Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərində erməni dövləti yaratmaq məsələsi ilə o vaxt Şəmiryan adlı bir erməni məşğul olurdu. Onun qurduğu plana görə, yaradılacaq dövləti erməni çarı idarə etməli, onun Peterburqda rəsmi nümayəndəliyi olmalı, yeni çarı müdafiə etmək üçün isə 6 minlik rus qoşunu 20 il ərzində bu ərazilərdə qalmalı idi...

1725-ci ildə I Pyotrın ölümündən sonra ruslar Xəzəryanı bölgələri tez-tələsik tərk etməli oldular. Doğrudur, bu gediş həmişəlik olmadı, onlar müəyyən vaxtdan sonra yenidən qayıtdılar, amma hələlik ermənilər XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında özlərinə dövlət yaratmaq istəklərinə çata bilmədilər.

Təxminən 100 il sonra – 1827-ci ildə İrəvan xanlığının işğal olunması ilə vəziyyət yenidən ermənilərin «xeyrinə» dəyişdi...

Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın ruslar tərəfindən zəbt olunması ardıcılığına və o dövrdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə nəzər salmaq. Çünki bütün bu hallar ermənilərin düşünülmüş şəkildə həmin ərazilərə yerləşdirilməsi, köçürülməsi ilə müşayiət olunurdu:

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan, Qazax və Şəmşəddin sultanlıqları, 1803-cü ildə Car-Balakən camaatı rusların işğalçı sifətlərini görür.

1804-cü ildə Gəncə ələ keçir, Cavad xan və oğlu şəhid olurlar. Gəncə ilə bərabər Samux sultanlığı da zəbt olunur.

1805-ci ildə Qarabağ xanlığı, 1806-cı ildə Bakı, Quba və Şəki xanlıqları, 1809-cu ildə Lənkəran xanlığı rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilir.

Rus hökuməti müsəlman əhaliyə inanmadığı üçün işğalı başa çatdıran kimi Azərbaycan torpaqlarına xristianları kö-

çürməyə başladı. Hətta 1819-cu ildə uzaq Almaniyadan yüz-
lərlə alman ailəsi Qarabağın şimalına köçürülmüşdü...

Vəziyyətin mürəkkəbliyi rusları ehtiyatlı olmağa və hələlik yerli ənənələri və maraqları nəzərə almağa məcbur edirdi. Eyni zamanda, Rusiya hakim dairələri o dövrdə Azərbaycana dair siyasətində daha çox ermənilərə arxalanır, onlara üstünlük verirdi. 1905-ci ildən başlayaraq İrandan və digər regionlardan Azərbaycana, ilk növbədə Qarabağa ermənilər köçürülürdü. Artıq 1810-cu ildə, rusların verdiyi rəsmi məlumatlara görə, Qarabağda yaşayan 12.000 ailənin 9.500-ü (79%) azərbaycanlı, 2.500-ü (21%) erməni idi» (Quram Marxuliya. Ermənilər Ermənistan axtarışında. Tbilisi, 2010).

1823-cü ildə general Yermolovun göstərişi ilə Qarabağda yaşayan əhalinin vergi mükəlləfiyyəti müəyyənləşdirildi. Bu, Qarabağda əhalinin sayı və etnik tərkibi barədə ilk yazılı, rəsmi sənəddir. Həmin sənədə əsasən Qarabağda 20.095 ailə, yaxud 90.000 nəfər yaşayırdı ki, onlardan 15.729 ailə (78%) azərbaycanlı, 4.366 ailə (22%) erməni ailəsi idi. Eyni zamanda, Şuşada 1.111 azərbaycanlı və 421 erməni ailəsi yaşayırdı. Şuşa ətrafında 450-dən artıq azərbaycanlı, cəmi 150 erməni kəndi vardı. Bu kəndlərdə 14.618 azərbaycanlı, 3.945 erməni ailəsi yaşayırdı.

1826-1828-ci illərdə Rusiya–İran müharibəsindən sonra Qarabağda etnik vəziyyət kəskin sürətdə dəyişməyə başlayır. 1828-29-cu illərdə rus-türk müharibəsindən dərhal sonra Qafqaza 84.000 erməni ailəsi köçürülür. Onlar, əsasən, Qarabağ və İrəvan vilayətlərində yerləşdirilir. Eyni zamanda, o vaxt çar məmuru N.N.Şavrovun yazdığı kimi, «nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, rəsmi şəkildə köçürülən 124.000 ermənidən başqa qeyri-rəsmi köçənləri də nəzərə alsaq, köçürülənlərin sayı 200.000 nəfəri adlayır». Ermənilərin İrandan və Türkiyədən Zaqafqaziyaya köçürülməsi və köçməsi prosesi sonrakı illərdə də davam etdi.

Ermənilərin, digər torpaqlarımız kimi, Qarabağa da iddialarını qəti surətdə rədd edərək bu ərazilərin həmişə Azərbaycan türklərinin olduğunu və onlar tərəfindən idarə olunduğunu tarixi faktlar da sübut edir. Belə faktlar içərisində Qarabağın sonrakı taleyində silinməz izlər qoyan «Kürəkçay müqaviləsi», bu müqavilədən irəli gələn, xanlığın rus hakimiyyət dairələri ilə münasibətlərini tənzimləyən qarşılıqlı öhdəliklər də var. Müqavilə rusların təpki altında Qarabağ xanı məşhur İbrahimxəlil xanla general Sisianov arasında 1805-ci ilin 14 mayında imzalanıb. Həmin görüşdə Qarabağ xanı ilə yaxın qohumluq əlaqələri olan Şəki xanı Səlim xan da iştirak edirdi.

Bir az keçəcək, ruslar bağlanan müqavilənin şərtlərini pozacaq və indi ermənilərin özlərinə «paytaxt» elan etdikləri Xankəndidə İbrahim xanı ailəsi, körpə uşaqları ilə birlikdə qətlə yetirəcəklər. Bu haqsızlığa Qarabağ camaatı ilə birlikdə İbrahim xanın kürəkəni, Şəkili Səlim xan da qiyam qaldırmaqla cavab verəcək...

1813-cü ildə imzalanan «Gülüstan müqaviləsi» və 1828-ci ildə Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalını sona yetirən «Türkmənçay müqaviləsi» xalqımızın tarixində öz ağır izlərini qoydu. Dəhşət doğuran faktlardan biri də budur ki, heç bir məntiqə sığmayan şəkildə rus hakim dairələri tərəfindən 1828-ci il martın 21-də, Novruz bayramı günlərində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində «Erməni vilayəti» yaradılır və o vaxt oradakı 1.110 yaşayış məntəqəsindən yalnız 62-də ermənilərin yaşadığı nəzərə alınmır.

Tarixi sənədlərə və faktlara əsaslanaraq tam əminliklə «erməni məsələsi»nin I Pyotr dövründə meydana çıxdığını, II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində israrla gündəlikdə saxlandığını söyləmək olar. Məqsəd İran və Osmanlı dövlətləri qarşısında bufer rolunu oynaya biləcək gürcü-erməni dövləti yaratmaq idi.

Ermənilər indinin özündə belə Gürcüstanın digər əraziləri ilə birlikdə Samsxe-Cavaxetiya bölgəsinə də iddialıdılar. Tarixçi alim Q.Marxuliya «Ermənilər Ermənistan axtarışında» kitabında problemin keçmişinə qayıdaraq vaxtilə rus tədqiqatçı və şahidlərinin öz sözlərini yada salır, dövrü, zamanəni onların gözlərilə canlandıraraq yazır: «Türkiyə tərəfdən köçüb gələn ermənilər, demək olar ki, bütün Axalkalaki bölgəsinə başdan-ayağa tutdular və ancaq bəzi yerlərdə onların arasında vadiyə bənzəyən gürcü kəndləri görünürdü».

1846-cı ildə yaradılan Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları ilə yanaşı, 1849-cu ildə ermənilərin təkidi ilə İrəvan quberniyasının da yaradılması onların gələcək işğalçılıq fəaliyyətinə böyük imkanlar açdı. Artıq Azərbaycan və Gürcüstan toponimlərini özününküləşdirmək, kənd və şəhərlərin, kilsə və monastırların, tarixi abidələrin adlarını dəyişdirmək, qonşu ərazilərə iddia etmək imkanı əldə etdilər. Azərbaycanlılar kimi, gürcü ictimaiyyəti də baş verənlərdən sarsılmışdı. O vaxtlar İlya Çavçavadze yazırdı: «...Ermənilər heç vaxt yaşamadıqları yerlərdə yuva qurmağa çalışır və hamını buna inandırmağa can atırlar». Ermənilərin naşükürlüyündən dəhşətə gələn Akaki Sereteli isə belə deyirdi: «Gürcü çarlarının ermənilərə yazığı gəlib onları ticarətlə məşğul olmaq üçün Gürcüstanın müxtəlif guşələrində yerləşdirdilər, onlara hətta şəhərlər verildi. Gürcülər isə çoxsaylı düşmənlərlə müharibədən yorulub geri qayıtdıqda təəccüblə gördülər ki, onların evləri «qardaş» dedikləri ermənilər tərəfindən zəbt olunub. Üzr istəmək əvəzinə isə onlar qışqırıb bağırırdılar: «Siz kimsiniz, haradan gəlmisiniz? Siz burada nə vaxt yaşamısınız? Bu torpaq həmişə bizim olub!» Sübut üçün isə elə gürcü kilsələrini, məbədlərini göstərirdilər. Orada isə artıq gürcü adlarını pozub ermənicə yazmışdılar». Sanki öz xalqının məhz bu iyrənc xüsusiyyətini nəzərə alan erməni yazıçısı Ovanes Tumanyan hələ 1910-cu ildə yazırdı: «Başqa yolumuz yoxdur. Bizim həqiqi xilasımız

içərimizdən başlamalıdır, çünki biz içəridən xəstəyik». Göründüyü kimi, illər keçir, bu «xəstəlik» isə sağalmaq bilmir ki, bilmir. «Erməni mərəzi»ndən gürcülər də əziyyət çəkir.

Tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini, o cümlədən Bakını işğal edən I Pyotr yerli əhalinin sət müqavimətini gördükdə «erməni kartı»nı işə salmış, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə Bakı və Dərbənddə ermənilərin məskunlaşdırılmasına göstəriş vermişdi. I Pyotr xələflərinə ünvanladığı tarixi vəsiyyət isə təkcə Rusiya imperiyasının deyil, nəticə etibarilə bolşevik Rusiyasının da Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin vəsiyyətə ilk əməl edən II Yekaterina 1768-ci ildə imperiyanın ermənilərə məxsusi hamiliyi barədə fərman vermişdir. 1802-ci ildə isə çar I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisianova konkret təlimat göndərmişdir: «Ermənilər nəyin bahasına olursa olsun Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunmalıdır».

Bu, Azərbaycan torpaqlarının işğalının başlanğıcı olmuş, 1813-cü ilin Gülüstan və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiye bölünməsi Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi prosesini sürətləndirmişdir. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra – 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində «Erməni vilayəti» təşkil edilmişdir. Bu bədnam fərmanla tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılacaq gələcək Ermənistanın faktiki təməli qoyulmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkilatlanmış və planlı siyasət kimi aparılmış, Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan ərazisində «Böyük Ermənistan» dövləti qurmaq xülyasına düşmüş ermənilər «Qnçaq» (1887-ci ildə Cenevrədə qurulub), «Daşnaksütyun» (1890, Tiflis), «Erməni Vətənpərvərlər İttifaqı», (1895, Nyu-York) kimi siyasi-terror təşkilatlarını bu istiqamətə yönəltmişdilər.

Sözügedən təşkilatların fəaliyyət proqramlarında azərbaycanlılara qarşı ardıcıl terror və qırğın aksiyalarını həyata keçirmək məramı əsas yer tuturdu.

Böyük Sovet Ensiklopediyasında (20-ci cild, 1930) «Daşnaksütyun»la bağlı məlumatda göstərilir: «Daşnaksütyun»un 1894-cü ildə qəbul olunmuş birinci proqramı vüqar marksizmin, liberalizmin, xalqçılığın və xırda burjua millətçiliyinin qarışığından ibarət idi. Proqramın mərkəzində «Türkiyə Ermənistanı»nı azad etmək ideyası dururdu. 1903-cü ildən partiya, demək olar ki, yalnız Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərirdi».

Məşhur rus diplomatı və yazıçısı A.S.Qriboyedov yazırdı: «Erməni əhalisi əsasən müsəlman torpaq sahiblərinin ərazilərində yerləşdirilirdilər... Onlar yavaş-yavaş müsəlman əhalisini ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdılar. Biz, həmçinin müsəlman əhalisini düşdükləri çətin vəziyyətlə barışdırmağa və onları inandırmağa çalışmalıyıq ki, bu çətinliklər uzun sürməyəcək və ermənilər müvəqqəti onlara yaşamağa icazə verilən ərazilərdə daimi olaraq qalmayacaqlar». Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına gəlmə olduqları bir daha təsdiqini tapır.

Paskeviç Erməni vilayətinin idarəsinə 1828-ci il iyulun 4-də göndərdiyi məktubda bildirmişdir ki, müharibə zamanı xanlığın ərazisində rus komandirlərinin məktubunu gəzdirdiyinə görə Astvatsaturovanın ərini öldürmüş, rus generalı Benkendorfun dəstəsinə bələdçilik etdiyinə görə isə Hovhannes Əsliyanın gözlərini çıxarmış, burnunu və dilini kəsmişdilər. Arxiyepiskop Nersesin təqdimatı ilə hər üç ailəyə 10 çervon qızıl verilmiş, onların ailəsinə 30 manat təqaüd kəsilməsi qərara alınmışdı.

Rus ordusunun İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrini işğal etdiyi zaman həmin ərazilərdən müsəlman əhalisinin didərgin edilməsi haqda Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, qarapapaqlardan 100

ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışlar, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə, müsəlman cəlali kürdləri isə Muşa qaçmışlar. Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazi keçib Həsən xanın (İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişlər. Onlarla birlikdə Cəmədinli kürdləri (700 ailə), birukilər (400 ailə), dovmanlılar (400 ailə), çobankərəlilər (200 ailə), Zilanlı kürdləri (1000 ailə) sərhəddən o taya – Türkiyəyə keçmişlər.

İrəvan xanlığının ərazisində yeni rus üsuli-idarəsi tətbiq etmək üçün Paskeviçin əmri ilə İrəvan müvəqqəti idarəsi yaradılır və yerli qoşunların komandanı general Krasovski rəis təyin edilir. Arxiyepiskop Nerses Aştarakesi idarənin üzvü olur. Krasovskinin Nersesə verdiyi qeyri-məhdud səlahiyyətlər sayəsində ermənilər istədiklərinə nail olurlar. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4.500 çetvert taxılın böyük hissəsi sayca azlıq təşkil edən ermənilərə paylanmışdı. Müsəlmanlar dövlət himayəsindən məhrum edilmişdilər. Bununla əlaqədar Paskeviç Baş Qərargah rəisinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Mən təsəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenidən ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dördü üçün təşkil edən müsəlmanlara himayədarlıq etməyəcək, lazımı vəsait ayırmayacaq». Yerli müsəlmanlar arasında narazılığın artması əhalini yaşadıkları yerlərdən köçüb sərhədin o tayına keçməyə vadar edirdi. Rusiyadan narazı əhalinin sərhədin o tayında cəmlənməsi Paskeviçi narahat edirdi. Ona görə də o, Nersesi İrəvan müvəqqəti idarəsindəki fəaliyyətindən uzaqlaşdırmışdı. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini rəis vəzifəsindən azad etmiş, müsəlmanlara qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən Nersesi isə Bessarabiyaya sürgün etdirmişdi.

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz–Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində bağlanan müqavilə ilə 1826-1828-ci illər Rusiya–İran müharibəsinə son qoyulur. Bu müqavilə ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlüklə Rusiyanın ərazisinə qatılır. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün «Erməni vilayəti» yaradılması haqqında fərman verilir. Fərmanda deyilir: «İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən, İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra «Erməni vilayəti» adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında ali senat lazımi fərmanları öz vaxtında alacaqdır».

İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı Aleksandr Çavçavadze təyin edilmişdi.

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç-Erivanskinin tapşırığı ilə kollec assessoru İ.Şopen «Erməni vilayəti»ndə kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi» əsərində verilmişdir.

İ.Şopenə görə, «Erməni vilayəti»ndə 752 kənd olmuşdur. Onlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdür.

İ.Şopenin hesablamasına görə, xanlıqların işğal edilməsinə-dək «Erməni vilayəti»nin ərazisində təxminən 23.730 ailə (İrəvan əyalətində 17.000 ailə, Naxçıvan əyalətində 4.600 ailə, Ordubad dairəsində 2.130 ailə) yaşamışdır ki, orta hesabla hər ailədə 5 nəfər götürdükdə, bu, 118.650 nəfər təşkil edir.

Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətdə 81.749 müsəlman və 25.131 yerli erməni qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalmanın üstün cəhəti ondadır ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrəvandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqəsində məskunlaşdırıldıkları göstərilmişdir.

1840-cı ildə «Erməni vilayəti» buraxılır. Əvəzində təşkil edilən İrəvan qəzası Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edilir. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bəyazid – Yeni Bəyazid qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilir və 1917-ci ilə qədər bu struktur dəyişməz qalır.

Ermənilərin Osmanlı imperiyasında türklərə qarşı törətdikləri soyqırımı

Son iki əsrdə «dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» xülyasını milli məqsədə çevirən bədxah qonşularımız ərazi ilhaqı siyasətini həyata keçirərkən bəşəriyyət əleyhinə yönəlmiş ən dəhşətli cinayətlərə əl atdıqları halda insanlığa sığmayan bu vandalizm aktlarını, bir qayda olaraq, türklərin və azərbaycanlıların adına yazmağa çalışmışlar. Müsəlmanlara, əsasən də türklərə düşmən kimi yanaşan ermənilər özlərinin regionda çirkin ərazi iddialarını gerçəkləşdirmək üçün bu qondarma soyqırımı iddialarının ayrı-ayrı ölkələrdə tanınmasına yönəlmiş genişmiqyaslı kampaniya aparırlar. 1915-ci il aprelin 24-də Osmanlı Türkiyəsinin guya «1,5 milyon nəfər erməniyi milli-etnik zəmində qətlə yetirməsi» kimi iftira xarakterli kampaniya da erməni mifomaniyasının real təhlükəlilik dərəcəsini aşkar nümayiş etdirir.

Acınacaqlısı həm də budur ki, özləri haqqında daim «məz-lum millət» obrazı yaratmağa çalışan ermənilər bu çirkin iddialarını Türkiyəyə və Azərbaycana xoş münasibətdə olmayan bəzi dövlətlərə və təşkilatlara qəbul etdirə bilmişlər. Məsələyə siyasi motivlərlə yanaşan, özlərinin merkantil maraqları naminə ikili standartlara yol verərək ermənilərin qondarma iddialarını dəstəkləyən, əldə bəhanə edən həmin dövlətlər və təşkilatlar, əslində, tarixi həqiqətin nədən ibarət olduğunun qətiyyən fər-qində deyillər. Tarixən «erməni məsələsi»ndən Türkiyəyə qarşı «təzyiq vasitəsi» kimi yararlanmış həmin qüvvələr bu gün də rəsmi Ankaraya təsir göstərmək üçün qondarma erməni soyqırımı iddialarından bəhrələnilər. Açıq demək lazımdır ki,

məsələnin mahiyyətində bəzi dövlətlərin ermənilərə rəğbəti deyil, daha çox türk və islam dünyasına olan kin-küdurəti, aşkar qərəzi dayanır.

Patoloji baxımdan yalançılıqla üzvi surətdə bağlı olan xəstəlik psixologiyada mifomaniya kimi səciyyələndirilir. Məkrli xislətləri ilə yalan və böhtanı dövlət siyasətinə çevirmiş ermənilərin 50 ildən çox müddətdə dünyanı qondarma soyqırımı kampaniyası ilə çaşdırmaq cəhdləri onların məhz belə bir psixoloji vəziyyətdə olduqlarına şübhə yeri qoymur. Uydurduqları yalanlara sanki özləri də inanmış kimi görünən ermənilər kompakt yaşadıqları bütün dövlətlərdə «soyqırımına məruz qalmış millət» olduqlarını iddia edir, saxta təbliğatlarını zehinlərə yeritmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Tarixi faktlar isə göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində ənənəvi olaraq havadarlarının himayəsinə sığınaraq onlardan hər cür dəstək alan ermənilər qonşu xalqların əzəli əraziləri hesabına dövlət qurmaq üçün azərbaycanlılara və türklərə qarşı misli görünməmiş soyqırımı və terror aktları törətmişlər. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrinin arxivlərində qorunub saxlanan tarixi sənədlərdə ermənilərin hələ o zamandan qonşu xalqlara qarşı aşkar ərazi iddiaları ilə çıxış etmələri, onları kütləvi qırğınlara məruz qoymaları tam təsdiqini tapır. Həmin tarixi sənədlər 1915-ci ilin aprelində Şərqi Anadoluda 1 milyon 500 min erməninin guya türklər tərəfindən qətlə yetirilməsi barədə yayılan informasiyaların da cəfəngiyat olduğunu təsdiqləyir.

Həmin dövrün hadisələri ilə ümumi tanışlıq deməyə əsas verir ki, hələ XIX əsrin sonlarında Türkiyədə yaşayan ermənilər müxtəlif iddialarla bu ölkədə üsyanlar təşkil etmiş, məkrli niyyətlərini həyata keçirməyə çalışmışlar. Anadolunun şərqində sıx şəkildə yaşayan ermənilərin ilk üsyanı 1890-cı ildə baş vermiş, Van, Sason, Adana ərazilərini əhatə etmişdir. 1905-ci ildə hətta türk sultanına qarşı sui-qəsd planlaşdıran ermənilər çirkin niyyətlərini həyata keçirməyə müvəffəq olmamışlar.

Həmin vaxt bölgədə fəallaşan və təşkilatlanan erməni komitələri mülki əhaliyə qarşı xüsusi zorakılıq və amansızlıq nümayiş etdirmişlər.

1914-cü ildə Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə ermənilərin Türkiyə əleyhinə daha geniş və fəal iş aparmasına əlverişli tarixi şərait yaranmışdı. 1915-ci ilin əvvəllərində Çar Rusiyası Türkiyəyə müharibə elan edərkən məhz ermənilərdən vasitə kimi yararlanmış, Anadolu vilayətinin şərqində yaşayan erməni əhalisini yağlı vədlərlə aldadıb öz tərəfinə çəkməyə nail olmuşdu. Çar II Nikolay türklərə qarşı vuruşmaq istəyən erməni əsgərlərinin digər cəbhələrdən ayrılıb Qafqaz cəbhəsinə gəlmələri üçün xüsusi dekret də imzalamışdı. Türkiyədə yaşayan erməniləri silahlandıraraq müharibəyə hazırlamaq, bu ölkənin daxilində üsyanlar təşkil etmək, türk ordusunun arxa cəbhə ilə əlaqəsini kəsmək, rus ordusunun geriyyə hərəkətini asanlaşdırmaq üçün daşnak ideoloqlarına külli miqdarda maliyyə vəsaiti ayrılmışdı. Çar Rusiyası Osmanlı imperiyasını diz çökdürüb hakimiyyəti ələ alacağı təqdirdə erməniləri ali vəzifə kürsülərində əyləşdirəcəyi, onlara azadlıq və geniş səlahiyyətlər verəcəyi, habelə regionda müstəqil erməni dövlətinin yaranmasına kömək göstərəcəyi ilə bağlı üzərinə müəyyən öhdəliklər də götürmüşdü. Bu vədlərdən şirniklənən Anadolu erməniləri isə sürətlə silahlanaraq dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başlamış, Çar Rusiyasının Türkiyə ilə müharibədə qalib gəlməsinə çalışmışlar. Erməni terror təşkilatlarından xüsusi təlimat almış, silahlanmış ermənilər həmin dövrdə Türkiyənin bir çox yaşayış məntəqələrini dağıtmış, türklərlə yanaşı, kürdləri də qətlə yetirmiş, dinc insanlara divan tutmuşlar.

Anadoludan və Qafqazın bəzi vilayətlərindən gətirilmiş 5 diviziyalıq könüllülər dəstəsi Andronikin rəhbərliyi altında yüz min nəfərdən çox günahsız türkü öz doğma ata-baba torpaqlarında ağır işgəncələrlə qətlə yetirmişdir. Türkiyədə fəaliyyə

yət göstərən müxtəlif erməni partiyalarının liderləri, çoxsaylı özək rəhbərləri, həmçinin Eçmiədzin kilsəsinin din xadimləri bu qətliamlar zamanı öz soydaşları olan daşnaklara hər cür kömək göstərmişlər.

Yaranmış ağır vəziyyətdə Ənvər paşanın rəhbərlik etdiyi Türkiyə hökuməti ölkədə azğınlıq edən bəzi erməni dəstələrinin Rusiya ilə işbirliyinin qarşısını almaq və tərksilah etmək, habelə dinc əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün onları müharibə zonalarından uzaqlaşdırmaq qərarına gəlmişdi. Osmanlı dövlətinin 1915-ci il 27 may tarixli «Köç» qərarı da ermənilərin müharibə olan bölgələrdən sabit regionlara köçürülməsinin şərtlərini, qaydalarını, mal-mülkün haqqının ödənilməsini, köçürülmə karvanlarının hərəkət istiqamətlərini, onların yollarda qorunmasını, dayanma məntəqələrini, hərəkət xəttini və digər məsələləri özündə əks etdirmişdir.

Həmin dövrdə Osmanlı dövləti ermənilərlə müsəlmanlar arasında müəyyən toqquşmaların qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər də görmüşdü. Ermənilərin ağlasığmaz vəhşiliyindən dəhşətə gəlmiş Osmanlı dövlətinin daxili işlər naziri Tələt paşa dövlətçilik əleyhinə təxribatla məşğul olan 2.345 nəfər cinayətkar erməninin həbsi barədə sərəncam vermişdir. Bundan sonra türk təhlükəsizlik qüvvələri ermənilərin ruslarla işbirliyinə son qoymaq məqsədi ilə 1915-ci il aprelin 24-də 2.345 nəfər erməni təxribatçısını – «Qnçaq», «Daşnaksütyun», «Ramqavar» kimi terrorçu təşkilatlarının fəallarını həbs etmişdi. Həmin şəxslərə qarşı milli-etnik zəmində hər hansı soyqırımı aktı həyata keçirilməmiş, onlar, sadəcə, xəyanətlərinə və dinc əhaliyə divan tutduqlarına görə qanun qarşısında cavab vermişlər. Ermənilərin dünyaya car çəkərək «soyqırımı» adlandırdıqları bu hadisə, əslində, Osmanlı dövlətinin fərmanı əsasında ruslarla işbirliyinə gedən 2.345 nəfər erməni terrorçusunun tutulub saxlanmasıdır.

Bu hadisədən dərhal sonra Eçmiədzin katolikosu Gevorq Türkiyədə ermənilərə qarşı guya kütləvi qırğınlar törədildiyi barədə ABŞ Prezidentinə teleqram göndərmiş, erməni terrorçularının cəzalandırılmasını «soyqırımı aktı» kimi qələmə vermişdir. O, təcili surətdə «günahsız və əzabkeş» erməni xalqına kömək əlinin uzadılmasını xahiş etmiş, Çar Rusiyasınının ABŞ-dakı səfiri isə Amerika hökumətini bu qondarma soyqırımı barədə məlumatlandırmışdır. Həmin mərhələdən etibarən «Daşnaksütyun» və digər erməni terror təşkilatları, Eçmiədzin kilsəsi, bütövlükdə erməni ictimaiyyəti «dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» xülyalarını gerçəkləşdirmək üçün qondarma erməni soyqırımı iddialarını dünya xalqlarının beyninə yeritmək istiqamətində geniş təbliğat kampaniyasına start vermişlər. O vaxtdan bəri 24 aprel tarixinin Ermənistanda qondarma «soyqırımı qurbanlarını anma günü» kimi qeyd olunmasına başlanılmışdır.

Professor Anar İsgəndərov özünün «Türk-müsəlman əhəlinə qarşı həyata keçirilən soyqırımı» adlı silsilə məqalələrində bu məsələyə toxunaraq yazır: «Erməni ideoloqları dünyanı inandırmaq istəyirlər ki, guya 1915-ci il aprelin 24-də daxili işlər naziri Tələt paşa erməni əhalisinin dövlət səviyyəsində qırılmasına dair yazılı göstəriş vermişdi. Bu günə qədər erməni millətçiləri həmin sənədin əslini fakt kimi heç kəsə göstərə bilmirlər. Ona görə ki, belə bir sənəd ümumiyyətlə yoxdur... Hətta 1919-cu il Paris Sülh Konfransı dövründə Osmanlı rəhbərlərinin gizli yazışmaları diqqətlə yoxlanıldıqdan sonra da ermənilərin kütləvi surətdə öldürülməsi barədə heç bir sənəd və əmr tapılmayıb. Əksinə, Avropadan gələn məmurlar belə bir faktla rastlaşıblar ki, köçürülən erməni əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Osmanlı dövləti tərəfindən onlarla əmr və göstəriş verilmişdir».

1914-cü ildə Türkiyənin Birinci dünya müharibəsinə qoşulması ilə ermənilər belə bir fakt qarşısında qaldılar: «Böyük Er-

mənistan» yaratmaq istədikləri ərazilərin bir hissəsi Türkiyədə, o biri hissəsi almanlara və türklərə qarşı vuruşan Rusiyada idi. Çox düşünmədən onlar özlərini antitürk qüvvələrin yanında gördülər.

Hərbi əməliyyatlar başlayan kimi Türkiyə Böyük Millət Məclisinə Ərzurumdan deputat seçilən Qaro Basdırmacan əsasən ermənilərdən ibarət hərbi hissələrlə birlikdə rusların tərəfinə keçdi. Yeri gəlmişkən, türklər heç vaxt ermənilərin səmimiyyətinə inanmadıqları üçün tarix boyu onları orduya götürməzdilər. Sultanlıq zəiflədiyi son dövrlərdə isə məcbur olub onları da əsgəri xidmətə çağırırdılar. Bu da tezliklə öz acı nəticələrini verdi...

Qaronun başçılıq etdiyi dəstələr getdikcə daha da azğınlaşaraq türk kəndlərini dağıdır, əhalini amansızcasına qırırdılar. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə baş verən bu qanlı hadisələrlə əlaqədar ingilis tarixçisi Filip Prays yazırdı: «Müharibənin başlaması ilə bu rayonların erməni əhalisi (şərq vilayətləri nəzərdə tutulur) Qafqazdakı rus hakimiyyət orqanları ilə xəlvəti əlaqələr qurdular və hamıdan gizli türk vilayətlərindən rus ordusu üçün könüllülər toplamağa başladılar... Şərq vilayətlərində hərbi xidmətdən yayınmalar kütləvi xarakter almışdı. Rus zabitlərinin rəhbərliyi altında erməni dezertirlərdən ibarət xeyli alaylar yaradılmışdı. Türk parlamentinin iki erməni deputatı Rusiyaya qaçmışdı. Ermənilərin buraxdığı qəzetlər qisasa, türkləri əzabla öldürərək analarını ağlatmağa çağırırdı. Ermənilərin etdiyi cinayətlər heç kəsdə şübhə doğurmur».

Tək bir gündə – 21 fevral 1914-cü ildə Qarsda və Ərdəhanda erməni quldur dəstələri tərəfindən 30 min türk qətlə yetirilmişdi. Körpələri alıb tonqala atır, insanlara vəhşicəsinə əzablar verirdilər. Bu qətlərin bilavasitə başında «Qnçak» erməni terror təşkilatının ideoloqu, türk parlamentinin deputatı Stepan Ter-Danielyan dururdu. Ermənilərin düşünülmüş fəaliyyət

planı haqda o vaxt Bitlis vilayətinin qubernatoru Mustafa bəy 3-cü Ordunun komandanına yazırdı: «Erməni liderlərin qərarına əsasən, hərbi əməliyyatlar başlayan halda erməni əsgərləri əldə silah düşmən tərəfə keçməlidirlər. Türk qoşunları uğur qazansa, ermənilər hərəkət etməyəcək, əksinə, əgər ordumuz geri çəkilsə, onların yaratdıqları partizan dəstələri qoşunların hərəkətinə maneələr törətməlidirlər».

Elə bu vaxtlar Sivas qubernatoru məlumat verirdi ki, «ələ keçənlərin verdiyi məlumata görə, ermənilərin vilayətdə 30.000 nəfər silahlısı var ki, onların da yarısı artıq rus ordusu ilə birləşib. O biri yarısına isə arxadan türk qoşunlarına zərbə endirmək tapşırığı verilib».

1915-ci ilin mayında rusların Şərqi Anadoluya hücumlarının gücləndiyi, ingilis və fransızların Çanaqqala əməliyyatlarına başladığı bir dövrdə ermənilər «dost»larının yazdığı ssenariyə uyğun olaraq Zeytun, Van və Muşda ayağa qalxdılar. Mayın 6-da ermənilər monoetnik zona yaratmaq məqsədi ilə Van şəhərində müsəlmanları qırıb çatdılar. Akademiklər C.Əliyev və B.Budaqovun müəyyənləşdirdiyinə görə, təkcə Van vilayətində erməni terrorçularının qətlə yetirdiyi dinc əhalinin sayı 3.000 nəfərdən çox idi. Yeri gəlmişkən, 22 iyun 1915-ci ildə hökumət qüvvələri Van şəhərinə daxil olduqda gördükləri mənzərədən dəhşətə gəldilər. Şəhərin bütün müsəlman əhalisi ermənilər tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilmişdi. Hətta hadisədən 8 gün sonra bütün bunların şahidi olmuş general Nikolayev hansısa Tero və Xeço adlı ermənilərin rəhbərlik etdikləri quldur dəstələrinin vəhşiliklərindən hiddətlənərək yazırdı ki, onları topa tutmaq lazımdır. İndi 5.000 nəfərin qətlə yetirildiyi həmin yerdə türklərin soyqırımı abidəsi ucalır.

Vandakı qırğınlar bununla bitmədi. Növbəti dəfə ermənilər 22 may 1916-cı ildə Vanda yenidən qırğınlar törətdilər. Erməni başkəsənləri 1.000-dən artıq uşağı boğaraq öldürdülər. Meyitlərin qulaqları, burunları kəsilmiş, gözləri çıxarılmışdı. Budəfəki itkilərin sayı isə 15.000 nəfəri adlamışdı.

1915-ci il mayın 9-da eyni şəkildə Bitlisdə 123 nəfər qətlə yetirildi. Tarixçi Rafael de Noqqalesin yazdığına görə, «onlar əllərinə keçən bütün dinc müsəlmanları vəhşicəsinə qırıb çatırdılar». Ümumiyyətlə, gürcü tarixçisi Q.Marxuliyanın yazdığı kimi, onların mübarizə metodu ancaq bundan ibarət idi: «...İnsanları silahlandırmaq üçün bütün vasitələrə əl atmaq, ...toqquşmalar təşkil etmək və hökumət məmurlarını aradan götürmək, ...dövlət idarələrini talan etmək və dağıtmaq... Məqsədə çatmaq üçün hər şeyə icazə verilirdi – təbliğata, terrora, qiyama». C.K.Makkartinin tədqiqatlarına görə, XX əsrin əvvəllərində baş verən bu qanlı hadisələrdə 2,5 milyon müsəlman həlak olmuşdur. Bütün bu deyilənlərə statistikanın soyuq və qəddar nəzərləri ilə bir də baxmağa çalışaq: 8 may 1916-cı ildə Andronikin quldur dəstələri Tərcan qəzasının müsəlman kəndlərində 563 nəfəri məhv etdi.

11 may 1916-cı ildə quldurlar Malazgird şəhərində 20.000 nəfəri öldürmüş, uşaqları əzablar verdikdən sonra odda yandırmışlar.

Həmin vaxt Van yaxınlığındakı Köprüküy kəndində 200 nəfər erməni azğınlığının qurbanı olmuşdur.

22 may 1916-cı ildə yenə həmin Van şəhərində ermənilər əhalini kütləvi şəkildə zəhərləyib yüzlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşlar.

Elə həmin gün qaçqınlarla dolmuş Ergəl və Atiyan kəndlərinin yaxınlığında quldurlar 8.000 nəfərin həyatına son qoymuşlar.

23 may 1916-cı il. Van yaxınlığında Seyl kəndində əksəriyyəti uşaq, qoca və qadın olan 300 nəfər türk ermənilərin gülləsinə tuş oldu.

1916-cı ilin iyununda Ədrəmid şəhərində 15.000 nəfər öldürülmüşdü. Patronlara «qənaət» etmək məqsədi ilə insanları ən dəhşətli üsullarla məhv etmişdilər.

Sonralar bütün bu cinayətlərə görə 1.397 nəfər Türkiyənin ədalət məhkəmələri qarşısında dayandı. Onların bir çoxuna ölüm hökmü kəsildi...

24 aprel 1915-ci ildə bütün erməni komitələrinin fəaliyyəti dayandırıldı, bu təşkilatın 2.345 nəfər rəhbər üzvü həbs edildi. Ermənilərin «genosid günü» dedikləri bu tarixin, göründüyü kimi, «erməni genosidi»nə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu, türklərin, müsəlmanların genosid, soyqırımı günü kimi anılsa, daha düzgün olar!

Qaldı ermənilərin İran və Qafqaz cəbhəsindən ölkənin müxtəlif ərazilərinə köçürülməsinə, gürcü alim Q.Marxuliyanın ifadəsi ilə desək, «ermənilərin köçürülməsinə səbəb onların xəyanəti və qiyamları oldu. Ermənilərə elə gəlirdi ki, ələ keçirdikləri torpaqlar Birinci dünya müharibəsindən sonra onlara qalacaq və onlar orada müstəqil Ermənistan dövləti yaradacaqlar...»

Qondarma genosid iddiaları ilə dünyada özləri haqqında «əzabkeş və məzlum millət» imici yaratmağa çalışan ermənilərin özlərinin 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətməsi tarixi faktlarda dolğun əksini tapmışdır. 1918-ci il martın 30-31-də Bakı Kommunası və erməni şovinistləri Azərbaycanda kütləvi qırğınlar, qətliamlar törətməklə bəşər tarixində misli görünməmiş soyqırımına imza atmışlar. Bir neçə gün ərzində təkcə Bakıda 12 min insan sırf milli-etnik zəmində qətlə yetirilmiş, kütləvi qətliamlar Azərbaycanın Şamaxı, Quba, Qarabağ və digər bölgələrini də əhatə etmişdir. Yalnız 1918-ci ilin sentyabrında Nuru paşanın başçılıq etdiyi ordunun Bakını xilas etməsindən sonra bu qırğınların qarşısı qismən alınmışdır.

Qondarma erməni soyqırımı iddiaları uzun illər ərzində Türkiyə və Azərbaycana, həmçinin hər iki ölkənin görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinə qarşı törədilmiş terror aktlarına və digər cinayətkar əməllərə «zəmin hazırlamaq» məqsədi

güdmüşdür. Tarixi faktlar göstərir ki, məhz ermənilərin fitvası ilə 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli siyasi xadimləri – N.Yusifbəyli, F.Xoyski, X.Xasməmmədov, H.Ağayev vəhşicəsinə qətlə yetirilmişlər.

«Daşnaksütyun» partiyasının yaratdığı «Nemezis» («Cəza») adlı xüsusi terror qrupu isə 1920-ci il martın 15-də Osmanlı hökumətinin daxili işlər və hərbi müdafiə naziri olmuş Tə-lət paşaya Berlinin böyük prospektlərindən birində atəş açmışdı. Onun qatili Soqomon Teyləryan həbs olunsa da, Berlin dairə məhkəməsi hüquqi deyil, siyasi qərar çıxararaq «erməni soyqırımı»nı əldə rəhbər tutan erməni terrorçusuna bəraət hökmü çıxarmışdı. Bu rüsvayçı hökmdən ruhlanan erməni terrorçuları İstanbulda, Romada, Berlində, Tiflisdə, Buxarada və digər şəhərlərdə tanınmış türk ictimai-siyasi xadimlərinə qarşı qanlı terror aktları həyata keçirmişlər.

1972-1991-ci illərdə erməni terrorçuları dünyanın əksər ölkələrində Türkiyənin görkəmli siyasi xadimlərinə, məşhur diplomatlarına və tanınmış iş adamlarına qarşı 300-dən çox terror əməliyyatları törətmişlər. Bu terror aktlarının 100-dən çoxu ASALA terror təşkilatının «Orli», «9 İyun» və «3 Oktyabr» qruplaşmaları tərəfindən 24 ölkənin 38 şəhərində həyata keçirilmişdir.

1988-ci ildən Azərbaycana qarşı növbəti dəfə aşkar ərazi iddiaları ilə çıxış edən Ermənistan ata-baba yurdlarından azərbaycanlıları deportasiya edərkən müxtəlif vandalizm aktlarına, o cümlədən terror aktlarına əl atmışdır. Sonrakı mərhələdə bəzi dövlətlərin himayəsi və dəstəyi ilə Azərbaycan ərazilərini işğal edən Ermənistan dinc əhalinin ölümü ilə nəticələnmiş çoxlu sayda terror aktları planlaşdırmış və həyata keçirmişdir. Ərazi ilhaqı məqsədi ilə terrorçuluğu və separatizmi özünə başlıca vasitə seçən ermənilər 1988-ci ildən Azərbaycanda 373 qanlı terror aktı törətmiş, nəticədə 1.600-ə yaxın insan həlak olmuş, 1.808 nəfər yaralanmışdır. Terror aktları

nəticəsində həlak olanların böyük əksəriyyətini qadın, uşaq və qocalar təşkil etmişdir.

Ermənilərin qondarma soyqırımı iddialarının həqiqətdən tamamilə uzaq olduğunu təkcə tarixi faktlar deyil, elə onların özlərinin müəyyən isterik davranışları da tamamilə təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, qondarma erməni soyqırımı iddiaları 4 məkrli məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir: 1) «Soyqırımı»nın bütün dünyada tanınması; 2) Türkiyənin «soyqırımı»nı etiraf etməsi; 3) Türkiyənin «soyqırımı»na uğramış adamların vərəsələrinə təzminat ödəməsi; 4) Türkiyənin şərqində ermənilərə torpaq verilməsi. Şübhəsiz, belə cəfəng iddialar həm də Türkiyəni Ermənistanı münasibətdə yumşaltmağa – sərhədləri açmağa məcbur etmək, habelə qardaş ölkənin beynəlxalq nüfuzuna xələl gətirmək, onun Avropa Birliyinə gedən yolunu bağlamaq məqsədi güdür.

Hələ 2005-ci ilin aprel ayında Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan Ermənistanın sabiq prezidenti R.Koçaryana müraciətlə qondarma erməni soyqırımı iddialarının araşdırılması üçün müştərək komissiyanın yaradılmasını, bu məsələ ilə bağlı bütün sənədlərin arxivlərdən üzə çıxarılmasını təklif etmişdi. Türkiyə Arxivləri İdarəsinin rəhbəri Yusuf Sarınoy isə ermənilərin hər il aprelin 24-ü tarixini dünyaya «erməni soyqırımı günü» kimi təqdim etmələrinin yalan olduğunu sübuta yetirmək məqsədi ilə Osmanlı dövrünə aid arxivlərin qapılarını dünya ölkələrinin tarixçilərinin, alimlərinin üzünə açdıqlarını bəyan etmişdir. Bu təklifə indiyədək cavab verməyən ermənilərin real faktlara əsaslanmadığı, bu qondarma iddiadan ideoloji və siyasi məqsədlərlə yararlandığı indi dünya ictimaiyyətinə də yaxşı bəllidir.

Məlumat üçün bildirək ki, 1944-cü ilədək «soyqırımı» anlayışı beynəlxalq ictimaiyyətə məlum olmamış, bu termin ilk dəfə yəhudi mənşəli polşalı hüquqşünas Rafael Lemkin tərəfindən işlədilmişdir. O, soyqırımı müəyyən insan qruplarının mövcudluğunun vacib əsaslarını məhv etməyə yönəlmiş müxtəlif

cinayətkar hərəkətlərin koordinasiya olunmuş, planlı şəkildə həyata keçirilməsi kimi səciyyələndirmişdir. 1945-ci ildə isə Nürnberq Hərbi Tribunalı faşist liderlərini bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərdə ittiham etmişdir. İlk dəfə olaraq Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində beynəlxalq cinayətlərin nədən ibarət olduğu göstərilmiş, eləcə də soyqırımı cinayəti insanlıq əleyhinə olan cinayətlər kateqoriyasına daxil edilmişdir.

BMT-nin «Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında» 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyasının 2-ci maddəsinə görə, «Soyqırımı hər hansı milli, etnik, irqi və dini qrupun qismən və ya bütövlükdə məhv edilməsi məqsədi ilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən biridir: a) bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi; b) bu cür qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarətlərinin və yaxud əqli qabiliyyətinə ciddi zərər yetirilməsi; c) qəsdən hər hansı bir qrupun tam və ya qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraitinin yaradılması; ç) bu cür qrup daxilində doğumun qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi; d) bir insan qrupuna mənsub olan uşaqların zorla başqasına verilməsi».

Soyqırımı cinayətinin ictimai təhlükəliliyi hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupun bütövlükdə və ya qismən məhv edilməsi, yaxud məhv edilməsi təhlükəsinin yaranması, habelə həmin qrupların tarixi, mədəni, mənəvi və s. dəyərlərinin yer üzündən silinib getməsi, yaxud bunun üçün şəraitin yaradılması ilə xarakterizə olunur. BMT-nin «Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında» 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyasında aşkar göstərilir ki, soyqırımı cinayətinin baş verməsi üçün xüsusi niyyətin olması zəruri hesab edilir. Qondarma iddialarla çıxış edən ermənilər isə Osmanlı imperiyasının milli-etnik zəmində guya bu millətə qarşı «soyqırımı həyata keçirdiyini» təsdiqləyən heç bir fakt ortaya qoya bilməmişlər.

Təəssüflə demək lazımdır ki, buna baxmayaraq, «erməni soyqırımı» iddiaları ötən əsrin ortalarında, yəni «soyqırımı» ifadəsi rəsmən beynəlxalq hüquqi status alandan cəmi iki il sonra gündəmə gəlmişdir. Erməni kilsəsinin irəli sürdüyü iddialar sonradan Amerika və Avropada erməni lobbisinin fəal iştirakı ilə məkrli bir kampaniyaya çevrilmişdir. Bədnam qonşularımız özlərinin qondarma soyqırımı iddialarının ilk dəfə 1965-ci il aprelin 20-də Uruqvayda tanınmasına nail olmuşlar. 1982-ci il aprelin 29-da Kiprin yunan icması analoji qərəzli qərara imza atmışdır. Daha sonra Argentina, Rusiya, Yunanıstan, Kanada, Livan, Belçika, Vatikan, İtaliya, Fransa, İsveçrə, Slovakiya, Hollandiya, Polşa, Almaniya, Venesuela, Litva, Çili, o cümlədən Avropa Parlamenti qondarma erməni soyqırımını tanımaq barədə qətnamə və bəyanat qəbul etmişdir. Təkcə 2010-cu ildə ABŞ və İsveçin qanunverici orqanları müvafiq qətnamə layihəsini təsdiqləmiş, Böyük Britaniya və İspaniya isə erməniləri məyus etmişlər. Ukraynanın Xarkov vilayətinin İzyum Şəhər Şurası isə Azərbaycan diasporunun fəal iş aparması nəticəsində «erməni soyqırımı»nın tanınması haqqında ədalətsiz qərarını ləğv etmişdir.

Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, ermənilər məkrli iddialarını tanımaq üçün hələ Sovetlər birliyi dövründən fəal iş aparmış, qondarma soyqırımı qurbanlarına abidələr ucaltmışlar. SSRİ rəhbərliyinin bu məsələdə maraqlı olması erməni şovinistlərini daha da ruhlandırır, «soyqırımı» kampaniyasının sistemli şəkildə aparılmasına imkan yaradırdı. Sovet hökuməti Azərbaycana münasibətləri dostluq notları üzərində kökləməyi məsləhət gördüyü halda, erməniləri sanki yeni-yeni təxribatlara şirnikləndirmək yolu tutmuşdu. Əslində, ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarından Azərbaycana qarşı başlanmış növbəti ərazi iddiaları da məhz bu çirkin kampaniyanın məntiqi nəticəsi olmuşdur.

Ermənilər son 50 ildə qondarma iddialarını ayrı-ayrı ölkələrdə tanıtmaqla kifayətlənməmiş, qondarma abidələrin, xatirə lövhələrinin qoyulmasına nail olmuşlar. Bu məqsədlə virtual məkanın imkanlarından da geniş şəkildə istifadə edən ermənilər saxta iddialarını təbliğ edən 45 min veb sayt yaratmış, habelə çoxsaylı kitablar, filmlər çəkirmişlər. Almaniyada bu saxta mövzu hətta dərsliklərə salınmış, Fransa Milli Assambleyası isə qondarma erməni soyqırımını tanımamağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan qərar qəbul etmişdir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, erməni mifomaniyası bu gün Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyətinin başı üstünü qara kabus kimi almışdır.

Qondarma erməni soyqırımı ilə bağlı qətnamə və bəyanat qəbul edən dövlətlərin nümayəndələri nə Türkiyə, nə digər Qərb dövlətlərinin arxivlərində olmuş, sadəcə, siyasi motivli qərəzli və ədalətsiz qərarı rəsmiləşdirmişlər. Belə qərar qəbul edən dövlətlərin əksəriyyətinin Avropa Birliyinin üzvü olması da təsadüfi görünür. Siyasi müşahidəçilərin fikrincə, həmin dövlətlər belə süni maneələrlə müsəlman dövləti olan Türkiyənin təşkilata gedən yoluna sipər çəkməyə, Avropa Birliyini «xristian klubu» kimi qoruyub saxlamağa çalışırlar. Bu da təsadüfi deyildir ki, hələ 1987-ci ildə Fransanın xüsusi səyləri ilə qondarma erməni soyqırımını tanıyan Avropa Parlamenti 2005-ci ildə həmin ədalətsiz qərarını yeniləmiş, üstəlik, Türkiyə hökuməti qarşısında Ermənistanla sərhədləri açmaq tələbini irəli sürmüşdür. Həmin qərarla Türkiyənin 1915-ci ildə baş verənləri «soyqırımı» kimi tanıması Avropa Birliyinə üzvlüyün əsas şərtlərindən biri olaraq göstərilmişdir. Doğrudur, direktiv Kopenhagen meyarlarından fərqli olaraq, Avropa Parlamentinin qərarları Türkiyə üçün tövsiyə xarakteri daşıyır.

Ümumiyyətlə, qondarma erməni soyqırımı ilə bağlı cəfəng iddialar göstərir ki, regionda, bir qayda olaraq, qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edən Ermənistanın Türkiyə ilə münasibətləri

normallaşdırma «səyləri» də səmimiyyətdən tamamilə uzaqdır. Türkiyə və Azərbaycanın qırılmaz strateji müttəfiqliyi fonunda ermənilərin bu istiqamətdəki məkrli cəhdlərinin də iflasa uğrayacağına heç bir şübhə yoxdur. Dövlət başçısı İlham Əliyevin də dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, türk və Azərbaycan diasporlarının son illərdəki birgə fəaliyyəti, müdafiədən fəal hücum mövqeyinə keçməsi ermənilərin saxta iddialarla dünya ictimaiyyətini çaşdırmaq cəhdlərinin qarşısını alır. Zaman keçdikcə bədnam qonşularımızın «soyqırımı» iddialarının məkrli və qərəzli kampaniya olduğunu daha çox dövlət başa düşür, ermənilərin saxta göz yaşlarına inanmırlar.

1905-1920-ci il soyqırımları

Şərqdə təsir dairəsini genişləndirmək, regionun zəngin təbii sərvətləri üzərində nəzarəti ələ keçirmək istəyən Çar Rusiyası hələ XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində Türkiyə və İrana qarşı müharibə apararkən məhz «erməni kartı»ndan siyasi alət kimi yararlanmağa çalışmışdır. Kütləvi soyqırımı və deportasiyaların qanlı tarixi isə Rusiya ilə İran arasında gedən iki müharibənin (1804-1813 və 1826-1828) sonunda imzalanmış Gülüstan (12 oktyabr 1813-cü il) və Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) müqavilələrindən sonra başlanmışdır.

Həmin müqavilələr xalqımızın tarixində faciəvi rol oynamış, Azərbaycanın parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycanın şimalı Rusiyanın, cənubu isə İranın idarəçiliyinə keçmişdir. Türkmənçay müqaviləsindən sonra imperator I Nikolay 1828-ci il martın 21-də İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində «Erməni vilayəti»nin yaradılması haqqında əmr imzalamışdır. Həmin əmrə əsasən o zaman 7.331 azərbaycanlının və 2.369 erməninin yaşadığı İrəvan şəhəri də «Erməni vilayəti»nin tərkibinə daxil edilmişdi. Bunun ardınca Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci bəndinə əsasən, İrandan ermənilərin İrəvan, Qarabağ və Naxçıvana kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanılmışdı.

Tarixi mənbələrə əsasən, təkcə 1828-1830-cu illər ərzində İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni Cənubi Qafqaza, Azərbaycan ərazisinə yerləşdirilmişdir. Çar Rusiyasının himayəsi altında «Erməni vilayəti» adlandırılan süni inzibati bölgünün yaradılması isə azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından zorla çıxarılmasının və soyqırımı siyasətinin əsasını

qoymuşdur. Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının sənədlərində birmənalı qeyd olunur ki, Türkmənçay sülh müqaviləsinə qədər Qarabağ xanlığında 12 min ailənin 2,5 min nəfəri erməni, Şamaxı xanlığında 24 min ailənin 1,5 min nəfəri, Şəki xanlığında isə 15 min ailənin üçdə biri erməni idi. 1828-ci ilin məlumatına görə, İrəvan xanlığı ərazisində torpaqların 96,63 faizi azərbaycanlılara, cəmi 3,37 faizi ermənilərə məxsus idi. 1826-1828-ci illər Rusiya–İran müharibəsində təkə İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan azərbaycanlıların 420 kəndi yerlə yeksan edilmişdir. 1828-1871-ci illər arasında ermənilər azərbaycanlı əhali yaşayan 146 kəndi zəbt edərək özünüküləşdirmişlər.

XIX əsrin ikinci yarısında «Böyük Ermənistan» xülyasına düşən, millətçi-şovinst ideyalarını həyata keçirmək istəyində olan ermənilər təşkilati strukturlar yaratmağa başlamışlar. Əsasən xaricdə – 1887-ci ildə Cenevrədə «Qnçaq», 1890-cı ildə Tiflisdə «Daşnaksütyun» partiyalarını təsis etmiş, 1895-ci ildə Nyu-Yorkda «Erməni Vətənpərvərlər İttifaqı» təşkilatını yaratmışlar. Həmin təşkilatların fəaliyyət proqramında azərbaycanlılara və türklərə qarşı ardıcıl olaraq terror və qırğın aksiyaları həyata keçirmək məramı əsas yer tutmuşdur.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları Birinci rus inqilabı dövründə – 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirmişlər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki yaşayış məntəqələrini əhatə etmişdir.

Birinci dünya müharibəsindən sonra isə Rusiyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər 1917-ci ildə baş vermiş fevral və oktyabr inqilablarından öz istəklərinə bolşevizm bayrağı altında nail olmağa cəhd etmişlər. Bakı Kommunası əks-inqilabi elementlərlə mübarizə şüarı altında 1918-ci ilin martından bütün Bakı quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların çıxarılması məqsədlərini güdən cinayətkar planının reallaşdırılmasına başlamışdır.

Azərbaycanlıların soyqırımı xüsusi qəddarlıqla Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və digər ərazilərdə həyata keçirilmişdir. Bu torpaqlarda kütləvi şəkildə dinc əhali qırılmış, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri məhv edilmişdir.

1918-ci ildə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən cinayətləri üzə çıxarmaq məqsədi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən mühüm qərarlarından biri də həmin il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması olmuşdur. 1919-cu il avqustun 27-də komissiya tərəfindən tərtib edilmiş arayışda bildirilirdi ki, ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlərlə bağlı 36 cild və 3.500 vərəqdən ibarət sənədlər toplanmışdır.

70 illik sovet ideologiyasının tarixşünaslığımıza tətbiq etdiyi «vətəndaş müharibəsi», «əksinqilabi qiyam» kimi saxtalaşdırılan mart hadisələri, əslində, bolşevik-daşnak ittifaqının azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi növbəti soyqırımı siyasəti idi. Xalqımız uzun illər bu gerçək tarixdən məlumatsız olmuş, saxta ideoloji ehkamlar və yalan tarix nəticəsində yaddaşımız uzun illər tamamilə yad istiqamətdə köklənmişdir. 1918-ci il martın 31-də Bakı Kommunası və erməni şovinistləri Azərbaycanda kütləvi qırğınlar, qətliamlar törətməklə bəşər tarixində misli görünməmiş soyqırımına imza atmışlar.

Bu soyqırımı əsl hüquqi-siyasi qiymətini isə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra almışdır. Mart hadisələrinin 80-ci ildönümündə – 1998-ci il martın 26-da ümum-milli lider Heydər Əliyevin imzaladığı fərman erməni millətçilərinin hərəkətlərinə verilən dolğun və hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymət olmuşdur.

Ötən illər ərzində Azərbaycan dövləti bu tarixi gerçəklikləri, xalqımızın iki əsr boyu məruz qaldığı soyqırımı və etnik təmizləmənin dəhşətli miqyasını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq istiqamətində xeyli iş görmüşdür. Fərmanda ermə-

nilərin Azərbaycanca qarşı təcavüzünün tarixi köklərinə də toxunulmuş, mərhələlərlə törədilmiş soyqırımı və terror siyasəti dolğun şəkildə əksini tapmışdır.

Prezident İlham Əliyev AMEA-nın 2005-ci ilin dekabrında keçirilmiş 60 illik yubiley mərasimindəki dərin məzmunlu çıxışı zamanı ermənilərin cəfəng iddialarına qarşı elmi-ideoloji mübarizənin gücləndirilməsi zərurətini alimlərimiz qarşısında mühüm vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, həqiqi dövlət müşaviri, akademik Ramiz Mehdiyevin «Gorus – 2010: Absurd teatri mövsümü» əsəri bu baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə eyni zamanda erməni qəsbkarlarının ötən əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara və türklərə qarşı törətdikləri soyqırımı aktlarına da münasibət əksini tapmış, mart hadisələrinin təfərrüatları açıqlanmış, həmin illərdə S.Şaumyanın törətdiyi cinayətkar əməllər konkret faktlar əsasında göstərilmişdir.

BAKI (1905-1907-ci illər)

Ermənilər Bakıya XIX əsrin 70-ci illərindən gəlməyə başlamışlar. Bu elə bir dövr idi ki, şəhərin iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir, Abşeronda illik neft istehsalı 200-300 min puda çatırdı. Həmin illərdə Çar Rusiyasının havadarlığı ilə Bakıya axışan ermənilər neft sənayesi, ticarət və bank işi sahələrində üstünlüyü ələ keçirmiş, qısa vaxtda iri kapitalistlərə çevrilmişdilər. Bu illərə qədər isə Bakı və onun ətraf kəndlərində ermənilər barmaqla sayılacaq qədər azlıq təşkil edirdilər. 1905-ci il fevralın əvvəllərində Bakı şəhəri və quberniyasında baş vermiş ilk erməni-azərbaycanlı qırğınını tədqiq edən senator Kuzminskinin hesabatına görə, həmin ilin yanvarında Bakı quberniyasında 1.057 min nəfər əhali siyahıya alınmışdır. Onlardan 800 min nəfəri müsəlmanlar, 12 faizi ruslar, 9 faizi ermənilər, 3 faizi isə başqa millətlərin nümayəndələri idi.

1904-1905-ci illərdə «Daşnaksütyun» Bakıda sosial-demokrat və sosial-inqilabçı adı altında daşnaksütyunyönümlü fəhlə təşkilatları yaratmağa başlamışlar. Onların əsas məramı yerli əhali arasında iğtişələr, təxribatlar törətmək, qanlı aksiyalar həyata keçirmək idi. Bu cəhdlər isə nəticəsiz qalmamışdı.

1905-ci il fevralın 6-da gündüz saat 12 radələrində Bakıda baş verən dəhşətli hadisə isə şovinist ruhlu erməni millətçilərinin etnik zəmində əvvəlcədən planlaşdırdıqları böyük qırğına yol açmış oldu. Həmin gün şəhərin mərkəzində, Erməni kilsəsinin yanında, «Parapet» deyilən yerdə varlı, nüfuzlu, çoxlu qohum-əqrəbası olan karxana sahibi, sabunçulu Ağarza Babayev erməni komitəsi tərəfindən qətlə yetirildi. Əhvalatdan xəbərdar olan Bakı əhli qətl hadisəsindən çox təsirlənmiş və bundan əvvəl də ermənilər tərəfindən bir sıra cinayətlər törəndiyinə görə xalq arasında böyük iğtişələr baş vermişdi.

Mixaylov xəstəxanasının sənədlərinə görə, qırğın başlanan gün erməni milyonçuları Balabek Lalayevin, Artyom Babayantsın, İsay Ter-Osipovun və başqa maqnatların havadarlığı ilə terror qrupu tərəfindən 18 adam öldürülmüş, 33 nəfər yaralanmışdı. Onların 34-ü azərbaycanlı, 6-sı rus, 6-sı erməni, 5-i başqa millətin nümayəndələri idi.

Fevralın 7-də vəziyyət daha da gərginləşmişdi. Həmin erməni terror təşkilatı bu dəfə yüzədək dinc vətəndaşın həyatına son qoymuş və yaralamışdı. Krasilnikovun, Mayılovun, Korsakovun evlərindən, «Madrid» mehmanxanasından yerli əhali – azərbaycanlılar qəfildən güllə yağışına tutulmuşdu. İğtişəş nəticəsində müsəlmanların bir çoxunun imarətləri və mağazaları dağıdılmış və qarət edilmişdi.

Fevralın 8-i şan-şöhrəti ilə məşhur olan Bakı cəhənnəmə çevrilmişdi. Bir tərəfdən bombaların partlaması, digər tərəfdən isə uca və ali imarətlərin uçub dağılması, neft zavodlarının, budkaların yanğından səmaya qalxan alovları insanları çaşdırmışdı.

Beləliklə, 1905-ci ilin 6-10 fevral hadisələri tarixə «Bakı şəhərində qanlı qətlə» kimi daxil olmuşdur. Həmin günlər-

də mal və əmlaka, mülklərə dəyən zərər milyonları keçmişdi. Bakı hadisələri haqqında qubernator, knyaz M.A.Nakaşidze tərəfindən Qafqaz canişini və Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi üçün hazırlanan geniş məruzədə qırğın zamanı 231 nəfərin öldüyü, 179 nəfərin yaralandığı göstərilmişdir. Məruzədə o da qeyd olunmuşdur ki, itki göstəriləndən daha çoxdur. Gizlədilən ölü-lərin çoxu müsəlmanlara aid idi. Çünki onlar meyitlərin yarılmasını şəriət qaydalarına zidd olan əməl kimi qəbul edirdilər.

1905-ci il mayın 11-də Bakıda beş erməni terrorçusu tərəfindən Qafqaz xalqları arasında dostluq mövqeyindən çıxış edən knyaz M.A.Nakaşidze və Q.Takayşvili qətlə yetirilmişdi. Elə həmin gün general Alixanov da öldürülmüşdü. Qətlərlə əlaqədar yayılmış intibahnamələrdə qeyd edilmişdi ki, bunları «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatı törətmişdir. Bəzi məlumatlara görə, qatillərdən biri Dro ləqəbli Drastamat Kanayan idi. Qəza rəisləri Pavlov, Neşşanski, Boquslavski, vitse-qubernator Andreyev, polkovnik Bıkov və başqaları erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşlar.

Fevral hadisələrindən sonra ermənilərin və azərbaycanlıların bir-birlərinə olan nifrətləri, kinləri o qədər artmışdı ki, yeni-yeni toqquşmaları hər dəqiqə gözləmək olardı. Ən adi bir bəhanə qırğının başlanmasına gətirib çıxara bilərdi. 1905-ci il avqustun 20-də Bakıda qəflətən ikinci dəfə erməni-müsəlman davası başladı. Şahidlərin dediyinə görə, sentyabrın ortalarına qədər davam edən bu qırğın qəddarlığı, dəhşətləri və kütləviliyinə görə fevral hadisələrini kölgədə qoymuşdu. M.S.Ordubadi «Qanlı illər» əsərində iğtişaşın təfsilatını belə verirdi: İkinci Bakı faciəsindən bir neçə gün qabaq konkalarda xidmət edən işçilər tətillə etmişdilər. Bu tətillə səbəb işçilərin öz vəziyyətlərindən narazılıqları idi. Hökumət isə onlarla razılığa gəlmək əvəzinə yerlərinə soldat qoyub konkaları işə salmış, onları, yəni tətillə etmiş işçiləri daha da acıdırmışdılar.

Tətil etmiş işçilərin və onların karguzarlarının çoxu erməni idi. Onlar hökumətin bu əməlindən narazı olub, şənbə günü konkanı gülləyə basırlar. Bu gülləbazlıq əsnasında konkada olan soldatlar və bir neçə müsəlman sərnişin həlak olur və yaralanırlar. Fərsətdən istifadə üçün intizarda olan Erməni kilsəsində həzin-həzin zəng çalınır. Erməni cavanları dükanların qabağında əllərini bir-birinə vurmaqla erməni dükançılara qarışıqlıq salmaq işarəsi verirlər».

Yaxşı silahlanmış erməni quldur birləşmələri şəhərin əhalisi sıx olan müsəlman məhəllələrinə basqınlar edir, çox böyük sayda insanları vəhşicəsinə öldürürdülər. Kişilərin başını kəsir, hamilə qadınların qarnını yırtır, uşaqları tonqallarda yandırır, su quyularında boğurdular. Meyitlərin çoxu dənizə atılırdı.

Bakı polismeysterinin 1905-ci il oktyabrın 11-də müvəqqəti general-qubernatora göndərdiyi raportda göstərilirdi ki, avqust qırğını zamanı evlərin damından, eyvanlardan, pəncərələrdən dinc sakinlərə atəş açılmış, 49 erməni evinin ünvanı və sahiblərinin adları aşkar edilib siyahıya alınmışdır. Onların arasında erməni kilsə xadimlərinin adları da göstərilirdi. Qeodakovun evində Dağıstan polkunun unter-zabiti Tkaçenko əsgərlərlə birlikdə pəncərə və eyvanlardan atəş açan 47 erməni həbs etmişdir.

Meyitlərin çoxu isə tanınmaz hala düşmüşdü. Şaqqalanmış, başları, ayaqları, əlləri kəsilmiş, digər əzaları doğranmış insanları doğmaları bədənlərindəki nişanələrlə tapıb basdırırdılar. Şəxsiyyəti məlum olmayan müsəlman cəsədləri isə birbaşa qəbiristanlığa göndərilirdi. Avqustun 23-25-də Bakının neft mədənlərində və zavodlarında baş verən yanğınlar çoxlu fəhləni işsiz qoymuşdu. Ən böyük yanğın Balaxanı neft mədənlərində olmuşdu. Bir sözlə, avqustun 20-dən sentyabrın 10-dək davam edən qırğınlar zamanı Bakıda və onun ətrafında çoxlu cinayətlər baş vermişdi.

1905-1906-cı illərdə Bakıda başlanan qırğınlar İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda və digər böl-

gələrdə davam etmiş, erməni separatçıları tərəfindən kütləvi şəkildə azərbaycanlılara divan tutulmuş, şəhər və kəndlər yandırılmış, uşaqlar, qocalar, qadınlar xüsusi qəddarlıq və vəhşiliklə öldürülmüşlər. Həmin dövrdə təkcə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 Azərbaycan kəndi yerlə yeksan edilmiş, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən çox yaşayış məntəqəsi viran qoyulmuşdu. Erməni vəhşiliyindən sağ qurtara bilən on minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, bununla da Azərbaycanda tarixi artıq bir əsrə yaxınlaşmaqda olan həqarətli qaçqıncılıq ənənəsinin əsası qoyulmuşdur.

BAKI (1918-1920-ci illər)

1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda daşnak-bolşevik birləşmələrinin milli qüvvələrə qarşı açıq mübarizəsi yetişməkdə idi. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin olunmuş S.Şaumyanın və Korqanovun başçılıq etdiyi Hərbi İnqilab Komitəsinin Tiflisdən Bakıya gəlişi buradakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdan əsgərlər vətənlərinə getmək əvəzinə Bakıda toplaşmışdılar. Onların burada saxlanılmasında S.Şaumyan xüsusi canfəşanlıq göstərmişdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrə rəhbərlik edən «Müsavat»ın nüfuzu isə günbəgün artırdı. Bundan qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əksinqilab arasında mübarizə meydanına çevirmək niyyətində idilər. Bir faktı da qeyd edək ki, bolşevik-daşnak qüvvələrinin birləşdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında qırmızı ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi.

Real hakimiyyətə yiyələnmək üçün Bakı Soveti və onun İcraiyyə Komitəsi təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, di-

gər müsəlman xalqları arasında da böyük nüfuz qazanmış «Müsavat»ı yolundan kənar etməli idi. Amma bolşeviklər bunu dinc vasitələrlə həyata keçirmək imkanında deyildilər. Belə halda bolşevik rejimi üçün səciyyəvi olan bir yol – zorakılıq yolu qalırdı. Bunun üçün əvvəlcə döyüş qabiliyyətli silahlı qüvvələrə malik olmaq, sonra isə əməliyyatlara «özünümüdəfiə» donu geydirməklə onun labüdlüyünü, proletariatin mənafeyinə xidmət etdiyini sübuta yetirmək tələb olunurdu.

1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında özlərinə arxayın erməni zabit və əsgərləri Bakı küçələrində sərbəst hərəkət edir, istədikləri özbaşınalıqları törədir, qarətlər edirdilər. Bakıda türklərin dükan və mağazalarının, demək olar ki, çoxu bağlanmışdı. Hadisələrdən təlaşa düşən azərbaycanlılar isə narahat olmağa başlamışdılar. «İsmailiyyə» binasının qarşısında keçirilən mitinqə 3.000 nəfərədək azərbaycanlı toplaşaraq Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən şəhərdə qayda-qanun yaradılması üçün zəruri tədbirlər görməyi tələb edirdi. Çıxış edənlər soyğunçuluğa, zorakılığa və özbaşına axtarışlara sət etirazlarını bildirirdilər.

Mitinqə gələn Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini P.Caparidze əhalini sakiləşdirmək məqsədi ilə özbaşınalıqlara son qoymaq üçün lazımi ölçülərin götürüləcəyinə söz vermişdi. Milli Komitənin yığıncağında Ə.Topçubaşov, B.Aşurbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Heydərov və M.H.Hacinski iştirak etmişdi. Lakin S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı bolşevikləri azərbaycanlıları ətrafında toplayan və onları milli-azadlıq mübarizəsinə yönəldən «Müsavat» partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, həmçinin onların sosial dayaqları olan Azərbaycan əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törətmək üçün ciddi hazırlıq işləri görməyə başlamışdılar.

Bakıda qırğın törədilməsinə hələ 1918-ci ilin yanvarında cəhd edilmiş, müsəlman korpusunun komandiri general

Talışinskinin həbsi şəhərin türk-müsəlman əhalisində ciddi qəzəb doğurmuşdu. Bundan istifadə edən ermənilər hətta silahlı toqquşmaya cəhd göstərmişdilər. Lakin M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov və başqalarının səyi nəticəsində tərribatçı daşnakların yanvar ayında qırğın törətmək planı baş tutmamışdı.

Sonradan Erməni Milli Şurasının üzvləri, «Daşnaksütyun» partiyasının rəhbərləri müsavətçiləri Bakı Soveti ilə silahlı toqquşmaya təhrik etmək məqsədi ilə ən müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. 1918-ci il martın ortalarında sovetlər şəhərin mühasirəsini yarmaq bəhanəsi altında qoşunlarını Lənkərana, Şamaxı və Muğan düzünə göndərməyə başladılar. Bundan başqa, onların şəhər daxilində dözülməz amirlik mövqeyindən çıxış etməsi müsəlman əhali arasında gərginliyi son dərəcə artırmışdı. Lakin Bakı Soveti rəhbərliyinin davakar mövqeyi hər dəfə müsavətçilərin sağlam düşüncəyə əsaslanan soyuqqanlı, təmkinli mövqeyi qarşısında məkrli məqsədinə nail ola bilmirdi. «Müsavət» Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda da inamla mübarizə aparırdı. Belə olduqda Bakı Soveti rəhbərliyinin açıq şantaj tədbirinə əl atmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı. Böyük qırğınlara başlamaq üçün bəhanə isə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin cənazesinin «Evelina» gəmisində Lənkərandan Bakıya gətirilməsini təşkil edən 48 hərbiçinin gəlişi oldu.

Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazesini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə salmışdı. Mərhum dəfn ediləndən sonra həmin dəstə «Evelina» gəmisini ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paroxodun körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərksilah olumasını tələb etmişdilər. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tüfənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verilmişdi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olunmuşdu.

Martın 30-u gündüz saat 4-də müsəlmanlardan təşkil olunmuş nümayəndə heyəti Sovetin İcraiyyə Komitəsinin qarşısına gələrək silahların geri qaytarılmasını tələb etmişdi. P.Caparidze müsəlman liderlərinə söz vermişdi ki, silahların qaytarılması məsələsini Qafqaz ordusunun İnqilabi Müdafiə Komitəsinin iclasına çıxaracaq və orada həmin məsələnin müsbət həllini müdafiə edəcəkdir. Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri görünməyə başladılar. Onlar bütün küçə boyu səngərlər qazır, torpaq və daşlardan bəndlər ucaldırdılar. Bu, açıq-aşkar meydan oxumaq, güc nümayiş etdirmək, bir sözlə, əsl amirlik nümunəsi idi. Şəhərdə minlərlə yaxşı silahlanmış daşnak hərbi hissələri sərbəst hərəkət etdikləri halda, müsəlmanların kiçik bir dəstəsinin tərksilah edilməsi müsəlman əhali arasında narazılıq artırır, ciddi etirazlar doğururdu. Martın 30-da N.Nərimanovun evində S.Şaumyanla və həmin gün İnqilabi Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə baxmayaraq, bolşevik-daşnak koalisiyası vədinə əməl etməmişdi.

Martın 30-da saat 16.40 radələrində Erməni kilsəsinin yanına toplaşan daşnak dəstələri müsəlmanlara ilk atəş açır, beləliklə, dinc əhaliyə qarşı kütləvi qətliama «start verilir». Martın 31-i və aprelin 1-də qırğınlar xüsusilə kütləvi şəkil alır, üç gün ərzində Bakıda 12 min insan qətlə yetirilir. Onların çoxunun meyitləri tapılmır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-alov bürümüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər. Şaumyanın erməni-bolşevik dəstələri Bakı əhalisinin 400 milyon manatlıq əmlakını müsadirə etmiş, Təzəpir məscidini topa tutmuş, «Kaspi», «Açıq söz» qəzetlərinin redaksiyalarına, «İsmailiyyə»nin binasına od vurmuşdular. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə yeksan edilmişdi.

Dəhşətli günlərin şahidi olmuş Kulner familiarı alman 1925-ci ildə Bakı hadisələri barədə bunları yazmışdı: «Ermə-

nilər müsəlman (azərbaycanlı) məhəllələrinə soxularaq hər kəsi öldürür, qılıncla parçalayır, süngü ilə dəlmə-deşik edirdilər. Qırğından bir neçə gün sonra bir çuxurdan çıxarılan 87 azərbaycanlı cəsədinin qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmışdı. Ermənilər uşaqlara acımadıqları kimi, yaşlılara da rəhm etməmişdilər».

«1918-ci il qırğınları» kitabında göstərilir ki, düşmənin üstün qüvvələri qarşısında müqavimət göstərməyin yalnız günahsız qurbanların sayını artırma biləcəyini görən milli qüvvələr martın 31-də atəşi dayandıraraq sülh danışıqlarına başlamağı təklif etdilər. İnkilabi Müdafiə Komitəsinin ultimatumu (Bakı Soveti hakimiyyətinin qeyd-şərtsiz tanınması və onun sərəncamlarına tam tabelik; müsəlman hərbi birləşmələrinin, bunun ardınca isə erməni qüvvələrinin şəhərdən çıxarılması; Bakıdan Tiflisə və Petrovska dəmir yolunun açılması) «Müsavat» rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilir. Bununla da güman etmək olardı ki, bolşeviklərlə ilk hərbi toqquşmada hədsiz olmasa da, xeyli qurban vermiş azərbaycanlılar yenidən dinc yaşayış dövrünə qayıda biləcəklər. Lakin hadisələrin faciəli davamı ultimatumun qəbulundan sonra da daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlman hissələrində qarətlər, yanğınlar, qətlər törətməsi ilə baş verdi.

Qırğınlar ərəfəsində «Nikolay Buniatov» paroxodunun komandir köməkçisi Kazım Axundova Bakının Çəmbərəkənd adlandırılan dağüstü hissəsinin mühafizəsi üçün təyyarəçi Rozenblyumun başçılığı ilə 10 silahlı matros göndərilmişdi. K.Axundov Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığışdırılmasına başladı. Onların arasında süngülərlə didik-didik edilmiş və qılıncla tikə-tikə doğranmış 3 müsəlman gimnazistin, 11 gimnaziyaçı qızın, 1 rus qadınının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadınının, müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlının meyitləri var idi. Bundan başqa, «Vulkan» cəmiyyətinin köhnə yanıl-

ma körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 6.748 meyiti gətirilmişdi. Axundov öz tanışı, texnik Vladimir Sokolovu «Kərpicxana» deyilən yerə aparmışdı. V.Sokolov burada 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə, bədənində beş süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyünə qılınc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdu. Onun sağ döşü üstündə hələ nəfəs alan körpə uzanmışdı. Körpənin ayağında süngü yarası var idi.

Digər şəkildə isə iri mismarla divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdi. Mismarın başından aydın görünürdü ki, onu divara daşla bərkitmişlər. Üçüncü şəkildəki isə 13-14 yaşlı qızın meyiti idi. Axundovla Sokolov dördüncü evə daxil olduqda dəhşətli bir mənzərə ilə rastlaşmışdılar: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və südəmər körpənin meyitləri uzadılmışdı. Körpənin əl-ayağını itlər gəmirib yemişdi. Bu mənzərə Sokolova elə ağır təsir göstərmişdi ki, o, daha fotosəkil çəkə bilməmişdi.

1918-ci ilin martında erməninin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətməsi tarixi faktlarda dolğun əksini tapmışdır. Kütləvi qətləmlər təkcə Bakı şəhəri ilə məhdudlaşmamış, Azərbaycanın Şamaxı, Quba, Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran və digər bölgələrini də əhatə etmişdi. Yalnız 1918-ci ilin sentyabrında Nuru paşanın başçılıq etdiyi ordunun Bakını xilas etməsindən sonra bu qırğınların qarşısı qismən alınmışdı.

ŞAMAXI

1902-ci ildə baş verən zəlzələ Şamaxıda böyük dağıntılara səbəb olmuşdu, minlərlə insan qırılmış, şəhərdə və onun ətraf kəndlərində həyat sanki donmuşdu. Böyük əziyyət və min bir ağrı-acı ilə zəlzələnin törətdiyi fəsadları və dağıntıları bərpa edən əhali 1905-1907-ci illərdə ermənilərin fitnələri və cinayətləri ilə qarşılaşmışdı. Qatı millətçi Lalayev qardaşları

Şamaxıda sünni-şiə qarşıdurmasını canlandıra bilmişdilər. Əvvəlcə onlar fürsət tapıb hər iki tərəfdən adamlar qətlə yetirmiş və camaatı bir-birinə qarşı qoymuşdular. Bundan sonra isə sünni və şiə məscidləri arasında münaqişələr baş vermişdi. Lakin Şamaxı ziyalılarının böyük səyləri nəticəsində qalmaqal-lar kütləvi hal almamışdı. Fitvaya uymayan müsəlmanlar gec də olsa ermənilərin yalan və riyakar təbliğatını başa düşmüş, Lalayev qardaşlarını susdurmuşdular. Həmin dövrdə Şamaxıda lüterian tayfasından olan erməni millətçiləri xüsusi fəallıq göstərmiş, terror hadisələri törətmişlər.

Şamaxılı Möhüb Əfəndinin arxivindən götürülən bir əlyaz-mada göstərilir ki, 1905-ci ildə Şamaxıda ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlar törədilməsinə səylər olsa da, onların mənfur niyyətləri baş tutmamışdı. Bu bölgədə yaranmış gərginliyin sorağı Gəncəyə gedib çıxmışdı. Odur ki, erməni cəlladlarını cəzalandırmaqdan ötrü əsasən şahsevənlərdən təşkil olunmuş könüllü süvari dəstə Gəncədən Şamaxıya yola düşmüşdü. Bu xəbəri eşidən erməni millətçiləri gecəykən oranı tərk etmiş-dilər. Erməni keşişləri isə o zaman böyük ad-san sahibi olan Hacı Məcid Əfəndiyə minnətə gəlmişdilər. Qan tökülməsi-ni məqbul bilməyən böyük din xadimi öz yaxın adamları ilə Kürdəmirə – Gəncədən gələn dəstəni qarşılamağa getmişdi. Hacı Məcid Əfəndi onları inandırmışdı ki, Şamaxıda ermənilər faciə törədə bilməzlər. Hacı Məcid Əfəndini eşidən dəstə Gəncəyə qayıtmışdı. Bu hadisədən sonra erməni millətçiləri niyyətləri-nin üstünə pərdə çəkmək üçün Hacı Məcid Əfəndini özlərinə ağsaqqal bilmiş, bütün tədbirlərində onun yanına məsləhətə getmişlər.

Məkrli erməni millətçiləri 1905-ci ildə Şamaxıda həyata keçirə bilmədikləri genişmiqyaslı soyqırımı planlarını 1918-ci ildə təşkil etməyə müvəffəq olmuşdular.

Belə ki, «Daşnaksütyun»un quldur dəstələri 1918-ci ilin mart-aprel aylarında bu bölgədə dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Həmin qanlı hadisələrin də baş verməsində S.Şaumyan və onun əlaltılarının xüsusi rolu olmuşdur. O özü 1918-ci il aprelin 13-də Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məktubda etiraf etmişdi ki, Şamaxıya artilleriya və pulemyotları olan yeni dəstələr göndərmişdir. Bu dəstələrə Şaumyanın yaxın silahdaşlarından olan və Şamaxı qırğınının əsas təşkilatçısı, xalqımızın qəddar düşmənlərindən biri daşnak S.Lalayev rəhbərlik etmişdir.

Tarixi mənbələr göstərir ki, mart ayının 18-də Şamaxı şəhərinin sakinləri yuxudan sübh çağы top atəşlərinin sədaları altında oyanmışlar. Evlərindən çıxarkən görmüşlər ki, şəhər cənubdan ermənilər, şimal-şərqdən isə malakanlar tərəfindən mühasirə olunmuşdur. Buranın tamamilə azərbaycanlılardan ibarət aşağı hissəsi top və pulemyot atəşlərinə tutulmuşdur. Şəhərin yuxarı hissəsində yaşayan ermənilər isə azərbaycanlılar olan məhəllələri gülləbaran etmişlər. Bu hücum müsəlmanlar üçün tam gözlənilməz idi. Çünki bir gün əvvəl erməni yepiskopu Baqrat və malakanların nümayəndəsi Karabanov xaç və «İncil» qarşısında azərbaycanlılarla sülh və qardaşlıq şəraitində yaşayacaqlarına və onlara qarşı heç vaxt silahlı çıxışlar etməyəcəklərinə and içmişdilər. Heç bir hazırlığı olmayan azərbaycanlılar əvvəlcə müdafiəyə təşəbbüs etsələr də, top və pulemyot atəşləri altında dayana bilməyib geri çəkilmişdilər.

Ermənilər və malakanlar həmləyə başladığılarından bir neçə saat sonra artıq şəhərin azərbaycanlılar yaşayan və erməni hissəsi ilə sərhəd olan «Piran-Şirvan» bölməsinə daxil ola bilirlər. Onlar yerli əhəlinin evlərini talan edir, yandırır, dinc sakinləri qəddarlıqla qətlə yetirirdilər. Şəhərin ən abad, varlı və tanınmış müsəlmanlarına məxsus evlərinə od vurulurdu.

«Daşnaksütyun»un üzvlərinin Şamaxı şəhərindəki bu vəhşilikləri bir neçə gün davam etdi. Yalnız Gəncədən azərbay-

canlı silahlı dəstələrinin buraya köməyə gəlməsindən qorxuya düşən erməni-malakan quldurları Şamaxı qəzasının Qozlu-Çay malakan kəndinə geri çəkildilər.

Gəncədən olan silahlı dəstələr Şamaxını tərk etdikdən bir neçə gün sonra quldur dəstələri şəhərdə yenidən peyda oldular. Bu dəfə talanlar və əhaliyə divan tutulması əvvəlkindən daha böyük qəddarlıq, xüsusi qəzəb və qaniçənliklə həyata keçirildi. Küçələr, həyətlər, evlər, məscidlər meyitlərlə dolu idi. Bir sözlə, şəhərin azərbaycanlılar yaşayan bütün məhəllələri tamamilə xarabazarlığa çevrildi, bir dənə də olsa azərbaycanlı evi salamat qalmadı.

Ə.Xasməmmədovun məruzəsində göstərilirdi ki, ermənilərin Şamaxı şəhərinə birinci və ikinci hücumları zamanı bir neçə min azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Onların arasında tanınmış nüfuzlu şəxslər və ictimai xadimlər də var idi. Ermənilər məşhur axund Hacı Cəfərqulunu xüsusi qəddarlıqla öldürmüşdülər. Əvvəlcə onun saqqalını yolmuş, dişlərini sındırmış, gözlərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişdilər. Quldurların işgəncə ilə öldürdüyü nüfuzlu şəxslər sırasında şəhər hakimi Teymur bəy Xudaverdov, 1-ci Dövlət Dumasına Şamaxıdan deputat seçilmiş Məhəmməd Əliyev, Hacıba Abbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdülxəlil Əhmədov, Hacı Əbdülhüseyn Zeynalov üç qardaşı ilə, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İbrahim Salamov, Ağa Əhməd Əhmədov, Hacı Əbdülqasım Qasimov, Eyyub ağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əliabbas bəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədirbəyov, Əbdürrəhim bəy Ağalarov, Məhiyyəddin Əfəndizadə, Zəkəriyyə Əfəndi Mehdi Xəlil oğlu, Ziyəddin Abdullayev, Hacı Molla Həsən Zeynalov və onun arvadı, Mahmud Hacıağa oğlu və bir çox başqaları da var idi.

Ermənilər axund Hacı Cəfərqulunun evinə və həyətinə pənah gətirmiş çoxlu sayda azərbaycanlı qadın və uşağı da güllələmiş, sonra isə meyidlərə od vurmuşdular. Hacı Cəfərqulu-

nun tamamilə yandırılmış evinin həyatında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri çoxlu xırda insan sümükləri aşkar etmişdilər. Meyitlərin iri sümüklərini isə türklər 1918-ci ilin yayında erməniləri Şamaxıdan qovarkən yığıb basdırmışdılar. Məruzədə göstərilirdi ki, bir neçə məscidin, evin və mağazaların xarabazarlıqlarının, habelə insan sümüklərinin 45 ədəd fotosəkilləri də çəkilmişdir. Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan, orta hesabla, bir milyard manatdan çox olmuşdur. Şəhərə hücum, onun dağıdılması, dinc əhaliyə – qadına, qocaya, uşağa qəddarcasına divan tutulması ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli intiqam və düşmənçilik hissindən irəli gəlirdi və bu, iki məqsəd daşıyırdı. Bir tərəfdən onlar azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırır, digər tərəfdən isə öldürülən əhalinin evlərinin qarətə hesabına külli miqdarda var-dövlət əldə edib varlanırdılar. Ona görə də Şamaxını talan edən erməni quldur dəstələri «Öldürüb talamaq! Talayıb öldürmək!» prinsipindən ilham alırdılar.

Şamaxı üzərinə hər iki hücum zamanı yanğınlar, talanlar, qətlər nankor yerli ermənilərin köməyi ilə daşnaklar tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış plan üzrə həyata keçirilmişdi. Bu əməliyyatlara Stepan Lalayev, Qavriil Karaoğlanov, Arşak Gülbəndiyan, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Sedrak Vlasov, Samvel Doliyev, Petrosyants, ata və oğul İvanovlar, dəllək Avanesov, şuşalı Aqamalov və digərləri rəhbərlik etmişdilər.

Təkcə mart ayında Şamaxının 58 kəndi erməni silahlı birləşmələri tərəfindən dağıdılmışdı. Təxminən 8 mindən çox insan öldürülmüşdü. 1918-ci ildə 15 min əhalisi olan Şamaxıda bu rəqəm 1921-ci ildə 1.701 nəfərə enmişdi. Bundan başqa, şəhərdə azərbaycanlıların bütün hərəkət edən əmlakı qarət edilmişdi. Azərbaycanlılara məxsus evlər dağıdılmışdı. 13 məscid, o cümlədən böyük tarixi abidə olan Cümə məscidi yandırılmışdı.

Şamaxı şəhəri kimi, Şamaxı qəzasının azərbaycanlılar yaşayan 86 kəndi də ermənilərin qəfil hücumlarına məruz qalmışdı. Martın 18-də sübh çağı Şamaxı şəhəri ilə yanaşı, onun 3-4 verstliyində olan Ərdəxan kəndinə hücumlar olmuşdu. Bu kənddə ermənilər böyük işgəncələrlə 237 nəfəri qətlə yetirmişdilər.

1919-cu il aprelin 3-də Şamaxı qəza rəisi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına həmin qəzanın üç polis sahəsi – Qəbiristan, Mədrəsə və Kaşun üzrə ermənilər tərəfindən dağıdılmış kəndlərin siyahısını göndərmişdir. Həmin siyahıya Qəbiristan polis sahəsi üzrə 19, Mədrəsə polis sahəsi üzrə 41 və Kaşun polis sahəsi üzrə 26 kəndin (cəmi 86 kənd) adı daxil edilmişdir. Komissiyanın apardığı təhqiqatlar əsasında 53 kənd üzrə tərtib edilmiş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlərdə ölənlərin sayı və kəndə zərərin miqdarı göstərilmişdir: Navahı kəndində 995 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü ki, onlardan 555 nəfəri kişi, 260 nəfəri qadın və 140 nəfəri uşaq idi. Kəndə dəymiş maddi zərər 60 milyon manat olmuşdu. Yəhyalı kəndində 922 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan da 360 nəfəri kişi, 412 nəfəri qadın və 150 nəfəri uşaq idi. Maddi zərər 22 milyon manatı keçmişdi. Qubalı Baloğlan kəndində 553 nəfər öldürülmüşdü. Onlardan 250 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 135 nəfəri uşaq idi. Maddi zərər 90 milyon manata yaxın olmuşdu. Kalva kəndində 500 nəfər qətlə yetirilmişdi. Onlardan 250 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 100 nəfəri uşaq idi. Ümumi zərər 24 milyon manat olmuşdu. Ağsu kəndində də 500 nəfər öldürülmüşdü. Onlardan 200 nəfəri kişi, 300 nəfəri qadın idi. Maddi zərər 36,5 milyon manatı keçmişdi. Tircan kəndində 360 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan da 300 nəfəri kişi, 40 nəfəri qadın, 20 nəfəri uşaq idi. Kəndə dəyən ümumi maddi zərər 21 milyon manata yaxın olmuşdu. Bağırlı kəndində 370 nəfər qətlə yetirilmişdi ki, onlardan da 80 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 140 nəfəri uşaqlar olmuşdu. Zərər 12,5 milyon manata çat-

mışdı. Qırğına məruz qalmış digər kəndlər üçün tərtib edilmiş aktlarda da rəqəmlər göstərilən qayda üzrə aparılmışdı. Bütün faktlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən imzalanmış və möhürlə təsdiq edilmişdi. Həmin aktlarda olan rəqəmlər üzrə hesablamalara görə, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8.027 azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, onlardan 4.190 nəfəri kişi, 2.560 nəfəri qadın və 1.277 nəfəri uşaq olmuşdu. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat təşkil etmişdi.

QUBA

1905-1907-ci illərdə ermənilər ən dəhşətli vəhşilikləri və işgəncələri Qubada törətmişlər. Quba ölkəmizin şimal qapısı və müdafiə baxımından mühüm strateji əhəmiyyətə malik mərkəzlərindən biridir. Bu gün olduğu kimi, ötən əsrin əvvəllərində də Quba hərbi qüvvələri Bakı ətrafında dislokasiya etməyə əlverişli imkanlara malik region kimi ermənilərin diqqətini hələ 1903-cü ildən özünə cəlb etmişdi. Ermənilər onları dəstəkləyənlərin yardımı ilə həmin ildən Bakıdakı hadisələrə dəstək verə biləcək təxribatçıları, hərbi sursatı və canlı hərbi qüvvələri Qusar polkunda yerləşdirməklə özlərinin cəbhələrini yaratmağa başladılar. Yəni Quba qəzasında da hadisələr Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, eyni istiqamətdə davam edirdi. 1903-cü ildə ermənilər tərəfindən burada ilk addım atıldı.

1904-cü ilin Pasxa bayramında ermənilər şəhərdə özləri üçün kilsə açmağın vacibliyini irəli sürdülər. Polismeyster A.Yeqorov da ermənilərin təklifinə tərəfdar çıxdı. Lakin bu xəbər şəhər əhalisi arasında güclü etiraz səbəb oldu. Ona görə də bu işin reallaşdırılması təxirə salındı.

Artıq 1905-ci ildə azərbaycanlıların bu istiqamətdə həssaslığını nəzərə alan təxribatçılar bilərəkdən şayiə yayırlar ki, Qubanın bazar yolu üzərindəki kiçik məscidi kilsə kimi bərpa

edib ermənilərə verəcəklər. Bu məqsədlə məscidin yaxınlığında – lap onun qapısı ağzında bir dəllək dükanı açılır və şəhərdə keşiş kimi tanınan Akop Akopyan adlı birisi orada oturub dəlləklik etməyə başlayır. Onun yanına əsasən ermənilər gəlirdi. Bir dəfə Hacı Molla Xəlil üç həmkarı ilə dəlləkxanaya girib «Akop, yaman tələsirəm, saçıma bir ülgüc çək», – deyə onun qarşısında stulda əyləşir. Akop bir göz qırpımında işə başlayır və Hacı'nın üz-gözü al qana boyanır. Onunla gələn şəxslər Akopun əlindən ülgücünü alıb «Sən nə edirsən?» – deyə onu kənara itələyirlər. Akop isə cavabında: «Kilsəyə qarşı çıxanda bilmirdi ki, belə olacaq?» – deyə bağırır. Hacı ilə gələnlərin biri onun başını sarıyıb şəhər xəstəxanasına, iki nəfər isə Akopun əllərini burub polis idarəsinə aparır. Bir azdan xəbər gəlir ki, Qırmızı qəsəbəyə, Alpan, Alıc, Amsar və Möhüc kəndlərinə erməni silahlıları hücum edib çoxlu qırğınlar törətmişlər. Amsarda A.A.Bakıxanovun mülkünə od vurulmuş, burada yaşayan ailə xəncərlə doğranıb qətlə yetirilmişdi.

Arxiv materiallarına və şahidlərin dediklərinə görə, Qusarın kəndlərində də ermənilər Qusar polku əsgərlərini, buradakı kazakları öz tərəflərinə çəkməyə müvəffəq olmuşdular.

Aprelin 17-də Nügədi bağlarında tanınmış tacir Müstəcəb Mustafa oğlu qətlə yetirilir, camaat üçün aparılan un, düyü və başqa ərzaqlar ermənilər tərəfindən talan edilir.

1905-ci ilin 18 avqustunda Quba sakinlərinə silahlı dəstə ilə hücum edən ermənilər Qonaqkəndə gedən yolun üstündəki Dərindərədə üz-üzə gəlirlər. Dəstələr arasında güclü toqquşma baş verir.

Mənbələrdən verilən məlumatlara görə, 1905-ci ilin avqust-sentyabr aylarında ermənilər Qubanın mərkəzində 133 nəfəri qətlə yetirmiş, Amsar, Alıc, Alpan, Cici kəndlərində 25 evə od vurub yandırmış, 17 körpəni, 39 qadın və qocanı müxtəlif kəndlərin su quyularına töküb üstünü torpaqlamışdılar. Bütün bu vəhşiliklər yerlərdə azərbaycanlıların əks-hücumu ilə nəti-

cələnmişdi. Avqustun 16-dan 1907-ci ilin dekabrına qədər davam edən toqquşmalarda nə qədər insan həlak olmuş, evlər, mülklər yandırılmış, camaatın var-dövləti talan edilmişdi.

1918-ci ilin martından etibarən daşnak-bolşevik silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri dəhşətli soyqırımı aktının qurbanları sırasında Quba qəzası sakinlərinin sayı xüsusilə çoxluq təşkil edir. Həmin vaxt Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyan və hərbi komissar Korqanovun tapşırığı əsasında erməni generalları Amazasp Azərbaycanın şimalında, Lalayan isə mərkəzi və cənub rayonlarında «sovet hakimiyyəti qurmaq» adı altında insanların başına misli görünməmiş vəhşiliklər gətirmişlər. Amansız üsullarla kütləvi qırğın törətmiş erməni generalı Amazasp Şaumyana ünvanladığı məktubda təkcə Quba qəzasında 10 mindən artıq müsəlmanı qətlə yetirdiyini fəxrlə yazırdı. Müxtəlif tarixi mənbələrə əsasən, Amazaspın başçılıq etdiyi hərbi dəstə Quba qəzasında ümumilikdə 30 mindən çox dinc əhaliyə divan tutmuşdu. Təkcə Quba şəhərində 1.800 uşaq, 2.000-ə yaxın qoca və yaşlı qadın qətlə yetirilmişdi. Həmin insanlardan 3 mini Qubanın şimal hissəsindəki Qudyalçay sahilində basdırılmışdır.

BDU-nun professoru, tarix elmləri doktoru Anar İsgəndərov tədqiqatlarında yazır ki, daşnak-bolşevik qoşunları Şamaxını işğal etdikdən sonra mayın əvvəllərində Quba qəzasına daxil olmuşlar. Onlar burada üç dəfə qırğın törətmişlər. Qubaya hücum edənlər içərisində özünü bolşevik kimi qələmə verən və 2 min əsgərə başçılıq edən David Gelovanidən başqa, bolşevik Sturua da var idi. Onlardan əvvəl isə Muradyanın rəhbərlik etdiyi 2 min erməni əsgəri burada qırğınlar, iğtişələr törətmişdi. Ə.Əlibəyovun məlumatına görə, 1918-ci il may ayının 1-də dəstə üç istiqamətdən şəhərə daxil olur. Təkcə birinci gün şəhərin aşağı hissəsində 713 nəfər azərbaycanlı öldürülür ki, onların da əksəriyyəti qadın və uşaqlar idi. Böyük Şose və Bazar küçələrindəki evlər qarət edilir. Hücumun ikinci

günü şəhərin birinci və ikinci hissəsində onlar 1.012 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirirlər ki, bu insanların da böyük əksəriyyəti şəhərin yoxsul əhalisi və İrandan iş dalınca gəlmiş kişilər idi. Talanlarsa heç cür səngimirdi.

Amazaspın dəstəsi Qubanın girəcəyindən tutmuş yuxarı hissəsinədək şəhəri odlamağa başlayır. Daşnaklar küçədə qarşılarına çıxan bütün adamları ucdantutma gülləyə tutur, yerə yıxılmış yaralıların bədənələrini tüfənglərin süngüləri ilə deşik-deşik edir, gözlərini ovurdular.

Təhqiqat materiallarından məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 mindən artıq idi. Ona görə də onlar silahsız dinc əhaliyə azğınlıqla divan tuta bilirlər. Həmin azğınlığın miqyasını təsəvvür etmək üçün iki gün ərzində yalnız Quba şəhərində 4 minədək müsəlmanın öldürüldüyünü xatırlatmaq kifayətdir. Bu rəqəm Quba şəhər əhalisinin beşdə biri demək idi.

Müsəlmanların dini heysiyyətinə toxunaraq məscidlərə od vuran daşnaklar təkcə Quba, Qusar və Xaçmaz ərazisində 26 məscidi yandırmışdılar. Müqəddəs dini ocaqları yerlə yeksan edən daşnaklar Şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da məhv etmişdilər. Qubanın mərkəzində Əbdürrəhim Əfəndinin mədrəsəsini yandıran ermənilər buradakı 1.300-ə yaxın qiymətli kitabı tonqala atmışdılar.

Amazaspın azğınlığı nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 15 mindən çox insan məhv edilmişdi. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri burada 122 (bəzi mənbələrdə 168 verilir) kəndi dağıtmışdılar. Həmin kəndlərdən 35-i bu gün də mövcud deyil.

Şəhər əhalisinin əmlakı da tar-mar edilərək oğurlanmışdı. Təkcə Qubanın özündə Amazaspın əsgərləri 4 milyon manat nağd pul, xeyli qızıl pul, 4 milyon yarım manatlıq qızıl, brilyant və digər qiymətli daş-qaş, 25 milyon manatlıq ev əşyaları (qiymətli xalçalar, gümüş və büllur qablar), 25 milyon manat-

lıq ərzaq ehtiyatı ələ keçirmişdilər. Sonralar həmin qızılların və qızıl pulların bir hissəsi S.Şaumyan öz məsləkdaşları ilə birlikdə həbs edilərkən onun yük çamadanlarında 80 milyon məbləğindəki qızıl pulun içərisində olmuşdur.

Təkcə Qubanın özündə Amazaspın dəstəsi 105 ev yandırmışdı. Dəyən ziyan 100 milyonu ötmüşdü. İbrahim bəy Şıxlarlıya, Məşədi Əli Hüseynova, Orucəli Məmmədova, Bəkir Mehrəliyevə, Səttar Məmmədyarova, Hidayət Əmirbəyova, Qafar Orucova, Əli bəy Zizikliyə, Rəcəb Orucova, Yusif bəy Abdulsəlimbəyova, İsgəndər Abdullayevə məxsus böyük mülklərin, şəhərdəki məscidlərin, bir sıra idarə və digər inzibati binaların yandırılıb külə döndərilməsi əhaliyə olduqca böyük ziyan vurmuşdu.

Həmin illərdə istifadə olan polkovnik Hacı Ələkbər Quba sakinləri adından Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədova aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdi:

«Cənab sədr!

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvləri! Sizə məlum olduğu kimi, erməni cəza dəstələri Bakıdakı mart qırğınlarının daha dəhşətli bir davamını Quba qəzasında həyata keçirmişlər. İnsanlar amansızcasına qətlə yetirilmiş, əzab və əziyyətlərə düçar edilmiş, qan su yerinə axıdılmışdır. Təkcə Quba şəhərində üç mindən artıq körpə işgəncələrlə öldürülmüş, şəhərin böyük bir hissəsi məzaristana çevrilmişdir.

...Mən neçə-neçə qanlı döyüşlərin iştirakçısı olmuşam. Rus-türk müharibələrində, Fin cəbhələrində, Birinci cahan müharibəsində çoxlu qanlı döyüşlər görmüşəm. 1917-ci ildə ömrümün son illərini sakit və rahat yaşamaq üçün doğulduğum Quba şəhərinə qayıtmışam. Əlimdə əsa, çar ordusunun istefa vermiş polkovniki libasında doğma vətənim məni yenidən öz qoynuna almışdır. Ancaq buradakı rahat

həyatım uzun çəkmədi. Kaş mən başqa ölkəyə gedəydim. vətənə qayıtmayaydım. Kaş mənim gözlərim erməni bıçağı ilə soyulmuş vətən övladlarının skalplarını, kürəyindən soyulub saman təpilmiş cəsədlərini, ana və bacılarımızın kəsilmiş döşlərini, hamilə gəlinlərimizin yırtılmış qarnından çıxıb qalmış, hələ də nəfəsi üstündə olan körpələrimizin bu acı taleyini görməyəydi.

Dünyanın heç bir məmləkətində, heç bir cahan savaşında belə qəddar əməllər görünməyib və tarix belə qəddarlıqlarla hələ rastlaşmamışdır. Qubadakı bu qanlı qırğını kifayət qədər təsdiqləyən faktlar, sənədlər və canlı şahidlər var.

Təcili olaraq Qubaya istintaq komissiyası göndərməyinizi, bu qətlərin təşkilatçısı və icraçısı olan Şaumyanın, Caparidzenin, hərbi komissar Korqanovun, qatil D.A.Gelovaninin, cəllad Amazasp Ağacanyanın, onun köməkçiləri Nikolayın və başqalarının qanlı əməllərinə görə həbs olunub hərbi tribunala verilməsini təmin etməyi sizdən xahiş edirik. Bu müraciət Quba qəzasında nahaq yerə qanına qəltan edilən, ev-eşiyi xarabazara çevrilən on minlərlə qubalının fikrini ifadə edir.

Sizdən təcili tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirik!»

Elə həmin ilin noyabrında məruzə əsasında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Amazaspın cəza dəstəsində onun özü, müavini Nikolay və komissarı Venuntsdan başqa daha fəal üzvlərinə qarşı cinayət işi qaldırılması haqqında qərar qəbul etdi. İş 1920-ci il yanvarın 29-da Bakı Dairə Məhkəməsinin Prokurorluğuna göndərildi.

1918-ci il mayın əvvəllərində erməni-daşnak birləşmələri tərəfindən xüsusi amansızlıqla həyata keçirilmiş soyqırımı ilə bağlı təkzibedilməz faktların əyani təsdiqinə çevrilmiş Quba məzarlığı əsrlər boyu türk qanına susamış mənfur erməni millətçilərinin əsl mahiyyətini – insanlıqdankənar xislətini bir

daha qabarıq şəkildə aşkara çıxarır. Quba məzarlığının soyqırımı aktının nəticəsi olduğu tam elmi təsdiqini tapmışdır. Ermənilər zorakılıqla qətlə yetirdikləri insanları gizlətmək, insanlıq əleyhinə həyata keçirdikləri cinayətlərin izini itirmək məqsədi ilə eni 4 metr 70 santimetr, uzunluğu 5 metr və dərinliyi 2 metr olan iki quyudan istifadə etmişlər.

Xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilərək dərin quyulara basdırılmış dinc insanların torpaqdan təmizlənmiş, üzərində işgəncə izi bugünədək qalmış müxtəlif bədən sümükləri Quba soyqırımının miqyası və mahiyyəti barədə bir çox qaranlıq mətləblərdən xəbər verir. Qətlə zamanı insanların kəllə sümüklərinə müxtəlif küt və kəsici alətlərlə yetirilmiş ağır xəsarətlərin izləri bugünün özündə də qabarıq görünür. Məzarlıqda bir ədəd olsun belə bütöv insan skeletinə rast gəlinməməsi isə deməyə əsas verir ki, soyqırımı zamanı qətlə yetirilən insanların cəsədləri müxtəlif hissələrə bölünüb. Belə görünür ki, erməni cəlladları asan ölümü də dinc insanlara çox görüblər.

Məzarlıqdakı insan sümüklərini yaxından izləyərkən məlum olur ki, erməni cəlladları qətlə zamanı əsasən balta və mismarlardan istifadə etmişlər. 1918-ci ilin mayında erməni generalı Amazaspın rəhbərliyi altında Qubanı işğal etmiş daşnak-erməni dəstələri bir neçə gün ərzində dinc əhalini öldürmək üçün xüsusi zorakılıqlara, əvvəlcədən düşünülmüş işgəncə metodlarına əl atmışlar. O dövrün şahidlərinin sözlərinə görə, azğınlaşmış silahlı dəstələr hətta ahıllara, qadınlara və qocalara da rəhm etməmiş, onları olmanın işgəncələrlə öldürməkdən həzz almışlar.

Həmin dövrdə erməni vandalizminin qurbanları təkcə dinc azərbaycanlılar deyil, həm də digər millətlərin nümayəndələri olmuşlar. Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı onlarla kəllə sümüyünün digər millətlərə məxsus olması üzə çıxıb. Bu sırada yəhudi və ləzgilər üstünlük təşkil etmişlər.

GƏNCƏ

1905-1907-ci illərdə Gəncədə baş verən iğtişaşlarla bağlı həqiqətləri əks etdirən çox mühüm sənədlər olub. Bu isə həmin qanlı hadisələrin ədalətli qiymətləndirilməsinə əsas verirdi. Lakin sonralar həmin sənədlər ölkə arxivlərindən tamamilə təmizlənilib. Bu barədə hələlik əldə olan Tiflis Dövlət Arxivinin sənədləri və M.S.Ordubadinin «Qanlı illər» kitabında verilmiş məlumatlardır ki, onlar da Əliəkbər bəy Rəfibəyli tərəfindən toplanıb rus dilində çap edilən jurnaldan götürülmüşdür. M.S.Ordubadinin oxuculara təqdim edilmiş əsərində Gəncə faciələrinin başlanması belə təsvir edilir: «1905-ci il noyabr ayının 18-də Toğana kəndinin sakinləri Bayram Məşədi Məhəmmədəli oğlu, Mehrəli Zeynal oğlu, Əmrah Həsən oğlu, Mirzə Məhəmməd Əli oğlu Kolanlı yolu ilə evlərinə üç at yükü buğda apardıqları vaxt erməni bağlarının arxasından atəşə tutulurlar. Nəticədə Bayram və Mehrəli öldürülür... Yoldaşlarından Bayram Həsən oğlu gülləbaran zamanı malları ölənlərin yanında buraxıb yolun yuxarı səmtinə doğru qaçır... Müsəlman kömürçülər yetişib zavallını xilas etməklə mallarını da alıb özünə tapşırırlar». Bu əsnada kömürçülər daha iki nəfər azərbaycanlının qan içində olduğunu görür, yenidən Molla Cəlilli məhəlləsinə qayıdıb araba ilə cəsədləri gətirməyə yollanırlar.

Qətlə yetirilənlərin yoldaşları istintaq olunduqda qatillərin Gəncə sakini Avetis Avetisovun, Qriqor Tiyunovun və onların silahdaşlarının olduğu meydana çıxır. Bununla da Gəncə qəzasında erməni-azərbaycanlı münaqişəsi başlanır.

«Daşnaksütyun»un quldur dəstələri döyüşə 9 radələrində başlayıb, saat 11-ə on beş dəqiqə işləmişə qədər davam etdirmiş, yalnız bundan sonra vuruşlar müsəlman məhəllələrinə sirayət etmişdir. Buna qədər isə azərbaycanlılar sakit durmuşlar. Şəhərdə noyabrın 19, 20, 21-də havaya güllələr atılmış, dükanlar qarət edilmişdir. Bu vaxt Gəncəyə gələn Qafqaz ca-

nişininin müavini general Malamaya ermənilər münaqişəni kəsmək haqqında söz versələr də, noyabrın 23-ü gecəsi azərbaycanlılara qəflətən basqın etmişlər.

M.S.Ordubadi «Qanlı illər» əsərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınların ardıcılıqla icmalını vermişdir. Həmin icmaldan məlum olur ki, hələ noyabrın 8-də «Daşnaksütyun» firqəsinin 4 üzvü Bəhmənli sakini Abbas Həsən oğlunu Dərəbağ bağında öldürmüşdür. Sonra Qoşaçınar adlanan erməni hissəsində heç bir səbəb olmadan Əmiraslan Əlipaşa oğlunu, Cabbar Hüseyn oğlunu, Rüstəm İsmayıl oğlunu, Rza Cəbrayıl oğlunu və Molla Cəlilli kəndinin digər sakinlərini gülləbaran etmişlər. Canilər isə Avetis Oqanesov, papaqçı Qrişa, Vaso Amospirov və başqalarının olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu hadisədən bir neçə gün sonra kazaklar bədəni başsız, qolları dalından bağlanmış bir iranlının cəsədini tapmışlar. General Malamaya bu barədə məlumat verilsə də, o, bununla bağlı heç bir tədbir görməmişdi. Yenə həmin ərəfədə Məşədi Sadiq adlı bir müsəlmanın ermənilər tərəfindən doğranmış bədəni tapılmışdır. Noyabrın 12-də ermənilər Amospirovun dəyirmançısı Kərbəlayı Fərəc Həsən oğlunu öldürürlər. Canilər «Daşnaksütyun»un əsgərləri imiş. Noyabrın 16-da Azad kəndinin yuxarı hissəsində Böyük Koloniya küçəsində Zurnabatandan gələn iki nəfər Qasım Böyükkişi oğlunu və bir Bəhmənli sakinini tutub olmanın işgəncələr verirlər. Noyabrın 18-də ermənilər Toğanlı kəndinin sakini Bayram Məşədi Məhəmmədəli oğlunu öldürürlər. Bütün bunlardan məlum olur ki, Gəncədə kütləvi qırğınlara başlamazdan əvvəl ermənilər tərəfindən 30 nəfər silahsız və günahsız müsəlman öldürülmüşdür. Evlər yandırılmış, azərbaycanlıların dükənləri qarət edilmiş, talanlar törədilmişdir.

1918-ci ildə isə Bakıdan sonra Şamaxı şəhərini odlara düşər edən ermənilər (erməni məhəlləsindən və iki kilsədən savayı) Gəncə istiqamətində irəliləməyə başlamışlar.

Erməni Milli Şurası quldur dəstələrini Hacıqabul, Kürdəmir və Göyçay, eləcə də Salyan və Lənkəran istiqamətlərinə göndərərək yerli əhalini – azərbaycanlıları qırmaq barədə əmrlər hazırlamışdılar. Şamaxı və Göyçay istiqamətində göndərilən silahlı dəstələrə S.Şaumyanın yaxın dostları Stepan Lalayev və Tatevos Əmirov başçılıq edirdilər.

Gəncədə azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarını təşkil etmək üçün ermənilər çox böyük hazırlıq işləri aparırdılar. Məsələn, S.Şaumyan Bakı Sovetinin sədri kimi belə bir göstəriş vermişdi ki, Bakıda olduğu kimi, Gəncədə də hərbi alayların ixtiyarında olan bütün silahlar ermənilərin əlində cəmləşdirilsin. Əslində, o vaxtlar Zaqafqaziya Seymi belə qərar çıxarmışdı ki, Gəncədə yerləşən 216-cı və Bakıda yerləşən 219-cu alaylar özlərinin bütün silahlarını və sursatlarını müvafiq olaraq yeni yaradılan Gəncə və Bakı müsəlman alaylarına versinlər. Amma ermənilər bununla heç razılaşmırdılar. Onlar hər vasitədən, hiylə və üsuldan istifadə edərək 216 və 219-cu alayların silahlarını əllərində saxlamağa müvəffəq oldular.

Gəncədə ermənilərin bu hərəkətləri çox böyük narazılıqlara səbəb oldu. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı toqquşmalar başlandı. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşması həm Bakıda, həm də Tiflisdə ciddi narahatlıq doğurdu. Yaranmış gərginlikdən çıxış yolu tapmaq məqsədi ilə Zaqafqaziya Seymindən, müsəlman və erməni milli şuralarından, habelə «Müsavat» partiyasından səlahiyyətli nümayəndələr Gəncəyə göndərildi. Danışıqlardan sonra azərbaycanlılar Milli Ordunun yaradılması işində xeyli fəallıq göstərdilər. Ermənilərin hər cür maneçiliklərinə, fitnə-fəsadlarına baxmayaraq, qısa müddət ərzində həm Gəncədə, həm də Azərbaycanın digər yerlərində Milli Ordunun yaradılması sahəsində bir sıra konkret işlər görüldü.

Bütün bu məsələlərin müqabilində ermənilər həm gizlədə, həm də aşkar bir çox əks-tədbirlərə əl atdılar. S.Şaumyan Bakı Xalq Komissarları Soveti adından 1918-ci il iyunun 6-da ermə-

nilərdən ibarət hərbi hissələrin Gəncə üzərinə hücumu barədə əmr hazırladı və daşnak əsgərlərinə xüsusi tapşırıqlar verdi.

Şamaxı şəhərini və onun ətraf kəndlərini viran qoyan, müsəlman əhalini ucdantutma qıran vəhşi daşnaklar Gəncə istiqamətində irəliləməyə başladılar. Erməni silahlı qüvvələri əgər Bakıdan Şamaxıya üç günə gedib çıxmışdırsa, onlar iki gün ərzində Ağsu və Göyçayı da zəbt etməyə imkan tapdılar.

Vəziyyət çox ağırlaşdı. Bütünlükdə həm yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, həm də bir millət kimi azərbaycanlıların taleyi məsələsi ortaya çıxmışdı. Fəciənin qarşısını almaq üçün qəti tədbirlər görmək vaxtı çatmışdı. Həmin günlər barədə qocaman müəllim M.Axundovun xatirələri çox maraqlıdır. O yazırdı: «Bu vaxt bizim milyonçular İrana müraciət edib kömək istəyirdilər. İran isə ancaq üçüncü müraciətdən sonra cavab verdi ki, biz sizin daxili işinizə qarışmırıq. Bundan sonra H.Z.Tağıyev Türkiyəyə, Ənvər paşaya müraciət edir. Ənvər paşa dərhal İstanbulun müdafiəsindən seçmə türk diviziyalarını çıxarıb Azərbaycana köməyə göndərir. Bu zaman Tovuzda atamgil qiymətdən ağır, çəkiddən yüngül əşyaları yığıb qaçmağa hazırlaşırlar. Bir azdan xəbər çatır ki, türklər eşelonla köməyə gəlirlər. Atamgil əllərində duz-çörək, gözlərində yaş türkləri qarşılamaq üçün vağzala çıxırlar».

Türk diviziyaları Göyçayda ermənilərin qarşısını kəsir və onları məğlub edərək Bakıya daxil olurlar. Hər stansiyada bir zabit, 5-6 əsgər qoyurlar ki, yerli azərbaycanlılardan özünümüdafiə dəstələri yaratsınlar.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. İyun ayının 4-də, yəni bir həftə sonra Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə dövləti (Osmanlı imperiyası) arasında dostluq və qarşılıqlı yardım barədə müqavilə imzalandı. Milli Şura Tiflisdə təxminən üç həftəlik fəaliyyətdən sonra iyun ayının 16-da Gəncə şəhərinə köçdü. Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması və hökumətin müvəqqəti olaraq Gəncədə yerləş-

məsi bu qədim şəhərdə ermənilərin daha geniş şəkildə əl-qol açmalarına imkan vermədi, onların hazırladıqları bir çox planlar alt-üst oldu.

NAXÇIVAN

Çar hökumətinin köçürmə siyasətinə qədər Naxçıvan diyarı əhalisinin 82,8 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi, erməni əhalisinin sayı isə 17,2 faizə bərabər idi. Rus tədqiqatçısı S.Qlinka «Ermənilərin Rusiya ərazilərinə miqrasiyası haqqında» (Moskva, 1831) əsərində yazırdı ki, Türkmənçay müqaviləsindən üç ay sonra keçmiş Rusiyanın yeni ərazilərinə, yəni Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş sabiq Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına 40.000 erməni köçürülmüşdür. Bu «köçürmə»nin təşəbbüsçüsü milliyyətçə erməni olan X.Y.Lazarev idi. O, hələ ikinci Rusiya–İran müharibəsi bitməmiş 1827-ci ildə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin layihəsini tərtib edərək çar hökumətinə təqdim etmişdi.

1905-ci ilin fevralında Bakıda baş verən erməni-müsəlman toqquşması may ayının əvvəllərində Naxçıvan camaatında da xüsusi narahatlıq doğurmuşdu. Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan xüsusi dəstələr 1905-ci ildə digər yerlərdə olduğu kimi, Naxçıvanda da azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər.

Mirmövsüm Nəvvabın «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» və Məmməd Səid Ordubadinin «Qanlı illər» əsərlərindən məlum olur ki, Naxçıvanda ermənilərin müsəlmanlara qarşı ilk həmlələri 1905-ci ilin mayında başlamış və faciəvi qırğın kimi müxtəlif fasilələrlə 1907-ci ilə qədər davam etmişdir. Həmin dövrdə ermənilər azərbaycanlıların yaşadığıla-

rı kəndlərə gedən yolları bağlamış, onların bir-biri ilə əlaqəsini, əslində, tamam kəsmişdilər. Ermənilər bu ərazidə yaşayan kəndlərin dörd bir tərəfinə çoxsaylı silahlı əsgərlər yerləşdirmişdilər. Şəhərdə söhbət gəzirdi ki, ermənilər cürbəcür odlu silahlarla azərbaycanlılara qəfildən hücum edəcəklər. Digər tərəfdən isə, təxribatçılar şayiə yaymışdılar ki, «Qafqazda bizim əlimizin üstündə gərək əl olmasın». Bu fikirlərlə yerli camaatı çaşdıran erməni millətçiləri heç kəsdən qorxmayıb azərbaycanlılara hər cür əziyyət verməkdə idilər. Mayın 5-də saat 3 radələrində Cəhri kəndinin üç azərbaycanlı sakini erməni kəndi Şıxmahmuddan keçdikləri vaxt ağır yaralanırlar. Bu xəbər şəhər əhlində daha çox həyəcan yaradır və ermənilər həmin gündən dükanlarını bağlayıb kimisi kilsəyə, kimisi də evlərinə yığışırlar. Mayın 7-də Tumbul adlı erməni-müsəlman kəndində (bu kəndin iki hissəsi müsəlman, bir hissəsi erməni idi) bir azərbaycanlı öldürülür. May ayının 9-da naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə səhrada Əliabad adlı erməni kəndliləri tərəfindən gecə vaxtı yeddi güllə yarası ilə qətlə yetirilir. Ayın 11-də Kültəpə erməni kəndinin varlığı ermənilər tərəfindən ailəsi ilə birlikdə öldürülür. Günah isə müsəlmanların üzərinə qoyulur.

Həmin gecə vitse-qubernator Baranovski yolla gedən bir ermənidən çoxlu bomba müsadirə edir. May ayının 11-də ermənilər bütün şəhəri atəşə tuturlar. Cəhri kəndindən başlayan qarışıqlıq, yanğın və talanlar həmin il noyabrın 26-na qədər davam edir. Bir faktı qeyd edək ki, qubernator bu hadisələri görür və eşidirdi, amma heç bir tədbir görmək fikrində deyildi.

Noyabrın 26-sı gecəsi isə Naxçıvanda odlu-alovlu, müsibətli bir gecə olmuşdur. «Gecə saat 7 radələrində dəhşətli sədalar eşidilirdi. Məlum olduğu kimi, həmin səs bazar qarovullarının səsi imiş. Hərdənbir beşatılan sədaları da eşidilirdi. Camaat evindən çıxıb bazara girmək istəsə də, kazaklar hər tərəfdən atışma salıb mane olurdular. Xülasə, güllə səsi iki saat davam

edib camaatı heyrət içində qoymuşdu... Bir azdan şəhəri tüstü bürüyüb, bazar tərəfdən qəmli bir işıq şəhəri ara-sıra işıqlandırdı. O vəziyyətdə bazar yanar dağ və vulkanlara bənzədi. Bir saatdan sonra məlum oldu ki, hərif kazaklar və ermənilər əlbir olub müsəlman bazarını tamam qarət edəndən sonra ora od vurmuşlar». Camaatın illər boyu zəhmətlə qazandığı var-dövlət bir neçə saatın içində yanıb kül olmuşdu. Bu yanğında 85 dolu dükan, 75 anbar və bir neçə boş dükan yandırılmışdı. 3 gün – noyabrın 27-dən 30-dək bazarda əsla yeməyə bir şey qalmamışdı. Camaat son dərəcə ehtiyac içində idi. Noyabrın 29-da gecə şəhərin ikinci hissəsində kazaklar müsəlman evlərini atəşə tutub qarət etmişdilər...

Ümumiyyətlə, Naxçıvan hadisələri zamanı buranın Azərbaycan kəndlərində 10 anbara, 150 dükana od vurulmuş, 350 günahsız müsəlman qətlə yetirilmiş, 250 nəfər isə yaralanmışdı.

Rusiyada çarizmin devrilməsi ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri türk-müsəlman soyqırımlarının yeni dalğasına başlanmasına təkan verdi. 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin martınadək təkcə İrəvan quberniyasında 197 azərbaycanlı kəndi dağıdıldı və boşaldıldı. Onların da müəyyən hissəsi həmin quberniyaya daxil olan Naxçıvan qəzasına və digər qonşu qəzalara aid idi.

1918-ci ildə Milli Komitənin sədri Mir Hidayət Seyidzadənin verdiyi məlumata görə, erməni silahlı qüvvələri Naxçıvan üzərinə iki istiqamətdən hücum etməyi planlaşdırmışdılar. Onlar həmin dövrdə Sədərək, Qəməriyyə kəndlərinə basqın edərək bu yaşayış məntəqələrini dağıtmış, sonra isə Şərur və Naxçıvan qəzası istiqamətində hərəkət etməyə başlamışdılar. Erməni silahlı qüvvələri bu köməyi İrəvandan və Aleksandropoldan, yəni Gümrü şəhərindən almışdılar.

İkinci quldur dəstəsinin Zəngəzur istiqamətindən gəlməsi gözlənilirdi. Məlumatda həyəcanla bildirilirdi ki, əgər on beş gün ərzində tədbir görülməsə, Ordubad düşmən tapdığı altın-

da qalacaq, hər iki istiqamətdən hücum edən düşməyə cavab verilə bilməyəcək.

S.Şaumyanın vasitəçiliyi ilə Sovet Rusiyasının himayə və yardımına nail olmuş ermənilər, xüsusilə də Andronikin silahlı quldur dəstəsi 1918-ci ilin iyun-avqust aylarında Naxçıvan mahalının dinc türk-müsəlman əhalisinə heç bir çərçivəyə sığmayan vəhşiliklə divan tutur. İşğalçılara müqavimət göstərən Yaycı (Culfa rayonu) kəndinin əhalisi qətlə yetirilir, kənd vيرانə qoyulur. Culfa rayonu ərazisində Araz çayı üzərindəki körpü yandırılır və Ordubadda iki min türk-müsəlman əhali öldürülür. Qadınlara, uşaqlara, qocalara belə rəhm edilmir, əliyalın insanların kürəyinə qaynar samovar bağlayır, hamilə qadınların qarınlarını süngü ilə yırtır və başqa insanlığa sığmayan işgəncələr verirdilər. Bu vəhşətdən qaçmağa çalışan 300-ə qədər dinc sakin Araz çayını keçərkən suya düşüb boğulur. Yaycı kəndində ermənilər tarixdə bənzəri olmayan vəhşiliklər törədirlər.

Digər bir erməni silahlı dəstəsi 1918-ci ildə «Yapon» ləqəbli quldurun başçılığı ilə Naxçıvan şəhərindən 40 kilometr şimalda yerləşən Almalı yaşayış məntəqəsinin əhalisini qıraraq onları öz tarixi yurdlarından didərgin salmışdı. Təxminən 200 kişi öldürülmüş, xeyli gənc qadın əsir aparılmışdı. Osmanlı ordu hissələrinin Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə Naxçıvan bölgəsinə gəlişi mahalın əhalisini daha irimiqyaslı qırğınlardan xilas etdi.

1919-cu ilin əvvəlində erməni polkovniki Doluxanovun başçılıq etdiyi qüvvələr Şərur-Sədərək ərazilərində onları duzçörəklə qarşılayan dinc əhaliyə qarşı zorakılıqlar törətmişlər. Müsəlmanlar yaşayan 8 kənd mühasirəyə alınmış, Dəmirçi kəndi dağıdılaraq qarət olunmuş, 60 nəfər həbs edilərək İrəvana göndərilmiş, 200 nəfər Arazı keçmək istərkən çayda boğulmuşdur. Yerli əhalinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşan erməni hərbi hissəsi geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. 1919-cu

ilin martında Ordubad tərəflərdə Aşot Movsesyantsın quldur dəstəsi azğınlıq törədirdi. O özünü «qəza rəisi» elan etmişdi. Arxiv sənədlərinə görə, hər gün 5-10 azərbaycanlı erməni qaniçənlərinin qurbanı olurdu.

1919-cu ilin birinci yarısında Naxçıvan mahalında həyata keçirilən ingilis və erməni idarəçiliyi zamanı da oranın azərbaycanlı əhalisinə qarşı ağılasız zərərliklər edilmişdir. Təxminən iki aylıq – 1919-cu ilin may-iyul aylarında «erməni idarəçiliyi» müddətində yalnız Naxçıvan şəhərində 330-dək axtarış aparılmış, 600 nəfərə yaxın dinc sakin həbs olunmuş, təqribən 150 nəfərə isə dəhşətli işgəncələr verilmişdir (Naxçıvan ensiklopediyası. II cild, 2005).

1919-cu ilin ortalarına yaxın Naxçıvanda ermənilərin təzyiqi daha da artmağa başlamışdı. Onu da qeyd edək ki, artıq bu vaxta qədər Andronik Naxçıvan ərazisindən keçərək Zəngəzur üzərinə getmişdi. Bu zaman onun qoşununun keçdiyi kəndlər bütünlüklə dağıdılmış, əhalisi isə öldürülmüşdü.

Ermənilərin Naxçıvan və ona bitişik ərazilərə azğın hücumları, vəhşilikləri başladığı dövrdə əli silah tutmağı bacaran əhalinin çox hissəsi ayağa qalxmış, öz doğma torpaqlarını mərdliklə qorumuşdu. Məhz buna görə də ermənilər heç də hər yerdə istədiklərinə nail ola bilməmişdilər. Abbasqulu bəy Şadlinskiyin, Kəlbali xan Naxçıvanskiyin, Hacı Xəlil ağa İmanovun yaratdığı özünümüdafiə dəstələri daşnakların uzun müddət qarşılarını ala bilmiş, onların neçə-neçə Azərbaycan kəndləri üzərinə hücumuna, soyqırımı keçirməsinə yol verməmişdilər.

Ermənilərin yürütdükləri «yandırılmış torpaq» – etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan mahalı 1918-1920-ci illərdə böyük qaçqınlar ordusu problemi ilə də üzləşmişdi. Bir tərəfdən ermənilərin İrəvan ətrafında və Zəngəzurdan qovduqları türk-müsəlman əhali Naxçıvana pənah gətirmiş, digər tərəfdən isə Andronikin işğalı və «erməni idarəçiliyi» zamanı

bölgənin xeyli yerli sakini Cənubi Azərbaycana üz tutmuşdu. Erməni hərbi hissələrinin Ordubad mahalına 1920-ci ilin martındakı hücumları da çoxsaylı dinc əhalinin qırılması ilə nəticələnmişdi.

Naxçıvan mahalının türk-müsəlman əhalisi Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən yenidən işğal olunduqdan sonra, sovet hakimiyyətinin ilk vaxtlarında da ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına məruz qalmışdır. Belə dəhşətli qırğınlardan biri 1920-ci ilin yay aylarında həyata keçirilmişdir. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngibasara–Vedibasara–Şahtaxtı–Şərur istiqamətindəki qanlı yürüşü zamanı həmin ərazilərin dinc əhəlisinə qarşı törədilən vəhşilik və zorakılıqlara dair rəsmi araşdırma-təhqiqatlar dəhşətli faciələri üzə çıxarmışdır:

Zəngibasarda 48 kənd tamamilə yandırılmış, 8 qız və gənc qadın əsir aparılmış, 400-dən çox uşaq, 150 qoca kişi və qadın öldürülmüş, 100 xəstə yandırılmış, 816 qaçqın Arazda boğulmuş, 160 min nəfər isə Cənubi Azərbaycana keçərək orada evsiz qalmışdı. Vedibasarda 118 kənd yandırılmış, 900 nəfər artilleriya atəşləri ilə öldürülmüş, 6 qadın əsir aparılmış, 300-dən artıq uşaq və qoca qətlə yetirilmişdi. Dərələyəzdə 74, Şərur və Şahtaxtıda isə 76 kənd yandırılmışdı. Şəhurda 810 nəfər xəstə yatağında qətlə yetirilmiş, 144 qadın əsir götürülmüş, 72 nəfər top atəşi ilə məhv edilmiş, 150 qoca və qadın öldürülmüşdü. Şahtaxtıda isə 3 qadın əsir aparılmış, 35 uşaq, 14 qoca kişi, 8 qadın və 9 xəstə güllələnmişdi.

Bütövlükdə 1918-1921-ci illərdə erməni quldur dəstələri tərəfindən Naxçıvan bölgəsində 73.727 nəfər türk-müsəlman əhəli vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Bütün bu mahallardan 50.000 mal-qara aparılmış, 500 min nəfərlik əhəli tamamilə yoxsul vəziyyətə salınmışdı. Kütləvi qırğın və talanlardan Cənubi Azərbaycana qaçanların 45 mindən çoxu aclıq və xəstəliklərdən tələf olmuşdu. Qaçqınların 70 mini Cənubi Azərbaycanda, 400 min nəfəri isə Naxçıvanda

və onun ətrafındakı ərazilərdə yurdsuz-yuvasız qalmışdı (Naxçıvan ensiklopediyası. II cild, 2005).

İRƏVAN QUBERNİYASI

Özlərini zavallı və yazıq görkəmdə dünyaya tanıtmaq istəyən ermənilər illərdir iddia edirlər ki, guya 1915-ci ildə erməni soyqırımı olub. Türklər 1,5, yaxud da 2 milyon erməni qətlə yetirib. Halbuki tarixi faktlar başqa söz deyir. Onların yalanını üzə çıxaran fransız konsulu Zarzeçkinin 1914-cü ildə verdiyi məlumata görə, Türkiyədə 1 milyon 300 min erməni yaşayıb. Beləliklə, konsulun göstərdiyi rəqəmlə ermənilərin uydurduqları rəqəm uyğun gəlmir. Təbii ki, yalanla gerçəklik heç zaman tutmaz. Tarix həmişə doğru faktları təsdiq edir. 1905-ci il hadisələrində indiki Ermənistan ərazisindən 350 min nəfərdən artıq azəri türkü didərgin düşdü və 150 min nəfər qətlə yetirildi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər (başında Stepan Şaumyan dayanırdı) Andronikin başkəsən quldur dəstələri ilə əlbir şəkildə Cənubi Qafqazda əsl fəlakət törətdilər. 1918-1920-ci illərdə də bu bölgədə azərbaycanlıların soyqırımı həyata keçirildi. Bu soyqırımı nəticəsində yarım milyon azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

İRƏVAN – bu şəhərin ətrafında 200 kənd qarət edilərək yandırıldı. Erməni quldur birləşməsi İrəvan quberniyasında dinc müsəlmanlara atəş açaraq yerli əhaliyə amansızcasına divan tutdu. Təkcə may ayının 24-də şəhərin bir məhəlləsində 4 qadın, 2 uşaq, 5 kişi qətlə yetirildi. 1905-1910-cu illərdə İrəvanda su yerinə qan axıdıldı. Ötən əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında 959 Azərbaycan kəndi olub, 352 min azərbaycanlı yaşayıb. Bu hesabla da gərək sonradan Ermənistan adlanan o torpaqda dəfn olunmuş ocaqlarımızın, söndürülmüş çıraqlarımızın sayını xəyala gətirək.

1905-ci ilin mayında ermənilər İrəvanın Qarsaçay bağçasında azərbaycanlılara ağlagəlməz divan tutublar. Qırğın nəticəsində yüzlərlə soydaşımız həlak olub. Əslində, 1905-ci ilin mayında erməni quldurları İrəvanda müsəlmanlara qarşı soyqırımı törətdilər. Həlak olanlar arasında təkcə türklər deyil, başqa müsəlman xalqlar da olub. İrəvanın ətraf kəndlərində də müsəlmanlara qarşı soyqırımı həyata keçirildi. Ermənilər İrəvanın Mənkus, Güllücə, Gəzəcik kəndlərinə hücum edərək yerli sakinlərə min cür əzab verdilər. Silahsız kənd sakinləri doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Onlar müsəlmanları diri-diri təndirə atır, şişlə qətlə yetirir, ağlagəlməz işgəncələrlə həyatlarına son qoyurdular. Quldurlar məscidi, müsəlmanların müqəddəs kitablarını da yandırırtdılar. Onlar Novruz adlı qoca bir kişiyyə ağlagəlməz işgəncə verərək qətlə yetirdilər. 80 yaşlı kişinin başını keşiş Hayrapet kəsib. Erməni terrorçularının İrəvanda törətdiyi soyqırımları, təəssüf ki, ətraflı şəkildə tədqiq edilməyib. Ermənilərin Azərbaycanın qədim mahallarında törətdikləri qırğınların isə indiyədək analoqu tapılmayıb. Əgər 1914-cü ildə İrəvan quberniyasında 237.684 nəfər azərbaycanlı yaşayırdısa, 1918-1920-ci illərdə həyata keçirilən soyqırımından sonra artıq bu rəqəm 72 min 97-yə enmişdi. 1918-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyi İrəvan ərazisinin ermənilərə güzəşt edilməsinə razılıq verdi. 1918-1919-cu illərdə İrəvan quberniyasında 88 kənd dağıdılıb, 1.920 ev yandırılıb, 131.970 insan öldürülüb. Bu, sonrakı dövrlərdə ermənilərin torpaq iştahasını daha da artırdı. 1918-ci ilədək 9,8 min kvadratkilometr sahəsi olan qondarma «Erməni vilayəti» 1920-ci ildən Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirilərək ərazisi 29,8 min kvadratkilometrə çatdırıldı.

ABARAN – bu mahalda sovet hakimiyyətinə qədər 50-dən artıq yaşayış məskəni olub. Bütün yer-yurd adları da, toponimlərin hamısı türkcədir. Vaxtilə bura köçürülən ermənilər 1905-ci ildə qapısında çörək yedikləri, qonaqpərvərliyinə

pənah gətirdikləri azərbaycanlılara qarşı ağlagəlməz vəhşiliyə yol verdilər. Damcılı, Danagirməz, Hacıxəlil, Qarabulaq, Əliqucaq, Şirəkqala, Güllücə, Böyük Camılı, Cəngi, Babakişi, İmirli, Təkərli, Quruboğaz, Korbulaq, Gülablı və s. kəndlərdə yaşayan müsəlmanları qılincdən keçirib, yaşlı insanların və qadınların kürəyinə qaynar samovar bağlayaraq onların əzablarından nəşələnmişlər. Körpələri yabalara keçirərək anaların sinəsinə dağ vurmuşlar. Erməni basqınçıları bu mahalın xeyli hissəsini viranəyə çevirmişlər.

ŞÖRƏYEL – İrəvan şəhərinin 100 kilometrliyində yerləşən bu mahalın ərazisində hələ qədim dövrdən Ani adlı şəhər olub. Bu şəhərin xarabalıqları Arpaçayın sağ sahilində – Türkiyə ərazisində indi də qalmaqdadır. Uzun illər burada arxeoloji tədqiqatlar aparıblar. Ermənilər nə qədər cəhd göstərsələr də ki, Ani, guya, erməni knyazlarının qalası olub, aparılan tədqiqatlar təsdiqlədi ki, bu şəhər səlcuq türkləri tərəfindən salınıb. Hətta uzun illər Şəddadilər sülaləsinin hakimiyyətinə məxsus olub. Sanki bunun acığını çıxmaq üçün 1905-ci ildə onsuz da dağılıb sıradan çıxmış şəhəri ermənilər yer üzündən sildilər. Onun ətrafında isə ağlagəlməz vəhşiliklər törətdilər. Daşqala, Qoşavəng, Bozdoğan, Dovşanqışlaq, Qayalı kəndlərində olan nəhr və çaylarda qətlə yetirilmiş müsəlmanların ah-nalələri uzun illər şahidlərin yadından çıxmadı. Hətta sonradan doğma yurda qayıdan soydaşlarımız da həmin çay və bulaqlardan istifadə edə bilmirdilər. 1920-ci ilin Novruz bayramında ermənilər mahalın ayrı-ayrı kəndlərinə basqın edərək 200 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər.

AĞBABA – bu mahalda yerləşən çoxlu maddi mədəniyyət abidələri, müxtəlif fiqurlu qəbir daşları, ibadətgahlar, ocaqlar təsdiq edir ki, Ağbaba mahalı da Azərbaycanın çox qədim yaşayış məskənlərindən biri olub. Çar Rusiyasının təşəbbüsü və köməyi ilə buraya köçürülən ermənilərin nanəcibliyi yerli əhalini çətin vəziyyətə salıb. Daşnakların təcavüz və təz-

yiqləri nəticəsində Ağbabanın Sınıq, Mumuxan, Qonçalı, Ördəkli, Seldağılan, Mustoğlu, Bağçalı, Söyüdlü kəndlərinin əhalisi ölümdən qurtulmaq üçün Türkiyəyə qaçıblar. Sonralar, ara sakitləşəndə yalnız Qonçalı kəndinin sakinləri qayıdıblar. Ördəkli, Mustoğlu, Bağçalı, Qaraçanta, Güllübulaq kəndləri isə ermənilərin ixtiyarında qalıb. Həmin illər Qızıldaş, Qıdaşen, Qızılkilsə, Bozqala kəndləri də talan edilərək yandırılıb, xarabalığa çevrilib.

DƏRƏÇİÇƏK – adından da göründüyü kimi, Azərbaycanın çox dilbər guşələrindən biri olub. Hətta Dədə Qorqud boylarında adı çəkilən Altuntaxtın Dərəçiçəklə bağlı olduğu fikri də məlumdur. Bu mahalın kəndlərində əzəldən soydaşlarımız yaşayıb. Dədə Qorqud boylarının çoxunda bu mahaldakı yerlərin adları çəkilir. Məsələn, Qayqocalı, Bayandur, Qumluyal və s. Hətta oğuz igidi dəli Qaraçarın adını yaşadan Qaraçar daş qalası da son illərə kimi dururdu. Təəssüf ki, bu doğma el-oba da erməni vəhşilərinin güdazına getdi. Onlar tək-cə əhalini qılıncdan keçirib öz isti ocaqlarından qovmadılar. Həm də türk-oğuz tayfalarının burada yaşadığını sübut edən qədim qəbiristanlıqları, məbədgahları dağıtdılar. Dərəçiçək mahalında törədilən vəhşiliyin ucbatından sonralar bura qayıdan insanlar da uzun müddət öz övladlarına ermənilərin onların başına hansı oyunları açdığını demədilər. 1919-cu ildə bu ərazidə yenidən toqquşmalar başladı. Bıqlı, Əfəndi, Hacımuğan, Ağzıbir, Əyrivəng kəndlərinin əhalisi erməni hücumlarına davam gətirməyərək doğma yurdlarından didərgin düşdü. Aparılan tədqiqata görə, burada 3 min nəfərə yaxın azərbaycanlı – qadın, uşaq, qoca həlak olmuşdu.

GÖYÇƏ – 1905, 1907, 1910 və 1915-ci illərdə baş verən erməni-müsəlman savaşından sonra bu mahalda 150 kənddən 30-u yerlə yeksan edilmiş, sonrakı geriyə dönmək məqamında da həmin kəndlərdə yaşayan olmamışdı, yəni əhali qalmamışdı. Bir tərəfdən Göyçə gölünə söykənən, digər tərəfdən də

Basarkeçərlə dövrələnən bu qədim mahalın 1905-ci ildə Kəvər, Ağzibir, Ağqala, Əfəndi və s. kəndlərinin əhalisi tamamilə ermənilər tərəfindən öldürülüb. Basarkeçərdə 1.296, Gökəbulaqda 515, Aşağı Zağalıda 521, Tüskülüdə 224, Qırxbulaqda 589 nəfər soydaşımız yaşayırdı. Həmin qırğınlar zamanı, demək olar ki, o əhalinin 80-90 faizi qılıncdan keçirilib. Təkcə Zod kəndində 42 südəmər körpəni ermənilər təndir şişlərinə keçirərək anaların gözləri qarşısında nəşəli-nəşəli hərəkətlər törədirmişlər. 1919-cu ilin Novruz bayramında erməni silahlı qrupları mahalın Kiçik Məzrə və Hüseynquluəğalı kəndlərinə basqın edərək əhalini qətlə yetiriblər. Ermənilər hücum zamanı bu kəndlərdə 120 azərbaycanlı öldürüblər. Təkcə 1919-cu ilin yazında ermənilər bu mahalda 60 min sakini olan 22 kəndi yandıraraq əhalini qırmışdılar. Mahalın Daşkənd oymağına hücum edən daşnaklar 20 azərbaycanlıyı qətlə yetiriblər. O zaman mahalda məşhur olan Aşıq Nəcəfi girov götürərək onu iki gün ac-susuz çalıb-oxudublar. Sonra da Gültəpə adlı yerdə kürəyinə samovar bağlayaraq küləyin əksi istiqamətinə getməyə məcbur ediblər. Göyçənin Şorca kəndində uşaqlar təndirə atılıb, bütün kişilər öldürülüb, 8 gözəl qadını kənddən apararaq 20 gün öz yanlarında saxladıqdan sonra qətlə yetiriblər...

Erməni silahlı dəstələri 70 evdən ibarət azərbaycanlılar yaşayan Haşman kəndinə hücum edib 120 nəfər azəri türkü – 60 kişi, 40 qadın və 20 uşağı qətlə yetirirlər. Onların cəsədləri eybəcər hala salınır. Göyçədə gedən qanlı vuruşmalar nəticəsində daşnaklar bu ərazidəki bir sıra kəndləri yer üzündən silərək əhalisinə müxtəlif üsullarla işgəncələr verib həyatlarına son qoyurlar.

PƏMBƏK – Çar Rusiyası dövründə Gəncə quberniyasının Qazax qəzasına daxil olan Pəmbək dağ silsilələri ilə əhatə olunan çox əsrarəngiz bir yaşayış məskəni olub. Təəssüf ki, 1905-ci ilin fəlakəti də bu yerlərdən izsiz keçməyib. Mahalın

Yaqublu, Qarakilsə, Kolagirən, Şahəli, Hacıkənd, Dərəkənd, Sarımsaxlı, Hacıqara kəndlərində ermənilər elə bir tufan qopardılar ki, bu vahimədən xilas olan azərbaycanlıların xeyli hissəsi həm də əlil və şikəst qaldı.

VEDİBASAR – tarixi məlumata görə, bu mahalda 70 para kənd olub. Etnik baxımdan isə bu yerlərdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan türkləri yaşayıb. XIX əsrin əvvəllərində mahalda cəmi 15 nəfər (iki ailə) erməni məskunlaşıb. Ərazi ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra Reyhanlı və Dəvəli kəndlərində azərbaycanlılarla qarışıq yaşayan ermənilər də siyahıya düşüb. Əsrin əvvəllərində Andronikin qisasçı quldur dəstələrinin hücum etdiyi bölgələrdən biri də məhz Vedibasara mahalı olub. Vedibasaraın tərkibində olan Basarkeçər və Çənbərək bölgələrində isə 60-dan artıq kəndin əhalisinə amansız divan tutulmuş, yüzlərlə insan terror əməliyyatının qurbanı olmuşdur.

Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində Vedibasarda böyük insan tələfatı olmuşdur. Doğrudur, xalqın igid oğulları – Abbasqulu bəy Şadlinski, Kərbəlayı İsmayıl, Səttaroğlu Musa, Qəmlo və başqaları daşnak qoşunlarına qarşı qəhrəmanlıqla vuruşmuş, onlara ağır zərbələr endirmişlər. Amma türk qanına susamış ermənilər azəri türklərini amansızlıqla öldürürdülər. 1918-1919-cu illərdə Gümrü ətrafında 10 min azərbaycanlı qətlə yetirildi. Daşnaklar Göyçənin Toxluca, Ağbulaq, Cil, Babacan, Şişqaya kəndlərinə hücum edərək əhaliyə müxtəlif üsullarla işgəncələr verib həyatlarına son qoydular.

Bir faktı da demək lazımdır ki, 1918-ci ilin may ayından 1920-ci ilin noyabrınadək hakimiyyətdə olan daşnak hökuməti 440-dan çox türk kəndini yandıraraq yerlə yeksan etmiş, yüz minlərlə soydaşımızın qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdur.

ZƏNGƏZUR – 1905-1906-cı illərdə ermənilər təkcə İrəvan və Zəngəzur quberniyalarında 200-dən çox müsəlman kəndini dağıdıb yerlə yeksan etmiş, əhalisini soyqırımına məruz qoy-

muşlar. Cəmi bir ay ərzində daşnaklar Zəngəzur mahalında Qarakilsə, Şəki, Ağdü, Urud, Xələs, İncəvar, Karxana, Yeməzli, Mollalar, Atqız, Çöllü, Daşnov, Pirdovdan, Zürül, Fərcan və başqa kəndləri dağıdaraq yandırmışlar. Silahsız əhalini soyqırımına məruz qoymuşlar. Onlar türk kəndlərində elə bir xarabazarlıq yaradırdılar ki, bu əraziləri yerli əhalidən, yəni azərbaycanlılardan birdəfəlik təmizləsinlər. 1905-1907-ci illərdə Zəngəzurda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı siyasətindən ən çox Qafanın azərbaycanlı əhalisi əziyyət çəkmişdir. Təkcə bir gündə 200 nəfəri qətlə yetirən ermənilər müsəlmanlar yaşayan bütün kəndləri talan edərək yandırmışlar.

Erməni daşnaklarının Zəngəzurda, xüsusilə Qarakilsə qəzasında törətdikləri ağlasığmaz vəhşiliklər nəticəsində bu ərazidə 15 azərbaycanlı kəndi yer üzündən silinmiş, 6 kənd də dağıdılmışdı. Məscidə sığınmış insanlara od vurulmuş, qadınları iki yerə bölərək, körpələri süngülərə keçirmişlər. Zəngəzurda törədilən qırğının dəhşətlərini qələmə almaq həqiqətən çox çətinidir. Təkcə bir faktı demək lazımdır ki, 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurda 115 kənd dağıdılıb, 7.729 azərbaycanlı – 3.257 kişi, 2.276 qadın, 2.196 uşaq öldürülüb.

GƏRNİBASAR – Ağrı vadisində yerləşən bu mahal İrəvan quberniyasına çox yaxındır. Araz çayı bu yerlərə bir gözəllik gətirirdi. Millətçi ermənilərin məkrli niyyətləri bu mahaldan yan keçməyib. Bu mahalın gözəl ərazilərindən olan Qəmərli-də, Sürməlidə onlarla yaşayış məntəqəsi yer üzündən silinib. Aşağı Düyün, Dəlilər (Dəllər), Bəcəyözli, Başnalı, Aşağı Ağbaş, Ayaslı, Darğalı kəndlərində törədilən qırğın nəticəsində əhalinin, demək olar ki, 98 faizi ölümdən qurtulmayıb.

QIRXBULAQ – başına bəlalar gəlmiş mahallardan biridir. Yarandığı gündən sakinləri ancaq azərbaycanlılar olub. İrəvan şəhərinə ən yaxın mahaldan biridir. Mahalın mərkəzindən İrəvana olan məsafə cəmi 16 kilometrdir. Elə bu yaxınlığına görə də başı həmişə ağrı-acılardan açılmayıb. Xaricdən gələn ermə-

nilər onun müxtəlif kəndlərində yerləşdirilib. Azərbaycanlılara qarşı terrora rəvac verilən gündən Qırxbulağın kəndləri də həmişə hədəfdə olub. Kərpicli, Başkənd, Ellər, Güllücə, Muradtəpə, Yelqovan, Göykilsə, Avdallar, Qaraqala Tutiyyə və digər kəndlərdə yaşayan azərbaycanlılar ayrı-ayrı illərdə müxtəlif bəlalarla üzləşiblər. Gah döyülüblər, gah qətlə yetiriliblər, gah da doğma ocaqdan biryolluq qovulublar. Mahalın həmişəlik xarabalığa çevrilən kəndlərinin özləri yer üzündən, adları da siyahılardan silinmişdir. Min bir zülmə, işgəncəyə məruz qalmalarına baxmayaraq, sağ qalan qırxbulaqlılar yenə də doğma yurda dönməkdən çəkinmirdilər. Təəssüf ki, hər gəlişdən bir qədər sonra yenə də Qırxbulaq qaynar qazana dönürdü. Xüsusilə də İrəvanda yaşayan dığalar tez-tez dəstə bağlayaraq azərbaycanlı ailələrinə hücum edirdilər.

KARBI – 1 şəhər və 20-dən artıq yaşayış məskənindən ibarət olan bu mahal İrəvan–Gümrü şose yolunun üstündə yerləşdiyindən ermənilər onu tez-tez «yad» edirdilər. Xüsusilə də Qızıldəmir, İlançalan, Cadqıran, Pərpi, Ucan kəndlərində müxtəlif qətliamlar törədirdilər. Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin yayında Əştərədə əsl qiyam törətdilər. Sonra da Alagöz dağının cənub-şərq ətəyində yerləşən müsəlman kəndlərinə basqın edərək çoxlu sayda azərbaycanlı (südəmə uşaqlar, qocalar, qadınlar, kişilər) öldürüblər. Əştərəyin yaxınlığındakı Uşu kəndi də yer üzündən silinib.

Xüsusilə də 1918-1920-ci illərdə rayonun Talış, Təkiyyə, İnəkli, Tulnəbi, Qızıldəmir kəndlərinin əhalisi erməni silahlı qüvvələrinin qəfil hücumuna məruz qaldığından çox az insan bu fəlakətdən qurtula bilib.

ZƏNGİBASAR – keçmişdə İrəvan quberniyasına daxil olan ən böyük mahallardan biri idi. Zəngibasar mahalının kəndləri sovet hakimiyyəti illərində iki rayon arasında bölüşdürülmüşdü. Ermənilər Azərbaycanın qədim torpaqlarına qədəm basan gündən Zəngibasarda yaşayan azərbaycanlıları yox etmək üçün

həmişə müxtəlif planlar qurublar. Gah onun ərazisindəki kəndləri başqa mahallara qatıblar, gah da ayrı-ayrı kəndlərə hücum edərək əhaliyə divan tutublar. Qaraqışlaq, Dəmirçi, Uluxanlı, Rəncbər, Sarvanlar, Mehmandar, Həbilkənd, Aşağı Necili və b. kəndlər dəfələrlə erməni qəsbkarlarının hücumuna məruz qalıb. Bir erməni daşnakı öz xatirələrində bildirmişdi: «Mən Zəngibasardakı türk əhalisini qıranda gülləyə heyfim gəlirdi. Onları su quyularına dolduraraq üstlərinə ağır daş yığırdım ki, elə orada da ölsünlər. Mən bu işdən aldığım ləzzəti heç nə ilə əvəz edə bilmərəm». Təəssüf ki, ermənilərin 1905-1915, 1918-1920-ci illərdə bu mahalda həyata keçirdiyi soyqırımı uzun müddət ört-basdır edilib. Sovet hökumətinin köməyi ilə bu hadisələr sonrakı nəslə milli münaqişə, siyasi toqquşma, məhəlli savaşa kimi təqdim edilib. Bu məharətlə pərdələnən siyasətin arxasında isə I Pyotrın vəsiyyəti dayanırdı.

DƏRƏLƏYƏZ – tarixin qanlı səhifələrindən birini də bu mahalda törədilən müsibətlər təşkil edir. 1905-1907 və 1918-1920-ci illərdə Dərələyəz mahalında ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlar nəticəsində mahalın elə kəndləri olub ki, azərbaycanlıların 98 faizi vəhşicəsinə qətlə yetirilib, sağ qalanlar da vətəndən qovulub. Bu illərdə rayonun kəndləri daşnak-quldur dəstələrinin təcavüzünə məruz qalıb, evlər yandırılıb, adamlar öldürülüb. 1918-1920-ci illərdə Andronikin quldur dəstəsi Dərələyəz mahalında yaşayan 30 mindən çox azəri türkünə gülləbaran edərək sağ qalanlarını da torpağından didərgin salıb. Bu savaşda da öz köhnə vərdişlərindən əl çəkməyən qaniçənlər qadınları, körpələri diri-diri yandırır, xüsusilə də uşaqları süngülərə taxaraq özləri üçün bayram edirdilər.

SƏRDARABAD – Ağrıdağ vadisində yerləşən bu mahal Türkiyə ilə sərhəddir. Oğuz türklərinin yurdudur. Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Çar Rusiyasının köməyi ilə Sərdarabadın müxtəlif kəndlərinə ermənilər yerləşdirilib. O biri mahalların başına gələn fəlakət Sərdarabadın da taleyində ağır

izlər qoyub. Qurtqulu, Cəfərabad, Xərbəyli, Qamışlı, Köçərli, Armudlu, İydəli, Xərbəyli kəndləri dəfələrlə erməni qəsbkarları tərəfindən talan edilib. Sərdarabadın yerli camaatı gəlmə ermənilərin işgəncələrindən zinhara gələrək doğma ocağını tərk edib. Amma onların bu cür qurtuluş yolu seçməyi ermənilərin xoşuna gəlməyib. Yolu-izi kəsərək azərbaycanlıları özləri bildiyi şəkildə «yola» salıblar. Amma bu gedişlə sərdarabadlıların taleyi çox müəmmalı olub. Nə ölü siyahısına düşüblər, nə qaçqın. Bütöv bir mahalın əhalisi ermənilər tərəfindən qeyri-müəyyən şəraitdə qətlə yetirilərək gizlədilib. Yəqin ki, nə vaxtsa Qubadakı kütləvi qəbiristanlıq kimi, bu biçarələrin də nəşləri basdırılmış torpağın sirri açılacaq.

ÜÇKİLSƏ – Sərdarabadın yaxınlığındakı bu qəzanın adı çox sonralar dəyişdirilərək Eçmiədzin edilib. 1905-ci ilin iyununda ermənilər bu qəzadakı azərbaycanlı kəndlərini mühasirəyə alaraq əvvəl kişiləri güllələyiblər. Sonra da körpə uşaqları, qocaları, qadınları qətlə yetirərək məscidi yandıırıblar. Bu qəzadakı Persi, Nazrevan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrhu, Təkyə kəndlərinin dinc əhalisinə divan tutduqdan sonra yaşayış məskənləri dağıdılıb. «Daşnaksütyun» terror təşkilatının göstərişlərini yerinə yetirən erməni quldur dəstələri bu qəzada elə qətliamlar törədiblər ki, minlərlə insanın həyatına son qoyulub. O illərdə daşnakların hədəfinə tuş gələn insanların dəqiq siyahısı hələ də bəlli deyil. Çünki bütün baş verənlər elə amansızlıqla həyata keçirilib ki, bu bəladan qurtulan gəriyə baxmadan qaçıb. Qarşıda isə onu nə gözləyirdi, heç kim bilmirdi.

QARABAĞ

Ermənilərin Qarabağda 1905-1907-ci illərdə törətdikləri vəhşiliklər barədə (Şuşada baş verən hadisələr istisna olmaqla) çox təsadüfi hallarda arxiv materiallarına rast gəlmək mümkündür. Təbii ki, Sankt-Peterburq arxivlərinə bu fikri şa-

mil etmək düzgün deyil. Ölkə arxivlərində problemlə bağlı tədqiqat işlərinin başa çatdırıldığına da hələ hökm vermək olmaz. Məlumdur ki, həmin mənbələrdə çar imperiyasının 1900-1917-ci ilin fevralına qədərki tarixi kifayət qədər qorunub saxlanılmışdır. Lakin həmin sənədlər qapalı fondlarda olduğundan tədqiqatçıların bu mənbələrlə tanışlığına uzun illər məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. Müstəqillik illərində Qarabağın tarixi, bu əraziyə ermənilərin gəlməsi, məskunlaşması, Azərbaycan ərazilərini özününküləşdirməsinə cəhd etdikləri barədə ciddi tədqiqatlar aparılmış, bundan başqa, rus, erməni və müsəlman tarixçilərinin, eləcə də Qafqaza gələn səyyahların, qədim dövr tariximizin böyük araşdırıcılarından olan Herodotun, Strabonun əsərlərində kifayət qədər dürüst məlumatlar qorunub saxlanılmışdır. Bir sözlə, dünyanın dilbər guşələrindən olan Qarabağın Azərbaycan xalqına məxsusluğu, ayrılmaz tərkib hissəsi olması əlimizdə olan bütün tarixi mənbələrdə birmənalı şəkildə təsdiq edilir. Ancaq bu ərazilər millətçi ermənilər tərəfindən zaman-zaman erməniləşdirilməyə məruz qalmış və daşnaksütyunçular Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağın erməni torpağı olduğunu dönə-dönə iddia etməyə başlamışlar. Çar Rusiyası isə bu torpaqlara yeni-yeni erməni köçlərini yerləşdirməklə tarixi ədalətsizliklərə məhəl qoymadan həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğu illüziyalarını formalaşdırmışdır. Ona görə də istər 1905-1907-ci illərdə, istərsə də 1918-1920-ci illərdə ermənilərin ən çox vəhşiliklər törətdiyi Azərbaycan ərazilərindən biri Qarabağ bölgəsi olmuşdur. Təbii ki, bu hərəkətlərin çoxu cinayət xarakteri daşmışdır. Sənəd və materialların nəzərdən keçirilməsi bir daha təsdiq edir ki, Qarabağ ətrafında gedən söhbətlər həm 1918-ci ildə, həm də sonrakı illərdə erməni liderlərinin separatçı hərəkətləri nəticəsində kəskinləşmiş və hər dəfə də Azərbaycan tərəfinin dərinədən düşünülmüş tədbirləri ilə nizama salınmışdı. Erməni daşnakları isə bütün hallarda bu diyarın azərbaycanlı sakinlərini qan dəryasında boğmağa cəhd göstərmişlər.

Ermənilərin bu bölgədə azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik siyasəti 1905-1907-ci illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi zamanı özünü aydın şəkildə göstərmişdi. Lakin onların «kiçik Ermənistan» adlandırdıqları Qarabağ torpaqlarına ilk açıq iddiaları Rusiyada çarizmin devrilməsindən sonra başlamışdı. Əvvəlcə fevral inqilabı, sonra oktyabr çevrilişindən ermənilər öz ərazi iddiaları üçün məharətlə istifadə etmişdilər. Cəlilad Andronikin bu əraziyə gəlməsi ilə ermənilərin hərəkəti daha azğın xarakter almışdı. «Daşnaksütyun» təşkilatının bu illər ərzində güddüyü başlıca məqsədlərdən biri Qarabağın mühüm strateji mərkəzlərindən olan Şuşada erməni bayrağını ucaltmaq idi. Lakin həmin dövrdə erməni millətçiləri nə qədər cidd-cəhd göstərsələr də, şuşalılar onlara qarşı mərdanəliklə dayanmış, bütün vasitələrlə daşnakların öz çirkin məqsədlərini həyata keçirmələrinə imkan verməmişdilər.

CƏBRAYIL-QARYAGIN – tarixi mənbələrə görə, 1905-ci il iyun ayının 13-dən Gəncə quberniyasının Cəbrayıl-Qaryagin (indiki Füzuli) bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı silahlı çıxışları başlamışdır.

Həmin gün iki nəfər silahlı «Daşnaksütyun» əsgəri Qacar kəndinin sakini Əhməd Kərbəlayı Qasım oğlunun evinə gəlib müsəlman camaatını iyun ayının 16-da məşhur Ağoğlan monastırına dəvət edir. Deyilən vaxt Ağoğlana yığılan ermənilər və azərbaycanlılar qarşısında üç nəfər daşnak natiq çıxış edərək azərbaycanlıları dilə tutur ki, hökumətə qarşı iğtişaslarda birgə hərəkət etsinlər. Azərbaycanlılar isə bu çağırışa qəti etirazlarını bildirirlər. Bu zaman natiqlərdən biri onları hədələyir ki, «hərgah yığıncaqda danışılan sözləri müsəlmanlar qəbul etməsə, «Daşnaksütyun»un cəza qoşunu tərəfindən böyük təhlükələrə tuş gələcəklər».

Həmin yığıncaqdan sonra erməni millətçilərinin söylədiyi bəla öncə Şuşanın üzərinə çökdü. İğtişaş axırda Cəbrayıl uyezdinə sirayət edib 25 varlı ailədən ibarət olan Divanəli kəndinə

gəlib çatdı və həmin kənd erməni quldurlarının qurbanı oldu. Divanəli qarət edildikdən sonra «Daşnaksütyun»un əsgərləri tərəfindən od vurulub yandırıldı. Hətta qiymətli dam-daşlar sökülüb Süst adlı erməni kəndinə daşındı. Divanəli kəndi dağıdılandan sonra Çarpaz (950 evdən ibarət varlı erməni kəndi) erməniləri Veysəliyə hücum edib oranı da yandırıb viranə qoydular.

Kədərli Veysəli hadisəsindən sonra «Daşnaksütyun»un terrorçu dəstələri 150 evdən ibarət Qacar kəndinə hücum keçdilər. Bu hücumlara firqənin generalı Sokrat Məlik-Şahnazarov başçılıq edirdi. Altı saat davam edən süngü və xəncər davasında erməni əsgərləri böyük itki verərək geri çəkilməyə məcbur oldular. M.S.Ordubadi yazır ki, bu döyüşdə 55 ev qarət edilib yandırıldı. Bu vaxt erməni terrorçuları müsəlman qadınlarını əsir almaq fikri ilə azərbaycanlıların sədlərinə ümumi hücum başladılar. Lakin müsəlmanların müdafiəsinə qarşı dura bilməyib ağır tələfatla yenidən geri çəkildilər. Qacar hadisələri zamanı azərbaycanlılardan 12 nəfər öldürülmüş, döyüş meydanında 150 meyit qalmış, ermənilərdən isə 200-ə qədər yaralanıb həlak olmuşdu. Bu müharibədə müsəlmanların malına-mülkünə dəyən zərər 90 mini ötmüşdü.

Cəbrayıl və Qaryagin uyezdinin son hadisələrini qələmə alan M.S.Ordubadi öncə ermənilərin riyakarlığını açıb göstərir, bəd niyyətlərini ifşa edirdi. O yazırdı ki, Bakı faciəsindən sonra bu bölgədə ermənilərlə müsəlmanlar arasında mehriban bir münasibət yaranmışdı. Lakin bütün bunlar zahiri bir məhəbbət imiş. Əslində isə erməni təxribatçıları azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin dağıdılıb yandırılması, qadınların əsarətə alınması barədə planlar üzərində düşünürdülər. Şuşa şəhərinin əvvəlinci faciəsindən sonra əslən şuşalı olan Mürsəl Hacıqulu oğlu Qaryagində Qarabulaq bazarında qonaqlıq edib məhəlli hökumət məmurlarını, bir çox əyan və tacir qismindən də dəvət etmişdi. O cümlədən İsfəndiyar bəy Vəzirov və Ağabəy İş-

xanov da dəvət edilmişdi. Ağabəy erməni süvari olaraq həmin qonaqlıqda görünür. Şübhədə qalan azərbaycanlılar şəhərə teleqramlar vururlar. Oradan cavab gəlir ki, Şuşada azərbaycanlılarla ermənilər arasında qızğın müharibə gedir. Ermənilərin hərbi qüvvələrinə həmin Ağabəy İşxanov başçılıq edir. Bu xəbəri eşidən müsəlmanlar Şeyxməli kəndinə yığışırlar.

Bu kənd ətrafında sübhədən axşama dörd saat qalana qədər qanlı vuruşma gedir. Azərbaycanlıların həmlələrinə davam gətirə bilməyən ermənilər Düdükçü kəndində toplaşırlar. Onları təqib edən azərbaycanlılar daşnak əsgərlərini buradan vurub çıxarırlar. Ermənilərin komandiri Ağabəy İşxanov isə əsir tutulur. Bundan sonra «Daşnaksütyun»un əsgərləri Çəmənli kəndinə hücumə keçirlər. Evləri yandırır qarət edir, qadınlara, uşaqlara, yaşlılara aman vermirlər. Lakin azərbaycanlıların müqavimətinə dözməyib ağır vəziyyətə salınan ermənilər Naxulu kəndinə çəkilməyə məcbur olurlar. Müharibənin ertəsi günü onlar yenidən Ağbulaq adlı erməni kəndinə toplaşır Çəmənliyə hücum etməyə hazırlaşırlar. Müsəlmanlar bu xəbəri alınca xüsusi nizamla döyüşə atılırlar.

Ağbulaq müharibəsinin səhəri ermənilər 250 evdən ibarət Xırmancıq adlı erməni kəndinə yığılıb hər tərəfdən könüllü əsgər toplayır və qüvvələrini 2.500-ə qədər artırırırlar. Qızğın döyüşlər nəticəsində azərbaycanlılar kəndi erməni əsgərlərindən təmizləyirlər. Bu hadisələr zamanı Cəbrayıl və Qaryagin qəzalarında azərbaycanlıların Veysəlli və Divanəli kəndləri dağıdılır. Qışlaq, Məzrə kəndləri də erməni hücumlarına məruz qalır, qarət edilib yandırılır.

1918-ci il və 1919-cu ilin əvvəllərində Cəbrayıl qəzası daha çox erməni təzyiqlərinə məruz qalan qəzalardan biri idi.

Dekabrın 2-də erməni silahlı quldur dəstəsi Aşıq Məlikli kəndini yandırmış, kənd əhalisinin əmlakını talan etmiş, mal-qarasını dəstə üzvləri arasında bölmüşdü. Elə həmin gün ermənilər Xolafli, Totor, Şıxlar kəndlərinə də hücum etmiş, ev-

lərə od vurmuş, mal-heyvanlarını məhv etmişdilər. Dekabrın 5-də Qaragöylü kəndinə basqın edilmiş, kənd sakinlərinə külli miqdarda ziyan vurulmuşdu. Dekabrın 7-də Arış kəndi belə bir hücumla məruz qalmışdı. Həmin ayın 18-də Sirik kəndi dağıdılmış və yandırılmışdı. 1919-cu il fevralın 27-də Ağcakənd, Bələnlar və Mülkədarlı kəndlərinin erməniləri ikinci dəfə bura hücum etmişdilər. 1918-ci ilin sonları və 1919-cu ilin əvvəllərində Cəbrayıl qəzasında erməni silahlı quldur dəstələri azərbaycanlılar yaşayan Eyvazlı, Dolanlar, Şıxlar, Məlikli və başqa kəndləri də qarət edərək viran qoymuşdular. Bu qəzada azərbaycanlılara vurulan maddi ziyan on milyonlarla manata bərabər idi.

ŞUŞA – Qarabağ ermənilərinin ən ümdə arzusu Şuşa qalasını ələ keçirmək idi. Ona görə də 1905-ci ildə Şuşa ən qaynar nöqtələrdən birinə çevrilmişdi. Şahidlərin ifadələrinə görə, iğtişaşlar zamanı ən böyük qırğın bu şəhərdə baş vermişdi.

Avqust ayının 16-da ermənilərin qəflətən təşkil etdikləri hücumlara şuşalılar, əslində, hazır deyildilər. Onlar buna heç əvvəldən inana bilmirdilər. M.M.Nəvvab 1905-1906-cı illərdə Şuşa şəhərində baş verən qırğınlar barədə yazırdı: «Tuğ, Tağ, Dağdağan, Mirikənd, Harov və digər ətraf kəndlərin erməniləri cəm olub belə qərara gəlirlər ki, qalanı (yəni Şuşa qalasını) asanlıqla ələ keçirmək üçün əvvəlcə ətraf kəndlərdə yaşayan müsəlmanları erməni hücumları ilə təngə gətirib bir qismini qırmaq, digər qismini isə qaçırmaq lazımdır. Kəndlərdən müsəlmanları təmizlədikdən sonra buralar xalis «Hayastan torpağına» çevriləcək».

Avqustun 16-dək ermənilər kütləvi şəkildə olmasa da, azərbaycanlılara qarşı terror hadisələri törətmişlər. Şuşa qəzasında Vəng kəndinin 300-dən çox erməni qulduru yaxınlıqdan keçən karvana basqın etmişdi: tacirlər öldürülmüş, əmlakları talanmışdı.

Lakin 1905-ci il avqustun 16-da Şuşada baş verən hadisələr erməni xəyanətini və riyakarlığını bir daha sübut etdi. Həmin gün müsəlman hissəsinə bitişik erməni məzaristanında kazaklar bir nəfər ermənini qətlə yetirirlər. Daşnaklar bunun günahını müsəlmanların üzərinə yıxır və şəhərdə iğtişaş törətməyə başlayırlar. Birinci gün erməni məhəlləsinə qonşu olan Köçərli məhəlləsinə hücum olur. Onlar 8 evi yandıraraq sakinlərini güllələyirlər. Xəlfəli məhəlləsində daha 10 ev yandırılıb sakinləri qətlə yetirilir. İğtişaşın ilk günləri müsəlmanlar çaşqınlıq içində yalnız özlərini müdafiə edirdilər. Ermənilər evlərdə, həyətlərdə ələ keçən azərbaycanlıları odlu və soyuq silahla yerindəcə öldürürdülər.

18 avqust hadisələri zamanı Şuşada dəhşətli faciələr baş verdi. Erməni quldur dəstələri məhəllə-məhəllə gəzib müsəlman evlərinə, mülklərinə od vurur, dükanları qarət edib dağıdırdılar. Nəhayət, müsəlman könüllüləri həmin gün güc gəlib erməni hissələrinin qarşısını alırlar. Avqustun 19-da azərbaycanlılar qüvvələrini səfərbər edib yenidən erməni separatçılarına qarşı qəti hücum keçirlər və erməni könüllüləri müqavimətə dözməyib geri çəkilirlər. Avqustun 20-də müsəlmanların sakit olduğunu görən erməni millətçiləri yeni təxribatlar, qətlər törətməkdə davam edirlər. Sabahı gün «Daşnaksütyun»un əsgərləri Realnı məktəbi təmir edən 17 iranlı fəhlənin başlarını kəsirlər.

Bu münaqişələrdə azərbaycanlıların 20 evi, çoxlu dükanları dağıdılmış, soxsaylı dinc sakinlər həlak olmuşdu. Malıbəyli kəndi talan edilmiş, Xankəndidə kazakların gözləri qarşısında qadınlar və uşaqlar qılıncdan keçirilmiş, doktor K.Mehmandarovun və azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstəyə başçılıq edən Nəcəfqulu ağa Cavanşirin malikanələri yandırılmışdı.

Şuşa qəzasında qanlı hadisələr bununla sona yetməmişdir. Erməni-azərbaycanlı münaqişələri dövründə burada general-

qubernatorlar dəfələrlə dəyişdirilmişdi. Baş verən hadisələr dövründə sonuncu general-qubernator Qoloşşapov olmuşdur. M.S.Ordubadi yazırdı ki, Qoloşşapov yalnız zahirən sadə və təvazökar görünürdü. Əslində isə o, tamahkar, məkrli, müftəxor, başqalarının hesabına varlanmış bir şəxs idi. Ermənilərin xahiş və şikayətlərinə həmişə diqqətlə yanaşır, azərbaycanlıları cərimələyir, cəzalandırırdı. Halbuki hər baş verən mənfi halları, hətta qətləri də ermənilər törədirdilər.

Qoloşşapov geri çağırıldıqdan sonra yerinə Alftan təyin edilmişdi. General Alftan isə hər iki tərəfi bir gözlə gördüyündən bəzi yerlərdə vəhşilik edən erməniləri cərimə edir, hətta cəza da verirdi. Erməni millətinə isə belə bir adam qətiyyən sərf etmədiyindən daşnaklar hiylələrə əl ataraq onu hakimiyyət nümayəndələrinin gözündən salırlar və o, buradan uzaqlaşdırılır. Qoloşşapov ikinci dəfə Şuşaya gəldiyi gün dörd nəfər müsəlman bağdan meyvə apardıqları vaxt daşnaklar tərəfindən Əsgəranda öldürülür.

General Qoloşşapovun müsəlmanlara iblis münasibətini bilən ermənilər hər an bir bəhanə axtarırdılar ki, onu müsəlmanların üstünə qaldırsınlar. Nəhayət, 1906-cı il iyulun 12-də ermənilər bir neçə gün əvvəl öz əcəli ilə ölmüş həmvətənlərini generala göstərərək bildirirlər ki, bu adam azərbaycanlılar tərəfindən qətlə yetirilmişdir. General fikirləşmədən Köçərli məhəlləsinə artilleriya atəşi açılması barədə əmr verir. Həmin gün bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətraf kəndlərdən yığılmış 10 minə yaxın erməni könüllüləri, silahlı nizami əsgərlər və qaçaqlar azərbaycanlı məhəllələrinə doğru hücumu keçirlər. Nəticədə beş gün ərzində şəhərin erməni hissəsi ilə sərhəddə olan bütün müsəlman evləri top atəşləri ilə dağıdılır və yandırılır. Azğınlaşmış quldurlar südəmər körpələri elə beşiklə birlikdə yandırır, uşaqları analarının əllərindən alıb başlarını daşa çırpırdılar. Bu qətlə andda iştirak etməkdən boyun qaçırmış ermənilər «Daşnak-sütyun» terror təşkilatının hökmü ilə edam olunmuşlar.

M.M.Nəvvabın yazdığına görə, Köçərli məhəlləsində mərhum şahzadə Bəhmən Mirzəyə mənsub olan, sonra oğlanları və ailəsi yaşadığı ev də Qoloşşapovun fitvası ilə birləşmiş erməni-rus quldur dəstələri tərəfindən yandırılır. Lakin azərbaycanlılar bu döyüşdə də mətinlik göstərərək erməniləri evlərinə, kazakları isə qərargahlarına qədər qovurlar. Qarşı tərəf böyük itkiyə məruz qalır. Vəziyyəti belə görən general Qoloşşapov şəhərdə olan bütün rus qüvvələrini döyüşə daxil etmək barədə əmr verir. Döyüşlərin beşinci günündə azərbaycanlıların üzərinə qəti hücumlar başlanır. Lakin müsəlmanların qalib gəldiyini görən general vuruşmanın altıncı günü – iyulun 18-də hər iki tərəfdən vəkil götürüb şəhərin azərbaycanlı hissəsinə gələrək barışıq elan edir.

1917-ci ildə Rusiyada olan dövlət çevrilişindən sonra lazımi qədər silah əldə etmiş erməni quldurları azərbaycanlılara qarşı özlərini daha həyasızcasına aparmağa başlayırlar. «Daşnaksütyun» partiyası üstünlük əldə etmək üçün müsəlmanlar arasında sinfi mübarizəni qızıışdırırdı. Nəticədə bir çox azərbaycanlı mülkədarların, o cümlədən Fərrux bəy Vəzirovun zəngin və nümunəvi mülkü dağıdıldı.

Bu ərəfədə Andronik üç dəfə Zabuğ dərəsindən keçərək Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərini tutmağa təşəbbüs edir. Lakin onun hücumları yerli müsəlman əhali tərəfindən dəf edilir. Hər dəfə qanlı döyüşlərdə Andronik böyük itki verərək geri çəkilməyə məcbur olur.

Hər tərəfdən erməni əhatəsində olan Şuşanın vəziyyəti çox ağır idi. Əhəlisinin əksəriyyəti azərbaycanlı olan Şuşa və ətrafdakı bir neçə müsəlman kəndi 173 erməni kəndi tərəfindən üzük qaşı kimi əhatəyə alınmışdı. Bura gedən yolların ermənilər tərəfindən kəsilməsi nəticəsində 8 ay, yəni türklər gələndək Şuşa şəhəri və dağ zonasındakı azərbaycanlı kəndlərindəki azərbaycanlı əhəlinin vəziyyəti həqiqətən faciəli olmuşdu.

Şahidlərin ifadələrinə görə, 1918-ci ilin dekabrında ermənilər ikinci polis sahəsinə daxil olan Qoqo kəndinin azərbaycanlılar yaşayan 55 evdən ibarət xanimanlıqlarını dağıdır və yandırır. Mülkədar Cavanşirin malikanəsi də dağıdılıb yandırılır, ailə üzvləri, xidmətçiləri qətlə yetirilir.

Ermənilər Tuğ kəndinin azərbaycanlılara məxsus hissəsini də dağıdır. Hətta 1919-cu ilin mayına qədər həmin kəndin əhalisi əsir kimi saxlanılmış, onlardan ermənilərin hakimiyyətinə tabe olmaq tələb edilmişdir. 1918-ci ilin payızında ermənilər 33 evdən ibarət Salakətin kəndini viran qoymuşlar. Elə həmin vaxtlarda Şıxınlı, Kövşatlı, Divanlılar və Çaraküz kəndləri də tamamilə yandırılmışdı. 1918-ci ilin yayında ermənilər Pərioglular kəndi yaxınlığında köçəri alaçıqlarına hücum edərək onları qarət etmiş, Zarıslı kəndinə məxsus 300-dən yuxarı mal-qaranı aparmışlar. Bundan başqa, Molla Nəsrəddin yolunda Şuşadan Cəbrayıla un dalınca getmiş 12 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Təkli kəndinin əhalisinin 700-dən yuxarı qoyun olan sürüsü quldur dəstələrinə paylanmışdı. 1919-cu il martın 9-da ermənilər Şuşa şəhərinə yaxın şose yolunda 4 nəfər azərbaycanlı əsgəri güllələmişlər. 1918-ci ilin avqustunda ermənilər Atmazlı, Keştmazlı və Qazanlı kəndlərini talan etmiş, 240 ailədən ibarət Gülablı kəndini dağıtmışlar. Ermənilər Xıdırlı kənd icmasına məxsus çoxlu mal-qaranı aparmışlar. Bundan başqa, Mərzili kəndinin azərbaycanlı əhalisini öz ata-baba ocaqlarını tərk etməyə məcbur etmişlər. 1918-ci ilin martında quldur dəstələri Sokrat Məlik-Şahnazarovun başçılığı ilə Abdal kəndini dağıtmışlar. Həmin ilin avqustunda Qaradağlı, Xocavənd kəndlərini qarət etmişlər. Onlar Xocalı kəndində də azərbaycanlı əhalini öz yerlərini tərk etməyə məcbur etmişlər. Məlumatdan görünür ki, bu hadisələr zamanı, sadə hesablamalara görə, qəzanın Azərbaycan əhalisinin çəkdiyi zərər 100 milyon manatdan çox olmuşdu. Öldürülənlər üzərində ağlagəlməz vəhşiliklər edilmişdi.

Ermənilərin bütün pozuculuq hərəkətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin və müvəqqəti general-qubernator X.Sultanovun ciddi söyləri nəticəsində 1919-cu il avqustun sonlarında Azərbaycan hökuməti ilə Qarabağ Erməni Milli Şurası arasında deklarasiya imzalanır. Bu deklarasiya ilə Qarabağ erməniləri Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətini tanıyır. Azərbaycan hökuməti isə onlara mədəni milli muxtariyyət hüququ verir.

Lakin bununla belə, sülhü qəbul etməyən erməni ideoloqları «Ararat Respublikası» hökumətinin gizli tapşırıqlarını həyata keçirmək üçün yollar axtarır, yeni çaxnaşmalara hazırlaşır və bunun üçün fürsət gözləyirlər. Ermənilərin belə bir çıxışı 1920-ci il mart ayının 22-də Novruz bayramı günü baş verir. Həmin gün Şuşa şəhəri, Şuşa qəzası və onunla qonşu olan digər qəzalarda eyni vaxtda ermənilər qiyam qaldırırlar. Mart ayının 23-də bütün günü şəhərdə atışma gedir, gün batana yaxın qiyamçılar Azərbaycan ordu hissələri qarşısında dayana bilməyərək şəhəri tərk etməyə məcbur olurlar. Ermənilər eyni vaxtda Xankəndiyə də hücumlar edirlər. Onların da hücumları dəf olunur. Yalnız Əsgəran qalasına hücum edən ermənilər qeyri-bərabər döyüşdə azərbaycanlı əsgərləri oradan çıxarır, qalanı ələ keçirirlər. Bu hadisələr haqqında daxili işlər naziri Mustafa bəy Vəkilov öz məruzəsində qeyd edirdi ki, ermənilər bu vuruşa başlamaq üçün böyük hazırlıq işləri görmüşlər. Ümumi bir xəbərdarlıq signalı da olmuşdur. Şuşa şəhərinin yaxınlığındakı Şuşa kəndində atılan top atəşi ilə verilən xəbərdarlıq üzrə Şuşa qəzası kəndləri ilə yanaşı, Qarabağın Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında da erməni əhalisi qiyam etmişdi. Əlbəttə, bu qiyam nə qədər böyük bir miqyasda hazırlansa da, onların hücumları dəf edilmişdir.

CAVANŞİR – «Daşnaksütyun» üzvlərinin Cavanşir qəzasında törətdikləri qırğınların əsas səbəbi bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıları yurdlarından qovub, həmin yerlərə erməni-

ləri köçürmək idi. Bu məqsədlə onlar Tərtər və Xaçın dairələrindəki kəndləri dağıdaraq Gəncədən Şuşaya qədər şose yolu çəkmək qərarına gəlmişdilər. «Daşnaksütyun» komitəsi həmin yolun çəkilməsi üçün 60 min manat pul da ayırmışdı. O dövrdə Cavanşir uyezdi üç polis sahəsinə bölünərək idarə olunurdu. Birinci və ikinci sahələrdə Həsənqaya, Sərv, Yarımcı, Sistula, Kaxrılar kəndlərindən başqa yerdə qalan kəndlər azərbaycanlılara məxsus idi. Üçüncü sahə isə Dağbasar kəndlərindən ibarət olub, əsasən varlı və sərvət sahibi olan ermənilərin əlində idi. Bu sahədə azərbaycanlıların yaşadığıları Dəmirli, Hacıqərvənd, Çıraqlı, Umudlu, İmarət Qərvənd, Xaçın çayı boyunca Şaxavənd, Köynəpay, Əliağalı, Sırxavənd, İsmayılbəyli kimi dağlıq kəndləri var idi ki, onlara da Kolanılar deyilirdi. Ermənilərin xəfiyyə cəmiyyəti çalışırdı ki, bu kəndləri ələ keçirsin. Çünki onlara elə bir yol lazım idi ki, İrəvan, Şuşa, Zəngəzur və Gəncə erməniləri bir-biri ilə daim əlaqədə ola bilsinlər. M.S.Ordubadi yazırdı ki, daşnaklar azərbaycanlı kəndlərinə ciddi zərbələr vurmaq üçün hər an tədarükdə idilər.

1905-ci il sentyabrın 26-da odlu silah daşıyan bir dəstə «Daşnaksütyun» vəhşiləri Əsəd adlı bir müsəlmanı öldürür. Bu xəbər camaata çox pis təsir bağışlayır. Belə ki, həmin gün ermənilərdən bir neçə yük barıt, bomba, tüfəng və İsveçrədən göndərilmiş odlu silahlar müsadirə olunur. İstintaq zamanı müəyyən edilir ki, içi bomba və barıtlarla dolu iki yeşik sursat kənd müəllimləri Andriyans, Mirzəyans və Sabah Sahakyans adlı şəxslərə yetişməli imiş. Bu hadisədən bir neçə gün sonra «Daşnaksütyun»un firqə üzvləri Hacıqərvənd kəndinin sakini Hümmət bəy Paşabəyoğlunu əsir edib aparır və vəhşicəsinə qətlə yetirirlər. Eyni vaxtda Sırxavənd kəndindən meşəyə getmiş Abbasqulu və İman Həsənxan oğlu ermənilər tərəfindən öldürülür, başları kəsilir, meyitləri isə yandırılır. Bu vəhşilikləri cavabsız görən separatçılar 1905-ci il oktyabrın 3-də şeypur

sədaları altında 400 nəfərdən yuxarı erməni atlıları ilə xalqımızın qəddar düşməni Amazaspın başçılığı altında Sırxavənd kəndinə hücumla keçirlər. Bu yürüşdən qorxuya düşən kənd əhalisi meşələrə qaçanda quldur ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir. Az bir zamanda Sırxavənd kəndi «islam cəsədləri» ilə dolur. Ondan sonra Sırxavəndə qonşu olan Əliağalı kəndləri talan edilib dağıdılır. Məşhur mülkədar İsmayıl bəy və Cavad ağa Cavanşirin imarətləri də qarətdən sonra yandırılır. Vəhşilər südəmər uşaqları beşiyində odlayır, bəzən də anaların qucağından alıb divarlara çırparaq parça-parça edib süngülərə keçirirlər.

Əhvalatdan bir gün sonra bu ağrılı xəbər Tərtər qəsəbəsinə yetişir. General Taqaşvili sülh üçün iddiaçı olan millətləri Tərtərə dəvət etsə də, azərbaycanlılardan başqa ora heç kəs ayaq basmır. «Daşnaksütyun» orduları həmin il noyabrın 22-də Madagiz, Çaylı, Namis və digər erməni kəndləri könüllülərinin köməyi ilə Dəmirli kəndini mühasirəyə alırlar. Sonra kəndin imarətləri atəşə tutulur.

Separatçı quldur birləşmələrinə müqavimət göstərmək üçün Cavanşir qəzasının müsəlmanları şura çağırıb tədbirlər görmək, müdafiədən hücumla keçib erməniləri qovmağı təklif edirlər. Lakin çox təəssüflər olsun ki, Cavanşir bəyləri həmin şuranın işinə mane olur, təkliflərini qəbul etmirlər. Bu da noyabrın 31-də Hacıqərvənd və Çıraqlı kəndlərinin faciələri ilə nəticələnir. Həmin kəndlərin camaatı Pürxud kəndinə çəkilir. Ermənilər bu kəndi də qarət edib yandırırırlar. Oktyabr ayının 3-dən dekabr ayına qədər Dəmirli, Çıraqlı, Hacıqərvənd və Pürxud kəndləri yanıb qurtarır. Bu vaxt Tərtər dərəsində Umudlu kəndindən başqa bir müsəlman kəndi qalmamışdı. Ona görə də kənd camaatı Pivovarovdan mühafizə üçün kömək istəyir ki, buradan köçüb getsinlər. Qəza rəisi müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlıların bu müraciətinə də baxmır. Umudlu camaatı 1905-ci il dekabrın 26-da qiymətli əşyalarını arabalara yüklə-

yib, sürülərini də götürüb kəndi tərək edir. Lakin yolda erməni hiyləsinə düşər olurlar. Vəhşilər bu insanları da qəddarcasına qətlə yetirirlər. Qarışıqlıqda həmin gecə insan sallaqxanasından yalnız 30 nəfər sağ qurtara bilir.

M.S.Ordubadi özünün «Qanlı illər» əsərində yazırdı: «Bəşər tarixinə nəzər salsaq görərik ki, indiyə qədər heç bir xalq qadın tayfasına bu qədər cəfa etməmişdir ki, ermənilər Umudlu camaatına etdilər. Bir ananın qabağında 3-4 balasını qurban edib, balalar əl-ayaq çaldıqda ananı gözləri yaş ilə dolu bir halda bihörmət etmək insafdırmı?! Budurmu erməni mədəniyyəti?! Bu xəbis rəftarla istiqlaliyyət həvəsində olan bir millətin axırı nə olacaqdır, xəyalındayam. 150-yə qədər övrət və kişini doğrayıb, bir-biri üstə qalayıb atəş ilə yaxmaq mədəniyyətli bir millətə yaraşandımı?.. Bircə Cavanşirdə olan məzlumiyyət layiqincə yazılsa idi, islamların məzlumiyyətini isbat üçün kifayət edərdi».

Erməni daşnakları 1906-cı il yanvarın birinci günü Amazaspın rəhbərliyi ilə Papravəndə hücum edirlər. Lakin burada onlar biabırcasına məğlubiyyətə uğrayırlar.

1917-ci ilin dekabrından başlayaraq Kolanlı icmasına daxil olan kəndlər ermənilər tərəfindən, demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdı. Daşnak quldur dəstələri həmin azərbaycanlı kəndlərində basqınlar törətmiş, onlardan Ermənistan Respublikasına tabe olmağı tələb etmişlər. Hətta azərbaycanlılardan zorla vergi toplamışlar. Həmin kəndlərin əhalisinin bu cür kölə vəziyyəti bir çox aylar, bəzi kəndlərdə isə hətta 1918-ci ilin sentyabr-dekabr aylarına qədər davam etmişdi. Nəhayət, ermənilərin əlindən cana doymuş həmin kəndlərin əhalisi qərara gəlmişlər ki, nə yolla olursa-olsun erməni quldur dəstələrinin əhatəsini yarıb arandakı azərbaycanlı kəndlərinə getməlidirlər. Onlar bu əməliyyatı həqiqətən dəhşətli tələfatlar hesabına həyata keçirə bildilər. Qaçqın kəndlilərin çoxu – xüsusilə qadınlar və uşaqlar soyuqdan, aclıqdan və xəstəlikdən yollarda

məhv olmuş, qaça bilməyənlər – xəstə, qoca və hətta əlillər belə qəddarcasına güllələnmiş, xəncərlə doğranmışlar.

Toqquşmalar zamanı bir neçə kənd camaatı (İmarət Qər-vənd, Umudlu) ermənilərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün hətta qarlı Murov dağının keçilməz yollarına üz tutmuş və daha çox itki vermişdi. Ermənilərin həyasızlığı o yerə çatmışdı ki, 1918-ci ilin yaz və yay aylarında Cavanşir qəzasının düzənlik hissəsinin müsəlman əhalisinə qarşı da zorakılıq tət-biq edilmişdi. Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək başqa istiqamətə yönəlmiş və qəzanın aran kəndlərinin əkinlərini su-suz qoyaraq onlara böyük zərər vururdular. İş o yerə çatmışdı ki, aran kəndlərində içməli su belə yox idi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına təqdim olunmuş araşdır-malara və onların əsasında tərtib edilmiş aktlara görə Cavanşir qəzasında ermənilərin müsəlman əhaliyə vurduğu zərər on-larca milyon manata bərabər olmuşdur.

QAZAX

1905-1906-cı illərdə Qazax uyezdində müsəlman kəndləri son dərəcə imkansız bir vəziyyətdə idi. Ona görə də azərbay-canlılar ermənilərin rəftarındakı dəyişiklikləri gördükdən son-ra daha güclü kəndlərdə yerləşməyə başlamışdılar. Kəndləri sahibsiz görən erməni qonşular isə həmin əraziləri talan edib yandırır, oranın mühafizəsi üçün qoyulmuş bir neçə nəfəri öldürür və ya əsir alırdılar. Bu xəbəri eşidən islam kəndliləri qəzəblənib camaatı köçmüş Pipis adlı erməni kəndini yan-dırırlar. Həmin hadisənin ardınca 1906-cı il yanvarın 22-nə təsadüf edən Qurban bayramında Qızılhacılı camaatı erməni əsgərləri tərəfindən gülləbaran edilir. Əlilləri, qocaları, həddi-buluğa çatmamış qızları, anaları qətlə yetirir, əsir alır, talanlar törədirlər.

Tarixçilərin yazdığına görə, Qazax uyezdində üç dəfə dəh-şətli vuruşma olmuşdur. Birincisi Əlibəyli davası idi. İkincisi

Tatlı müharibəsidir. Bu müharibə bütün günü davam etmişdir və iki nəfər müsəlmanın həlakı ilə başa çatmışdı. Üçüncü Əskipara kəndində olan döyüşdür ki, bundan sonra Qazax uyezdi hökumət qüvvəsi tərəfindən nəzarətə alınmış, bir növ, sakitlik bərpa edilmişdir. Fevral ayının 5-ci günü isə Qazaxda bütün dükanlar, evlər qoşun tərəfindən axtarılmış, əsasən müsəlmanların silah-sursatı əllərindən alınmışdı. Ermənilərdən isə bir top, bir tüfəng belə alınmamışdı. Qazax uyezdi-də erməni-müsəlman davası zamanı bir çox kəndlər dağıdılıb yandırılmışdı. Onlardan məşhur olanı on iki kənddir: Əlibəyli, Haccalı, Kazımlı, Köhnəqışlaq, Yaradullu, Həqbəli, Sofulu, Cəfərli, Çaxmaqlı, Qızılhacılı, Xeyrimli, Bağanıs-Ayırım və başqaları. Bu qırğınların əsas səbəbkarı Şəmşəddin pristavi erməni Mesrop olmuşdur.

«Daşnaksütyun»un erməni quldur dəstələri 1920-ci il aprelin 5-də Tatlı kəndi yaxınlığında kiçik bir Azərbaycan kəndini ələ keçirərək onun bütün sakinlərinə qəddarcasına divan tutmuşlar. Həmin gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri F.Xoyskinin Ermənistanın xarici işlər nazirinə notasında deyilir ki, aprelin 5-də səhər saat 5-də daşnak quldur birləşmələri Yaradulla kəndinə basqın etmişlər. Əhalinin üçdə bir qismindən çoxu məhv edilmiş, əmlakları talan olunmuşdur. Aprelin 8-də bura ikinci dəfə basqın edilmiş, Yaradulla və Tatlı kəndləri yandırılmışdır.

1920-ci il aprelin 9-da Qazax rayonunun azərbaycanlı kəndlilərinin barışıq haqqında imzalanmış müqaviləyə əməl edərək ağ bayraqlar qaldırmasına baxmayaraq, qaniçən Dronun erməni quldur birləşmələri Əskipara, Yuxarı Əskipara, Aşağı Fərəhli, Xeyrimli, Bənası, Quşçu Ayırım, Ayırım, Salahlı kəndlərinə basqınlar etmiş və onları tamamilə yandırmışlar. Dinc əhali arasında çoxsaylı tələfat olmuşdur. Dro bir sıra qətlərə şəxsən özü başçılıq etmişdir. Bu qətlər zamanı qadınlar və qocalar ən ağır işgəncələrə məruz qalmışlar.

KÜRDƏMİR

1918-ci ilin iyun ayında «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının göstərişini yerinə yetirən erməni silahlı quldur birləşmələri Kürdəmirə basqın edərək evlərə, dükanlara və məscidlərə od vurmuşlar. Onlar bütün müsəlmanları amansızcasına öldürür, nə qocalara, nə qadınlara, nə də uşaqlara rəhm edirdilər. Şahidlərin dediklərinə görə, çoxlarına öldürülməzdən əvvəl vəhşicəsinə işgəncələr verirdilər. Quldurlar bir oğlan uşağını süngü ilə deşik-deşik etdikdən sonra onun qan itirə-itirə necə öldüyünə soyuqqanlıqla tamaşa etmişlər... Kürdəmirə basqın nəticəsində 56 ev, iki məscid yandırılmış, Quranın təfsirinə dair nadir kitablar saxlanılan kitabxana darmadağın edilmişdir. Quranın özünü isə quldurlar cırıb atmışlar. İstintaq komissiyası sədrinin 1918-ci il 22 noyabr tarixli məruzəsində deyilir ki, «...həmin günlərdə ermənilər Cəngi kəndini dağıtmış, burada 20 adamı öldürmüş (onların burunlarını, qulaqlarını kəsmiş, başlarını daşa çırpmışlar), Qaravəllidə iki kişini, Qarabucaqda 7 adamı, Xəlil Qasımbəydə 7 adamı, Ərəbmehdibəylidə 83 adamı, o cümlədən 78 kişini, 4 qadını və bir oğlan uşağını öldürmüşlər. Adları çəkilən kəndlərdə erməni quldurları bütün əmlakı talan etmişlər».

LƏNKƏRAN

Ermənilərin 1918-ci ilin martında törətdikləri soyqırımının qurbanları arasında lənkəranlılar və ətraf rayonların sakinləri də var idi. «Daşnaksütyun» firqəsinin üzvləri burada 40-a yaxın kəndi yandırmış, yüzlərlə günahsız insanı qətlə yetirmişdilər. Tarixçi alim, professor Anar İsgəndərov «Türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları» adlı silsilə məqalələrində yazır ki, Lənkəranda Milli Ordunun təşkili ilə məşğul olan «Vəhşi diviziya»-nı tərksilah etmək üçün bolşeviklər dəniz vasitəsilə oraya silahlı dəstələr göndərmişdilər. Bu tədbirlər Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə həyata keçirilirdi.

Bolşevik əsgərləri yolda qarşılarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayır, sonra isə od vurub yandırırdılar. Vilvan, Veravul, Girdəni, Cil, Osaküçə və digər kəndlərin sakinləri qırğınlardan qurtulmaq üçün meşələrə çəkilirdilər. Dinc əhali talan və qırğınlara son qoyulması üçün Sütəmurdov kəndindən 13 nəfər ziyalını qəza rəisi Şıvkunovun yanına göndərir. Şıvkunov isə onların sözlərinə qulaq asmayıb həmin insanları qətlə yetirmək barədə əmr verir. Yanvarda başlanan qırğınlar mart ayında daha da şiddətlənmişdi. Əhali arasında narahatlıq, həyəcan xeyli artmışdı.

Bu ərəfədə Astara şəhəri bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edilmiş, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuşdu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasındakı, demək olar ki, bütün müsəlman kəndləri «Aleksandr Candar» paroxodu tərəfindən top atəşinə tutulmuşdu.

Professor A.İsgəndərov daha sonra göstərir ki, Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkərana 2 min nəfərlik erməni dəstəsi gəlib yerli əhaliyə divan tutmağa başlamışdı. Onlar müsəlman yeməxanalarına girib insanları təhqir edir, xidmətlərə görə pul ödəmir, Osmanlı türklərindən qorunmaq üçün yerli adamları səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimində məscidlərə girib müsəlmanlara öz təziyələrini keçirməyə mane olurdular. Hətta məscidlərdə müsəlmanları qarət edir, oranı partlatmağa, yandıрмаğa səy göstərirdilər. Daşnaklar bu bölgədə yüzlərlə evləri viran qoydular, minlərlə günahsız insanları müxtəlif işgəncələrlə qətlə yetirdilər. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunadək – malakan qiya-mı yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min azərbaycanlının həyatına son qoyuldu.

Son illər aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində həmin insanların sümükləri tapılaraq kənd məzarlığında basdırılmışdır.

DƏVƏÇİ

1918-ci ilin aprelin axırlarında Amazaspın erməni quldur dəstəsinin hətta südəmər körpələrə də rəhm etmədiyindən xəbər tutan Dəvəçibazar və Qızılburun Azərbaycan kəndlərinin sakinləri yığıncaq keçirərək bir neçə (15 nəfər) hörmətli ağsaqqalı erməni quldur dəstəsini duz-çörəklə qarşılamağa göndərməyi qərara almışlar. Çünki yaxşı silahlanmış erməni saqqallılarına qarşı tək cə dəyənəklə vuruşmaq mənasız idi: əhalidə odlu silah, demək olar, yox idi. Bu yerlərin sakinləri – azərbaycanlılar, tatlar, ləzgilər əmin idilər ki, Qafqaz adətinə uyğun olaraq ağsaqqalların duz-çörəklə qarşıya çıxması sülhsevərlik və qan tökülməsinə yol verməməyə çalışmaq rəmzi sayılır. Amma Amazaspın quldurlarının bu qocalara qarşı törətdiyi vəhşilik bütün mahalı sarsıtdı...

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü Novatskinin məruzəsinə görə, qısa bir müddətdə erməni quldur dəstəsi Dəvəçi mahalında 122 kəndi yerlə yeksan etmişdi, o cümlədən bu, ən iri yaşayış məntəqələrini əhatə etmişdi: Dəvəçi, Siyəzən, Sədən, Xaçmaz, Xudat, Sarvan, Böyük Moruq, Üçkənd, Həsənqala və digər kəndlərdə yaşayan kəndlilərin bütün əmlakı talanmış, evlərinə od vurularaq yandırılmışdı. Yüzlərlə azərbaycanlı, tat, ləzgi vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Uşaqlara və qocalara işgəncələr verilmişdi.

MAHAÇQALA (PETROVSK)

1918-ci il martın 23-24-də xüsusi mühüm işlər üzrə məhkəmə müstəntiqi Komarovskinin raportuna görə, Bakı qaçqınlarının bir hissəsi (850 nəfər) erməni saqqallılarının əlindən xilas olmaq üçün Bakıdan «Poseydon» gəmisi ilə Petrovska gəlmişdi, özü də «Kornilov» gəmisində yanğın baş verdiyindən onlar üç gün reyddə dayanmalı olmuşdular. Dördüncü gün qocaları, qadınları və uşaqları «Evelina» gəmisinə mindirib Bakıya göndərmiş, təxminən 18 yaşından 45 yaşınadək olan-qalan

müsəlmanları (təqribən 750 nəfər) isə Petrovskda düşürmüşlər. Bakı qaçqınlarının şəhərdə sığınacaq tapdığından xəbər tutan «Daşnaksütyun» beynəlxalq terror təşkilatının üzvü Stepan Şumyanın göstərişi ilə S.Lalayev öz quldur dəstəsi ilə birlikdə xüsusi olaraq buraya gəlmişdi. Bakıda dinc əhaliyə qarşı qanlı cinayətləri ilə ad çıxaran peşəkar qatil Ruben Aqamaliyants da onlarla birlikdə idi. Şahidlərin dediklərinə görə, erməni quldurları «hər dəfə 10-15 nəfərdən ibarət bir qrup müsəlmanı gah həbsxanaya, gah da şəhər ətrafına, yaxınlıqdakı bağlara aparır, orada müsəlmanlara dözülməz əzab-əziyyət və işgəncələr verir, onları öldürürdülər. Onlar 8-10 nəfəri bir-birinə bağlayır və mübahisə edirdilər ki, kimin tüfəngi daha çox adam vuracaqdır. Bundan əlavə, onlar müsəlmanları zəncirlə əl-ələ bağlayır və sonra axırıncıdan başlayaraq onların başına, qarnına və sinəsinə zərbələr endirərək bir-bir öldürürdülər. Bəzilərini də iki-iki üz-üzə bağlayır və onların başlarını qılıncın bir həmləsi ilə vurmağa çalışırdılar». Şahidlərin dediklərinə görə, bu cür vəhşi üsulla 50 adam qətlə yetirilmişdi. Həmin gün Lalayevin erməni quldur dəstəsi 535 adamın axırına çıxmışdı. Dörd bir tərəf azğincasına eybəcər hala salınmış insan meyitləri ilə dolu idi – kiminin başı xıncım-xıncım edilmiş, kiminin əl-ayağı kəsilmişdi. Həmin şahidlərin ifadələrinə görə, erməni terrorizmi «elita»sının – «Daşnaksütyun» təşkilatı üzvlərinin vəhşilik etdiyi türmənin ayrıca bir hissəsində eybəcər hala salınmış çoxlu meyit aşkar olunmuşdu.

Şahidlərin məlumatlarına görə, erməni saqqallı terrorçuları öldürülmüş uşaqların başlarını payaya keçirir və onları əllərində tutaraq lovğalana-lovğalana şəhərdə var-gəl edirdilər. Öldürülənlər və yaralananlar arasında azərbaycanlılar, ləzgilər, türkmənlər, kürdlər, yəhudilər, gürcülər də vardı.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN

1907-ci ildə Böyük Britaniya ilə Rusiya arasında bağlanan müqaviləyə görə, İran bu iki dövlətin nüfuz dairəsinə

bölünmüşdü. İranın cənubuna ingilis, şimalına isə rus qoşunları yerləşdirilmişdi. Birinci dünya müharibəsində isə İranın özünün bitərəfliyini elan etməsinə baxmayaraq, onun torpaqlarında Türkiyə məcburən – öz ərazi bütövlüyünü düşmənlərdən qorumaq üçün Böyük Britaniya və Rusiya ilə müharibə aparmışdı. Bu zaman İranın Qacarlar sülaləsinin nümayəndəsi Əhməd şah ölkənin müdafiəsini təşkil etmək iqtidarında deyildi. Şahın ətrafındakı dövlət və siyasi adamların vətənpərvərlik duyğusu da yox idi. Onların bir qismi ingilislərə, bir qismi də Rusiyaya satılmışdı. Müharibə aparan dövlətlərin hamısının Tehranda elçiləri var idi.

Ermənilər Birinci dünya müharibəsində də öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vuruşan ANTANTA bloku dövlətlərinin (Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya) hərbi birləşmələrinin tərkibində fəal iştirak etmişdilər. Müharibə başlayanda yalnız Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilərdən 250 min nəfərdən çox adam səfərbərliyə alınmışdı. Erməni silahlı quldur dəstələrinə müxtəlif vaxtlarda Andronik Ozanyan, Arşak Qafaryan, Vardan Mehrabyan, Amazasp Srvandzyan, Qriqor Avşaryan, Hayk Bjškyan (Qay), Havser Arğutyanyan komandanlıq etmişdilər. Bu dövrdə ermənilərə Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa da müəyyən maliyyə yardımı göstərmişdi. 1917-ci il dekabrın 18-də Londondakı ABŞ səfiri Peyç dövlət katibi R.Lansinqə xəbər verirdi ki, 10 gün bundan əvvəl ingilis hökuməti özünün nümayəndəsinə səlahiyyət vermişdir ki, Cənubi Rusiyada ayrı-ayrı əksinqilabi qüvvələrə, eyni zamanda erməni və gürcülərə maliyyə yardımı təşkil etsin.

Rusiya ordusu həmin vaxt İranın şimal-qərb və cənub-qərb bölgələrini döyüş meydanına çevirmişdi. Bir sıra şəhərlərdə azərbaycanlı əhalinin ərzağı, mal-qarası, yük və minik heyvanlarını əlindən almışdılar. Bu zaman ermənilər Türkiyə ərazisində, o cümlədən Azərbaycanın şimal və cənub torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. 1918-ci

ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycanı işğal etməsindən istifadə edən ermənilər erməni-assori silahlı dəstələri təşkil edib Maku, Xoy, Səlmas, Urmiya və başqa yaşayış məskənlərində əhalini kütləvi surətdə qırışdılar. Rus və ingilislərin yaxından müdafiəsi ilə ermənilərin Urmiyada, Xoyda, Səlmasda və Təbrizdə başladıkları dəhşətli qırğınların qarşısı türk ordusunun bu əraziyə gəlməsi ilə alınmış və özbaşınalıqlara son qoyulmuşdu.

Bu dövrdə Bakı Sovetinə və onun Hərbi İnqilab Komitəsinə erməni və rusların rəhbərlik etmələri də Şimali və Cənubi Azərbaycan torpaqlarında dinc azərbaycanlıların faciələrlə üzləşmələrinin əsas səbəblərindən biri olmuşdu. Erməni-rus bolşevik Hərbi İnqilab Komitəsinin qərarı ilə Şərqi İran cəbhəsi rayonunda – Ənzəli, Urmiya, Culfa, Şahtaxtı stansiyası və Van gölü ətrafında, Ərzurum, Ərzincan, Sarıqamış və Trabzon ətrafında yerləşən rus hərbi hissələrində hərbi inqilab komitələri yaradılmışdı. Erməni-rus bolşevikləri Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Səfərxan, Dilman, Səlmas və başqa şəhərlərində yerləşən rus hərbi hissələrinin əsgərləri arasında (bu əsgərlər içərisində ermənilər çoxluq təşkil edirdi) da fəal təbliğat aparırdılar.

Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1918-ci ildə ermənilər azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədəndə ən çox ziyan çəkən bölgələrdən biri də Cənubi Azərbaycan əhalisi olmuşdu. Ümumilikdə rus süngüsünün köməyi ilə ermənilər 1918-ci ilin birinci yarısında Urmiya, Xoy, Səlmasda, Qərbi Azərbaycanın bir sıra kənd və qəsəbələrində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətmişlər. Rusiyada baş verən fevral burjua inqilabı, xüsusən 1917-ci il oktyabr çevrilişi imperiya ərazisində böyük çaxnaşmalar yaratmışdı. Ruslar cəbhələrdən öz qoşunlarını çıxarmağa başlamış, bir çox yerlərdə isə əsgərlər səngərləri özbaşına tərk edib qaçmışdılar. Ruslar İranı tərk etdikdən sonra ingilislər osmanlıların qarşısını almaq üçün rus və fransız zabidləri ko-

mandanlığı altında assuri və ermənilərdən ibarət silahlı qüvvə təşkil etmişdilər. Bu qüvvələrin siyasi rəhbəri Bünyamin Marşinun və hərbi komandir Ağa Petros idi.

1918-ci il Arazın hər iki tayında yaşayan azərbaycanlılar üçün daha acınacaqlı olmuşdu. Həmin il Azərbaycan şəhərlərinin əksər türk-müsəlman əhalisi ermənilərin qəddar hücumuna məruz qalmış, kütləvi qırğınlar nəticəsində qətlə yetirilmişdi. Bu dəhşətli faciələrdə yüz minlərlə azərbaycanlı öldürülmüş, bir çoxları da öz ev-eşiyindən didərgin düşmüşdü.

URMIYA – erməni və assurilər Səlmasdan Urmiyaya hücum etmişdilər. Urmiyadakı ermənilər qonşu azərbaycanlı evlərini talan etmiş, sonra isə od vurub yandırmışdılar. Quldur dəstələri qocaya, uşağa, qadına rəhm etməmişdilər. Hesablamalara görə, burada 500 ev yandırılmışdı. Belə zülm və vəhşilik heç bir əsrdə edilməmişdi.

Ermənilər 1918-ci ildə Urmiya şəhərinin abidələrini rus əsgərləri ilə birlikdə külə döndərmişdilər. Bir gün ərzində burada öldürülənlərin sayı 10 min nəfərə çatmışdı. Bu ağır və çətin günlərdə Urmiya əhalisinə nə Tehrandan bir kömək gəlmişdi, nə də Təbrizdə oturan Azərbaycan hakimi və vəliəhd Məhəmməd həsən Mirzədən. Əgər Birinci dünya müharibəsinin gedişində ruslar Rusiyada yaşayan erməniləri silahlandırmışdı-larsa, ingilislər də osmanlıların hücumlarına qarşı Urmiya və Səlmas xristianlarını (erməniləri və assuriləri) hərbi sursatlarla təmin etmişdilər. Azərbaycanın cənubunda erməni silahlı dəstələrinin ingilis-rus ordusu tərkibində azərbaycanlılara qarşı azğınlığının misli-bərabəri olmamışdır.

XOY – 1918-ci ilin may ayında Andronik 5 min nəfərlik silahlı erməni dəstəsi ilə Xoy şəhərinə hücum etmişdi. İyunun 24-də isə şəhəri mühasirəyə alan ermənilər Urmiyada törətdikləri vəhşilikləri Xoy və Səlmasda da davam etdirmişdilər. Təpədən-dırnağa qədər yaraqlı olan Qafqaz erməniləri Andronikin başçılığı altında Xoya qoşun çəkib, şəhəri işğal etməli

idi. Andronik Xoya çatdıqdan sonra şəhəri mühasirəyə almışdı. Xoy əhalisi isə düşmən qarşısında möhkəm dayanmış, ermənilərin hər bir hücumuna müqavimət göstərmiş, türk qoşununun gəlməsinə qədər bir neçə gün erməniləri şəhərə buraxmamışdı. Xoya pənah gətirmiş qırx min səlmaslı qaçqından yalnız 10 min nəfəri sağ qalmışdı. Bu döyüzlərdə Osmanlı ordusunun gəlməsini eşidən Andronik Araz çayını keçərək Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında qırğınlar törətmişdi.

SƏLMAS – 1918-ci ilin əvvəllərində ermənilər Səlmasa hücum etmişdilər. Qüvvələrin sayı və hərbi-texniki cəhətdən üstün olan düşmən şəhərə daxil olduqdan sonra qətliaamlar törətmişdilər. İyun ayının ortalarında osmanlılar iki günlük döyüşdən sonra Səlması ala bilmişdilər. Xristianlar (assuri və ermənilər) isə şəhərdən qaçmışdılar. Ermənilərin törətdiyi qırğınlar zamanı 130 min azərbaycanlı öldürülmüşdü. Səlmas, Xoy, Urmiya xarabalığa çevrilmişdi.

TİFLİS

1905-ci il noyabrın 20-də Tiflis erməniləri ilə müsəlmanlar arasında münaqişə yaranır. Həmin dövrün qəzetlərinin yazdığına görə, Qafqazın hər guşəsində iğtişaş törədən erməni firqələri dövlət və camaat yanında müqəssir hesab edildiyinə görə Tiflisə yığışmağa məcbur olurlar. Bu ərəfədə şəhərdə də cürbəcür xəbərlər yayılmaqda idi. Guya ermənilərlə müsəlmanlar arasında böyük iğtişaşın olacağı gözlənilirdi. O zamanlar Tiflisdə azərbaycanlıların işləri tənəzzülə uğramış, ağır bir durumla üzləşmişdilər. Çox az və gücsüz olduqlarından son dərəcə pərişan idilər. Tiflis general-qubernatoru müsəlmanların bu halını görüb 1905-ci il oktyabrın 25-də bütün camaata elan edir ki, baş verəcək hər hansı bir iğtişaşın dəf olunması üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür və ona görə də insanlar belə mənasız xəbərlərə əhəmiyyət verməsinlər. Bu arada ermənilər hər yerdən Tiflisə əsgər gətirib min cür hiylələrlə müsəlman-

ları müharibəyə çağırırdılar. Noyabrın 2-nə qədər hətta bir sıra hadisələr də baş vermişdi. Noyabrın 20-si axşam saat 9-da isə müsəlmanlarla ermənilər arasında daha ciddi münaqişə oldu. Həmin münaqişənin səbəbkarı yenə də ermənilər idi. Noyabrın 29-na qədər davam edən döyüşlərdə müsəlmanlardan 15 nəfər qətl edildi, çoxlu yaralananlar oldu.

Hökumət bütün bu qanlı iğtişaşların qarşısını almaq üçün hər iki tərəfin nümayəndələrinin iştirakı ilə sülh danışıqlarına başlamağı qərara aldı. 1906-cı il fevral ayının 20-də Tiflis şəhərində Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun rəhbərliyi altında sülh danışıqlarına başlandı. Hökumət tərəfindən bu məclisə tam nəzarəti başda canişin Vorontsov-Daşkov olmaqla Tiflis, İrəvan, Gəncə qubernatorları, canişinlərin müavinləri və başqaları aparırdılar. Müsəlmanlar tərəfindən nümayəndə heyətinə Bakıdan Əhməd bəy Ağayev, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Tiflisdən Məhəmməd Ağabəkirov, doktor Qarabəyov, Gəncədən Əliəkbər bəy Xasməmmədov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları daxil idi. Erməni vəkilləri isə «Müşak» qəzetinin müdiri Kalantar, Tiflisdən Xatisov, Samson Arutyunov, Bakıdan Xatisov, Muşeqsyan, doktor Stepanov, Arakelyan, Taqiyanusov, Ter-Avanesov, arximandrit Muradyan və başqaları idilər.

Fevralın 20-də gündüz saat 1-də erməni və müsəlman vəkilləri «Humayun» sarayına toplaşırlar. Canişin Vorontsov-Daşkov qısa nitq söyləyib sülh danışıqlarının başlandığını bildirir. Çıxışdan sonra canişin sarayına yollanır, məclisi general Malama aparır. Məclisdə iki mühüm məsələ önə çəkilir: birincisi, müsəlmanların yaylağa köçməsinə dayandırmaq, ikincisi isə ermənilərin terror və digər qatil dəstələrini aradan götürmək.

Uzun sürən müzakirələrdən sonra birinci məsələ ilə bağlı general Malama öz çıxışında bildirir ki, indiki vaxtda köç məsələsini pozmaq əsla mümkün deyil. Ona görə də bu məsələnin gələcək üçün müzakirəsinin aparılmasını tövsiyə edir.

Sülh danışıqlarının gedişi barədə Rusiyanın Osmanlı imperiyasının – Anadolunun şərq əyalətlərində uzun illər konsul olmuş, orada ermənilərin hərəkətlərini öz gözləri ilə görmüş və bunları qələmə almış M.F.Mayevski də həmin danışıqlarda iştirak etmişdir. O, «Qafqazda erməni-tatar iğtişası «erməni məsələsi»nin bir fazası kimi» oçerklərində yazırdı ki, ilk nitqdən başa düşülürdü ki, Qafqazda erməni-azərbaycanlı iğtişasının başlıca səbəblərindən söhbət gedərkən istər-istəməz müxtəlif erməni təşkilat və komitələrinin fəaliyyətinə toxunulacaq. Onların bu qanlı toqquşmaların səbəbkarı və iştirakçıları olmaları faktı heç kimdə şübhə doğurmurdu. Əhməd bəy Ağayevin, Kərbəlayı İsrafil Hacıyevin çıxışlarında həmin komitə və təşkilatların buraxılması, fəaliyyətlərinin dayandırılması tələb olunurdu. Əhməd bəy Ağayev qeyd edirdi ki, hətta Qafqazda olan mənsəb sahibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub, ədalət və insaf naminə iş görmürlər. Erməni vəkili Xatisov isə azərbaycanlıların iddialarına qarşı belə bir cavab verdi: «...Biri deyəcək günahkar «Daşnaksütyun» təşkilatıdır, başqası deyəcək panislamizmdir!.. Bu bizi hara aparacaq?.. Hökumət nümayəndələrinin qarşısında mən açıq bəyan edirəm ki, bu işdə hakimiyyət cinayətkarcasına fəaliyyətsizlik və səhlənkarlıq göstərmişdir». Mayevski qeyd edir ki, bu, Qafqazdakı hakimiyyət orqanlarına qarşı kobud və birbaşa çağırış idi. Uzun sürən müzakirələrdən sonra vəziyyətin gərginləşdiyini görən erməni vəkili Xatisov deyir ki, «Daşnaksütyun» partiyasının erməni-azərbaycanlı toqquşmasında rolu, guya, özünümüdafiə vəzifələrinə yönəldilmişdir. Erməni nümayəndələrinin cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, növbəti icaslarda azərbaycanlı nümayəndələr «Daşnaksütyun» və digər terrorçu təşkilatların buraxılması və fəaliyyətlərinin dayandırılması məsələsini təkidlə tələb edirlər.

Tiflisdə Qafqaz canişinliyi rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilən erməni-azərbaycanlı sülh danışıqlarında ən çox mübahisəyə

səbəb olan məsələlərdən biri də erməni-azərbaycanlı iğtişaları zamanı əhaliyə dəymiş zərərin ödənilməsi ilə bağlı idi. Həmin danışıqlarda bu məsələ də açıq qaldı.

Sülh danışıqlarının sonunda general Malama demişdir: «Terror barəsində belə qətnamə qəbul edək ki, hökumət ciddi təşəbbüs edib terroru aradan götürsün və müsəlləh partiyaları dağıtsın». Məclis bu qətnaməni səs çoxluğu ilə qəbul etmişdi. Lakin zaman-zaman müxtəlif illərdə törədilən sonrakı qanlı hadisələr, kütləvi qırğınlar, müharibələr, deportasiyalar, terrorlar bu quldur partiyaların, təşkilatların və komitələrin fəaliyyətlərinin daha geniş miqyas aldığını göstərir.

1905-ci ilin fevralından 1906-cı ilin payızına qədər erməni-azərbaycanlı münaqişələri nəticəsində 10.000 nəfər öldürülmüş, 7 şəhərin və 252 kəndin əhalisinə ziyan vurulmuşdu.

AXALKALAKI – 5 yanvar 1918-ci ildə erməni quldur birləşmələri Acaraca, Danqal, Mulanis, Murcaxet, Radızka, Qavur, Gumriz kəndlərinə basqınlar etmişlər. Onların hamısının sakinləri vəhşicəsinə öldürülmüşdür. 21 may 1918-ci ildə isə rus hərbi həkimi Xoroşenkonun məlumatına görə, «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının peşəkar qatilləri Axalkalakıda və ətraf kəndlərdə yüzlərlə azərbaycanlı süngüyə çəkib doğram-doğram etmişlər. Məlumatda deyilir ki, «XX əsrin sivilizasiyalı ermənilərinin vəhşilikləri bax budur». Daha sonra erməni quldur birləşmələri Gürcüstanın Axalsixi ərazisini ələ keçirmişlər. «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının proqramına görə, bura guya «əzəli erməni ərazisidir». Vəhşicəsinə qətlə yetirilən dinc sakinlərin əksəriyyəti gürcülər idi. Həmişəki kimi, yenə də qadınlar, qocalar və uşaqlar erməni qətləminin qurbanları olmuşlar.

1920-ci İL İYUNUN 19-da TİFLİSDƏ Azərbaycanın görkəmli siyasi və ictimai xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri Fətəli xan Xoyski «Daşnaksütyun»

erməni terror təşkilatının üzvü tərəfindən öldürülmüşdü. Qətl Tiflisin İrəvan meydanında Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər görkəmli xadimi Xəlil bəy Xasməmmədovla birlikdə indiki Palişvili adına Opera və Balet Teatrının yanından keçərkən baş vermişdi. «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının üzvləri Aram Erkayanın və Misak Qriqoryanın silahlı basqını nəticəsində X.Xasməmmədov ağır yaralanmış, F.Xoyski isə öldürülmüşdü.

Fətəli xan Xoyskinin «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatı tərəfindən qətlə yetirilməsi bütün Zaqafqaziya regionunun demokratik qüvvələrinin hiddətinə səbəb olmuşdu.

1922-ci İL İYULUN 25-də TİFLİSDƏ «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının yaratdığı ixtisaslaşdırılmış «Qisas» birlişməsindən olan erməni terrorçuları Petros Ter-Poqosyan və Zare Məlik-Şahnazaryan görkəmli türk siyasi xadimi, Türkiyənin Suriyadakı 4-cü ordusunun baş komandanı Kamal (Camal) paşanı və müavini Surəyyə bəyi öldürmüşlər. Qətlin təşkilatçısı Artəşes Gevorkyan idi. Terror aktı həтта erməni ziyalılarında da hiddət doğurmuşdu. Buna tədqiqatçı, doktor Lepsiusun məlumatları da sübutdur.

1922-ci İLİN AVQUSTUNDA BUXARADA «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının üzvü, Saruxanyan adlı birisi məşhur türk siyasi və ictimai xadimi, İttihad və Tərəqqi Partiyasının rəhbərlərindən olan Ənvər paşanı qətlə yetirmişdi.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistanı kütləvi deportasiyası

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin son-
larında ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı
etnik təhqirlərə, zorakılıqlara, kütləvi deportasiyaya
müxtəlif üsullarla əyləşən siyasət keçirilmişdir. Tarixi mənbələ-
rə, arxiv materiallarına, tarixi ölkə sənədlərinə və di-
gər sənədlərə əsasən azərbaycanlıların kütləvi deportasiya-
ya məruz qaldıqları illər 1948-1953, 1918-1920, 1915-1918, 1920-
1922, 1923-1924-cü illərdir. Bu dövrlərdə 1948-
1953-ü illərdə daha böyük qatliamlar da törədilmişdir.

II FƏSİL

Erməni şovinizminin növbəti hədəfi

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin sonlarına qədər ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı yeridilən deportasiya, soyqırımı siyasəti zaman-zaman müxtəlif üsullarla həyata keçirilmişdir. Tarixi mənbələrə, arxiv materiallarına, xarici ölkə səyyahlarının yazdıqlarına istinadən azərbaycanlıların tarixi etnik dədə-baba torpaqlarından çıxarılması 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953-cü illərdə baş vermiş və nəhayət, 1988-ci illərdə daha böyük ərazi işğalı ilə başa çatdırılmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində də «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatı öz fəaliyyətini dayandırmadı, əksinə, qan tökməkdə, terror etməkdə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Onlar bolşeviklərə sığınaraq öz işlərini daha da kəskin şəkildə davam etdirdilər. Əslində, elə bolşevik ermənilərin özləri də mahiyətə daşnaklar idi. Təşkilatın üzvü Hovanes Kaçaznunun bir tezisindəki ifadə də bu fikri təsdiqləyir: «Bolşevik ermənilər bu gün səndən də, məndən də daha çox daşnakdırlar. Çünki mənim də, sən də aciz olduğumuz yerlərdə onlar bizi əvəz etmiş və ömrümüzü həsr etdiyimiz işi görürlər». Bu da məlumdur ki, həmin terror təşkilatının üzvləri Sovet İttifaqının ali hakimiyyət dairəsinə daxil olmuşdular. Bu səbəbdən də onların rəhbərliyi adından ermənilər öz cinayətkar fəaliyyətlərinin yeni mərhələsini çox fitnəkarlıqla, heç kimdən çəkinmədən, bəzən də qanun pərdəsi altında həyata keçirirdilər. İndiki Ermənistan ərazisindən azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə deportasiyasını həyata keçirmək məqsədi ilə daşnaklar tükürpədicə vəhşiliyə, terrora və şantajla başladılar.

«Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının üzvü, 1918-ci ildə Bakının dinc əhalisinə qarşı törədilən cinayətlərə başçılıq etmiş yüksək vəzifəli kommunist A.Mikoyan 1947-ci ilin dekabrında «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» sənədin layihəsini hazırlayıb. Təsdiq üçün həmin bədnam sənədi Stalinə təqdim edib. Repressiyalar dövründə (1930-1938-ci illər) əli yüzlərlə azərbaycanlının qanına batmış «ölkə rəhbəri» heç bir müqavimət göstərmədən daşnak Mikoyanın hazırladığı sənədin layihəsinə öz dərkənarını qoyub: «Ermənistandan 100-150 min azərbaycanlının könüllülük (? – *red.*) əsasında Azərbaycana – Kür–Araz ovalığına köçməsinə icazə verilsin». 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığına köçürülməsi haqqında 11 bənddən ibarət qərar qəbul etdi. Həmin qərardan yalnız iki bəndi diqqətə çatdırırıq. Birinci bənddə göstərilirdi: «1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min kolxozçu və başqa azərbaycanlı əhali könüllülük əsasında Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığına köçürülsün; onlardan: 10 min nəfər 1948-ci ildə, 40 min nəfər 1949-cu ildə və 50 min nəfər 1950-ci ildə». Amma ermənilər bu qərardakı göstərişlərə də əhəmiyyət vermədən 1948-ci ildə 10 min əvəzinə 24 min 631, 1949-cu ildə 40 min əvəzinə 54 min 373 və 1950-ci ildə 50 min əvəzinə 76 min 50 nəfər soydaşımızı deportasiya ediblər. Ömrü boyu dağ şəraitində, gözəl təbiətdə, səfalı yerlərdə yaşayan insanları qəflətən gətirib ilan mələyən düzlərə tökərək onları alışmadığı iqlim şəraitində məskunlaşmağa məcbur etdilər. Müxtəlif xəstəliklərə, aclığa və digər qeyri-insani münasibətlərə tuş gələn «könüllü» köçkünlər üzləşdikləri dərdlərə, bəlalara, haqsızlıqlara dözməyərək gülləsiz-filansız kütləvi sürətdə həyatlarını dəyişdilər.

Əslində, azərbaycanlılar öz dədə-baba ocaqlarından könüllü surətdə köçürülməli idi və onların şəxsi istifadəsində olan əmlakı, mal-qarası və digər əşyalarının daşınması təmin edilməli idi. Hətta köçürülən ailələrə ev əşyası və digər dolanışıq üçün kənd təsərrüfatına aid ləvazimatlar da dövlət hesabına pulsuz verilməli idi. Amma köçkünləri dəhşətli surətdə, amansızlıqla üstüaçıq maşınlara yığaraq, yaxud da yük vaqonlarına dolduraraq insan yaşamayan qeyri-münbit torpaqlara tökdülər. Onlar Ermənistanda təkcə ev-eşiklərini yox, mal-dövlətlərini, almadıqları əməkhaqlarını, ən başlıcası isə doğma ocaqlarını qoyub gəldilər. Qohum qohumdan, qardaş bacıdan, tanış bilşdən ayrı düşdü. Əslində, bu köçürülmə əməliyyatı erməni kommunistlərinin «etnik təmiz zona» yaratmaq siyasəti idi ki, onu da çox sərt forma və üsullarla həyata keçirdilər. Bu ağır əməliyyat zamanı, statistik məlumata görə, 10 mindən artıq insan həlak olmuşdur.

Həmin bədnam qərarın 11-ci bəndində deyilirdi: «Ermənistan SSR-in Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür–Araz ovalığına köçməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistan SSR-ə gələn xarici erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər». Ədalətsizliyə, haqsızlığa, şovinistliyə bax! Min bir əziyyətlə qurub-yaratdıqları ev-eşiklərin azərbaycanlıların əlindən alınaraq xaricdən gələn ermənilərə verilməsi sovet dövlətinin rəsmi göstərişi oldu. Mikoyan–Molotov–Stalin üçlüyünün köməyi və icazəsi ilə xaricdə yaşayan ermənilər Ermənistan SSR-ə köçərək hazır evlərdə – azərbaycanlıların halal ocaqlarında haramlığa başladılar. «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının həyata keçirdiyi bu iyrənc siyasət minlərlə azərbaycanlının, xüsusilə də körpələrin, uşaqların həyatına son qoyan «təbii» bir ölümə çevrildi. Ermənistanda ermənilərin sayını artırmaq məqsədi ilə növbəti addımlardan biri xaricdən 450-500 min erməninin gətirilərək qədim oğuz torpağında yerləşdirilməsi oldu.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 25 illiyi qeyd edilərkən ermənilər Stalinə belə bir məzmununda məktub göndərirlər: «Yoldaş Stalin! Sizin tapşırıqlarınızın hamısı qanun kimi yerinə yetirilir və həmişə yetirilmişdir. Ancaq bizim zəif münasibətimiz və məsuliyyətsizliyimiz nəticəsində Naxçıvanın Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında olan təklifimiz hələ də yerinə yetirilməyib. Xahiş edirik, sizin təbrik teleqramınızda işarə olduğu kimi, Naxçıvanın Ermənistana verilməsi üçün sərəncam verəsiniz. Yerli əhali də bunu tələb edib, istəyir». Bu məktubdan başqa Ermənistanın katibi Arutyunovun imzası ilə Qarabağın da Ermənistana verilməsi barədə Stalinə məktub yazıldı.

Bəli, azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülmə əməliyyatı daşnakların iştahasını daha da artırmış, onları yeni «arzulara» yönəltmişdi. Görünür, azərbaycanlıların deportasiyası haqqında birinci dekret «Daşnaksütyun» erməni terror təşkilatının liderlərini o qədər də razı salmamışdı. Bu səbəbdən də ikinci sənədin layihəsini yenə Mikoyan hazırlamış və Stalinə imzalatmışdı. Bu dəfə azərbaycanlıların deportasiyası əməliyyatına terror təşkilatının göstərişini yerinə yetirən, eyni zamanda «sədaqətli kommunist» kimi vaxtilə Azərbaycanın Xalq Daxili İşlər Komissarlığında işləmiş general-mayor Qriqoryan başçılıq edirdi. O, hələ Bakıda işləyərkən «xalq düşmənləri»nin siyahısını tuturdu. Həmin siyahılar əsasında da on minlərlə azərbaycanlı, ilk növbədə ziyalılar ya güllələnmiş, ya da sürgünə göndərilmişdi. Bu işlə Mikoyanın digər silahdaşları da ciddi cəhdlə məşğul olurdular. Deportasiya faktları sübut edir ki, köçürülmə dinc yolla həyata keçirilməmiş, milis forması geyinmiş erməni terrorçuları insanları döyərək, öldürərək, sürüyərək etnik təmizləmə əməliyyatı aparmışlar. Daşnaklar müqavimət göstərənləri hədələyərək, onları müxtəlif iyrənc yollarla aradan götürərək öz çirkin niyyətlərinə nail olmağa çalışmışlar.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən deportasiya olunması faktları uzun müddət dəqiq araşdırılmamışdır. Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilən bu cinayət beynəlxalq ictimaiyyətə olduğu kimi çatdırılmamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci ildə imzaladığı «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərmanında deyilir: «SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Bu işdə erməni şovinizt dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır».

Məhz ümummilli liderin bu fərmanı ilə tarixi ədalətsizliyə siyasi qiymət verildi. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən cinayətin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması ilə əlaqədar Dövlət Komissiyası yaradıldı.

Bir faktı da qeyd edək ki, 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilən bu dəhşətli aksiyaya elə bir zamanda baş vermişdi ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra dolanışıq çox ağır idi. Ailə başçılarının əksəriyyəti qanlı müharibədə həlak olmuşdu, yaxud da əlil, xəstə vəziyyətdə geri qayıtmışdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən bu siyasət əsl düşmənçilik idi.

Təəssüf ki, daşnaklar öz havadarlarının köməyinə arxalanaaraq Azərbaycan xalqına qarşı təcavüz kampaniyalarını heç vaxt dayandırmadılar. Onlar bunu müxtəlif yollarla həyata ke-

çirirdilər. Təkcə insanları qətlə yetirmirdilər. Soydaşlarımızı Mil-Muğan ovalığına köçürəndən sonra onların yerinə Livandan, Suriyadan gətirilmiş yüz minlərlə erməni məskunlaşdırıldı. Türklərin çıxarıldığı kəndlərin, şəhərlərin, qəsəbələrin adları dəyişdirilərək erməniləşdirildi. 1935-1973-cü illərdə 465-dən çox yaşayış məntəqəsinin adı birdəfəlik dəyişdirildi. Bu iş o qədər sürətlə həyata keçirilirdi ki, çox halda ad tapmadıqda hərfi tərcüməyə üz tuturdular. Məsələn, Qoşabulaq (Zuyk Axbur), Gədiklər (Gedikner), Subasar (Sebasar) və s. Erməni tarixçisi Z.Koçkotyan hələ 1932-ci ildə çap etdirdiyi «Ermənistan əhalisi 1830-1930-cu illərdə» adlı statistik kitabında göstərirdi ki, Ermənistanda mövcud olan 2.310 kənddən 2.000-də əvvəllər azərbaycanlılar yaşamışlar. İndi həmin iki min kəndin adını ermənilər dəyişdiriblər. Bu, 1932-ci ilin məlumatıdır. Sonuncu deportasiyadan – 1988-ci ildən sonra isə ermənilər qədim oğuz yurdunda, indiki Ermənistanda olan türk toponimlərinin, demək olar ki, 98 faizini dəyişdiriblər.

Faktlar təsdiqləyir ki, 1948-ci ildə Ermənistan SSR-də başlanan növbəti vəhşilik – azərbaycanlıların köçürülmə əməliyyatı, qərara görə, 1950-ci ilədək davam etdirilməli idi, amma ermənilər onu 1953-cü ilədək, ondan sonra da apardılar. Tarix elmləri doktoru Yaqub Mahmudov yazır: «Qeyri-insani şəraitdə deportasiya olunmuş əhalinin böyük əksəriyyəti yollarda, isti Mil, Muğan düzlərində qırıldı...»

Bu, sadəcə köçürülmə əməliyyatı yox, əsl soyqırımı idi.

Sonuncu deportasiyanın qanlı olayları

İndiki Ermənistanın tamamilə türksüzləşdirilməsi 1988-ci ildə baş tutdu. Əslində, Moskvada hazırlanan ssenari üzrə həmin ilin fevralında ortaya Qarabağ kartı atıldı. Bu «kart oyunu»nun başlanmasına qədər isə Ermənistanda artıq bir sıra tədbirlər görülürdü. Onlar bir tərəfdən Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan, Rumıniya, Fransa, Misir və başqa ölkələrdən ermənilərin köçürülərək Ermənistanda yerləşdirilməsini təmin edir və onların mənzil problemlərinin həlli naminə azərbaycanlıların evlərini ələ keçirmək üçün müxtəlif hiyləyə əl atırdılar. Xüsusilə də yüksək vəzifədə çalışan azərbaycanlı rəhbər kadrların ermənilərlə əvəz edilməsinə səy göstərilirdi.

Demək olar ki, qısa müddət ərzində Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayon partiya komitələrinin birinci katibləri, on rayonda isə ikinci və üçüncü katiblər ermənilərlə əvəz olundu. Bunun ardınca İrəvanda müxtəlif nazirliklərdə yüksək vəzifələrdə çalışan azərbaycanlılar işdən azad edildi. Ermənilər hər vəchlə Azərbaycan dilində çıxan qəzetləri, institutların Azərbaycan fakültələrini bağlamaqla soydaşlarımızın sıxışdırılmasına çalışırdılar. Eləcə də şəhər, rayon, kənd, qəsəbə, çay, dağ, yer-yurd adları da erməniləşdirilirdi. Süni surətdə də azərbaycanlıların beyninə yeritməyə çalışırdılar ki, əslində, sizin vətəniniz Azərbaycandır, köçüb ora gedin.

SSRİ dövründə Ermənistanın əl-qol açmasına hər cür şərait yaradılıb. Ermənilər isə məhz Moskvadakı havadarlarına arxalanaraq planlı şəkildə «Böyük Ermənistan» dövlətini yaratmaq xülyasını heç vaxt unutmayıblar. Hələ sovet dövründə Ermənis-

tan yeganə respublika idi ki, orada hər küçənin, müəssisənin, kolxoz və sovxozun, orta ixtisas məktəbinin, xəstəxananın, parkın adı ermənicə idi. Bizim respublikada isə erməni adlarına o qədər geniş meydan verilmişdi ki, hətta S.Şaumyanın adına iki rayon, mədəniyyət evi, park, daha nələr var idi... Azərbaycanca rus dilini zəif bilənləri işə çətinliklə götürürdülər. Amma Ermənistanda bütün kargüzarlıq işi öz dillərində gedirdi.

Maraqlı bir faktı diqqətə çatdıraq. 1954-cü ildə A.Mikoyan İrəvana gəlib. O zaman millətçi ermənilərin cidd-cəhdlə başladıkları Naxçıvan və Qarabağla bağlı söhbətlər hələ də sən-giməmişdi. Ermənistan Ali Sovetində söhbət zamanı Mikoyan öz qanıçənlərinə bildirib ki, o, Xruşşovla danışib Qarabağla Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi layihəsini təsdiq etdirəcək. Elə bu söhbətdən də ilhamlanan ermənilər Mikoyanın şəninə banket təşkil ediblər. Erməni yazıçısı H.Koçaryan Mikoyanın şərəfinə dediyi tostda onu «erməni xalqının xilas-karı» adlandıraraq bildirib: «Türkiyədə erməni soyqırımının qisas alıcısı olan, xalqımızın qəhrəman oğlu Andronik haqqında əsərlər yazmışıq. Ancaq onların nəşrinə icazə vermirlər. Sizdən bütün yazıçılar, ziyalılar adından xahiş edirəm ki, özünüzün də yaxşı tanıdığınız Andronikin haqqında yazılmış bu əsərlərin nəşr edilməsinə, hətta yenilərinin yaradılmasına və onun Ermənistanda ən azı iki-üç yerdə heykəlinin qoyulmasına icazə verəsiniz». Əlbəttə, ermənilərin bu arzusu Mikoyanın da ürəyindən idi. Amma onu birdən-birə, açıq şəkildə reallaşdırmaq çətin olardı. Bu söhbətdən on il sonra – 1965-ci ildə daşnakların çirkin niyyətləri yenə baş qaldırdı. Onlar «erməni soyqırımı»nı Ermənistan SSR-də rəsmi dövlət tədbiri kimi qeyd etdilər və İrəvanda qədim bir məscidi sökdürərək onun yerində bu tayqulaq quldurun heykəlini qoydular. 24 aprel Ermənistanda matəm günü elan edildi. Muzeylərdə, arxiv idarələrində, mədəniyyət ocaqlarında Andronik və onun «qəh-

rəmanlığı» haqqında stendlər hazırlayıb divara vururdular. O dövrdə Sisianda da (Qarakilsə) bu quldurun heykəlini qoymaq istəsələr də, baş tutmadı. Yazıçı Əli Vəliyev bir neçə ziyalı ilə Moskvaya gedərək Andronikin şəxsən onun soydaşlarına, nəsil-nəcabətinə etdiyi zülmərdən danışdı və bu işə mane oldu. Amma ermənilər geri çəkilmədilər. «Daşnaksütyun» partiyası və onu himayə edən erməni diasporu ardıcıl şəkildə müxtəlif yerlərdə türklərə qarşı terror aktlarını keçirməyə qərar verdilər. Təsəvvür edin ki, 1965-ci ildən sonra dünyanın 21 ölkəsinin 40-a yaxın şəhərində 110-dan artıq terror aktı keçirildi, 38 silahlı basqın oldu, 70 partlayış törədildi, 42 türk diplomatı qətlə yetirildi.

Köhnə daşnak A.Mikoyanın Moskvada Ali Sovetdə olması ermənilərin ən böyük dayaq nöqtəsi idi. Onlar nə qədər yuxarıdan «rədd» cavabı alsalar da, torpaq iştahasından çəkilə bilmirdilər. Erməni yazıçısı M.Hovanesyan 1965-ci ildə Xankəndidə yaşayan erməni «ziyalı»larını başına toplayaraq SSRİ Ali Sovetinə müraciət edir ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-ə birləşdirilməlidir. Müraciəti imzalayan 13 daşnakın bu dəfə də niyyəti puça çıxdı. Bu işə onları daha da vəhşiləşdirdi. Ermənilər köhnə üsullarına əl atdılar. Xocavənddə beynəlmiləl məktəbdə oxuyan bir erməni uşağı yoxa çıxdı. Uşağın itməsi muxtar vilayətdə çaxnaşma yaratdı. Bir neçə günlük axtarışdan sonra uşağın meyiti əkin sahəsindən tapıldı. Bununla ermənilərin əlinə yaxşı girəvə düşdü. Məktəbin direktoru, meyit tapılan sahənin briqadiri və bir neçə azərbaycanlı həbs edildi. Əlbəttə, çox sonralar bilinəcək ki, elə bu hadisəni də törədən ermənilər özləri olub. Münaqişə yaratmaq üçün bu iyrenc vasitəyə əl atıblar. Bu hadisədən sonra Xankəndidə dəhşətli günlər yaşandı. Təsəvvür edirsinizmi, sovet hakimiyyəti illərində iğtişaşlar baş verirdi. Erməni quldurları azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrə hücum etdilər. Vilayətdə, əslində, dəhşətli bir hakimiyyətsizlik hökm sürdü. Balta, dəhrə, bıçaq və ov

tüfəngi ilə silahlanmış ermənilər həbs edilmiş soydaşlarımızı, günahsız məhbusları tikə-tikə doğrayaraq üç cəsədi bir yerə yığıb yandırdılar. O gün qadınların ah-naləsi ərsə qalxdı. Guya bu hadisəni törədən ermənilərdən biri həbs edildi və güllələndi. Amma 8 il sonra həmin dığa yenidən Xankəndidə peyda oldu. 1967-ci il 3 iyul faciəsi ermənilərin həyata keçirdiyi qanlı olaylardan biri idi. Təəssüf ki, Azərbaycanın rəhbərləri bu işlə əlaqədar təsirli tədbir görə bilmədilər. Tariximizin bu qara səhifəsi öz bətnində növbəti qanlı iğtişəşləri müvəqqəti gizlətdi.

1975-ci ildə yaradılan ASALA terror təşkilatı əsasən Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı ardıcıl surətdə planlaşdırılan terror aktlarının baş tutması üçün iyrənc üsullardan istifadə etdi.

Burada bir sual da meydana çıxa bilər ki, A.Mikoyanın Moskvada yüksək postda əyləşdiyi illərdə (hətta SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri olanda da) Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsi qaldırılırdı. Bəs nə əcəb onlar bu çirkin niyyətlərinə o vaxt nail olmayıblar? Tarixçi H.Həsənoğlu yazırdı ki, Xruşşovun bir dəfə ciddiyyətlə: «İstənilən qədər yük maşınları ayıra və erməniləri bir neçə sutka ərzində Ermənistandan daşıtdıra bilərəm, bununla da «erməni məsələsi» həll olunar», – deməsi erməniləri müvəqqəti də olsa susmaq məcburiyyətində qoyub. Lakin bu fakt da var ki, Ermənistan SSR-in 40 illik yubileyində iştirak edən Xruşşovu vertolyota əyləşdirərək Ermənistan və Naxçıvan ərazisini ona göstərən ermənilər həyasızlıqla Naxçıvanı tələb ediblər. Bu dəfə də Xruşşov cavabında: «Sizə Sibirdə nə qədər torpaq istəsəniz verərik, gedin orada bir Ermənistan yaradın», – deyib. Ermənilər hər vəchlə Xruşşovdan pay qoparmaq niyyətində idilər. Onlar Göyçə gölünün qızılbalığından kabab çəkərək Xruşşova yediriblər. Qonaqlıqdan razı olan Xruşşova bildiriblər ki, Sevanın suyunun azalması bu balıqların

qırılmasına səbəb olacaq. Ona görə də Arpa çayının (Naxçıvan ərazisində) suyunu gölə gətirməyə icazə versin. Bu dəfə niyyətlərinə çatıblar. SSRİ-nin külli miqdarda vəsaiti hesabına çətin keçilən yerlərdən, qayalardan, dağlardan tunellər açılaraq Arpa çayını Sevana aparmaqla Şərur torpağını susuz qoyublar.

Qarşıdan isə yeni qanlı hadisələr, qırğınlar, talanlar və vəhşiliklər gəlirdi. Ötən əsrin 80-ci illərində Zori Balayanın tarixi saxtalaşdıran, əvvəl erməni, sonra rus dillərində böyük tirajla çap olunan «Ocaq» adlı bədnam kitabında azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hisləri təbliğ olundu. Ermənilərə bildirildi ki, onlar mütləq azərbaycanlıları yaşadıkları ərazilərdən çıxarmalıdır. Hətta çap etdikləri dərslik və xəritələrdə də Azərbaycana məxsus şəhərlər, yerlər qəsdən Ermənistan ərazisi kimi göstərilirdi. Başqa kitablar da çap edilirdi. Xüsusilə də şairləri S.Kaputikyan cidd-cəhdlə bildirirdi ki, əgər azərbaycanlıları Ermənistandan qovmasaq, başımıza bəla gələcək. Hətta S.Kaputikyan televiziya da çıxış edərək erməniləri döyüşə çağırırdı. Analara müraciət edirdi ki, biz «Böyük Ermənistan» uğrunda mübarizə aparırıq. Bu yolda övladlarınız türk öldürməsə, deməli, siz bədbəxtsiniz.

Bir həqiqəti mütləq demək lazımdır. Ermənilərin çəkinəcək yerləri xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev idi. Onlar bir müddət öz kin-küdurətlərini açıq şəkildə həyata keçirə bilmədilər. Elə ki Heydər Əliyev vəzifədən və Siyasi Bürodan getdi, sanki ermənilərin qurumuş qanqallarına yeni qüvvət gəldi. Dərhal öz şeytan əməllərini həyata keçirməyə başladılar. Hətta Ermənistan KP Mərkəzi Komitəsinin plenumunda daşnaklar çıxış edərək söylədilər. «Daha nədən qorxuruq? Heydər Əliyev artıq Siyasi Bürodan gedib. Zaman bizim xeyrimizə işləyir». Ermənistan KP MK-nın 3 sentyabr 1988-ci il plenumunda Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri H.Hovanesyan öz çıxışında xalqımıza çox böhtanlar ataraq «Andronik» və «Sərda-

rabad» adlı kitablar Heydər Əliyevin qərəzli tənqidi üzündən işıq üzü görməmişdi» söylədi («Sovet Ermənistanı» qəzeti, 24 sentyabr 1988-ci il). İlk torpaq iddiaları Ermənistanın özündə başladı. Azərbaycanlılara məxsus yaylaqlar və əkin sahələri alınaraq ermənilər yaşayan kəndlərə verildi. Azərbaycanlıların əleyhinə müxtəlif kitablar çap edildi, təbliğatlar aparıldı, soy-daşlarımız incidilməyə başlandı. Sonra da...

Ermənilər artıq heç cür sakitləşə bilmirdilər. Onlar SSRİ-nin sonuncu rəhbəri M.Qorbaçova saysız-hesabsız hədiyyələr, şirin vədlər verərək yenə torpaq iddiasını irəli sürdülər. O qədər də möhkəm iradəsi olmayan M.Qorbaçov aqanbekyanların, şahnazarovların və ermənipərəst şovinist qüvvələrin təzyiqinə rəğmən, «Mən mane olmuram, azərbaycanlılardan ala bilirsinizsə, Dağlıq Qarabağı alın», – deyib. Bu isə erməni vəhşiliyinə, qaniçənliyinə açıqca razılıq vermək idi.

1987-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ermənilər tərəfindən münaqişə yaratmaq üçün vərəqələr yayılır, erməni əhalisinin guya ağır sosial-iqtisadi vəziyyətdə yaşadığını əsaslandırmaqla onları Azərbaycan xalqına qarşı qoymağa çalışırdılar. Vilayətin erməni əhalisinə bildirirdilər ki, onlar, azərbaycanlılardan fərqli olaraq, dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Guya ermənilərin milli maraqlarını Azərbaycan SSR tərkibində qalmaqla həll etmək mümkün deyildi. Bütün milli problemlər yalnız Ermənistana birləşdikdən sonra həll oluna bilərdi. Xankəndidə keçirilən mitinqin sədası həm Azərbaycana, həm də Ermənistana yayıldı. 1988-ci ilin fevralından başlayaraq İrəvanda və bütün respublikada Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbləri ilə əlaqədar ermənilər izdihamlı mitinqlər və yürüşlər təşkil etdilər. Təbii ki, bu yürüşlər sülh şəraitində həyata keçirilmirdi. Ermənilər ilk dəfə Qafan rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqın etdilər. Evlər yandırıldı, talan edildi, adamlar kəndlərdən qovuldu. Fevralın 25-də, demək olar ki, Bakının, Sumqayıtın küçələri yurd-yuvasından, doğma torpağından qovulmuş azərbaycanlılarla dolu idi.

Ermənilər isə paytaxtlarında opera teatrının qarşısına toplaşaraq təcili Ermənistan SSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyasının çağırılmasını tələb edirdilər ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilməsi məsələsi SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında qaldırılsın.

Fevralın 28-də ermənilərin rejissorluğu ilə «Sumqayıt» ssenarisi həyata keçirildi. Bu qurama faciəni əllərində bayraq tutaraq daha da qızıışan ermənilər mart ayında azərbaycanlıların səbirsizliklə gözlədikləri Novruz bayramını qara gətirdilər. Ermənistanın bütün rayon və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı təxribatlar baş alıb gedirdi. Soydaşlarımız bir tərəfdən təhqir olunur, döyülür, evləri yandırılır, qorxu və vahimə içində işgəncələrə tuş gəlirdilər, digər tərəfdən də köməksiz, arxasız qalmışdılar. Elə mart ayında da soydaşlarımızın Vedibasar, Zəngibasar, Dərələyəz və Zəngəzurdan kütləvi surətdə çıxarılmasına rəvac verildi.

Martın 25-də gecə saat 24.00-da Ermənistanda hərbi vəziyyətin elan olunacağı haqqında televiziya məlumat verildi. Ancaq ermənilər İrəvana daxil olan sovet əsgərlərini gül-çiçəklə, sevinclə, qonaqlıqla və başqa hədiyyələrlə qarşıladılar. Həmin gün isə Ermənistandan qaçqın düşmüş 80 min soydaşımız Azərbaycanın sərhəd rayonlarında boynuburuq qalmışdı. Ermənilər başqa bir iyrenc hərəkəti də həyata keçirdilər. Onlar alüminium, şin, kauçuk və digər istehsalat birliklərinin, kombinatlarının zəhərli sularını, çirkabını, eləcə də İrəvanın kanalizasiyasını Araz çayına axıtdılar.

Mart ayında canını götürüb qaçmış soydaşlarımızı geri dönməyə məcbur etdilər. Guya iki respublikanın rəhbərləri arasında aparılan danışıqdan sonra qaçqınların öz evlərində yaşamalarına kimsə mane olmayacaqdı. Halbuki Ermənistanda başlanan vəhşi soyğunçuluğun, qətl hadisələrinin arası kəsilməmişdi. Azərbaycanlılar nə edəcəklərini bilmirdilər. Çünki quldurlar qəflətən evə basqın edərək qapını, pəncərəni sını-

dırır, bəzən də yandırır dılar. Təkcə mayın 11-də bir gecədə ermənilər üç istiqamətdən Şirazlıya hücumla keçərək 8 evi yandırdılar, 64-nü dağıtdılar, 330 ailənin əmlakı talan edildi, 2 nəfər öldürüldü, 80 nəfər döyülməkdən ağır xəsarət aldı. Sağ qalanlar gecə ikən ayaqyalın, başaçıq qaçmaq məcburiyyətində qaldılar. Bu hadisəni vəhşilik adlandırmaq da azdır.

Doğrudur, o dövrdə Moskvadan həmin rayona nümayəndə heyəti gəldi. Amma əhəmiyyəti yox idi. Ermənilər elə qızıxmışdılar ki, onlar ancaq öz istədiklərini bağırırdılar: «Qarabağ», «Arsax», «Torpaq». İrəvanın teatr meydanında qurulan çadırlarda daşnak bayrağı asılmışdı. Onlar hər yerdə azərbaycanlılara qənim kəsilmişdilər. Soydaşlarımız bazara, dükana belə gedə bilmirdilər.

Şahidlər danışır ki, 1988-ci ilin iyun ayında keçirilən mitinq və iclaslarda Zori Balayan dəfələrlə çıxış edərək mübarizələrini axıradək aparmaqda təkid edirdi. Ermənistan hökuməti azərbaycanlıları bölgə üzrə çıxarmaq haqqında qərar da vermişdi. Nəhayət, həmin ilin iyun ayında Ermənistan Ali Sovetinin sessiyası çağırıldı. Bütün daşnaklar çıxış etdilər. Hətta katolikos Vazgen də televiziya verilişinə çıxaraq «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün ermənilərə yeni ideyalar, «xeyirdualar» verirdi. O sessiyadan ilham alan erməni talançıları öz vəhşiliklərini davam etdirdilər. Döyülməkdən, təqibdən, davadalaşdan, təhqirdən zinhara gələn azərbaycanlılar doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində idilər.

1988-ci ilin iyulunda 23 min azərbaycanlı Qarabağa – Şuşaya pənah gətirdi. Əlbəttə, buraların havası, təbiəti, suyu onların yaşadıkları yerə uyğun idi. İki ayın ərzində Şuşa, Xocalı, Malibəyli, Quşçular, Əsgəran Ermənistandan didərgin düşmüş binəsiblərlə doldu. Təəssüf ki, avqustun 30-da Azərbaycan KP MK-nın «vətənpərvər» oğullarının göstərişi ilə qaçqınları Qarabağdan çıxararaq başqa yerlərə apardılar, yarısını da zorla Ermənistana qaytardılar. Başbilənlərimiz belə humanist idilər.

Ermənistanda isə çoxdan sovetin bayrağını endirərək daşnak bayrağının altında hücumlarını davam etdirirdilər.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti çox ağır idi. Yollar bağlanmışdı, burada qalan azərbaycanlılar girov kimi saxlanılırdı. Onların maşınla gediş-gəlişi tam qadağan edilmişdi. Canlarını götürüb qaçan qaçqınlar isə yollarda qətlə yetirilir, döyülür, təhqir edilirdilər. On beş gün ərzində Ermənistandan 300 min azərbaycanlı, 18 min kürd, 1.000 rus daimi yaşayış yerlərindən qovuldular. Beləliklə, tarixi yurdlarından didərgin salınan azərbaycanlıların əlindən 40.000 ev alındı, 6.000 bina yandırıldı, 40.000 ailənin əmlakı talan edildi, 35.000 həyətyanı sahə, bağ-bağça, 32.000 şəxsi qaramal, 35.000 qoyun-quzu mənimsənilmişdi, 25.000 yaşayış evi ermənilərə əvəzsiz qaldı, 12.000 xüsusi ev dövlət mənzili ilə dəyişdirildi, 800 xüsusi maşın, 32 milyon dollar dəyərində pul, istiqraz, qızıl əşyalar sahiblərinin əlindən alındı, 410 köç maşını qarət edildi, 90.000-dən çox ailə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduqları halda şəhərdə beton evlərdə yaşamaq məcburiyyətində qaldı, 16.000 ailə tam şəkildə məskunlaşa bilmədi. 10.000 nəfər əmək qabiliyyətli adam uzun müddət işsizlikdən əziyyət çəkdi, 80.000 adam öz sənətini davam etdirə bilmədi, 12.000 adam əsəb və ürək xəstəliyinə tutuldu, 6.410 qaçqın düçar olduğu dərdə dözə bilməyərək dünyasını dəyişdi. Bu rəqəmləri xronoloji ardıcılıqla davam etdirmək çox ağırdır.

1988-ci ildə erməni terrorçuları tərəfindən sonuncu deportasiya zamanı Allahverdi rayonunda 4, Araratda 7, Amasiyada 12, Basarkeçərdə 45, Qukarkda 22, Qafanda 7, Kalininoda 10, Krasnoseloda 16, Kirovakanda 2, Gorusda 3, Əzizbəyovda 15, İcevanda 7, İrəvanda 4, Noyemberyanda 4, Masisdə 21, Yeğeqnadzorda 1, Razdanda 3, Sisianda 5, Spitakda 15, Stepnavanda 9 azərbaycanlı qətlə yetirilib. Rəsmi məlumatlara görə, soydaşlarımız yalnız azərbaycanlılar yaşayan 171 kənddən, qarışıq yaşadıkları 89 yaşayış məntəqəsindən zorla çıxarıliblar.

217 nəfər həlak olub. Qaçqın düşmüş soydaşlarımızın sayı 200 min, bəzən də 300 min deyilir. Əlbəttə, vətəndən qovulanların dərədə, dağda, uçqunda qalanı, şaxtada donub ölənini, qurda-quşa yem olanı, itkin düşəni bu siyahılara düşməyib. Bir fakt: «Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı» kitabında oxuyuruq ki, Spitakda 1988-ci il noyabr ayının 27-də 5 yaşından 12 yaşınadək olan uşaqları analarının əlindən alaraq 20 metr uzunluğunda dəmir boruya doldurublar. Amma bu 70 uşağın adı heç yerə yazılmayıb. Eləcə də həmin kitabda şahidlər söyləyirlər ki, boru dolduqdan sonra yerdə qalan uşaqları avtobusa yığıb harasa aparıblar. Uşağın istəyən analara isə «Amerikaya göndərəcəyik» deyiblər. Salamət qurtarıb Bakıya gələn Mədinə adlı bir qadın o zaman söyləyirdi ki, 8 yaşlı oğlu Əruzu, 6 yaşlı qızı Aygünü ermənilər əlindən alaraq boruya salıblar. Qadın onu da deyib ki, ermənilər borunu aparıb bir çayın kənarında qoyub gediblər. O cümlədən, girov qalanların, sonradan ölümlə üzləşərək dünyasını dəyişənlərin siyahısı hələ də dəqiq deyil. Bir faktı da vurğulayaq ki, doğma yurdlarından didərgin düşən soydaşlarımızın o dövrdə övladları müxtəlif şəhərlərdə ali təhsil alırdılar, müvəqqəti işləyirdilər, hərbi xidmətdə öz borclarını yetirənlər də var idi. Bax həmin insanların da adları o siyahıya düşməyib. Halbuki elə onlar da doğma torpağını, doğulduğu yurdu itiriblər.

Beləliklə, 1988-ci il noyabrın sonu, dekabrın əvvəlində cəmi iki həftə ərzində 300 mindən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən silah gücünə öz doğma yurdundan qovuldu. Özü də necə? Qışın soyuğunda yurd-yuvalarından əliboş, paltarsız, ayaqyalın, işgəncələrə məruz qala-qala...

Bir-iki kəlmə də respublikamızdan getmiş erməni «qaçqınları» barədə. Azərbaycanda tarixən ermənilərə qarşı pis münasibət olmayıb. Həmişə dava-dalaşı, milli qırğını, qanlı olayları, iğtişəşləri ermənilər törədib. Bıçaq sümüyə dirənəndə, azərbaycanlıların səbri daşıb üzlərini bozardanda ermənilər

dərhal başlayıblar hay-küy qoparmağa, qara-qışqırıq salmağa: «Ay aman, qoymayın, türklər bizi qırdı». Ermənilər Bakıda respublikaya məxsus hökumət evlərini dəyişmək adı altında çox baha qiymətə satandan sonra niyə o «dəyişdikləri» (guya Ermənistandan qovulanlarla dəyişirdilər) evlərə yox, məhz Moskva, Rostov, Krasnodar və digər şəhərlərə üz tutdular? Ermənistandan qovulan azərbaycanlılar üstüaçıq maşınlarda, payi-piyada uçurumlu, sıldırımli dağ yollarında qarda-tufanda itə-itə, dona-dona Azərbaycana üz tutublar. Amma Bakı erməniləri evlərini sataraq, əşyalarını konteynerə yığaraq istədikləri ünvanlara getdilər. Özləri də yumşaq vaqonlarda, rahat təy-yarələrdə, isti paltarlarda, cibləri dolu, kefləri çağ çoxdan arzusunda olduqları ünvanlara təşrif apardılar.

1988-ci il xalqımızın həyatında çox dəhşətli oldu. Soydaşlarımız indiki Ermənistandan – dədə-baba torpaqlarından kütləvi surətdə min bir işgəncə ilə qovuldu. Türklərin vətəni türksüz qaldı. Amma bu gün də Bakıda 30 minə yaxın erməni yaşamaqdadır.

Sumqayıt – erməni təxribatının yeni ünvanı

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdıışından sonra bir sıra məsələlərlə yanaşı, Sumqayıt hadisələrinə də aydınlıq gətirildi və onun başvermə səbəbləri araşdırıldı. Məhz bundan sonra ermənilərin əsl siması üzə çıxdı.

Separatçı, millətçi, terrorçu erməni və ermənipərəst qüvvələr tərəfindən Sumqayıtda tüğyan etmiş iğtişələr nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam, o cümlədən 26 erməni həlak olmuş, 400-dən çox insan bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektı dağıdılmış, 40-dan çox avtomaşın sındırılmış və qismən yandırılmış, şəhərə o vaxtkı qiymətlərlə 7 milyon rubl və ya 10 milyon Amerika dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu.

Yaşlı və orta nəslin nümayəndələri 23 il əvvəl – 1988-ci il fevral ayının 27-28-də Sumqayıtda erməni millətçilərinin xaricdə yaşayan havadarlarının və «Daşnaksütyun» partiyasının dəstəyi ilə necə qanlı aksiya törətdiyini yaxşı xatırlayırlar. Erməni millətçilərinin hadisəni törətməkdə başlıca məqsədi azərbaycanlıları başkəsən, quldur və qaniçən bir millət kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim etmək idi.

Tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan xalqına qarşı çoxsaylı xəyanətlər etmiş, ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları qaldırmış ermənilər bəşəriyyət tarixində misli görünməmiş cinayətlərə imza atmışlar. Təcavüzkar erməni şovinistlərinin «Böyük Ermənistan» xülyalı ideoloqlarının ssenarisi və xaric-

dəki havadarlarının köməyi ilə ötən əsrin ayrı-ayrı dövrlərində həyata keçirdikləri etnik təmizləmə kampaniyasının acı nəticələrinin şahidi olan yüz minlərlə azərbaycanlı müxtəlif vaxtlarda ata-baba yurdlarından qovulmuş, qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində yaşamağa məcbur olmuşlar. Keçmiş SSRİ dönəmində də davam etdirilən bu mənfur siyasi iğtişələr heç bir günahı olmayan yüzlərlə soydaşımızın həbsi və qətlə yetirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

Sovet imperiyasının iflasa yaxınlaşdığı 1987-1988-ci illərdə ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları da sərsəm «Böyük Ermənistan» ideologiyasının tərkib hissəsi idi. 1988-ci il fevralın 27-də axşamdan başlayan və ertəsi gün davam edən Sumqayıt hadisələrindən öz məkrli niyyətlərini həyata keçirməklə beynəlxalq miqyasda xalqımız haqqında mənfi rəy formalaşdırmağa, türklərin, azərbaycanlıların «vəhşi» obrazını yaratmağa çalışan ermənilər öz uydurmaları ilə bu hadisələrdən mənafeləri üçün istifadə etməyə cəhd göstərsələr də, zaman hər şeyi yerbəyer edərək kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu sübuta yetirdi.

Separatçı, millətçi, terrorçu erməni və ermənipərəst qüvvələr tərəfindən Sumqayıtda tüğyan etmiş iğtişələr nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam, o cümlədən 26 erməni həlak olmuş, 400-dən çox insan bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektini dağıdılmış, 40-dan çox avtomashın sındırılmış və qismən yandırılmış, şəhərə o vaxtkı qiymətlərlə 7 milyon rubl və ya 10 milyon Amerika dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu. Bu iğtişələri araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 18/55461-88 nömrəli xüsusi cinayət işi açılmış, 444 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanılmış, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, 1 nəfəri – Əhməd İman oğlu Əhmədov isə ən yüksək cəzaya – ölüm cəzasına məhkum olunmuş və bu hökm tez-tələsik yerinə yetirilmişdir.

1989-cu ilin sentyabr ayında ermənilər Sumqayıtda törədilmiş hadisələrlə bağlı geniş mətbuat konfransı keçirdilər. Daşnakların «Quşamatyan» adlanan tarix-maarifçilik cəmiyyətinin Ermənistan Jurnalistlər İttifaqı ilə birlikdə Yerevanda təşkil etdikləri həmin konfransda 300 nəfərdən çox adam – alimlər, tarixçilər, yazıçı və publisistlər, mətbuat nümayəndələri, hüquqşünaslar iştirak etmişdilər. Ermənilər bu konfransın materiallarını bir çox xalqların dillərində, o cümlədən rus dilində 50 min tirajla «Sumqait... Qenosid... Qlasnost...» adlanan kitabda nəşr etdirib dərhal antiazərbaycan, antisumqayıt təbliğat maşınına ötürmüşdülər. Sumqayıtlı alimlər Həsən Sadıqov və Ramazan Məmmədovun «Sumqayıt: milli əsarət, ya milli səxavət?» kitabında verilən məlumata görə, konfransda çıxış edən Ermənistan parlamentinin deputatı, filologiya elmləri doktoru Suren Zolyan hadisələrə siyasi rəng verərək demişdi: «Sumqayıt hadisələri 70 il Sovet Azərbaycanında hökm sürmüş milli əsarət siyasətinin təbii təzahürü idi».

Sumqayıtda törədilmiş hadisələr barədə Sovet İttifaqının və xarici ölkələrin mətbuatında dərc olunmuş, dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində, radiolarda, televiziya kanallarında səslənmiş materialların əksəriyyəti erməni mövqeli, birtərəfli, qərəzli xarakter daşımışdır. İnformasiya müharibəsində erməni tərəfi ölçüyəgəlməz dərəcədə fəallıq göstərmiş, haqqımızda böhtan xarakterli yalanlar yaymağa müvəffəq olmuşdur.

Xatırladaq ki, erməni separatçı ideoloqlarının 1989-cu il sentyabr ayının 23-də Yerevanda keçirdikləri və Sumqayıt hadisələrinə həsr etdikləri, daha dəqiq desək, bu hadisələrin əsl mahiyyətinin səbəb və nəticələrinin təhrif olunmasına yönəlmiş bir mətbuat konfransına adekvat tədbiri biz yalnız 11 il 5 aydan sonra keçirməyə nail ola bildik. Həmin konfransda Sumqayıt Dövlət Universitetinin rektoru professor Nadir Qəhrəmanov ilk dəfə bu hadisələrə düzgün siyasi və hüquqi qiymət verilməsinin təxirəsalınmaz məsələ olduğu barədə bəya-

natla çıxış etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdıışından sonra bir sıra məsələlərlə yanaşı, Sumqayıt hadisələrinə də aydınlıq gətirildi və onun başvermə səbəbləri araşdırıldı. Məhz bundan sonra ermənilərin əsl siması üzə çıxdı. Məlum oldu ki, Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən planlaşdırılmış ssenari əsasında həyata keçirilib. Ermənilər, əslində, bununla gələcəkdə həyata keçirəcəkləri digər faciələri ört-basdır etmək niyyəti güdürdülər.

Sumqayıt hadisələrinin başvermə səbəbləri araşdırılarkən ortaya belə bir sual çıxır: ermənilər öz təxribatlarını həyata keçirmək üçün niyə məhz bu yolu seçdilər? Cavab məlumdur: ölkəmiz əleyhinə güclü ideoloji mübarizə aparmaq, habelə soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycandan zorla qovulmalarının səbəblərini ört-basdır etmək. Onlar belə bir ssenarini beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında mənfi rəy formalaşdırmaq məqsədi ilə reallaşdırdılar. Xəyanətkar qonşularımız dünyaya əvvəlcədən guya azərbaycanlıların Sumqayıtda yaşayan ermənilərə qarşı zorakılıq etdiklərini, təzyiqlər göstərdiklərini planlaşdırılmış formada təqdim etməyə can atırdılar. Halbuki əslində insanları qətlə yetirənlər elə ermənilərin özləri idi.

Təəssüf ki, respublikamız həmin dövrdə güclü informasiya blokadasına alınmışdı. Dünyaya birbaşa çıxışımız olmadığından əsl həqiqətləri beynəlxalq aləmə çatdırma bilmirdik, xarici aləmdən təcrid olunmuşduq. Azərbaycanın digər bölgələrində baş verən iğtişaşlar da «Krunk» təşkilatının gizli dəstəyi ilə hazırlanmış məxfi əməliyyatların tərkib hissəsi idi. Sov.İKP MK-nın birinci katibi Mixail Qorbaçovun, akademik Aqanbəyanın, digər yüksək vəzifəli ermənilərin, habelə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının da bu işdə xüsusi rolu vardı.

O vaxtlar şəhərin icra qurumlarının, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti SSRİ rəhbərliyi tərəfindən ciddi şəkildə nəzarətə götürülmüşdü. Şəhər prokuroru İsmət Qayıbovun və

digər səlahiyyət sahiblərinin hadisələrə qarışmağa ixtiyarı yox idi. SSRİ Prokurorluğunun xüsusi istintaq qrupu, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin nümayəndələri şəhərə ezam olunmuşdular. Hadisələr baş verərkən soydaşlarımızın qeyri-qanuni həbs edilmələri, ölüm cəzasına məhkum olunmaları məhz bu amillərlə bağlı idi. Şəhərə əvvəlcədən çəkiliş və terrorçu qrupların göndərilməsi, xarici müşahidəçilərin dəvət edilməsi bu hadisələrin məqsədyönlü şəkildə düşünülmüş planın tərkib hissəsi olduğunu göstərir. Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyəti Siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlarla iş şöbəsinin müdiri Seyfəddin Rəhimov 1988-ci ilin fevral hadisələrini tarixin qara səhifəsinə düşmüş dəhşətli faciələr kimi xarakterizə edir: «Artıq neçə əsrdir ki, ermənilər azərbaycanlılara qarşı torpaq iddiaları aparır, ərazilərimizi özününküləşdirir, soydaşlarımıza qarşı genosid siyasəti həyata keçirirlər. Erməni şovinistləri bu siyasəti XX əsrdə də davam etdirdilər və soydaşlarımızı tarixi ata-baba torpaqlarından, isti ocaqlarından qovaraq ərazilərimizi zəbt etdilər. Sumqayıt hadisələri erməni şovinistlərinə özlərini dünyaya «yazıq», «zavallı» millət kimi təqdim etmək üçün lazım idi. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında respublikamıza rəhbərlik edənlərin bacarıqsızlığı da hadisələrin dünya ictimaiyyətinə təhrif olunmuş formada çatdırılmasına imkan yaratdı.

O vaxt Sumqayıtda bir qrup adam istədiyini edir, aidiyyəti təşkilatlar isə seyrçi münasibət göstərirdilər. Səriştəsiz rəhbərlərin bu cür hərəkətləri onların şəhərdə fəallığını daha da artırdı. Şəhər partiya komitəsinin birinci katibi Cahangir Müslümzadə həmin vaxt məzuniyyətdə olduğundan hadisələrə vaxtında və lazımi reaksiya verilmədi. Yalnız bir gün keçdikdən sonra Mərkəzi Komitənin səlahiyyətli nümayəndələri şəhərə gəldilər. Həmin dövrdə Nazirlər Sovetinin sədri işləyən Həsən Seyidov və bir neçə məmurdan ibarət nümayəndə heyəti Sumqayıta daxil olanda artıq iş-işdən keçmişdi. Erməni təbliğat maşını baş verənləri lentə köçürərək dünyaya çatdı-

randa yerli təşkilatlar çaşbaş qalmışdı, nələrin baş verdiyini heç müəyyənləşdirə də bilmirdilər. Hadisələr şəhərdə keçmiş SSRİ-nin hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələrinin gözü qarşısında baş verir, onlar isə heç bunun qarşısını almaq barədə belə düşünmürdülər.

Ermənilər Sumqayıtı əbəs yerə hədəf seçməmişdilər. Həmin ərəfədə minlərlə soydaşımız Ermənistandan – öz ata-baba yurdlarından qaçqın düşmüşdü. Soydaşlarımız Sumqayıta pənah gətirərkən burada xeyli məxfi erməni təxribatçısı fəaliyyət göstərirdi. Planlı şəkildə aparılan qətlər, talanlar və digər cinayət halları göstərir ki, proseslər şəhərdəki qüvvələr tərəfindən idarə edilirdi. Hadisələrin Moskvadan göndərilmiş yüksək səlahiyyətli şəxslərin gözü qarşısında törədilməsi onların hər şeydən məlumatlı olduğunu söyləməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, 1988-ci il fevral ayının 27-də Sumqayıtda iğtişaşlara əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə start verilmişdi. İtaətsizlik baş alıb gedirdi. Hüquq-mühafizə orqanları iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Bütün silahlar onlardan alınmışdı. Nəticədə bir çox ticarət, ictimai-iaşə və məişət obyektləri dağıldı, maşınlar yandırıldı. Miting iştirakçılarını sakitləşdirmək qeyri-mümkün idi. Həmin anlar sovet qoşunları Sumqayıtın ayrı-ayrı məhəllə və mikrorayonlarına dislokasiya olunmuşdu. Lakin hadisələrə müdaxilə etmirdilər. Fevral ayının 28-də və 29-da şəhərdə qanlı aksiya baş verdi. Mart ayının 1-də isə şəhərdə komendant saati elan olundu. İndi o günləri xatırlayanda hələ də aktuallığını itirməmiş suallarla üzləşirsən. Məsələn, sovet qoşunları niyə gözləmə mövqeyi tutmuşdular?

Mixail Qorbaçov 1988-ci il iyul ayının 18-də SSRİ Ali Sove-tinin iclasında «Qoşunlar Sumqayıta bir saat gecikmişdi» fikrini söyləmişdi. Bu fikir tamamilə yalan idi. SSRİ müdafiə naziri Yazov «Sumqayıtın əks-sədası» sənədli filminin çəkiliş qrupuna verdiyi müsahibəsində bu faktı təkzib etmişdi. Filmin ssenari müəlliflərindən biri, sumqayıtlı jurnalist Eyruz Məmmədov

o günləri belə xatırlayır: «Dmitri Yazov tam ciddiyyəti ilə bizə bildirdi ki, Sovet ordusu heç bir vaxt heç bir yerə gecikməyib. Baş komandanın əmri olmadan komendant saati elan etməyə, əsgərin silah işlətməyə, güllə atmağa ixtiyarı yoxdur».

Erməni ekstremistləri məhz Sumqayıt şəhərini ona görə seçmişdilər ki, orada 10 minə yaxın yeniyetmə texniki peşə məktəblərində təhsil alırdı. Azərbaycanın müxtəlif regionlarından gələn həmin gənclərin əksəri valideyn nəzarətindən uzaq idi. Şəhərdə kriminogen vəziyyət xoşagələndeyildi.

Həmin günlər 100-dən yuxarı saqqallı və qara gödəkçələr geyinmiş erməni ekstremistləri Sumqayıtda idilər. Əksəriyyəti «Dalğa» və «Sumqayıt» mehmanxanalarında qalırdı. Onlar əhali arasında müxtəlif şayiələr yayır, aranı qızışdırır, ermənilərin evlərinə soxulmağa təşviq edirdilər. Gənclər də asanlıqla təxribata uyurdular.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistan rəhbərliyi, ideoloqları Sumqayıt hadisələrindən bir kart kimi istifadə edərək azərbaycanlıları vəhşi, quldur, qaniçən bir millət kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim etmək üçün təbliğat mexanizmini işə saldılar. «Azərbaycanda ermənilər qırılır, qətlə yetirilir, başları kəsilir, yandırılır» və s. kimi cəfəng uydurmalar yayılırdı. Hadisələr zamanı Sumqayıta xaricdən ezam olunmuş Artashes Qabrielyan videokamera ilə hadisələrin bəzi məqamlarını lentə aldı, sonralar onlar montaj olunub xarici telekanallarda göstərildi.

Sumqayıtda baş verən hadisələrdə əsas təşkilatçılardan və icraçılardan biri də Eduard Qriqoryan idi. O, iki dəfə məhkum olunmuşdu və heç yerdə işləmirdi. «Krunk» cəmiyyətinin fəal üzvü idi. İstintaq qrupunun materiallarından aydın olur ki, 1988-ci il fevral ayının ortalarında onun yaşadığı mənzilə Yerevandan bir qrup emissar gəlibmiş. Qriqoryan təlimatlandırılmış, ona pul, narkotik vasitələr verilmişdi. «Paşa» ləqəbli Edik ertəsi gün ətrafına bir neçə azyaşlı yeniyetmə və gənclə-

ri topladı, yaxın günlərdə bəzi əməliyyatlarda iştirak etsələr, çoxlu pul verəcəyini bildirib onları şirnikləndirdi və 1988-ci il fevral ayının 27-29-da Sumqayıtda iğtişaslara rəhbərlik etməyə başladı.

Həqiqəti boğmağa hesablanan yalanlar, uydurmalar, şayiələr...

1988-ci il fevral ayının 28-dən 29-na keçən gecə erməni terrorçuları xaricdə yaşayan havadarlarının köməyi ilə Sumqayıtda qan tökdülər. Elə bununla bağlı mətbuat səhifələrində yayılan böhtanlar, erməni millətçilərinin çirkin niyyətli kampa-niyaları həqiqəti üstələməyə başladı. Yerevanda nəşr olunan «Sumqayıt... Genosid... Aşkarlıq» kitabı başdan-başa böhtan və iftira toplusuna çevrilmişdi. Hətta təkzibolunmaz faktlar bilərəkdən və qəsdən təhrif olunmuş, rəqəmləri şişirtməklə dünya ictimaiyyətini çaşbaş salmaq istəmişdilər. Hələ 1988-ci il 30 mart tarixli nömrəsində «İzvestiya» qəzeti belə bir sərəlovhə ilə yazı dərc etmişdi: «Sumqayıt: istintaqa şayiələr mane olur». Həqiqətən, ermənilər mərkəzi – SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunu da çaşdırmaq üçün hər cür yalan və hiylələrə əl atırdılar. Sumqayıt hadisələrində həlak olanların sayını bəzən ağlagəlməz dərəcədə artırırdılar. «Pravda» qəzeti 4 aprel 1988-ci il tarixli sayında yazırdı ki, Ermənistanın Moskvadakı nümayəndəliyinin yaydığı məlumata görə, guya Sumqayıtda 1.000 nəfərə qədər adam öldürülüb. Ermənilərin saxta mənafeyi qorunmayanda köhnə vərdişlərindən əl çəkmir, həqiqəti boğmaq üçün şərə və böhtana üstünlük verirdilər. Hətta məqsədlərinə çatmaq üçün Moskvanın üzünə ağ olurdular. Qarabağ komitəsinin iclaslarında Moskvaya, Mərkəzi Komitəyə, rus xalqına inamsızlıq ifadə edən bəyanatlar yayırdılar... Hələ o vaxtlar Qarabağ komitəsinə rəhbərlik edən isə Ermənistanın eks-prezidenti Levon Ter-Petrosyan idi. Deməli, hələ sovet

vaxtından xaricdə yaşayan erməni lobbisinin vəsaiti və köməyi ilə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistana birləşdirmək üçün çirkin və məkrli oyunlar gedirdi...

Sumqayıtda törədilmiş qanlı cinayətlər də əvvəlcədən hazırlanmış həmin ssenarilərin davamı idi. Bu dəfə baş rolu üç dəfə məhkum olunmuş Eduard Qriqoryan oynayırdı. «Paşa» ləqəbi ilə tanınan bu adam yüksək dairələrdə əyləşən erməni millətçilərinin əlində bir alətə, oyuncağa çevrilmişdi. Onun barəsində ən dəqiq proqnozu SSRİ Baş Prokurorluğunun mühüm işlər üzrə müstəntiqi, o vaxtlar istintaq qrupunun rəhbəri Qalkin verib: «Eduard Qriqoryan tüfeyli həyat sürən bir canidir. Dəfələrlə həbs olunsada, nəticə çıxarmayıb. O, Sumqayıtın azyaşlı uşaqlarını başına toplayıb beyinlərini dumanlandırmış, iğtişaşlara rəhbərlik etmişdir. Sumqayıtda baş verən hadisələrdə onun cinayət əməlləri nəticəsində 5 erməni qətlə yetirilmiş, 8 qadın zorlanmışdır»...

Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra Serqo Xanzadyan, Zori Balayan və Silva Kaputikyan Qorbaçovla görüşmüş və həmin görüşün nəticəsi olaraq Sumqayıta ordu yeridilmişdi. Elə həmin gündən başlayaraq şəhərdə komendant saati tətbiq olundu. Əlbəttə, o vaxtlar Qorbaçov siyasi çeviklik və prinsiplillik göstərsəydi, baş verən hadisələrin qarşısı alınmışdı. Amma onun təhriki və köməyi ilə hadisələr daha da şiddətləndi. İş o yerə gəlib çatdı ki, baş verən hadisələrdə 400-dən çox azərbaycanlı həbsxanalara dolduruldu. Onlar hər cür hədələrə, təqiblərə, işgəncələrə məruz qaldılar. Hələ o vaxtlar cəmi 15 yaşlı olan Azər Babayev aldığı ağır zədədən bu gün də əziyyət çəkir, çarpayı dustağıdır. O günləri xatırlayan Azər Babayev, çətinliklə də olsa, bunları deyə bildi: «1988-ci il mart ayının 1-i idi. Əmimgildən gəlirdim. Komendant saatına nəzarət edən əsgərlər yolumu kəsdilər. Məndən sənəd tələb etdilər. Onda cəmi 15 yaşım vardı. Dedim ki, hələ pasport almağa yaşım çatmır. Mənim bu cavabım onları daha da hid-

dətləndirdi. Əli dubinkalı 5 əsgər məni qəddarlıqla döyməyə başladı. Həmin vaxtdan 23 il ötür. Məni ölümcül yaraladılar, əlil etdilər...»

Sumqayıtda o hadisələr zamanı «xilaskar» Sovet ordusunun vəhşilikləri ilə üzləşən adamlar çox idi. İmperiya nöqərləri heç nədən xəbəri olmayan, günahsız Əhməd Əhmədova da eyni hiyləgərliklə ölüm hökmü çıxartdılar. Özü də Moskvada!

1988-ci il mart ayının əvvəllərində hadisələr bir qədər sən-gisə də, şayiələrin, uydurmaların miqyası, çərçivəsi genişlə-nirdi. Komendant saatından sonra 2 minə yaxın adam həbs olunmuşdu. Qəribə burasıdır ki, cəmi 2-3 gündə dünyanın ən ucqarlarından ermənilərin tərəfdarları və təbliğatçıları peyda olmuşdu. Jurnalist Eyruz Məmmədov deyir ki, hadisələrin sa-bahısı İsveçrədən Artəşes Qabrielyan adlı birisi videokamerası ilə Sumqayıtın küçələrini gəzirdi. Milliyyətçə erməni olan Ar-təşes Qabrielyan Sumqayıtda lentə aldığı hadisələrə belə ad qoymuşdu: «Bizi başkəsənlərdən xilas edin». Bu hadisələrdən sonra Azərbaycan qarşı böyük təbliğat kampaniyası başladı. «Azadlıq» radiosunun erməni redaksiyasının baş redaktoru Eduard Ohanesyan hadisələri öz xeyirlərinə şərh etmək üçün hər cür böhtana, şəərə əl atırdı. Ölənlərin sayını artırır, yalan və qərəzli məlumatları mətbuat səhifələrində yayırdılar. Sumqayıt hadisələrindən sonra erməni tarixçiləri fəallaşmış, iftira və təh-rifə üstünlük verməklə çoxlu sayda kitablar nəşr etdirmişdilər.

Biz unutmamalıyıq ki, müharibənin bu qədər uzanması da tək cə Azərbaycan–Ermənistan maraqları üzərində qurulma-yıb. Sumqayıt hadisələri də, sonrakı proseslər də iri dövlət-lərin böyük oyunlarının məqsədli davamıdır. Hələ bir vaxtlar SSRİ DTK-nın rəhbəri olmuş V.Kryuçkov yazırdı: «Ermənistana Azərbaycanın 20 faiz torpağı ona görə lazımdır ki, Dağlıq Qa-rabağ məsələsinin həllində alver kimi istifadə eləsin»... Sum-qayıt hadisələrindən üzü bəri bütün prosesləri təhlil edəndə bu sözlərin həqiqət olduğuna qeyd-şərtsiz inanmalı olursan.

Sumqayıt hadisələrini araşdıran siyasi analitiklər, bu mövzuda yazan jurnalistlər, eləcə də hadisələrin mahiyyəti ilə maraqlanan insanların çoxu hələ o vaxtlar yaxşı dərk etmişdilər ki, iğtişəşlərin ssenarisi Moskvada, Siyasi Bürodada hazırlanmışdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbin SSRİ-yə qarşı elan etdiyi «soyuq müharibə» 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərində artıq öz nəticəsini verməkdə idi. Sov.İKP MK-nın Baş katibi Mixail Qorbaçov bütün siyasi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini Avropanın SSRİ-ni iflasa uğratmaq cəhdləri ilə uyğunlaşdırırdı. Bu proseslərin hazırlanması və həyata keçirilməsində bir sıra xarici dövlətlərin kəşfiyyat qrupları xüsusi canfəşanlıq edirdilər.

Qırmızı imperiyanın parçalanması, yer üzündən silinməsi müttəfiq respublikaların xalqlarını qarşı-qarşıya qoymaq, etnik münaqişələr yaratmaq «zəruriyyətini» ortaya qoyurdu. Bu cür münaqişələrdən biri həssas bölgələrdən olan Dağlıq Qarabağda yaradıldı. Keçmiş SSRİ-də milli məsələnin ən əsas amillərdən biri olduğu yaddan çıxmamışdı. Özünün iflası prosesini yaşayan imperiyada hər hansı lokal qarşudurma genişmiqyaslı münaqişəyə çevrilə bilərdi. Həmin vaxtlarda meydana atılmış Dağlıq Qarabağ məsələsi Azərbaycanda bir sıra problemlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu və ermənilər bu faktordan məharətlə istifadə edərək öz bədnam niyyətlərini həyata keçirməyə başladılar.

1988-ci ilin fevralında Sumqayıtda iğtişəşlərin törədilməsinin bir neçə səbəbi vardı. Ermənilər Azərbaycandakı soydaşlarının zorakılığa məruz qalması görüntüsü ilə nəinki bu şəhərin sakinlərinin, bütövlükdə azərbaycanlıların şəxsində düşmən obrazı yaratmaq, bununla da öz mənfur niyyətlərini ört-basdır etmək fikrində idilər. Həmin illərdə Sumqayıtda gənclər çoxluq təşkil edirdi. Onlar müxtəlif bölgələrdən gəlir, işə düzəlir, yataqxanalarda yaşayırdılar. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin yaşadığı şəhərdə hər cür adam tapmaq mümkün idi.

Müşahidəçilər sonralar yazacaq və deyəcəkdilər ki, ermənilər sumqayıtlı gənclərə pulsuz olaraq tərkibinə müxtəlif uyuşdurucu maddələr qatılmış çoxlu miqdarda alkoqollu içkilər paylaşmışdılar. Ermənistandan qaçqın düşərək respublikamıza pənah gətirənlərin böyük hissəsi də məhz Sumqayıtda məskunlaşmışdı. Öz doğma yurd-yuvalarından zorla qovulan bu adamların təbii narazılıqlarından imkan daxilində istifadə etmək, eləcə də hadisələrin guya onlar tərəfindən törədildiyini bəyan etmək daha inandırıcı görünürdü.

Həmin dövrdə «Krunk» erməni təşkilatının üzvlərinin bir qismi Sumqayıtda yaşayırdı. Onlar Ermənistanla sıx əlaqə saxlayır, müntəzəm olaraq hadisəni necə törətmək, necə hərəkət etmək barədə təlimatlandırılırdılar. Sumqayıtda elə bir erməni ailəsi yox idi ki, onun yaşayış şəraiti digər xalqların nümayəndələrindən aşağı olsun. Tolerant ölkə olan Azərbaycanda onlar üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Hətta orta məktəblərdə erməni dili tədris olunurdu. Hadisələrdən sonra Ermənistana köçənlər orada yaşaya bilmədilər, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində məskən saldılar.

SSRİ-nin milli münaqişələr zəminində dağıdılması ssenarisinin müəllifləri antierməni iğtişalarının ünvanı kimi Sumqayıtı seçmişdilər. Çünki bu hadisələrin baş tutması Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə təkan verə biləcək tutarlı bir siyasi bəhanə kimi lazım idi.

Separatçı «Krunk» və «Qarabağ» komitələri dünyanın hər yerində yaşayan ermənilərə müraciətlə onları «Böyük Ermənistan» uğrunda mübarizəyə çağırırdılar. Həmin vaxt respublikamızın əksər regionlarında məskunlaşan ermənilər uzun illərdən bəri gizli yaratdıqları maliyyə fondlarına güvənərək əhalini Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün ümumerməni hərəkətinə qoşulmağa səsləyirdilər.

Sovet imperiyasının tarix boyu xalqımıza qarşı süngüyə çevirdiyi erməni daşnakları və onların dünyanın hər yerindəki tə-

əssübkeşləri 1988-ci il fevralın 27-29-da Sumqayıtda əsl vəhşilik aktı törətdilər. Əvvəlcə şəhərə atılan təşkilatçılar, təxribatçı qruplar insanları inandıрмаğa çalışırdılar ki, Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda ermənilər azərbaycanlıları kütləvi şəkildə döyür, öldürür, azyaşlı qızları zorlayırlar. Onlar Bakının Dəmiryol vağzalına Ermənistandan «vaqon-vaqon meyitlər gətirildiyində» israr edirdilər. Həmin ərəfədə hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətləri dondurulmuşdu. Şəhərə vaxtında ordu göndərilməsi tələbləri artıq fevralın 27-də Sumqayıtda olan SSRİ DTK-nın sədr müavini Bobkov tərəfindən heç eşidilmirdi də. General Krayevin rəhbərliyi ilə fevralın 28-dən 29-na keçən gecə Sumqayıta daxil olmuş ordu hissələri və daxili qoşunlar şəhər Partiya Komitəsinin binasını mühasirəyə alaraq gözləmə mövqeyində dayanmışdılar. Həmin anlarda şəhərdə məlum qüvvələr tərəfindən erməni millətindən olanlar döyülür, öldürülür, incidilirdilər. Nəticədə 26 erməni öldürüldü. Fevralın 29-da günortaüstü ordunun proseslərə birdən-birə müdaxiləsi nəticəsində 6 nəfər azərbaycanlı tankların tırtılları altında vəhşicəsinə qətlə yetirildi, 400-ə yaxın adam xəsarət aldı, 200 mənzil talan edildi, 50 mədəni-məişət obyektı dağıdıldı, 40-dan çox avtomobil zədələndi və bir hissəsi yandırıldı...

Martın 1-dən keçmiş SSRİ Prokurorluğunun istintaq qrupu hadisələri araşdırmaq üçün fəaliyyətə başladı. Bu qrupa keçmiş SSRİ Prokurorluğu Baş İstintaq İdarəsi rəisinin müavini Nenaşev və Baş Prokurorluq yanında xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiq Qalkin başçılıq edirdilər. Bundan savayı, keçmiş SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin və SSRİ Hərbi Prokurorluğunun xüsusi qrupları da Sumqayıtda idilər. Üç minə yaxın günahsız şəhər sakini həbs edildi. Onlardan bir qismi inzibati məsuliyyətə cəlb olundu, bir qismi isə müxtəlif yollarla azadlığa çıxıb bildi. 94 nəfər haqqında isə cinayət işi başlandı. İstintaq zamanı tutulanların zorakılıqla bir-birinə

qarşı ifadələr verməsində adıçəkilən qrupla yanaşı, Azərbaycanın müvafiq qurumlarının üzüyola əməkdaşlarının da «xidməti» olmuşdur. Məhkəmələr də, öz növbəsində, yuxarıların göstərişlərini əsas tutmuş, baxılan cinayət işlərində qanunun aliliyi prinsiplərini kobudcasına pozaraq ədalətsiz hökmlər vermişdilər. 18 oktyabr-18 noyabr 1988-ci il tarixdə Moskva-da keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Ə.Əhmədovun, İ.Cəfərovun, T.İsmayılovun cinayət işlərinə baxmış, prosesdə müttəhimlərə qarşı ittihamların əsassızlığı sübut olunsada, həmin iş bütövlükdə yenidən istintaqa qaytarılmaq əvəzinə yalnız İ.Cəfərovun və T.İsmayılovun cinayət işinin materialları yenidən təhqiqata verilmiş, Ə.Əhmədova isə heç bir tutarlı dəlil-sübut tapmadan hadisələrin təşkilatçısı damğası vurularaq güllələnməyə məhkum edilmiş və hökm oxunduqdan 17 ay sonra Moskva şəhərində icra olunmuşdu. Haqsız yerə həbs olunmuş Elçin Gəncəliyev ona verilən işgəncələrə dözməyərək həbsxanada intihar etmişdi.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunda Sumqayıt hadisələri ilə bağlı cinayət işinin araşdırılması davam etdirilir. Uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, həmin hadisələrin yenidən araşdırılması hansı zərurətdən doğmuşdur? Baş Prokurorluğun Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə İstintaq İdarəsinin xüsusilə mühüm işlər üzrə böyük müstəntiqi, baş ədliyyə müşaviri Ənvər Həmidov bu suala belə aydınlıq gətirir:

– Sumqayıt hadisələri ilə əlaqədar SSRİ Baş Prokurorluğunun 200-ə yaxın müstəntiqinin və bir o qədər də əməliyyatçının cəlb etdiyi istintaq-əməliyyat qrupu tərəfindən iğtişaşların törədilməsi səbəbləri araşdırılmış və bir çox şəxslər məsuliyyətə cəlb edilmişlər. Lakin həmin cinayət işlərinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, işin istintaqı tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılmamış, hadisələrin əsl mahiyyəti gizlədilmiş, cinayətlərin bütün iştirakçıları, əsasən də təşkilatçıları müəyyən edilməmiş, hadisələrin başvermə səbəbləri və şəraiti aydınlaşdırılmamış-

dır. Hazırda aparılan istintaqın əsas məqsədi də Sumqayıt hadisələri ilə bağlı erməni yalanlarını üzə çıxarmaq, toplanmış sübutlarla bu hadisələrin əsl mahiyyətini açmaq, mümkün qədər cinayətin bütün iştirakçılarını, əsasən də təşkilatçılarını nə qədər çətin də olsa müəyyən etməkdir. 27-29 fevral iğtişaları ilə əlaqədar istintaqı aparılaraq sonradan dayandırılmış 5 cinayət işinin icraatı Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru Zakir Qaralovun 2010-cu il 19 mart tarixli qərarı ilə təzələnərək bir icraatda birləşdirilmiş və Baş prokurorun birinci müavini, II dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri Rüstəm Usubovun rəhbərliyi ilə prokurorluq, Daxili İşlər Nazirliyi və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin müstəntiq və əməliyyatçılarından ibarət istintaq-əməliyyat qrupuna həvalə edilmişdir. İlk olaraq epizodlar üzrə 8 bənddən ibarət və hər bir epizod üzrə istintaq planları tərtib edilmişdir.

İstintaqın tam, hərtərəfli və obyektiv aparılmasının təmin edilməsi məqsədi ilə ölkənin hüquq-mühafizə orqanlarına və müvafiq qurumlarına, bir sıra kütləvi informasiya vasitələrinə və Rusiya Federasiyasının Baş Prokurorluğuna sorğular göndərilmişdir.

Ermənilərin Sumqayıt hadisələri zamanı bir nəfər də olsun azərbaycanlının öldürülməməsi ilə bağlı iddialarına baxmayaraq, cinayət işləri öyrənilərkən müəyyən olunmuşdur ki, şəhərə qoşun yeridilərkən 5 azərbaycanlının ölməsinə dair Bakı Qarnizonu Hərbi Prokurorluğunda başlanan istintaq işinə əsasız olaraq xitam verilmişdir. Həmin cinayət işi üzrə aparılan əlavə istintaq zamanı sübut olunmuşdur ki, Bakıdakı 1 nömrəli avtobus parkının sürücüsü, milliyyətçə erməni olan Valeri Markaryan içərisində hərbiçilər olan avtobusu Sumqayıtda dinc əhalinin üstünə sürmüş və nəticədə 4 azərbaycanlı həlak olmuşdur. Hazırda bu fakt üzrə istintaq-əməliyyat tədbirləri davam etdirilir. Sumqayıt hadisələrindən sonra erməni tərəfi dərhal anti-azərbaycan informasiya kampaniyasına başlamışdı.

Onlar hadisələrdən mümkün qədər çox bəhrələnmək, dünya ictimaiyyətinin nəzərində azərbaycanlıların zalım, qəddar, qaniçən obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən də onlarla birgə yaşamağın mümkün olmaması haqqında fikir formalaşdırmaq üçün vaxt və vəsait əsirgəmərdilər. Ermənilər indi də bu hadisələrlə azərbaycanlılar tərəfindən onlara qarşı soyqırımı törədildiyi fikrini formalaşdırmağa çalışır, hadisələrə siyasi qiymət verilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Kremlin göstərişi ilə hərəkət edən o vaxtkı rəsmi Bakı da Sumqayıt hadisələrinin guya bir qrup xuliqan tərəfindən törədilməsi versiyasını qəbul etmiş və hadisələrin səbəblərini araşdırmaq, onlara siyasi qiymət vermək əvəzinə günahkarları öz içərimizdə – Sumqayıtda, şəhərin o vaxtkı rəhbərliyi arasında axtarmağı, tez-tələsik onları cəzalandırmağı, vəzifələrindən azad, partiya sıralarından xaric etməyi və bununla da öz funksiyalarının bitdiyini göstərməyi üstün tutmuşdu.

Araşdırmalar isə göstərir ki, Sumqayıt hadisələrinin ən azı üç tərəfi olmuşdur: birincisi, «yenidənqurma», «yeni siyasi düşüncə» şüarları ilə pərdələnən Mixail Qorbaçovun rəhbərliyi ilə dünya sosializm sistemini və eləcə də SSRİ-ni dağıtmaq siyasətini həyata keçirən qüvvələr, ikincisi, yaranmış fürsətdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycandan qoparmaq və Ermənistanla birləşdirmək istəyən erməni və ermənipərəst millətçi və separatçı qüvvələr, üçüncü tərəf isə hadisələri icra edən xüsusi hazırlıq keçmiş təxribat qrupu tərəfindən təhrik olunmuş yeniyetmələr, müxtəlif cinayətkar ünsürlər və yetkinləşməmiş gənclər.

SSRİ-nin milli münaqişələr zəminində dağıdılması ssenarisinin müəllifləri və bu ssenarini həyata keçirməyə çalışan qüvvələr, o sıradan erməni millətçi və separatçılarının havadarları Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə təkan verə biləcək tutarlı bir siyasi bəhanə əldə etmək üçün Azərbaycan ərazisində antierməni iğtişaşlar törətmək qərarına gəl-

miş və bu məqsədlə əlverişli yer kimi Sumqayıt şəhərini seçmişdilər. SSRİ-ni dağıtmaq üçün Dağlıq Qarabağ problemi nə qədər sərfəli idisə, Sumqayıt bəhanəsi də erməni hərəkətinə təkan vermək üçün bir o qədər yararlı idi.

Ənvər Həmidov bildirir ki, Sumqayıt şəhərinin keçmiş güc strukturları əməkdaşlarının bir neçəsi faktiki olaraq 28 fevral hadisələrinin istintaq və əməliyyat yolu ilə təhqiqindən kənarlaşdırılsalar da, müəyyən etmişlər ki, şəhərdə özlərini «Qafandan qovulmuş azərbaycanlılar» kimi təqdim edən 20-25 nəfərlik təxribat qrupu fəaliyyət göstərmişdir. Bu barədə onlara hətta bəzi zərərçəkmiş ermənilər də məlumat vermişlər. Həmin məlumatlar SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq-əməliyyat qrupuna çatdırılsa da, naməlum səbəblərdən yoxlanılması təşkil edilməmiş və nəticəsiz qalmışdır. O vaxtlar SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupunda tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş Nofəl Əhmədov bildirir ki, həmin təxribat qrupunun ifşa edilməsi üçün cüzi də olsa tədbirlər görülməmişdir.

DTK-nın Sumqayıt şəhər şöbəsi tərəfindən hadisələrin əsas təşkilatçılarından və icraçılarından biri olan «Paşa» ləqəbli Eduard Robertoviç Qriqoryan barəsində məlumat SSRİ DTK-nın Sumqayıt hadisələri üzrə əməliyyat sahəsinə rəhbərlik edən Yevgeni Popova çatdırılsa da, o buna şübhə ilə yanaşmış, milliyyətçə erməni olan şəxsin öz soydaşlarına qarşı cinayət törətdiyinə inanmadığını demişdir. Martın əvvəllərində DTK-nın Sumqayıt şöbəsinin rəisi Vladimir Lebedev onu çağıraraq Eduard Qriqoryan barədə məlumatın doğru çıxdığını və artıq həbs olunduğunu bildirmişdir. Eduard Qriqoryanın hadisələrdə iştirakı və onun əlaqələrinin müəyyən edilməsi üçün qeydiyyat-əməliyyat işi açılmış, əməliyyatın gedişində «Paşa»nın əslən qarabağlı, milliyyətçə erməni olan Osipov və ya Osipyanyan soyadlı bir «həmkarı» ilə söhbətlər aparılmışdır. Sonradan Osipovun (Osipyanyanın) Özbəkistan SSR ərazisində yerləşən islah-əmək müəssisəsində cəza çəkməsi barədə mə-

lumat aldıqdan sonra bu ölkənin müvafiq orqanlarına sorğu göndərmək qərarına gəlinmişdir. Lakin SSRİ DTK-dan gəlmiş nümayəndələr həmin sorğunu müxtəlif bəhanələrlə imzalamıqdan və göndərməkdən imtina etmişlər.

Sumqayıt hadisələrinin törədilməsində sovet rəhbərliyinin hansı dərəcədə maraqlı olduğu göz qabağındadır. Bu şəhərdə güc strukturlarının kifayət qədər hərbi və silahlı qüvvələri olduğu halda hadisələrin qarşısının alınması üçün lazımi tədbirlər görülməmiş, bununla bağlı hətta SSRİ DTK-nın sabiq sədr müavini Filip Denisoviç Bobkov Sumqayıtda olarkən ona müraciət etdikdə bildirmişdir ki, hadisələrin qarşısını almaq barədə əmr verməyə yalnız SSRİ rəhbərliyinin səlahiyyəti var. SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupu isə yalnız iğtişaşların icraçıları ilə maraqlanmış, cinayətin təşkilatçılarının müəyyən edilməsi istiqamətində obyektiv iş aparmamış, çox vaxt təşkilatçılar qismində azərbaycanlıları məsuliyyətə cəlb etməyə çalışmış, beləliklə, əməliyyat tapşırıqlarının nəticələri, demək olar ki, kölgədə qalmışdır.

Ayrı-ayrı müşahidəçilərin, istintaq orqanlarının fikir və mülahizələri, gəldikləri qənaət öz yerində, o vaxt bu şəhərdə baş verənlərin mətbuat səhifələrində necə işıqlandırılmasına diqqət yetirilməsi də yerinə düşərdi.

Respublikanın əməkdar jurnalisti, «Exo Sumqaita» qəzetinin baş redaktoru Eyruz Məmmədov 1988-ci il fevral ayının 28-29-da Sumqayıtda baş verən hadisələrin tədqiqi ilə məşğuldur. Bu illər ərzində onun beş kitabı nəşr olunmuş, dörd sənədli filmi çəkilmişdir. Əsərləri rus, ingilis, alman dillərinə tərcümə olunmuşdur. Onun tədqiqatlarının oxucular üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq bəzi seçmələri təqdim etmək istərdik:

«Faynənşl tayms». İngiltərə. 30 mart 1988

«Sumqayıtda qanlı faciə baş verəndən sonra Ermənistanın Yerevan şəhərində minlərlə erməni küçələrə axışdı. Ermənilər Qorbaçova böyük ümidlər bəsləyirdilər».

«Ekonomiks». İngiltərə. 6 iyul 1988

«Ermənilər Kremlə ikinci adam sayılan Y.Liqaçovun mayın 21-də Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması haqqında çıxışından narazı qaldıqlarını bildirmişlər. ...Sumqayıtda, rəsmi məlumata görə, 32 nəfər adam öldürülmüşdür... Sumqayıt hadisələrində iştirak edənlərin üzərində məhkəmə prosesi başlanmışdır. 20 yaşlı Tale İsmayılov adam öldürdüyünə görə 15 il iş almışdır. Ermənilər belə ittihamdan narazıdırlar».

«İnterneyşl Herald Tribun». Sentyabr 1988

«Bir çox azərbaycanlıların fikrincə, fevralın 27, 28, 29-da olan hadisələr Azərbaycanı dünya ictimaiyyətinin gözündən salmaq üçün erməni ekstremistləri tərəfindən törədilmişdir».

«Vaşinqton post». Oktyabr, 1989

«Ağacların kölgəsində onlarla adam bilyard oynayırdı. «Sumqayıtda nə baş vermişdisə, – Rəfael Abbasov dedi: – Bu, ermənilər tərəfindən təşkil olunmuş bir aksiyaya idi». Gənclər deyirdilər ki, hadisələrdən əvvəl ermənilər pullarını əmanət kassalarından çıxarmağa başladılar, çoxları şəhəri tərk etdi.

İştirak edənlərin hamısı qeyd elədi ki, bu, ermənilər tərəfindən hazırlanmış aksiyaya idi».

«Liberasyon». 25 noyabr 1989

«Hələ 1987-ci ilin yayında ermənilər Dağlıq Qarabağın alınması haqqında məsələ qaldıranda belə başa düşmək olardı ki, Qorbaçov və onun ətrafında olanlar bu tələbi müdafiə edirlər. Bu hərəkət gündən-günə genişlənirdi. Moskva isə susurdu. 1988-ci il fevralın 26-da Qorbaçov müraciətlə çıxış edəndə onun nitqi təxminən belə oldu: «Mən hər şeyi başa düşdüm. Ancaq bir az gözləyin».

Bakının və Sumqayıtın ayrı-ayrı sənaye müəssisələrində çalışan ermənilər Sumqayıtda baş verən hadisələrlə bağlı «Komunist», «Bakinskiy raboçiy», «Vişka», «Sosialist Sumqayıtı», «Kommunist Sumqaita», «Pravda», «İzvestiya» qəzetlərində çıxış edir, millətçi ermənilərin irəli sürdükləri torpaq iddialarını əsassız hesab edirdilər.

Ermənistanın rəhbərləri, hərbciləri, qatı millətçiləri Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın 20 faiz torpaqlarının işğalında, görəsən, tək cə öz imkanlarındanmı istifadə etmişdilər? Xeyr! Əgər kənardan kömək olmasa idi, ermənilər cürət edib Azərbaycan torpaqlarını zəbt edə bilməzdilər. Buna onların cürəti çatmazdı! Sovet hərbciləri bu işdə onlara dəstək idilər. Ermənilərə külli miqdarda silah və canlı qüvvə verilirdi. Sonralar Rusiyanın Ermənistana təmənnəsiz bir milyard Amerika dolları həcmində silah verməsi bütün dünya ictimaiyyətinə bəllidir.

1990-cı il yanvar ayının 24-də Parisdə nəşr olunan «Jurnal dyu dimanş» qəzeti yazırdı: «Axır günlər Livandan Yerevana minomyot və avtomatlar daşıyan təyyarələr gəlməkdə davam edir. Onların boşaldılması erməni gömrük işçilərinin nəzarəti altında gecələr həyata keçirilirdi. Artıq neçə gündür ki, aeroportun gömrüyündə bir nəfər də olsun rus xidmət etmir. Bu silahların daşınması, ola bilsin ki, sentyabrdan başlanıb. Dağlıq Qarabağda vətəndaş müharibəsi qızıışan andan Yerevanda və kəndlərdə, Azərbaycanla sərhəd ərazidə daha çox silahlı adamlara, həmçinin hər şeyə hazır olan qızıışmış gənclərə rast gəlinir. Bu dəstələrin başında çox vaxt Beyrutdan və Dəməşqdən gəlmiş erməniləri görmək olar. Onların bəziləri Livan terrorçularına və silahlanmış xristian qruplarına yaxındırlar. Küçə döyüşləri taktikasını yaxşı bilən yüzlərlə Livan ermənisi bura vizasız gəlib. Onların bir hissəsi Yerevanda yerləşir, əksəriyyəti isə sərhəd rayonları olan Gorus və Xanlar ətrafına yola

düşüb. Qonşu respublikalarda olduğu kimi, «Qarabağ Komitəsi» bu təşkilatları Azərbaycana qarşı öz əlində saxlayır».

Belə misalları çox sadalamaq olar. Möhkəm silahlanmış ermənilər ideoloji silahdan da məharətlə istifadə etməyə çalışdılar. Erməni və ermənipərəst qüvvələr dünyanın ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində, guya, «Böyük Ermənistan»ın mövcud olduğunu iddia edir, Osmanlı imperiyası tərəfindən dağıldığını ön plana çəkirdilər. Fransız sovetşünası Lemerse-Kelkeje «Azərbaycana xaricdən təsir» məqaləsində Azərbaycan tarixini təhrif edir, qonşu dövlətlərə (ermənilər nəzərdə tutulur – *red.*) qarşı xəyanətkar olduğunu sübut etməyə çalışırdı.

Erməni ideoloqları öz havadarlarının pulu hesabına xaricdə kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan haqqında mənfi imic yaratmaqla məşğul idilər. Bir misal çəkmək istəyirəm. 1989-cu il iyun ayının 29-da «Yurmala» qəzetinin 26-cı sayının birincə səhifəsində belə bir başlıq verilmişdi: «Qəzetin bu nömrəsi Ermənistana və erməni xalqına həsr olunur».

Qəzetlə tanış olanlar bilirlər ki, Azərbaycanın, onun dinc əhalisinin ünvanına nə qədər böhtanlar yağdırılmışdır. Dağlıq Qarabağın tarixən ermənilərin olmasını sübut etməyə çalışır, Sumqayıtda ermənilərə qarşı «genosid» aparıldığını söyləyirdilər. Silva Kaputikyan məqaləsində yazırdı: «Biz uçuruma yuvarlanmışıq. Çıxış yolu yoxdur. Bir tərəfdə Türkiyə, digər tərəfdə Azərbaycan. Havamız çatmır. Məhv oluruq. Sumqayıtda qırğın olmuşdur. Bizi yaşamağa qoymurlar».

Yazıçı Sero Xanzadyan yazırdı: «1930-cu ildə Qarabağda 850 min erməni yaşayırdı. 1926-cı ildə Naxçıvanda ermənilər əhalinin 40 faizini təşkil edirdi. 1988-ci ilin axırlarında orada, demək olar ki, erməni qalmayıb. Sumqayıtda ermənilərin qətli Azərbaycan rəhbərləri ilə razılaşdırılaraq həyata keçirilmişdir. Burada 450-yə qədər erməni vəhşicəsinə öldürülüb».

Həmin dövrdə «Yurmala» qəzetinə «Azərbaycan gəncləri» və «Kommunistı Sumqaita» (indi «Exo Sumqaita» qəzeti) cavab verdi. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin orqanları «Kommunist» və «Bakinskiy raboçiy» qəzetləri isə nədənsə susdular.

Qərb ölkələri, transmilli korporasiyalar, xarici mətbuat Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərdən, Sumqayıtda baş verən qanlı aksiyadan, Dağlıq Qarabağ problemindən SSRİ-nin dağıdılmasında və Kommunist Partiyasının ləğvində bir alət kimi istifadə etdilər. Erməni millətçiləri isə bu hadisələrdən tarixi şans kimi istifadə etməyə çalışdılar.

Həmin illər ermənilər informasiya müharibəsində üstünlük təşkil edirdilər. Fransada, Kaliforniyada, Hollandiyada kütləvi informasiya vasitələrində ermənilər və ermənipərəst siyasətçilər, politoloqlar Azərbaycanın ünvanına hədyanlar yağdırırdılar.

«Sandi Tayms» qəzeti yazırdı: «Azərbaycanlılar ermənilərdən aciz və gücsüz deyillər. İnformasiya müharibəsində isə azərbaycanlılar ermənilərdən aciz və gücsüzdürlər».

Bu, həqiqətən, belə idi. İllər sonra Azərbaycan iqtisadi cəhətdən inkişaf etdikcə paralel olaraq ideologiyamızda da ciddi dönüşlər yarandı. Alimlərimiz, tarixçilərimiz, politoloqlarımız ermənilərin xəyanətkar düşmən olduğunu, ədalətsiz müharibə apararaq 20 faiz torpaqlarımızı işğal etməsini bütün dünyaya çatdırmağa səy göstərdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev İstanbulda keçirilən sammitdəki çıxışında demişdir ki, biz informasiya müharibəsində həmişə ermənilərdən geri qalmışıq. İndi hücum keçməyin vaxtı gəlib çatmışdır.

Son illər ideoloji cəbhədə atılan addımlar onu göstərir ki, artıq dünya ictimaiyyəti erməniləri işğalçı kimi tanıyır, azərbaycanlıların isə sülhpərvər bir millət olduğunu dəstəkləyir.

Sumqayıt hadisələri və Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı çəkilən sənədli filmlər və kitablar rus, ingilis, fransız, alman, çin, ərəb, ispan dillərinə tərcümə olunub dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın əməyini də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Erməni millətçiləri Azərbaycanın güclü təbliğat maşını qarşısında artıq tab gətirə bilmirlər. Son vaxtlar onlar Sumqayıt və Dağlıq Qarabağla bağlı siyasətlərində dönüş yaratmağa çalışırlar. Onlar Azərbaycanın tarixini, adət-ənənəsini, mədəni irsini təhrif etməyə başlayıblar. Bu sahədə Melik Arsen-Barsam, Vitaliy Danilov, Samvel Şaxmuradyan, Aleksandr Vasilevski, Anatoliy Mostovoy və başqaları internet səhifələrində gen-bol çıxış etməklə məşğuldurlar. Onların çıxışlarına qiymət vermək istəmirəm. Lakin Marksın bir kəlamını xatırlatmaq yerinə düşərdi: «Həqiqət o vaxt həqiqət olur ki, o, həqiqət olsun». Ermənilərin tarixində və söylədiklərində isə həqiqət yoxdur!

Sumqayıtda qanlı terror fevralın 27-də baş tutsa da, bu ssenari çoxdan hazırlanmışdı. Əslində, bütün bunlar nə Sumqayıtla, nə də sumqayıtlılarla bağlı idi. Bu şəhər yalnız əlverişli məkan, sərfəli mövqe kimi seçilmişdi. Araşdırmaçılar belə qənaətə gəliblər ki, hadisələrin törədilməsində üç tərəf olub: birincisi, bəlkə də ən fəal tərəf SSRİ-ni dağıtmaq siyasətinə rəhbərlik edən qüvvələr olub. İkincisi, məqamdan, qarışıqlıqdan istifadə edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək istəyən separatçılar fürsətdən gen-bol faydalanmaq istəyiblər. Üçüncü qüvvə isə təxribat qrupu tərəfindən öyrədilən, cinayətə təhrik olunan nəzarətsiz gənclər idi.

Amma hadisələrin ssenarisi çox məxfi şəkildə hazırlanmışından iğtişələr başlandıqdan sonra da həqiqət dünyadan gizlədildi, cinayətkarlar istintaqdan. Hadisələrin xronikası, ar-

dıcılığы sübut edir ki, erməni millətçi və separatçı qüvvələri bu qanlı terrorun məxfi planını, parol və işarələrini çoxdan hazırlayıblar. Bir-birinin ardınca təşkil olunan aksiyalar, siyasi gedişlər də bunu sübut edir. Eyni vaxtda Stepanakertdə və Yerevanda Qarabağ uğrunda mitinqlər təşkil olunur, yığıncaqlar keçirilirdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar mütəşəkkilliklə ata-baba yurdlarından zorla qovulurdular. İlk qaçqınlar Bakıya, Sumqayıta gəlirdi. Əlbəttə, bu gəlişin ardınca cavab aksiyaları təşkil olunurdu. Nümayişçilər, yürüşçülər arasında Azərbaycan dilində sərbəst danışan saqqallı erməni emissarları görünürdü. Rəsmi Bakı çaşqın günlərini yaşayırdı. Vəziyyətdən istifadə edən erməni separatçıları məqsədlərinə çatmaq üçün hər cür hiyləyə əl atır, dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Elə bir məqam yaranmışdı ki, Moskva hadisələri sükutla izləyir, əslində isə daha riyakar və dəhşətli planların konturları cızılırdı. 1988-ci il fevralın 27-29-da Sumqayıtda törədilən qanlı cinayət də bu planın tərkib hissəsi idi. Statistik məlumatlara görə, hələ 1988-ci ilin əvvəllərində Sumqayıtda müxtəlif millətlərdən olan 258 min 200 nəfər yaşayırdı. Onların 14.208 nəfəri milliyyətçə erməni idi. Doğrudur, həmin illərdə Gəncədə, Şəkiddə, Bakıda da ermənilərin sayı az deyildi. Amma iğtişaş üçün məhz Sumqayıtın seçilməsinin səbəbləri vardı. Sumqayıt Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru Ramazan Məmmədov hadisələrin Sumqayıtda törədilməsini belə əsaslandırır:

– Sumqayıtın yerləşdiyi ərazi paytaxta – Bakıya daha yaxındır. Bakıdan dərhal dünya ictimaiyyətinə hadisə barədə məlumat yaymaq, anti-azərbaycan şəbəkə ilə çevik əlaqə yaratmaq imkanları geniş idi. 80-dən çox millətin yaşadığı Sumqayıt təkcə kimyaçılar, metallurqlar şəhəri kimi yox, həm də xalqların dostluq şəhəri kimi tanınırdı. Maraqlı olan qüvvələr bu hadisələri törətməklə dünya ictimaiyyətinə bəyan etmək is-

təyirdilər ki, azərbaycanlılar millətçi, vəhşi və barbar bir xalqdır. Bu səbəbdən də onlarla birgə yaşamaq mümkün deyil. Sumqayıtda törədilən qanlı aksiyaların şəhərin Dostluq, Sülh küçələrində baş tutması da məqsədli idi.

Sumqayıtda hadisələrin başladığı gündən dərhal anti-azərbaycan informasiya şəbəkəsi işə düşdü. Müxtəlif ölkələrdə videolentlər nümayiş etdirildi, mətbuatda şər və böhtan dolu yazılar dərc olundu. Qəribədir ki, cəmi 3-4 gün sonra Xankəndidə əvvəlcədən hazırlanmış «Sumqayıt hadisələri zamanı həlak olmuş ermənilərə xatirə abidəsi» ucaldıldı, «Sumqayıt... Soyqırımı... Aşkarlıq» adlanan kitabça 50 min tirajla Yerevanda rus dilində çap olunub dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. Əlbəttə, belə silsilə tədbirlər bir daha sübut etdi ki, ermənilər bu qanlı aksiyanın törədilməsini və geniş yayılmasını planlı şəkildə təşkil etmişlər. «Böyük Ermənistan» xülyasına xidmət edən antitürk, anti-azərbaycan təbliğat separatçıların başlıca məqsədinə, məramına çevrilmişdi. Sumqayıt hadisələri barədə sovet və xarici ölkə mətbuatında birtərəfli, qərəzli yazılar dərc olunurdu. Moskva isə susurdu. Hələ 1988-ci il fevralın 26-da İttifaq rəhbəri M.Qorbaçov ermənilərin ona müraciətinə çox təmkinlə cavab vermişdi: «Mən hər şeyi başa düşdüm, ancaq bir az gözləyin». Cəmi iki gün sonra Sumqayıt hadisələri baş verdi. Sumqayıtlı jurnalist Eyruz Məmmədov o günləri xatırlayanda bunları dedi: «SSRİ-nin sabiq müdafiə naziri D.Yazovla müsahibəmdə onun bir etirafı var: «Biz qoşunları Sumqayıta yeritmək üçün ali baş komandandan əmr gözləyirdik. Ali baş komandan isə M.Qorbaçov idi...» Sumqayıtda qan töküləndən sonra şəhərdə dərhal komendant saati elan olundu. Beləliklə, bütün səlahiyyət hərbiçilərin əlinə keçdi. Ona görə ki, Moskva belə istəyirdi...

1988-ci il fevral hadisələrindən sonra M.Qorbaçov yüksək dairələrdə Sumqayıt faciəsinə siyasi qiymət verilməsinə tərəf-

dar çıxmadı. Çünki o vaxtlar Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verilsəydi, həmin əməliyyatın yüksək dairələrdən idarə olunması faktı ortaya çıxıb bilərdi. SSRİ-nin milli münaqişələr zəminində dağıdılması ssenarisinin əsl müəllifləri ittiham olunardı, Sumqayıtda törədilmiş iğtişaşların Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlılığı üzə çıxardı. Bir də ermənilərin dünyaya bəlli olan iç üzləri açıları. Hələ bir vaxtlar ermənilərin vəhşiliyindən dəhşətə gələn fransız jurnalisti Jan İv yazırdı: «Mən müharibədə çox şeylər olduğunu, alman əsgərlərinin qəddarlığını eşitmişəm. Amma ermənilər onları ötüb-keçiblər. Onlar 5-6 yaşlı uşaqları, dinc əhalini vəhşicəsinə öldürürlər». Əslində, dünya ictimaiyyəti erməniləri belə tanıyır: zalım, qəddar, qaniçən, bir sözlə, ümumbəşəri bəla kimi...

Sumqayıt hadisələrindən 23 il keçir. Doğrudur, hadisələrin mahiyyətini açmaq, baş verənlərə hüquqi qiymət vermək üçün SSRİ Baş Prokurorluğu istintaq qrupu yaratdı. İlk baxışda göz-ləmək olardı ki, əsl həqiqət üzə çıxacaq. Amma belə olmadı, şəhərdə kütləvi həbslər başladı. Günahsız adamlar istintaqa cəlb olundu. Əsl cinayətkarlar isə hələ də məsuliyyətə cəlb olunmayıblar...

Mixail Qorbaçov Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi seçiləndən sonra onun ətrafına ermənipərəst qüvvələr toplandı. Siyasi məsələlər üzrə Şahnazarov, iqtisadi məsələlər üzrə Aqanbekyan, planlaşdırma məsələləri üzrə Sitaryan onun ən yaxın köməkçiləri oldular. Ölkədə gədən ictimai-siyasi proseslərdən öz məqsədləri üçün istifadə etmək, erməni xalqının arzuladığı torpaq iddiasını qaldırmaq və reallaşdırmaq üçün onlar Qorbaçova məsləhətlər verir, onu bu çirkin və məkrli işə cəlb edirdilər. Lakin Qorbaçov hakimiyyətinin ilk illərində Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayıraraq Ermənistanın tərkibinə vermək çətin idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini, Siyasi Büronun üzvü Heydər Əliyev

belə ədalətsiz bir məsələnin ali hakimiyyət dairələrində müzakirə olunmasına imkan verə bilməzdi.

Qorbaçovun yaratdığı qeyri-sağlam mühitdə çalışmanın mümkünsüzlüyünü görən Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabr ayında Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumunda tutduğu bütün vəzifələrdən istefa verməyə məcbur oldu. Ölkəmizlə bağlı ağır proseslər də bundan sonra başlandı. 1987-ci ilin noyabrında akademik Aqanbekyan Parisdə erməni icması qarşısında çıxış edərək Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasından alınıb Ermənistanına verilməsini məqsədəuyğun hesab etdiyi barədə bəyanat verdi. Bu bəyanat xaricdə yaşayan erməni lobbisi tərəfindən alqışlandı və bu işdə Qorbaçova hər cür dəstək olacaqlarına söz verildi. Həmin ilin dekabrında Mixail Qorbaçov xanımı Raisa Maksimovna ilə ABŞ-ın Kaliforniya ştatına səfər etdi və burada erməni icması ilə görüşdü. Görüşdə Dağlıq Qarabağ məsələsi gündəmə çıxarıldı və Qorbaçovdan onun tezliklə ermənilərin xeyrinə həll olunacağı haqda razılıq alındı. Mixail Qorbaçov Moskvaya qayıtdıqdan sonra Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın ayrı-ayrı rayonlarında kütləvi mitinqlər keçirilməyə başlandı.

1988-ci il fevralın 17-də Sov.İKP MK-da erməni icmasının bir qrup nümayəndəsi qəbul olundu. Fevralın 18-də Xankəndiyə qayıdan həmin nümayəndələr mərkəzi meydanda mitinq keçirdilər. Moskvadan səfərdən qayıdan Akopyan və Qabrielyan kütlə qarşısında çıxış edərək Moskvanın onları dəstəklədiklərini bildirdilər və Dağlıq Qarabağ probleminin Ermənistanın xeyrinə həll olunacağı haqqında məlumat verdilər. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yerli əhali ermənilərin bu antikonstitusion aksiyasına cavab olaraq etiraz aksiyası keçirməyə başladı. Fevralın 19-da Bakıda Mərkəzi Komitənin binası qarşısında mitinq keçirildi. Mitinq iştirakçıları ermənilərin torpaq iddiasını əsassız saydılar, bu işdə Sovet hökumətinin lo-

yal mövqeyini tənqid etdilər. Mərkəzə, Qorbaçova teleqramlar vuruldu, məktublar göndərildi. Lakin Kreml tərəfindən qəti tədbir görülmədi. Dağlıq Qarabağda «Krunk» adlı cəmiyyət yaradıldı. Ona özünün millətçiliyi ilə seçilən tikinti materiaları kombinatının müdiri, regionda korrupsioner kimi tanınan Manuçarov rəhbərlik etməyə başladı. «Krunk»un tələbi ilə Dağlıq Qarabağın bütün rayonlarında və vilayətin özündə xalq deputatları sovetlərinin sessiyaları çağırıldı. Gündəliyə isə bir məsələ çıxarıldı – Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının tərkibindən çıxarılsın və Ermənistanın tərkibinə verilsin. Bu antikonstitusion qərar da Moskva tərəfindən sükutla qarşılandı. Ermənistan rəhbərləri, korrupsiyaya qurşanmış qüvvələr, hakimiyyətə can atanlar və kəşfiyyat institutları hadisələri daha da qızışdırmaq, onu kulminasiya nöqtəsinə çatdırmaq üçün planlar cızır, iki milləti üz-üzə qoymağa çalışırdılar.

Sumqayıtda baş verə biləcək hadisələr ermənilərə artıq məlum idi. Burada yaşayan 1.000-dək erməni 1988-ci il yanvar ayının 1-dən fevralın 25-dək əmanət kassalarında saxladıqları 8 milyon 343 min 691 rubl pulu təcili çıxararaq Yerevana, Xankəndiyə və Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərinə köçüb getdilər.

Sumqayıtın sənaye müəssisələrində, təhsil, mədəniyyət və səhiyyə sistemlərində çalışan ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsi barədə gizli imzalar toplamağa başladılar. Onlar «Krunk» cəmiyyətinə yardım adı altında adambaşına 50 rubl vəsait keçirirdilər. Gizli iqtisadiyyata rəhbərlik edən «sexovşik»lər onlara mənsub olan istehsal sahələrini söküb Yerevana apardılar.

Həmin günlər Əsgəranda ermənilər tərəfindən iki azərbaycanlı gənc – Əli və Bəxtiyar qətlə yetirildi. Dağlıq Qarabağla bağlı problemdə kimin əvvəlcə güllə atdığı mübahisəli olduğundan həmin hadisələrdə iştirak edən SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini Filip Bobkov sonradan

«КГБ и власть» kitabında yazırdı: «Yenə də mübahisə etmək olar: kim birinci başladı? Azərbaycan tərəfi, yoxsa erməni tərəfi? Fakt faktlığında qalır. İlk qurban azərbaycanlılar oldu. 1988-ci il fevral ayının 22-də Əsgəranda iki nəfər azərbaycanlı gənc qətlə yetirildi».

1988-ci ilin fevralında ermənilər Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsini qoparıb Ermənistana birləşdirmək üçün açıq fəaliyyətə başladılar. Ayın 25-də Ermənistan milli televiziyası ilə çıxış edən katolikos Vazgen Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin vacibliyini bildirdi. Həmin dövrdə ideoloji cəhətdən tərksilah edilmiş Azərbaycan faktiki olaraq siyasi-psixoloji böhran keçirir və gözlənilməz vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmirdi. Bu amil də fevralın 27-29-da daşnakların Sumqayıtda özlərinin məkrli niyyətlərini həyata keçirmələrinə şərait yaratmışdı.

Fevralın 27-də Sumqayıt şəhər prokuroru İsmət Qayıbov baş vermiş iğtişaşlarla bağlı cinayət işi başlatsa da, artıq dörd gün sonra Moskvadan göndərilmiş SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq qrupu bu işi öz icraatına götürmüş, Sumqayıtın və ümumiyyətlə Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarını isə istintaq-əməliyyat tədbirlərindən kənarlaşdırmışdı. Belə bir şəraitdə ermənilərin əvvəlcədən, qeyd-şərtsiz zərər çəkmiş tərəf kimi tanınması asanlaşmış, tutulan ermənilərin hamısı «səhvən yaxalanmışlar» kimi azadlığa buraxılmışdı. Hərbçilər tərəfindən tutulmuş Eduard Qriqoryanın ifşa edilməsi isə istintaqın yox, zərərçəkmiş Mejlumyan bacılarının onu özlərinə qarşı zorakılıq edənlərdən biri kimi tanımaları nəticəsində mümkün olmuşdur. Moskvadan gələn müstəntiqlər Sumqayıtda özlərini həyasızcasına aparır, dindirmələr zamanı azərbaycanlılarla amansız rəftar edirdilər. SSRİ DTK-nın baş müstəntiqi polkovnik Zubtsev Sumqayıt milisinin əməkdaşlarını sorğusuala tutarkən bu söhbətin məntiqində elə başa düşülmüşdü

ki, sovet rəhbərliyini bu qanlı təxribatı təşkil edənlər yox, yerli partiya və sovet orqanlarının, təsərrüfat və istehsalat sahələri rəhbərlərinin şəxsi həyatları, intim münasibətləri barədə kompromat xarakterli məlumatlar daha çox maraqlandırır. Bütün bunlar isə, çox güman ki, bu şəxslər barəsində hansısa tədbirlər görmək, azərbaycanlı rəhbər işçiləri ləkələmək və həbs etmək üçün lazım olmuşdu. Bu isə, öz növbəsində, azərbaycanlıların əleyhinə daha bir çığır-bağır kampaniyası qaldırmağa imkan verə bilərdi. Sumqayıt hadisələrini törətməklə ermənilər güclü informasiya blokadasına alınmış Azərbaycanı bir küncə sıxmaq, özlərini isə bütün dünyaya «yazıq», «məzlum» bir millət kimi təqdim etmək, bu səbəbdən ermənilərin azərbaycanlılarla bir yerdə yaşamalarının mümkünsüzlüyü barədə fikir formalaşdırmaq niyyətində olublar. Dünya ictimaiyyətinə belə bir informasiya sızdırmışdılar ki, guya, Ermənistandan azərbaycanlılar özləri qəsdən qaçıb Azərbaycana gedir və ermənilərin onları incitmələri barədə yalan məlumatlar yayırlar. Bu məlumatların nəticəsi olaraq azərbaycanlılar öz rəhbərlərinin tapşırığı ilə ermənilərə qarşı «soyqırımı» törədiblər. Göründüyü kimi, eyni ssenaridir, lakin məsələ burasındadır ki, yerli partiya və sovet təşkilatlarının, habelə hüquq-mühafizə və dövlət təhlükəsizlik orqanlarının Moskvaya sözsüz tabeliyi şəraitində onların, guya, azərbaycanlı əhalini ermənilərə qarşı hansısa planlı hərəkətə sövq etməsi mümkün deyildi. Faktlar bunu deməyə əsas verir ki, hadisələr ərəfəsində yerli hakimiyyət strukturları yuxarı hakimiyyət orqanlarına şərait barədə məlumat versələr də, Moskvadan gəlmiş yüksək vəzifəli, qoşun hissələri və digər xidmətlərin səlahiyyətli nümayəndələri Sumqayıtda olsalar da, onların gözü qarşısında iğtişaşlar və talanlar baş vermişdir. Bu isə onu göstərir ki, hadisələr Moskvadan idarə olunur və izlənilirdi. İğtişaşların başında duran Eduard Qriqoryan isə təsadüfən ələ keçmişdi. Ləzgi bilib həbs

etmiş və tanınmaya təqdim edilərkən əsl sifəti məlum olduğundan onu aradan çıxarmaq mümkün olmamışdı. Qriqoryan uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilsə də, sonradan onun cəzasının qalan hissəsini çəkmək üçün Ermənistana göndərilməsi də çox şeylərdən xəbər verir. Xatırladaq ki, Adolf Sukiasov adlı erməni hətta məhkəmədə şahid kimi ifadə verərkən «Sumqayıt hadisələrini azərbaycanlılar yox, ermənilər özləri törədiblər», – deyə etiraf etmişdi.

Sumqayıtda yaşayan ermənilərin bir qisminin erməni millətçi-ekstremist fikir daşıyıcıları olmasına dair məlumatlara keçmiş Azərbaycan SSR DTK-nın arxivində saxlanan və istintaqa təqdim edilmiş «Nalyotçik» («Basqınçı») kodu altında əməliyyat işinin materialları arasında olan sənədlərdə də rast gəlinir. Məsələn, əməliyyat işinin 146-147-ci vərəqlərində rus dilində tərtib edilmiş siyahıdan görünür ki, bu siyahı Sumqayıt şəhərindəki hadisələr ərəfəsində DTK orqanları tərəfindən hazırlanmış 47 ekstremist erməni barəsindədir. Qeyd edək ki, adları çəkilən ermənilərin heç biri şəxsən zərər çəkməmişdir.

1991-ci ilin avqust ayında Moskvada baş vermiş çevrilişlə əlaqədar başlanmış cinayət işi üzrə yaradılan istintaq qrupunun tərkibində intihar etmiş sabiq SSRİ daxili işlər naziri Boris Puqonun xidməti otağında aparılan axtarış zamanı rəflərdəki sənədlər arasında Mesxeti türklərinin Özbəkistandan qovulması, Dağlıq Qarabağ və digər bu cür hadisələrlə əlaqədar ayrı-ayrı qovluqlar aşkar edilmişdir. Qovluqdakı sənədlərdə Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərmiş «Krunk» təşkilatı, onların üzvləri barədə, ümumən Dağlıq Qarabağ hadisələri haqqında SSRİ DİN-ə daxil olan ilk məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlar həm Ermənistan, həm də Azərbaycan daxili işlər nazirliklərinin arayışlarından, eləcə də SSRİ DİN-in müvafiq idarələrinin məlumatlarından ibarət olmuşdur. Bu faktın özü də onu göstərir ki, bütün baş verənlər barədə SSRİ rəhbər-

liyinin ilk günlərdən ətraflı məlumatı olmuş, lakin müəmmalı səbəblərdən gözlənilən hadisələrin qarşısını almağa heç bir cəhd göstərilməmişdir.

Sumqayıt hadisələrinin başvermə səbəblərini araşdırarkən bir sıra maraqlı təfərrüatlar üzə çıxır. Məlum olur ki, elə bu gün də erməni və ermənipərəst qüvvələr Sumqayıt hadisələrinin kökünü 1963-cü ildə axtarmağa çalışırlar.

Sumqayıtlı jurnalist, 1988-ci ildə bu şəhərdə törədilən iğtişaşların törənmə səbəblərini ilkin araşdıranlardan biri Eyruz Məmmədovla söhbətimizin bəzi məqamlarını oxuculara təqdim etmək istərdik:

Sumqayıt. 7 noyabr 1963-cü il. Sumqayıtlılar Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 64-cü ildönümünü qeyd etmək üçün Lenin meydanında nümayişə çıxmışdılar. Sumqayıt Boru-Prokat Zavodunun metallurqları meydana daxil oldular və dayandılar. Nümayiş iştirakçıları əllərindəki portretləri yuxarı qaldıraraq şüarlar səsləndirirdilər: «Rədd olsun sovet imperiyası!» «Yaşasın müstəqil Azərbaycan!» Nümayişçilərin əksəriyyəti gənclər idi. Onlar Səməd Vurğun adına mədəniyyət sarayının qarşısına vurulmuş N.Xruşşovun iri portretini də cırıb atdılar.

Kommunistlərin nümayişi pozuldu. Milislə gənclər arasında qarşıdurma yarandı. Şəhər rəhbərləri qaçıb kabinetlərdə gizləndi. Milis rəisinin, hərbi komissarın poqonları qoparılib yerə atıldı. Gənclər «Yaşasın müstəqil Azərbaycan!» deyərək nümayişin istiqamətini Lenin küçəsi ilə yox, Nizami küçəsi ilə davam etdirməyə başladılar.

Respublika rəhbərliyi güc strukturlarını Sumqayıta yeritdi, nümayiş dağıdıldı, onun təşkilatçılarını tutdular, bəzilərini antisovet təbliğatında iştiraka görə həbs etdilər.

Oxucular haqlı olaraq sual verə bilərlər: 1963-cü ildə mövcud quruluşa qarşı keçirilən aksiyanın 1988-ci ildə Sumqayıtda baş verən qanlı aksiya ilə nə əlaqəsi var? Təbii ki, heç

bir. Amma bəzi ermənipərəst publisistlər indi də 1988-ci il hadisələrinin kökünü 1963-cü ildə axtarmağa çalışırlar. Qələmi Ermənistana və erməni xalqına xidmət edən rus publisisti V.Danilov «Niyə Sumqayıt?» adlı cızmaqarasında tarixçilərin unuduğu bir hadisəni oxuculara çatdırmaq istəyir.

1963-cü il noyabr ayının 15-də Kubanın SSRİ-dəki səfiri Karlos Olivares Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə bir məktub göndərir. Məktubla tanışlıqdan sonra onu Mərkəzi Komitəyə dəvət edirlər. Səfir bildirir ki, o bu məktubu Sumqayıtda Mərkəzi Elektrik Stansiyasında təcrübə keçən dörd nəfər gənc kubalının xahişi ilə yazmışdır. Gənclərin dediyinə görə, noyabr ayının 7-də Sumqayıtda baş verən iğtişas zamanı azərbaycanlılar ruslara, ermənilərə qarşı aqressiv çıxış edirdilər. Onlara hədə-qorxu gəlir, Azərbaycanı tərk etmələrini tələb edirdilər. Əks təqdirdə onlara qarşı daha amansız tədbirlər görəcəklərini söyləyirdilər. Belə münasibət kubalı tələbələrə qarşı da yönəlmişdi.

Mərkəzi Komitədə Olivaresə bildirmişdilər ki, biz 7 noyabr hadisələrindən sonra bir çox məsələləri aydınlaşdırdıq. Sizin tələbələrin Sumqayıtdan Kubaya qayıtmalarını soruşanda isə onlar «Biz burada təcrübəmizi başa vurduqdan sonra vətənə qayıdacağıq» demişlər. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan səfir söhbətinin istiqamətini dəyişərək qeyd edir ki, azərbaycanlıların ermənilərə qarşı münasibəti çox pisdir. Onlar ermənilərə hədə-qorxu gəlir, Azərbaycanı tərk etməyi tələb edir, əks təqdirdə onları qətlə yetirəcəkləri ilə qorxudurdular.

Danilov adını çəkdiyimiz cızmaqarasında 1963-cü illə 1988-ci il arasında bir paralel axtarır, bunu siyasi xarakterli yox, milli məsələ kimi qələmə verir. Qeyd edir ki, 1988-ci ildə Sumqayıtda baş verən hadisə birdən-birə meydana gəlməmişdir. Azərbaycanlılar bu «genosid»ə çox-çox əvvəl hazırlaşmışdılar.

Avstriyada nəşr olunan «Vohenpress» jurnalının baş redaktor müavini və xarici şöbənin rəhbəri Luspan Meyzels 1988-ci ildə Yerevana gedib qayıtdıqdan sonra jurnalın 22-ci sayında erməni kilsəsinin ən yüksək vəzifəli xadimlərindən biri ilə müsahibəsinin məzmunu haqqında geniş məqalə dərc etmişdi. Həmin din xadimi ilə görüş Vyanadakı erməni yepiskopu, professor Mesrop Krikoryanın yazılı tövsiyəsi ilə baş tutmuşdu. Bu söhbət indiki münaqişədə erməni ruhanilərinin strategiyasını və taktikasını açıq şəkildə nümayiş etdirir. O, Avstriya jurnalistinə demişdi: «Erməni kilsəsi rəsmən indiki münaqişə barəsində öz mövqeyini şərh edə bilməz, amma əmin ola bilərsiniz ki, qardaşlarımıza ürəyimiz yanır». «Əgər kilsə öz münasibətini elan etmirsə, Ermənistan hökuməti yerində sayırsa, onda Qarabağ ermənilərinin hüquqlarını kim müdafiə edə bilər» sualına cavabı isə belə oldu: «Biz yalnız deyilik. Xaricdəki qardaşlarımız siyasi cəhətdən heç bir məhdudiyyət görmürlər. Onlar bizim haqq işimizin müdafiə olunmasını öz hökumətlərindən tələb edə bilərlər və bu təzyiq, şübhəsiz, az sonra öz təsirini göstərəcək».

Belə də oldu. Stepanakertdə kütləvi mitinq və tətilər, Livandan və Suriyadan göndərilən ilk silahlar, Əsgəranda iki azərbaycanlı gəncin öldürülməsi, Sumqayıtda törədilən faciə bunlara əyani sübutdur.

Azərbaycana qarşı ən böyük təbliğat kampaniyasını apararlardan biri də «Vatikanın səsi» radiostansiyasıdır. Bu radiostansiya ilk dəfə 1931-ci ildə efirə çıxmışdır. Əsas məqsədi islam dinini parçalamaq, təriqətlərə bölmək, nüfuzdan salmaqdır. Radiostansiya getdikcə öz maddi-texniki bazasını gücləndirməyə başladı, onun ətrafına ermənilər və erməniperəst alimlər, ilahiyyatçılar, təbliğatçılar, politoloqlar topladılar. Hazırda «Vatikanın səsi» 37 dildə efirə çıxır. Onun verilişlərində

Dağlıq Qarabağ problemi öndə durur. Demək olar ki, hər gün bu mövzuda müxtəlif verilişlər səsləndirilir.

Əfsuslar olsun ki, «Vatikanın səsi» öz həmvətənlərinə birtərəfli informasiyalar verir, dinləyiciləri çaşdırır. Radiostansiya geniş şəkildə «Şuşanın dirçəlişi fondu»nun fəaliyyətini işıqlandırır. Bu işdə onlara erməni diasporunun nümayəndələri kömək edir. Bunlar, əsasən, Sos Sarkisyan, Levon Ananyan, Flora Naxşkaryan, Zori Balayan, Bakur Karapetyan və arxiyepiskop Parqev Martirosyandır.

Ermənilərin apardığı təbliğat mexanizminin çürük özüllər üzərində qurulduğu hamıya bəllidir. Yalan, böhtan, oğurluq onların xarakterini müəyyən edən cəhətlərdir. Sumqayıtda baş verən hadisələrdə azərbaycanlıların «vəhşiliklərini» təbliğ edir, erməni ailələrinin azərbaycanlılar tərəfindən xilas olunduqlarını dillərinə belə gətirmirlər. Bakılı yəhudi 23 iyul 1989-cu ildə Təl-Əvivdə nəşr olunan «Kruq» məcmuəsində yazır: «Sumqayıt o şəhərdir ki, azərbaycanlılar erməniləri qəhrəmancasına ölümdən xilas edirdilər».

Rus yazıçısı Aleksandr Proxanov «Literaturnaya qazeta»da yazırdı ki, ilk qanı ermənilər tökmüşlər və davamı Sumqayıtda baş verdi.

Con Hopkins adına Orta Asiya və Qafqaz Tədqiqatlar İnstitutunun baş direktoru Sventa Kornell yazır: «Sumqayıtda yerləşən sovet əsgərləri və daxili qoşunlar hadisəyə qarışmadılar. Onlar sakitcə kənardan hadisələri izləyirdilər. Sovet hökuməti nəinki qanlı qarşıdurmanın qabağını almaq istəmədi, əksinə, iki millət arasında münaqişə yaratmaq istəyində idi».

Türkiyədə nəşr olunan «Cümhuriyyət» qəzeti 1967-ci ildə yazırdı: «Sovet Rusiyasının xarici işlər naziri Molotov 1945-ci il iyunun 7-də Türkiyəyə nota verdi. Bu notada Qafqazın şərq vilayətlərindən Qars, Ərdəhan geri istənilir və boğazlarda rus üstünlüyünü təmin etmək üçün bir sıra tələblər irəli sürülürdü.

O zaman Türkiyə xarici işlər naziri Nurulla Sümər ilə sovet səfiri Vinqradov arasında baş vermiş aşağıdakı söhbət maraqlıdır:

Nurulla Sümər: – Dünya üzünün böyük bir parçasına sahib olan Rusiyanın doğrudanmı daha artıq torpağa ehtiyacı var?

Vinqradov: – Torpağa ehtiyacı olan Rusiya deyil, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasıdır».

Yaxın tarixdən başqa bir misal: SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini Filip Bobkov Moskvada çapdan çıxmış «DTK və hakimiyyət» kitabında yazır: «Sumqayıtda baş verən dəhşətli gecələrdən sonra mən tikinti kombinatının fəhləsi olan bir erməni qadınla söhbət etdim. Onun gəlini ağır gün keçirmiş, oğlu isə yaralanmışdı.

– Siz elə bilirsiniz ki, Yerevanda olan ziyalılar biz ermənilər haqqında düşünürlər? – deyə qadın bildirdi. – Xeyr. Onlar torpaq haqqında düşünürlər. Dağlıq Qarabağ da onlara bu məqsəd üçün lazımdır».

Həmin kitabdan daha bir misal: «Mən bir neçə aydan sonra Moskvada Ermənistan Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Kirakosyanla görüşdüm. Təqaüddə idi. O, uzun müddət mənə izah edirdi ki, Dağlıq Qarabağ onlara nə üçün lazımdır.

– Bizə torpaq lazımdır, – dedi.

– Niyə? – təəccüblə soruşdum.

– Çünki ermənilər Ermənistandan çıxıb gedirlər, ona görə ki, torpaqları yoxdur.

– Hara?

– Stavropol vilayətinə, Sibirə, Mərkəzi Rusiyaya.

– Burada pis nə var ki?

– Necə yəni? Millət dağılır. Rusiyanın müxtəlif rayonlarına köçmənin qarşısını almaq üçün bizə mütləq torpaq lazımdır».

Bizcə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Sumqayıtda baş verən hadisələrdə ermənilərin əli olduğu hamıya bəllidir. Bu, təkcə ermənilərin yox, Amerikada, Fran-

sada, Rusiyada yaşayan erməni lobbisi tərəfindən düşünülmüş və həyata keçirilmiş qanlı bir aksiya idi. Məqsəd azərbaycanlıları başkəsən və quldur bir millət kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim etmək, bununla da Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan alıb, Ermənistanın tərkibinə qatmaq idi.

Ümumiyyətlə desək, ermənilərin müxtəlif zamanlarda öz çirkin və məkrli siyasətləri, başqa xalqlara qarşı qısqanc münasibəti, uydurmaları dünyada tanınmış bir çox siyasətçilər, tarixçilər, alimlər tərəfindən həmişə qəzəb və nifrətlə qarşılıb və qarşılanaçaq...

Qarabağ savaşı

atlasınız və əlavə mülkiyyət

Azərbaycanlılar ki, ən ağır problemi qarşı
gələn Qarabağ müharibəsində son mərhələsinə keçən
mərhələ 25 il əvvəlki vaxt idi. Qarabağ
müharibəsi ərzində müharibənin qarşı tərəfinin
də savaşa və terrora əsasən əhli fəqərə, illi
jə cəhətlər əldə edildi. Qarabağ müharibəsi
dolanırsa, Azərbaycan müharibə davam edir və

III FƏSİL

Soyqırımının yeni mərhələsi

Qarabağ savaşı – amansız və ədalətsiz müharibə

Azərbaycanın əsrlərdir ki, ən ağır problemi olaraq qalan Qarabağ münaqişəsinin son mərhələsinin başlanmasından artıq 25 ilə yaxın vaxt ötür. Geridə qalan müddət ərzində müharibənin qanlı mahiyyəti səngisə də, savaşı və təcavüzün «bəxş» etdiyi faciələr, itkilər, qurbanlar azalmadı. Çünki cəbhə bölgəsində əldə olunan atəşkəsə baxmayaraq, müharibə davam edir və onun fəsadlarının sayı da durmadan çoxalır. Müharibə məmləkətdə hər an duyulur, Qarabağ itkisi ölkədə addım-başı özünü yada salır. Qaçqınlıq və məcburi köçkünlük həyatının çətinliklərində, vətəndə vətənsizlik taleyinə məhkum olan yüz minlərlə insanın iztirablarında, «yurdum hey!..» deyərək canını yad obalarda tapşıran nakam talelərdə, Qarabağdan kənarda doğulan qarabağlı körpələrin görmədikləri vətənə doğru uzanan baxışlarında, inamlarında, əsgərimizin qələbə və intiqam yanğısında davam edir Qarabağ savaşı!

Qarabağ dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir

Qarabağ ən qədim zamanlardan indi Azərbaycan türkü adlanan millətin əcdadlarının əzəli topağı olub və bu ərazidə yaradılmış bütün dövlətlər, xanlıqlar, inzibati vahidlər də məhz bizlərə məxsus idi. Qarabağın Azərbaycana aidliyini sübut etmək üçün fakt axtarmağa ehtiyac yoxdur, çünki, əslində, bunu təkzib edən ən adi bir arqument belə mövcud deyil.

Qarabağ ifadə forması olaraq həm də coğrafi ərazi mənasında qəbul edilir. Tarixən Qarabağ Azərbaycanın müxtəlif ərazilərini əhatə edib. Məsələn, vaxtilə Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir «Qarabağ tarixi» əsərində yazırdı: «Qədim tarix kitablarının yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmşəddin və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahı ilə «Krasnı most», yəni, Qırmızı körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır».

Tarixi mənbələr Qarabağı tək-cə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, dünyanın da ən qədim tarixə malik diyarlarından biri kimi səciyyələndirir. Sadəcə bir faktı göstərək: bu ərazidəki Azıx mağarasında ən qədim insanların yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Bu yaşayış məskəni Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın Aralıq dənizi hövzəsi və Şərqi Afrika ilə birlikdə insanlığın ilk vətənlərindən biri olduğunu sübut edir. Azıx mağarasının alt təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin Quruçay mədəniyyətinə aid olduğu öz təsdiqini tapmışdır. Quruçay mədəniyyətinin yaşı isə 1 milyon 200 min ildən də qədimlərə aiddir. 1968-ci ildə isə Azıx mağarasında Azıx adamının – azıxantropun çənə sümüyü tapılmışdı. Burada Azıx adamının 350-400 min il əvvəl yaşadığı güman olunur.

Qarabağ ərazisi qədim Azərbaycan dövlətlərinin hamısının tərkibində olub. E.ə. IV – e. VIII əsrlərdə mövcud olan Albaniya dövləti bütün Qarabağ ərazisini əhatə edirdi. Yadelli işğalları nəticəsində isə bütün ərazilərimiz kimi, Qarabağ da ilhaq olunurdu. XIII əsrdə monqolların Azərbaycanı tam

işğal etməsi ilə Qarabağ ərazisi də əvvəl Ali Monqol Xaqanlığının, sonra isə Hülakular–Elxanilər dövlətinin tərkibinə aid idi. Həmin dövrdən etibarən artıq Qarabağ coğrafi əraziyə şamil edilirdi. Mühüm bir məqama da diqqət çəkək ki, monqol hökmdarlarının daim Qarabağda qışlamaları mühüm dövlət səviyyəli hadisələrin burada baş verməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Qazan xan və Arpa xan adlı monqol hökmdarları Qarabağda səltənət taxtına çıxmış, Arqun xan və Əbu Səid xan isə Qarabağda vəfat etmişlər.

XV əsrdə isə Qarabağ Azərbaycan dövlətləri olan Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların tərkibində idi. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Qarabağ ərazisi dövlətin dörd bəylərbəyliyindən birinə çevrildi. Mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi 235 il, yəni 1736-cı ilədək mövcud olmuşdur. 1593-cü il məlumatına görə, o, 7 sancağa, 36 nahiyəyə bölünürdü. Ərazidə qeydə alınan 1.300 toponimik vahidlərin hamısı Azərbaycana məxsus idi. 1720-ci ildə ərazidə əhalinin sayı 122 min nəfər olmuşdur. Onların 66 faizini Azərbaycan türkləri, 31 faizini qriqorianlaşmış albanlar, 3,1 faizini isə kürdlər təşkil edirdi. 1736-cı ildə Nadir şah Əfşar Səfəvilər dövlətinə son qoymaqla bərabər, həm də Qarabağ ərazisində yaşayan əhaliyə qarşı amansız faciələrə, qırğınlara rəvac verdi. Nadir şah onu qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Qarabağ bəylərbəyliyinə türk-müsəlman sakinlərinə qarşı ağır cəza tədbirləri həyata keçirdi. Eyni zamanda, Qarabağ əhalisinin mütləq əksəriyyəti Əfqanıstan və Xorasana sürgün edildi. Qeyd edək ki, Nadir şahın ədalətsiz və qəddar olduğu qədər də Azərbaycanın ümummilli mənafeyinə zərbə vuran bu xəyanətkar addımı Qarabağda mövcud olan alban mülklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə əsaslı təkan verdi. Nadir şahın ölümü ilə onun qurduğu dövlət parçalandı və Azərbaycan ərazisində yeni dövlətlər – xanlıqlar yarandı. Qarabağ əyalətinin ərazisində isə iki Azərbaycan xanlığı – Gəncə və Qarabağ xanlıqları yarandı.

Sarıcalı kəndindən olan və elində-obasında hələ çox əvvəllərdən qəhrəmanlığı və ədaləti ilə hamının rəğbətini qazanmış Pənahəli bəy Cavanşir yurdundan didərgin düşən qarabağlıların öz tarixi vətənlərinə dönüşünün təminatçısı oldu və 1747-ci ildə Qarabağı müstəqil dövlət elan etdi. Nadir şah tərəfindən sürgün olunmuş qarabağlıların doğma yurdlarına qayıtması və onların Pənahəli xanın ətrafında sıx birləşməsi ilə xanlığın mövqeyi çox gücləndi. Pənahəli xan 1748-ci ildə qədim türk tayfası olan bayatların adı ilə bağlı Bayat qalasının tikilməsinə qərar verdi, sonradan bura xanlığın inzibati mərkəzinə çevrildi. Qarabağın və Pənahəli xanın güclənməsi qonşu xanlıqların ciddi narahatlıqlarına səbəb oldu və onlar müxtəlif zamanlarda Qarabağ üzərinə yürüşə çıxdılar. Fəqət bütün savaşlarda da Pənahəli xana məğlub oldular.

Rusiyanın Qarabağda «erməniləşdirmə siyasəti»

Qarabağ xanlığının ərazisində həm də 5 məliklik (Vərəndə, Çiləbört, Xaçın, Dizaq, Gülüstan) mövcud idi. Xaçın istisna olmaqla, digər məlikliklərin sakinləri əslən Qarabağdan deyildilər. Özü də onlar heç erməni də deyildilər, keçmiş alban nəsillərinin nümayəndələri olmuşlar. Bu gəlmə məliklər Qarabağda mahal başçılığını ələ keçirdikdən sonra mərkəzdənqaçma meyillərinə yönəlsələr də, heç bir dövlət birləşməsi yarada bilmədilər, hətta bir-birləri ilə mübarizə apardılar.

1783-cü ildən etibarən Rusiya imperiyası Qarabağın ilhaqı yönündə yeni, daha intensiv siyasət yürütməyə başladı. Çar hökuməti ərazidəki məlikliklərin köməyi ilə Azərbaycanda «xristian dövləti», yəni özünə dayaq yaratmağa çalışır və bölgənin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirirdi. Knyaz G.Potyomkin 1783-cü ildə II Yekaterinaya yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, «...fürsət tapınca Qarabağı ermənilərin nəzarətinə vermək və bununla da xristian dövləti

yaratmaq üçün lazım olanları etmək vacibdir». Bu arada Ağaməhəmməd şah Qacarın da Qarabağa yürüşləri mütəmadi hal aldı. Qarabağlılar Qacar ordusuna qarşı rəşadətli müqavimət təşkil etsələr də, 1797-ci ildə ikinci yürüş zamanı Ağaməhəmməd şah Şuşanı tuta bildi, lakin burada öldürüldü.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərindən etibarən isə Rusiyanın Azərbaycandakı işğalçılıq fəaliyyəti gücləndi. Gürcüstanın, eləcə də Azərbaycanın Car-Balakən camaatlığının və Gəncə xanlığının işğalından sonra növbədə, şübhəsiz ki, Qarabağ xanlığı idi. Böyük bir imperiya ilə qarşı-qarşıya çıxmaq imkanında olmayan Qarabağ xanı İbrahim Cavanşir məcburiyyət qarşısında imperiya qoşunlarının komandanı P.Sisianovla Kürəkçay müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə əsasən, Qarabağ xanlığı məhz Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya ilhaq olundu. Bu müqavilə Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu sübut edən ən mötəbər sənəddir.

Bu dövrdən sonra Qarabağa ermənilərin köçürülməsi dinamik xarakter aldı. Faktlara nəzər salaq. Rus alimi N.N.Şavrov 1911-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi «Новая угроза рускому делу в Закавказье» kitabında yazırdı: «1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi köçürülmüş və onları Yelizavetpol (Qarabağ bura aid idi) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüzi idi... 124 min rəsmi köçürülən erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi köçən ermənilərin sayı 200 mindən artıqdır... Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin bir milyonu yerli deyildir. Və onlar vilayətə bizim tərəfimizdən köçürülüb».

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay və 1829-cu ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan Ədirnə müqavilələrinə əsasən, ermənilərin İrandan və Türkiyədən kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürülmələri rəsmiləşdirildi. Rəsmi məlumatlara əsasən,

1828-1830-cu illərdə Şimali Azərbaycana İrandan 40 min, Osmanlı imperiyasından isə 90 minə qədər erməni köçürüldü. Bunların da əsaslı hissəsi məhz Qarabağ ərazisində məskunlaşdırıldı. Çar hökuməti ermənilərin Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onlara ən yaxşı torpaqlar bəxşiş kimi verilir, sahibkarlıq fəaliyyətləri xüsusi himayə edilir, böyük vergi və gömrük güzəştləri alır, ən əsası isə ermənilər dövlət qulluğuna götürülürdülər.

Lakin çar hökuməti əraziyə ermənilərin axınını kütləviləşdirsə də, azərbaycanlılar tarixi torpaqları olan Qarabağda əksəriyyət təşkil edirdilər. Məsələn, Qafqazdakı çar qoşunlarının baş komandanı A.Yermolovun göstərişi ilə Qarabağ ərazisində əhalinin etnik tərkibi öyrənilmişdi. Sənədlərdə göstərilir ki, Qarabağ əyalətində olan 20.095 ailədən 15.729-u azərbaycanlı, 4.366-sı erməni və alban idi. 1832-ci ildə Çar Rusiyası tərəfindən Qarabağ bölgəsində əhalinin siyahıyaalınması nəticələrinə görə, etnik tərkibin 64,8 faizini azərbaycanlılar, 34,8 faizini ermənilər təşkil edirdi. Ümumiyyətlə isə 1916-cı ilədək Qarabağda əhalinin 51 faizi azərbaycanlılar, 46 faizi ermənilər idi.

Qeyd edək ki, Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra burada komendant üsuli-idarəsi yaradılmış, ərazi mərkəzi Şuşa olan Hərbi Müsəlman Dairəsi tərkibinə daxil edilmişdir. Çar hökumətinin 1840-cı il inzibati-hərbi islahatları nəticəsində Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və mərkəzi Şamaxı olan Kaspi vilayətinə tabe edilmişdir. 1846-cı ildə Şuşa qəzası Şamaxı quberniyasına, 1859-cu ildən isə Bakı quberniyasına tabe edildi, 1867-ci ildə isə Yelizavetpol quberniyası tərkibinə daxil oldu. Bu məkrli inzibati-ərazi bölgüləri ermənilərin idarəçilik sistemində daha geniş təmsil edilməsinə imkanlar açdı.

XIX əsrin sonlarından etibarən ermənilərin Azərbaycan ərazisində başladıkları soyqırımı siyasəti qanlı məcrada davam edirdi. Kütləvi soyqırımı Qarabağda daha faciəli fəsad-

lar törətmişdi. Minlərlə insan öldürülmüş, yurdundan didərgin düşmüş, onlarla kənd yandırılmışdı. Həmin dövrdə ermənilər həm imperiya idarə üsulu, həm də güclü müxalif qüvvəyə çevrilən bolşeviklər tərəfindən fəal himayə olunurdular. Yəni, hələ o dövrdən etibarən Rusiyada hansı ideologiyanın, hansı siyasi və dövlət quruluşunun hakim olmasına baxmayaraq, ermənilərə və onlar üçün yaratdıqları dövlətə məhz «forpost» kimi yanaşmışlar.

Yeni separatizm ocağı: «muxtar vilayət»

1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil olan vilayətlərdən biri də Qarabağ oldu. Hələ 1918-ci ilin 29 mayında Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İrəvanı Ermənistanın inzibati mərkəz kimi güzəştə gedəndə irəli sürülən əsas tələblərdən biri məhz Qarabağa qarşı erməni iddialarının götürülməsi idi. Lakin erməninin özünə, sözünə, imzasına inanmaq olarmı? Bir müddət sonra Ermənistan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri ilə razılaşmanı pozaraq Qarabağa qarşı yenidən əsassız iddialarla çıxış etməyə başladı. Həmin dövrdə Qarabağ məsələsi tək Azərbaycanla Ermənistan arasında deyil, bölgədə maraqları olan digər dövlətlərin də müzakirə predmeti idi.

Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri Ə.M.Topçubaşov Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə 1918-ci ilin noyabr ayında İstanbulda apardığı danışıqlar zamanı bildirmişdi: «Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu, elə bir xanlığın ərazisidir ki, burada ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur. Özü də onlar buranın yerli əhalisi deyillər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən bura köçənlərdir. Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəl-

manlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həllinə tərəfdarıq».

Qarabağ ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin apardığı kütləvi soyqırımının qarşısını almaq üçün Xalq Cümhuriyyəti 1919-cu ilin yanvarında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Həmin ilin avqustunda Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə siyasi razılaşma imzaladı. Burada göstərilirdi ki, Paris Sülh Konfransı bu məsələ barədə qərar qəbul edəndək ermənilərin məskunlaşdıqları Dağlıq Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüduudları daxilində hesab edilir. Lakin bu da erməni təcavüzünün qarşısını ala bilmədi. 1920-ci il 22 martda Şuşada ermənilər bolşeviklərin köməyi ilə qiyam qaldırdılar. Bir neçə gündən sonra qiyam yatırılsa da, tezliklə Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Bununla da Qarabağ ətrafında hadisələrin yeni mərhələsi başlandı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan cəmi iki gün sonra, yəni 1920-ci ilin 30 aprelində İnqilab Komitəsi Ermənistan Respublikasına nota verərək qoşunlarını Zəngəzurdan və Qarabağdan çıxarmağı tələb etdi. May ayında isə Qarabağda artıq sovet hakimiyyəti quruldu, lakin bu, vəziyyəti dəyişmədi. Bölgədə erməni hegemonluğu indi bolşevik maskası arxasında davam edirdi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra iki dövlət arasında sərhədlərin müəyyənləşməsi məsələsində Dağlıq Qarabağ məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi Ermənistan Sovet Respublikasına göndərdiyi 30 noyabr tarixli teleqramında və 1 dekabr bəyannaməsində Qarabağın dağlıq hissəsinin muxtariyyətinin tanınması məsələsinə diqqət ayırırdı.

Artıq separatçılar Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi yönümündə konkret fəaliyyətə keçmişdilər. 1921-1923-cü illər arasında baş verən proseslər bir daha sübut edir ki, er-

mənilər öz məkrli fəaliyyətlərinə məhz himayədarlarının məsələyə müdaxiləsi nəticəsində nail olmuşlar. Həmin dövrdə bütün Qafqaza faktiki nəzarəti həyata keçirən Rusiya K(b)P MK Qafqaz Bürosu Qarabağ məsələsində birtərəfli ermənipərəst mövqe nümayiş etdirirdi. Belə ki, 1921-ci ilin iyun ayında Qafqaz Bürosu Azərbaycanın razılığı olmadan Dağlıq Qarabağın Ermənistanına məxsus olmasını göstərən bəyannamə qəbul etdi. Bu hadisədən üç həftə sonra Azərbaycanın Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi məsələ ilə bağlı müzakirələr keçirdi və müvafiq qərar qəbul etdi. Beş maddədən ibarət qərarın 3-cü bəndində göstərilirdi ki, «...məsələnin yeganə həlli erməni və müsəlman kütləsinin sovet quruculuğu işinə cəlb edilməsi ola bilər». Problemin həlli haqqında Azərbaycanın mövqeyini Tiflisə çatdırmaq N.Nərimanova həvalə olunur. Aparılan müzakirələr nəticəsində Qafqaz Bürosu haqsız mövqeyindən qismən geri çəkilir. 1921-ci ilin iyulunda Rusiya K(b)P MK Qafqaz Bürosunun plenumunda qərara alınır: «Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi bağlılığını, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılsın, ona inzibati mərkəzi Şuşa olmaqla geniş muxtariyyət vilayəti verilsin».

Lakin muxtar vilayət statusu da ermənilərin iddialarını azaltmadı və onlar öz məkrli niyyətlərini davam etdirdilər. 1922-ci ilin noyabr ayında Qarabağ ərazisindəki kənd sovetləri sədrlərinin və katiblərinin geniş müşavirəsi keçirilir. Müşavirədə əsas müzakirə olunan məsələ ilə bağlı qəbul edilən qərar da göstərilirdi ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması bəyanılır. 1922-ci ilin dekabr ayında Zaqafqaziya Federasiyasının İttifaq Soveti Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin sürətləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. SSRİ-nin təsis edilməsindən sonra Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı ermənilərin avantüraları yeni mərhələyə qədəm qoy-

du. 1923-cü ilin iyul ayının 1-də AK(b)P MK Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağın muxtariyyətinin dekretləşdirilməsi və onun layihəsinin Mərkəzi Komitədə qəbul olunması barədə qərar qəbul etdi. İyunun 27-də Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumu Dağlıq Qarabağa bir ay müddətində muxtar vilayət statusu verilməsinin təmin olunmasını AK(b)P MK-ya həvalə etdi. İyulun 1-də AK(b)P MK RH-nin iclası Kirovun sədrliyi ilə Qarabağ haqqında məsələni dinləyərək altı bənddən ibarət qərar qəbul etdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağa muxtariyyət vermək təklif olundu. 1923-cü il iyulun 4-də AMİK də eyni məzmunlu qərar qəbul etdi.

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi mərkəzlə razılaşdırılmış dekret qəbul edir. Dekretdə göstərilir ki, Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan ərazisində Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılsın. Həmin dekret əsasında DQMV-nin əsasnaməsinin hazırlanması və Aran Qarabağla sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün geniş tərkibdə komissiya yaradılır. Komissiyanın yekun qərarına görə Şuşa şəhəri muxtar vilayətin tərkibinə qatılmır. Lakin iyulun 16-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin birgə iclasında Şuşanın DQMV-nin tərkibinə verilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Artıq mərkəz və Sovet Azərbaycanının rəhbərliyi elə düşünürdülər ki, Dağlıq Qarabağla bağlı məsələ qapadılmışdır və erməni iddiaları bir daha büruzə verilməyəcək. Hətta ermənilərin böyük dostu və himayədarı S.Kirov AK(b)P-nin VI qurultayındakı məruzəsində DQMV-nin yaradılmasına qiymət verərək deyirdi: «Biz, nəhayət, bu məsələni həll etdik. Şübhəsiz, tamamilə doğru hərəkət etdik. Heç bir şübhə yoxdur ki, bu məsələni yenidən həll etmək bir daha lazım gəlməyəcək». Lakin Qarabağ məsələsi qapadılmadı.

Dağlıq Qarabağda Azərbaycan dövrü

İki əsr öncə Çar Rusiyasının təhriki və birbaşa yardımı ilə tarixi Azərbaycan vilayətlərində məskunlaşdırılan erməni əhalisi 1918-ci ildə bu torpaqlarda əvvəlcə Ermənistan adlı dövlət qurmağa müvəffəq oldu, beş il sonra isə əsassız iddiasını Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti statusu almaqla təmin etdi. Sonrakı 50 il ərzində vilayət ərazisində hətta siyasi müxtariyyət belə əldə etməyə müvəffəq olan erməni əhalisinin hökmranlığına yalnız ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində son qoyuldu.

Heydər Əliyev respublikaya rəhbər təyin olunan ilk gündən Dağlıq Qarabağla bağlı xüsusi siyasət yürütməyə başladı. Hələ 1967-ci ildə DQMV ərazisində üç azərbaycanlının avtomobilin içində yandırılması nəticəsində başlayan milli qarşıdurma elementlərini büruzə verən separatizm qığılcımlarının nəticəsini əvvəlcədən görən ölkə rəhbəri qətiyyətli addımlar atdı. Vilayət rəhbəri, şovinst V.Şahnazaryan Azərbaycana loyallıq Melkumyanla əvəzləndi, hüquq-mühafizə orqanlarında isə ciddi təmizləmə aparıldı. 1923-cü ildə Azərbaycanın altına qoyulan «gec partlayan bomba» – DQMV-də cərəyan edən və günü-gündən genişlənən ekstremist meyillər qısa müddət ərzində ölkənin yeni rəhbərinin fəaliyyəti nəticəsində neytrallaşdırıldı və bu inzibati subyektin müstəqilliyinə, Bakıya saymazmazyana münasibətinə 1987-ci ilə qədər tam son qoyuldu. Bu ərazidə Azərbaycanın milli-mənəvi irsinin daha geniş təşəkkül tapması üçün Heydər Əliyev xüsusi tədbirlər planı hazırlayaraq onları böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdi. Və 1982-ci ildə Qarabağın ən uca zirvəsində Azərbaycan varlığının canlı təcəssümü kimi Vaqifin məqbərəsini ucaldanda Heydər Əliyev tarixi missiyasının – bu vilayəti tam olaraq azərbaycanlılaşdırdığının təntənəsini yaşadı. Lakin həmin ilin sonlarında o, Azərbaycanı tərk edərək Moskvaya rəhbər vəzifəyə getdikdən sonra erməni separatçılarının vilayətdə reabilitasiya mərhələsi

başladı və Heydər Əliyev 1987-ci ildə bütün vəzifələrindən istefa verdikdən sonra isə ekstremizm ən qanlı formalarda təzahür etdi.

Heydər Əliyevin vəzifələrindən uzaqlaşdırılmasından dərhal sonra erməni separatizmi ilk hücumuna – informasiya savaşına başladı. Akademik A.Aqanbekyan 1987-ci ilin noyabr ayının 18-də Fransanın «Humanite» qəzetinə verdiyi müsahibəsində vurğulayırdı ki, «mən iqtisadçı kimi əmin edirəm ki, DQMV-nin coğrafi cəhətdən daha çox bağlı olduğu Ermənistanı birləşdirilməsi düzgün olardı. Bu barədə mənim xüsusi təklifim var və onu artıq təqdim etmişəm. İnanıram ki, yeni-dənqurma və demokratiya şəraitində bu problem öz həllini tapacaq». Bədnam akademik müsahibəsində M.Qorbaçovun 1987-ci ilin fevral plenumunda etdiyi çıxışın əsas tezisində – «Milli məsələlərin həllində təəssüfdoğurucu gecikmə aradan qaldırılmalıdır» fikrinə istinad edirdi. Bu müsahibə separatizm meyillərinin aşkar büruzə verilməsi üçün signal rolunu oynadı.

İlk qıgılcım

Həmin ərəfədə artıq DQMV ərazisində separatçı «Krunk» təşkilatı yaradılmışdı və onun üzvləri 1988-ci ilin yanvar ayının əvvəllərində Moskvaya yardım üçün getmişdilər. Artıq separatçılıq dalğasının başlaması üçün ideoloji-təbliğat işi böyük vüsət alırdı. Bu vaxt Moskvadan qayıdan «Krunk»un rəhbərləri bəyan edirlər ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin milli məsələlər üzrə şöbəsinin müdiri V.Mixaylovla görüşlərində onlara müstəqillik tələblərinin mərkəzdən müdafiə olunması ilə bağlı vəd verilib. M.Qorbaçovun köməkçisi D.Şahnazaryan isə bildirib ki, baş katib ermənilərin öz müqəddəratını təyinetmə haqlarına hörmətlə yanaşır və onların tələblərini qanuniləşdirməyə hazırdır. Artıq bu ərəfədə Xankəndidə mitinqlər də başladı.

1988-ci ilin yanvar ayınadək Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsinin startı üçün bütün hazırlıq yekunlaşmışdı. Heydər Əliyevin İttifaq rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması ilə mərkəzdə ermənilərin xeyrinə dəyişən balans probleminin həllində Moskvanın birbaşa olaraq ermənipərəst mövqe tutacağını şərtləndirirdi. Son mərhələ üçün qıgılcım lazım idi. Bu isə Xankəndidən – Stepanakertdən başlamalı idi.

Çox gözləməyə ehtiyac qalmadı. Ermənistandan xalq deputatları qismində vilayətə gələn emissarların təşkilatçılığı ilə fevralın 5-də Xankəndidə ilk mitinq keçirilir. Cəmi 90 nəfərin iştirak etdiyi mitinqdə istənilən nəticə alınmadığından, həmçinin vilayət milisləri tərəfindən mitinqin dağıdılması tədbirin yarımçıq dayandırılmasını zəruri edir. Fevralın 9-da keçirilən mitinqə isə 150 nəfərədək adam gəlir. Bu mitinqdə əsasən sosial tələblər səsəndirilir və bəyan edilir ki, vilayət Ermənistana birləşərsə, bu problemlər öz həllini tapa bilər. Bu mitinqdə ilk dəfə olaraq «saqqallılar» adlanan xüsusi hərbi dəstənin üzvləri də görünür. Onlar Ermənistandan gəldikləri ilk saatdan etibarən vilayətdəki vəziyyəti, demək olar ki, öz nəzarətlərinə götürür və Azərbaycan əleyhinə açıq-aşkar şüarlar səsəndirərək əhali arasında özlərinə qarşı xof yaradırlar. Bilavasitə saqqallıların zorakı səyləri nəticəsində fevralın 13-dəki mitinqə 300 nəfərə qədər adam toplaşır. Rəsmi Bakının baş verən bu separatçı meyilləri neytrallaşdırmaqda tərəddüd göstərməsi, həmçinin vilayət rəhbərliyinin ictimai asayişini pozan hadisələri yatırtmağa xüsusi həvəsinin olmaması saqqallıların real güc mərkəzinə çevrilməsinə və Ermənistandan göndərilən tapşırıqlara uyğun olaraq vəziyyəti daha da gərginləşdirmələrinə münbit şərait yaradır. Elə bu ərəfədə Yerevandan qəti hərəkətə keçmək, eləcə də «miatsum» – birləşmək iddiasını hüquqləşdirmək barədə təlimat gəlir. Və təşəbbüs artıq vilayətin qanunverici orqanının əlinə keçir.

Fevralın 20-də çağırılan vilayət Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə iclasında gündəliyə yalnız bir məsələ – DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı təklifin müzakirəsi çıxarılır. Vilayət deputatları arasında ciddi təbəddülat yaranır. Ümumi deputat kvotasının 33 faizinə malik azərbaycanlı deputatlar iclası boykot edir, əksər ermənilər isə Azərbaycanın göstərə biləcəyi iradədən hələ də qorxaraq sessiyaya gəlmirlər. Yəni də ümid qalır saqqallılara. Onlar erməni deputatların evlərinə hücum edərək onları zorakılıqla sessiyaya gətirirlər. Lakin vilayət Xalq Deputatları Sovetinin sədri Vladimir Osipov sessiyaya gəlməkdən imtina edir. Bu vaxt digər problem – yetərsayın olmaması da meydana çıxır. Beləliklə, rəyasət heyətində görünən vilayət XDS-in sədr müavini Şmavon Petrosyan kворumun olmaması səbəbindən sessiyanı açmadan bağlı elan edir. Həmin gün bölgəyə gələn Sov.İKP MK-nın şöbə müdiri M.Yaşın və Azərbaycanın rəhbəri Kamran Bağirovla Ali Sovetinin sədri Süleyman Tatlıyev, eləcə də vilayət partiya komitəsinin rəhbəri Boris Gevorkov sessiyanın təxirə salınması ilə bağlı təkliflə çıxış etsələr də, onlar fit sədaları altında binadan qovulurlar.

...6 il öncə isə bu ermənilərin Azərbaycan rəhbərinin qarşısında nəinki fit çalmağa, heç səslərini çıxarmağa cürətləri çatmırdı.

6 il öncə bu ermənilər Azərbaycan rəhbərinin qarşısında iqiqat təzim edərək onun adi göstərişini yerinə yetirməkdən belə xoşbəxt olduqlarını dönə-dönə bəyan edirdilər.

6 il öncə bu ermənilər Azərbaycan, Bakı adı gələndə ürəklərinə vəlvələ düşür, millətimizin hər hansı bir nümayəndəsinin qarşısında öz cılızlıqlarını etiraf edirdilər.

6 il öncə onlar azərbaycanlıların mərhəməti sayəsində çörək tapan erməni, biz isə ermənilərin miskinliyindən və namusundan iyranən azərbaycanlılar idik.

1982-ci illə 1988-ci il arasında dəyişən fərq isə yalnız azərbaycanlıların əzmkarlığında və ermənilərin cəsarətində deyildi, həm də Azərbaycanın xeyrinə işləməyən zamanın ziddiyyətli mahiyyətində özünü büruzə verirdi. Ən əsası, ən ümdəsi isə Azərbaycanın varlığını təcəssüm etdirməli olan rəhbər 6 il öncəki rəhbər deyildi...

Vilayət XDS-in sessiyası kvorum olmadan işə başlayır. İclasın təşəbbüskarları olan Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatları, əsasən isə vilayət Yazıçılar İttifaqının sədri Vardan Akopyanın təzyiqi ilə deputatlar gündəlikdə olan yeganə məsələnin müzakirəsinə keçirlər. Və nəhayət, gecə yarısı DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olması barədə qərar qəbul edilir. Bu qərar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükə və SSRİ Konstitusiyasına zidd olmaqla yanaşı, həm də İttifaq miqyasında muxtar subyektin separatizm meyillərinin ilk qığılıcı idi.

Təklənmiş Qarabağ

Bu hadisənin səhəri günü vilayət Partiya Komitəsinin plenumu keçirilir. Siyasi Büronun üzvləri Razumovskinin, Demiçevin, eləcə də Azərbaycanın rəhbəri Kamran Bağirovun iştirakı ilə keçirilən plenumda DQMV PK-nın birinci katibi Boris Gevorkovun vəzifəsindən azad edilməsi ilə bağlı qərar qəbul olunur. Ən təəssüfedicisi məqam isə o idi ki, Azərbaycana tam loyallıq olan B.Gevorkovun yerinə ekstremist «Krunk» təşkilatının rəhbəri, Xankəndidə keçirilən qanunsuz mitinqlərin aparıcısı V.Poqosyan təyin olunur. Mərkəzi rəhbərliyin, eləcə də Bakının razılığı ilə Dağlıq Qarabağ rəsmən baş separatçının nəzarətinə verilir. Beləliklə, vilayətdə saqqallıların başladığı avantüra qısa zaman ərzində uğurla tamamlanır və Azərbaycan rəhbərliyinin məsələyə laqeyd münasibəti artıq erməni əhalisində olan xofu da tamamilən dağıdır. Böyük fədakarlıqlar

qüvvə əldə edən ermənilərin daha sonra işğal etdikləri Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisi (17 min kv.km) Dağlıq Qarabağın ümumi ərazisindən (4.400 kv.km) dörd dəfə böyük idi. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğalçı hərbi dəstələri Azərbaycan sərhədlərinin 360 km-lik sahəsində irəliləyərək ərazilərimizin 20 faizədək hissəsini işğal etmiş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək 198 km-lik Azərbaycan–İran sərhədlərini nəzarət altına almışdı. Erməni işğalları nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində 50 minədək azərbaycanlının yaşadığı 2 şəhər, 1 qəsəbə, 53 kənd tutuldu. Dağlıq Qarabağdan kənarında aparılan işğallarla birlikdə 890 şəhər, kənd və qəsəbə ermənilərin əlinə keçdi. Azərbaycanın civə, obsidian və perlit ehtiyatlarının hamısı, tikinti və üzlük materiallarının 35-60 faizi, meşə fondunun 24 faizi, su ehtiyatlarının 7,8 faizi işğal olunmuş torpaqların payına düşür. Burada 2 qoruq və 3 yasaqlıq, 3 iri su anbarı da yerləşir.

1992-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan–Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi artıq beynəlxalq məkanın fəal diplomatik müzakirələr predmetinə çevrildi. Qeyd edək ki, həmin dövrdən başlayaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi ilə əlaqədar 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 sayılı) qəbul edib. Lakin erməni işğalçıları bu qətnamələrin tələblərini yerinə yetirməyiblər. 1992-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanması prosesinə üstünlük verdi. Təşkilatın Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci il martın 24-də keçirilmiş toplantısında ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Çexiya, Slovakiya, İsveç, Azərbaycan, Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə ATƏM-in Minskdə Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi. Lakin Şuşa və Laçının işğalı Minsk Konfransının

keçirilməsinə mane oldu. Eyni zamanda, Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi və qrupun üzvü olan dövlətlərin münasibətində ziddiyyətlərin olması sülh prosesi hələ başlamamış onu uğursuzluğa düçar etdi.

1993-cü ilin oktyabrında keçirilən prezident seçkilərində ölkə rəhbəri seçilən Heydər Əliyev cəbhə xəttində Azərbaycanın hərbi uğursuzluğuna son qoymaq üçün noyabrın 2-də xalqa müraciət edərək vətəndaşları bütün qüvvələri birləşdirməyə çağırırdı. Bu çağırış minlərlə Azərbaycan gəncinin Silahlı Qüvvələrin tərkibində yenidən səfərbərliyə alınmasını təmin etdi və münaqişə bölgəsində xeyrimizə dönüş yaratmaq mümkün oldu. Noyabrın ortalarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Beyləqan istiqamətində hücumu dayandırıldı. Azərbaycan ordusunun müvəffəqiyyətli əməliyyatları nəticəsində 1994-cü il yanvarın 5-də Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi və 22 kənd düşməndən təmizləndi. Bunun ardınca Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonları ərazisinin bir hissəsi də düşməndən azad edildi, düşmən strateji yüksəkliklərdən qovuldu, Kəlbəcər–Laçın yolunun tunelə qədərki hissəsi nəzarət altına alındı.

Nizamlama prosesində yeni mərhələ

Azərbaycanın müharibədə dönüş yaratmaq, işğal olunmuş vətən torpaqlarını azad etmək sahəsində əldə etdiyi uğurlar nəinki Ermənistanı, həmçinin onu müdafiə edən qüvvələri də ciddi təşvişə saldı. Azərbaycan Respublikası belə bir şəraitdə 1994-cü il mayın 8-də Bişkek Protokolunu imzaladı. Münaqişənin dinc vasitələrlə nizamlanması məqsədi ilə ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqqörən siyasəti nəticəsində 1994-cü il mayın 12-də cəbhə bölgəsində atəşkəsə nail olundu. Bundan sonra ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı və münaqişəni nizamlama prosesi yeni mərhələyə qədəm qoydu.

1994-cü ilin dekabrında ATƏM-in Budapeşt Zirvə toplantısında beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və onların münaqişə bölgəsinə göndərilməsi qərara alındı. Bundan başqa, Rusiya və Finlandiya nümayəndələrindən ibarət həmsədrlik institutu təsis edildi. 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabonda keçirilən Zirvə toplantısında isə Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli yolunda ilk mühüm siyasi nailiyyət əldə edildi. Münaqişənin nizama salınmasının beynəlxalq hüquqi bazasını təşkil edən sənəddən əlavə, ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz diplomatik məharəti sayəsində problemin həllinin siyasi-hüquqi çərçivələrini müəyyənləşdirən xüsusi bəyanat qəbul edildi. Bu bəyanat, Ermənistan istisna olunmaqla, ATƏT-ə üzv olan 53 dövlət tərəfindən müdafiə edildi. Bu müddətdən etibarən isə Minsk qrupunda üçlü həmsədrlik (Rusiya, ABŞ və Fransa) yaradıldı.

1997-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət – Dağlıq Qarabağın hüduqlarından kənarında yerləşən 7 rayonun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair müxtəlif təkliflər paketi ilə çıxış etmişlər. 1997-ci ilin iyununda təqdim edilən ilk təklifdə münaqişənin «paket» (bu variantda Dağlıq Qarabağın statusu da daxil olmaqla bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutulurdu) həlli, 1997-ci ilin sentyabrında irəli sürülən ikinci təklifdə isə münaqişənin «mərhələli» (bu variantda isə münaqişənin mərhələlərlə nizama salınması nəzərdə tutulurdu) həlli nəzərdə tutulurdu. Rəsmi Bakı həmin planları müəyyən düzəlişlərlə qəbul etsə də, Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqeyini davam etdirərək həmin təkliflərlə razılaşmadı. 1998-ci ilin noyabrında həmsədrlərin irəli sürdükləri üçüncü təklif – «ümumi dövlət» ideyası beynəlxalq hüquq normalarına zidd olmaqla bərabər, hələ dünya praktikasında mövcud olmamış variant idi. Şübhəsiz ki, Azərbaycan bu təklifi qətiyyətlə rədd etdi.

Danışıqlar prosesinə intensivlik gətirmək məqsədi ilə 1999-cu ilin apreldən başlayaraq Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində yeni formatda addımlar atıldı. Bu addımlar Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılması idi. Prezidentlərlə yanaşı, iki ölkənin xarici işlər nazirlərinin birbaşa təmasları da dinamik hal aldı. 2004-cü ilin avqust ayında Praqa görüşündə nazirlər danışıqları «mərhələli həll» variantı üzrə aparmaq haqqında razılığa gəldilər. Bu variant siyasi leksikona «Praqa prosesi» termini ilə daxil oldu.

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində ötən müddət ərzində Azərbaycanın məlum məsələ ilə bağlı fəaliyyəti də məhsuldar olmuşdur. Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞ PA) qəbul edilən sənədlər bu sırada xüsusilə seçilir. Cənab İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin prinsipial və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində AŞ PA-nın 2002-ci ilin payız sessiyasında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalı faktı ilk dəfə olaraq bu beynəlxalq qurumun sənədlərində rəsmi şəkildə öz əksini tapdı. AŞ PA-nın 2005-ci il yanvar sessiyasında qəbul edilən 1416 sayılı Qətnaməsində isə Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsinin hələ də Ermənistan qoşunlarının işğalı altında olduğu və separatçı qüvvələrin Dağlıq Qarabağ regionuna nəzarət etdiyi göstərilirdi. Qətnamədə Ermənistanın həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti pislənilir, bu hərbi əməliyyatların monoetnik ərazilərin yaranmasına gətirib çıxarması narahatlıqla bildirilirdi. Sənəddə həmçinin qeyd olunurdu ki, Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin başqa dövlətin ərazilərini işğal altında saxlaması həmin ölkənin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə ziddir.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli ilə bağlı Avropa Parlamenti də son illərdə obyektiv mövqe nümayiş etdirib. 2004-cü ildə təşkilatın sessiyasında

«Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasəti» mövzusunda qəbul edilmiş qətnamədə erməni separatçılarının işğal etdikləri ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti apardıkları öz əksini tapmışdır. Avropa Parlamenti Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin bərqərar edilməsinə mane olan münaqişənin nizama salınması üçün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin (Kəlbəcər, Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) azad edilməsi təklifi ilə çıxış etmiş və bununla da bu münaqişənin «mərhələli həll» variantına öz dəstəyini ifadə etmişdir.

Prezident İlham Əliyev: «Mən nə qədər Prezidentəm, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılacağına yol verməyəcəyəm»

Son illər ərzində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində yeritdiyi ardıcıl və milli mənafeələrə əsaslanan prinsipial siyasət, həmçinin ölkənin iqtisadi cəhətdən güdrətlənməsi respublikamızın diplomatik mövqelərinin daha da güclənməsi ilə müşayiət olunur. Dövlət rəhbərinin uğurla apardığı danışıqlar, nümayiş etdirdiyi qətiyyətli mövqe, verdiyi kəskin bəyanatlar təbliğat savaşında səmərəli olmaqla yanaşı, münaqişənin həlli ilə bağlı aparılan danışıqlarda rəsmi Bakının siyasi üstünlüyünü də təmin etmişdir. Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsi, hərbi büdcəsinin ildən-ilə artması fonunda danışıqlar prosesi də keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyub.

ATƏT-in Minsk qrupunun son illərdə öz fəaliyyətini xeyli dərəcədə gücləndirməsi, dünyanın ən aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə daha çox diqqət ayırması faktı göz önündədir. Avropa Şurası, Avropa Birliyi, İKT, GUAM kimi nüfuzlu beynəl-

xalq qurumları, habelə münaqişə ilə bağlı 4 qətnamə qəbul etmiş BMT problemin həllində ərazi toxunulmazlığı prinsipini önə çəkmişdir. Dağlıq Qarabağ məsələsi BMT Baş Məclisinin müzakirəsinə də çıxarılmışdır. Cənab İlham Əliyevin Avropa Şurasında Azərbaycan parlamenti nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi başladığı səmərəli fəaliyyət son illərdə də uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti 2004-cü ilin aprelində Strasburqdakı çıxışında Ermənistanın işğalçılıq siyasətini beynəlxalq aləmdə bir daha ifşa etmişdir. Bütün bunlar Avropa Şurasının 2005-ci ilin yanvarında Ermənistanı işğalçı dövlət, Dağlıq Qarabağı isə separatçı rejim kimi tanıyan qətnamənin qəbuluna mühüm təsir göstərdi. Ermənistanın münaqişənin «Praqa prosesi», yəni «mərhələli həll» modeli ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalması da rəsmi Bakının son illərdəki mühüm diplomatik nailiyyətlərindən biri kimi vurğulanmalıdır.

Cənab İlham Əliyev hələ Prezident kimi səlahiyyətlərinin icrasına başlayarkən andiçmə mərasimində etdiyi çıxışda münaqişənin həlli ilə bağlı fəaliyyət platformasını belə açıqlamışdı: *«Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmiz üçün ən ağır problemdir. Bu məsələ öz həllini tapmalıdır. Bu problem yalnız bir neçə prinsiplər, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll oluna bilər: Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad olunmalıdır, 1 milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmalıdır, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını nəyin bahasına olursa-olsun azad edəcəkdir»*. Bu prinsiplər ötən müddət ərzində Azərbaycan diplomatiyasının ən başlıca prioritetinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın bütün strateji əhəmiyyətli sahələrdə yüksəlişə nail olması, həmçinin iqtisadi inkişaf dinamikasına görə

dünyada lider dövlət olması ordu quruculuğunda müsbət irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Milli Ordunun müdafiə qüdrətinin və döyüş qabiliyyətinin artırılması, maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, o cümlədən hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsi tədbirlərinin gücləndirilməsi vacib inkişaf istiqamətləri kimi diqqəti çəkir. Ermənistanın təcavüzü ilə üzləşmiş Azərbaycanda yüksək döyüş qabiliyyətli, hərtərəfli təchiz olunmuş ordunun formalaşdırılması istiqamətində atılan addımlar son illərdə daha da intensivləşmişdir. Həyata keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində respublikamızın iqtisadi qüdrətinin ildən-ilə güclənməsi Prezident İlham Əliyevə bu sahədə ardıcıl tədbirlər həyata keçirməyə, hərbi xərcləri durmadan artırmağa imkan vermişdir. Dövlət başçısı ölkəmizdə hərbi potensialın daha da gücləndirilməsi, bu prosesdə qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsinə istinad olunması kimi mühüm məsələləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Milli Orduya dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmi ildən-ilə artırılır və bu da paralel olaraq maddi-texniki təminatın, döyüş əhvali-ruhiyyəsinin, nizam-intizamın güclənməsinə səbəb olur. Azərbaycan Ordusunun hərbi büdcəsinin Ermənistanın bütövlükdə dövlət büdcəsi səviyyəsinə qaldırılması barədə bir neçə il öncə Prezident İlham Əliyevin elan etdiyi məqsədə artıq nail olunmuşdur.

«Nə 5 ildən sonra, nə 10 ildən sonra, nə 15 ildən sonra, nə də 100 ildən sonra Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan ayrılmayacaqdır. Mən nə qədər Prezidentəm, buna yol verməyəcəyəm», – deyən dövlət başçısı Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinin mümkün olmayacağı təqdirdə torpaqların hərbi vasitələrlə azad ediləcəyini birmənalı söyləyir və Silahlı Qüvvələrin buna tam qadir olduğunu bəyan edir. Ali Baş Komandan İlham Əliyev bölgələrə səfərləri zamanı müntəzəm olaraq hərbi hissələrə baş çəkir, cəbhə bölgəsində, səngərdə vətənin keşiyində dayanan əsgər və zabitlərimizlə görüşür, onların hərbi xidmət şəraiti ilə

maraqlanır, cihazlar vasitəsilə düşmənin üzbəüz mövqelərini müşahidə edir. Bu, əslində, Azərbaycanın heç zaman ərazi itkisi ilə barışmayacağı ilə bağlı bütün dünyaya verilən növbəti mesajlarıdır.

Ən mühüm nailiyyətlərdən biri də Prezident səlahiyyətlərinə başlayarkən «Azərbaycanda bir çadır şəhərini belə qalmaq» deyən cənab İlham Əliyevin ötən müddət ərzində vədini tam gerçəkləşdirməsidir. İndi qaçqın və məcburi köçkünlərin hamısı normal şəraiti olan qəsəbələrdə məskunlaşıb.

Bugünkü Azərbaycan artıq 1988-1993-cü illərin böhranlı, məğlub, qətiyyətsiz Azərbaycanı deyil. Bugünkü Azərbaycan iqtisadi, siyasi, ideoloji və xarici siyasət sahələrində böyük güc, qüdrət sahibidir. Ən əsası, «forpost» Ermənistan artıq tam müstəqil Azərbaycan qarşısında hər mənada acizdir. Prezident İlham Əliyev bütün beynəlxalq ictimaiyyətə, həmçinin təcavüzkar ölkəyə birmənalı bəyan edib ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması bu gün Ermənistanın qarşısına şərt kimi qoyulub və o bu şərti qəbul etməyə məhkumdur. Çünki Azərbaycan öz haqqını diplomatik yönümdən əlavə, hərbi cəbhədə də tam təmin etmək iqtidarındadır.

QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN QARA SALNAMƏSİ

*Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən
işğal olunmuş əraziləri*

Dağlıq Qarabağ

Ərazisi	– 4388 km ²
Əhalisi	– 189085
Ermənilər	– 145450 (76,9%)
Azərbaycanlılar	– 40688 (21,5%)
Ruslar	– 1922 (1,0%)
Digərləri	– 1025 (0,6%)

Şuşa

Ərazisi	– 289 km ²
Əhalisi (1989)	– 20579
Azərbaycanlılar	– 19036 (92,5%)
Ermənilər	– 1377 (6,7%)
İşğal tarixi	– 1992, 8 may

<i>Ətraf rayonlar</i>	<i>İşğal tarixi</i>	<i>Əhalisi</i>
Laçın	1992, 18 may	– 66646
Kəlbəcər	1993, 2 aprel	– 61947
Ağdam	1993, 23 iyul	– 145359
Füzuli	1993, 23 avqust	– 106543
Cəbrayıl	1993, 23 avqust	– 62519
Qubadlı	1993, 31 avqust	– 31619
Zəngilan	1993, 29 oktyabr	– 36335

TƏCAVÜZÜN QURBANLARI

Həlak olanlar	– 20000
Əlil olanlar	– 50000
İtkin düşənlər	– 4866

DAĞINTILAR VƏ ZİYANLAR

Yaşayış məntəqələri	– 900
Evlər	– 130939
İctimai binalar	– 7000
Məktəblər	– 1025
Uşaq bağçaları	– 855
Səhiyyə ocaqları	– 798
Kitabxanalar	– 927
Məscidlər və məbədlər	– 53
Tarixi abidələr, muzeylər və yerlər	– 473
Muzey eksponatları	– 40000
Sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri	– 2389
Avtomobil yolları	– 5198 km
Körpülər	– 348
Su xətləri	– 7568 km
Qaz xətləri	– 2000 km
Elektrik xətləri	– 76940 km
Meşələr	– 280000 ha
Məhsuldar torpaqlar	– 1000000 ha
İrriqasiya sistemləri	– 1200 km

AZƏRBAYCANA MÜHARİBƏ ZAMANI DƏYMIŞ ZIYANIN ÜMUMİ MƏBLƏĞİ 60 MİLYARD ABŞ DOLLARINDAN ÇOXDUR.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz fəaliyyəti

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin məlumatına görə, Ermənistan Respublikası və separatçıların işğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni fəaliyyəti əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə təzahür etmişdir:

I. Separatçı-terrorçu qurumun müstəqil dövlət kimi tanınması cəhdləri

Dağlıq Qarabağdakı separatçı-terrorçu qurum atəşkəs rejimindən istifadə edərək beynəlxalq aləmdə müstəqil dövlət kimi tanınmaq məqsədi ilə son illər ərzində zəruri «dövlət institutları» («parlament», «nazirliklər», «ordu», «komitə» və «idarelər») təsis etmiş, bir neçə ölkədə öz «nümayəndəlik»lərini açmışdır.

2001-ci ilin mart ayından bu ərazilərdə yaşayan vətəndaşlara onların qondarma qurumun və Ermənistan Respublikasının vətəndaşı olduqlarını təsdiq edən yeni «pasportlar»ın verilməsinə başlanmışdır.

II. Dövlət terrorizmi və təcavüzkar separatizm

1989-1994-cü illərdə erməni separatçıları və terrorçuları tərəfindən Azərbaycan ərazisində 373 terror aktı törədilmiş, nəticədə 1.568 nəfər ölmüş, 1.808 nəfər yaralanmışdır. Azərbaycan Respublikası, eləcə də xarici ölkələrin məhkəmələri tərəfindən prosesual qaydada sübuta yetirilmişdir ki, həmin terror aktlarının 32-si Ermənistan Respublikasının xüsusi xidmət orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən istifadə edilməklə, cəbhə xəttindən yüz kilometrə aralıda yerləşən yaşayış məntəqələrində həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda mülki əhaliyə qarşı terrorçu fəaliyyətin bilavasitə Ermənistan Respublikasının dövlət orqanları və separatçı qurum tərəfindən üçüncü ölkə vətəndaşları, Azərbaycan Respublikasının azsaylı xalqlarının nümayəndələri, hərbi əsir və girovlardan istifadə ilə təşkili, maliyyələşdirilməsi və reallaşdırılmasına cəhdlər göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi ilə Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin əməkdaşlığı nəticəsində Ermənistan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsinin şöbə rəisi polkovnik Can Ohanesyanın, onun müavini mayor Aşot Qalayanın, Rusiya Federal Əks-kəşfiyyat Xidmətinin Terrorizmlə mübarizə idarəsinin baş əməliyyat müvəkkili mayor Boris Simonyanın başçılığı ilə Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərən erməni separatçılarından ibarət terrorçu qrup məsuliyyətə cəlb olunmuşdur. Moskvada yerləşən və Valeri Petrosyanın rəhbərlik etdiyi «TİRR» Assosiasiyası tərəfindən maliyyələşdirilən həmin qrup Rusiya və Azərbaycan ərazisində dəmiryol qatarlarında bir neçə partlayış törətmişdir. Bütün bu şəxslər Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuşlar.

Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən terrorçu-separatçı «Sadval» təşkilatı üzvlərinin 1994-cü il martın 19-da Bakı Metropoliteni stansiyalarından birində törətdikləri və 14 nəfər dinc sakinin ölümü, 42 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən partlayışın Ermənistan Respublikası xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təşkil edilməsi faktı da prosesual qaydada tam sübuta yetirilmişdir. Çoxsaylı şahid ifadələri və maddi sübutlar bu təşkilatın yaraqlılarının Ermənistan Respublikasının Nairi və Arzni rayonlarında yerləşən, xüsusi xidmət orqanlarına məxsus hərbi-təxribat hazırlığı bazalarında, habelə Dağıstan Respublikasının Məhərrəmkənd rayonu ərazisində təşkil edilmiş xüsusi düşərgələrdə təlim keçdikləri-

ni birmənalı şəkildə təsdiqləmişdir. Məhz Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları terror aktlarının icrası üçün cinayətkarları zəruri partlayıcı materiallar və texniki vasitələrlə təchiz etmiş və maliyyələşdirmişlər. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik orqanları həmin cinayətin 43 təşkilatçısını və icraçısını aşkarlamış, onlardan 30 nəfəri Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin hökmü ilə azadlıqdan məhrum olunmuşdur, ölkənin hüduudlarından kənar da gizlənənlər barədə isə əməliyyat-axtarış tədbirləri davam etdirilir.

Bu dəhşətli terror aktının qeyri-adiliyi ondadır ki, Azərbaycan torpaqlarını işğal edən və Dağlıq Qarabağın separatçı rejiminə himayədarlıq edən qonşu Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları həmin cinayəti həyata keçirmək üçün terrorçuları digər həmsərhəd ölkədə – Rusiya Federasiyasında, ölkəmizin bir sıra şimal rayonları barəsində ərazi iddiaları irəli sürən separatçılar sırasından hazırlamışlar. Bu isə müxtəlif etnik yönümlü separatçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin beynəlxalq terrorizmin əsas tərkib hissələrindən biri olduğuna daha bir sübutdur.

Təəssüf ki, bu, yeganə fakt deyil. Belə ki, 2000-ci ilin əvvəlindən etibarən Azərbaycanın şimal rayonlarında yaşayan avar xalqının adından separatçılıq hərəkətini başlamaq məqsədini güdən bir qrup fəallaşmışdı. 2001-ci ilin iyun ayından Dövlət Yol Polisinin postlarına, rayon polis şöbəsinə və hərbi hissəyə bir neçə basqınlar, Şeyx Şamilin abidəsinin partladılması kimi cinayətlərin törədilməsi Zaqatala və Balakən rayonlarında vəziyyəti kəskinləşdirmişdi.

Həmin cinayətlərin istintaqı zamanı göstərilən qrupun rəhbəri Hacı Maqomedovun və sonradan onun həbs edilmiş silahdaşı Şaban Buşdiyevin erməni xüsusi xidmətlərinin nümayəndələri ilə əlaqələri olması faktı aşkarlanmışdır.

1997-ci ildə onların hər ikisi Azərbaycan ərazisində «Avar dövləti»nin yaradılması üçün 1 milyon ABŞ dolları və 1000 ədəd avtomat silahın alınması məsələsinin müzakirəsi məqsə-

di ilə Yerevan və Xankəndiyə səfər etmişlər. Sonradan onlar bu danışıqları Mahaçqalada davam etdirmiş və nəticədə 1.000 ədəd avtomat silahın və 300 min ABŞ dollarının verilməsi barədə razılığa gəlmişlər. Bundan sonra avar separatçılarının «Car-Balakən dövləti»nin yaradılması ideyası və bu istiqamətdə fəaliyyətlərinə dəstək almaq üçün H.Maqomedov 2001-ci ilin dekabrında yenidən Yerevana getmişdir. Bu səfərin əsas məqsədi yaz-yay mövsümündə yerli icra hakimiyyətinin binasının zəbt edilməsi, həbs olunmuş silahdaşlarının azadlığa buraxılması şərti ilə vəzifəli şəxslərin girov götürülməsi və dövlətə qarşı digər cinayət əməlləri üçün müxtəlif növ silah, o cümlədən istilik raketlərinin alınması idi.

2001-ci ilin sentyabrında Zaqatala rayonu ərazisində müxtəlif cinayət əməlləri törətməklə əhalini təsir altında saxlamağa, ərazini nəzarətsiz zonaya çevirməyə cəhd göstərən şəxslərin dindirilməsi zamanı məlum olmuşdur ki, onların silah və maddi cəhətdən təchiz edilməsində separatçı-terrorçu qurumun «müdafiə naziri» və digər «rəhbər işçiləri» birbaşa iştirak etməklə həmin şəxsləri separatçı hərəkatlərə təhrik etmişlər.

1994-cü il iyulun 3-də Bakı metrosunun «28 May» və «Gənclik» stansiyaları arasında 13 nəfərin ölümü, 42 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən terror aktı Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təşkil edilmişdi.

Bu məqsədlə Qarabağ uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsir düşmüş Azər Aslanovun anasını aldadıb Yerevana çağırmış, oradan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə apararaq girov saxlamış və A.Aslanovu həmin cinayəti törətməyə sövq etmişlər (bu fakt erməni millətçi-separatçı ekstremizminin əsas ideoloqlarından biri, hazırda İnterpol xətti ilə axtarılda olan Zori Balayanın «Cəhənnəm və cənnət arasında» kitabında öz əksini tapmışdır).

İstintaq və məhkəmə prosesində sübuta yetirilmişdir ki, A.Aslanovun terrorçu kimi hazırlanmasının «ideoloji təmina-

tında» Zori Balayanın və Dağlıq Qarabağ erməni separatçılarının lideri olmuş, hazırda Ermənistan Respublikasının prezidenti Robert Koçaryanın iştirakı olmuşdur.

90-cı illərin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq terrorçu qrupların liderlərinin reabilitasiyasına çalışan Ermənistan rəhbərliyi xarici diasporun radikal təşkilatlarının, xüsusilə «Daşnaksütyun», ASALA, MAQ, «Erməni birliyi», «Erməni Azadlıq Cəbhəsi» və digər terror təşkilatları fəallarının Ermənistan ərazisində toplanması məqsədi ilə genişmiqyaslı kampaniyaya başlamış, onların fəaliyyətlərinə siyasi-hüquqi şərait yaradaraq sığınacaq vermiş, pul, silah, saxta sənəd və nəqliyyatla təchiz etmişdir. Həmçinin Azərbaycanda ermənilərin sıx yaşadığı əraziyə yardım adı altında bir sıra xarici dövlətlərdən terrorçular, silah və maliyyə vəsaitləri göndərilir, Türkiyə nümayəndəliklərinə qarşı terror aktları törətmiş ermənilərin azad olunması və dəstəklənməsi Ermənistanda dövlət səviyyəsində təşkil olunurdu. Belə ki, Suriyada doğulmuş, ASALA üzvü, 1983-cü ilin iyun ayında Fransanın Orli aeroportunda partlayış törətdiyinə görə həbs edilmiş Varujan Karapetyanın Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən Eçmiədzin kilsəsinin imkanları vasitəsilə azad olunması üçün imzatoqlama kampaniyası keçirilmişdir.

Fransada terror aktları törətdiyinə görə həbs edilmiş ABŞ vətəndaşı, tanınmış beynəlxalq terrorçu Monte Melkonyan azad olunduqdan sonra 1990-cı ildə Ermənistandan Dağlıq Qarabağa göndərilərək azərbaycanlıları öz torpaqlarından məcburi köçkün vəziyyətinə salmış terrorçu qruplara rəhbərlik etmişdir. 1993-cü ilin yayında Azərbaycan qoşun hissələri tərəfindən məhv edilmiş M.Melkonyanın Yerevanda dəfn mərasimində, prezident daxil olmaqla, Ermənistanın dövlət rəsmiləri iştirak etmiş, sonra bu beynəlxalq terrorçu Ermənistanın milli qəhrəmanı elan olunmuş, onun adı ER Müdafiə Nazirliyinin diveriya mərkəzlərindən birinə verilmişdir.

1992-ci ildə Xankəndiyə göndərilmiş Vazgen Sislyan Yaxın Şərqi terrorçuları Abu Əli, Qilbert Minasanyan və digər terrorçularla birlikdə zorakılıq siyasətindən dünya ictimaiyyətinin diqqətini «erməni məsələsi»nə yönəltmək üçün vasitə kimi istifadə edirdilər.

R.Koçaryan hakimiyyətə gəldikdən sonra Ermənistanda terrorçu qrupların rəhbərlərinin reabilitasiyası halları daha da artmışdır. Tanınmış terrorçu, İran vətəndaşı və «Daşnaksütyun» partiyasının üzvü Qrant Markaryan həbsdən azad edilərək Azərbaycana qarşı terror aktlarının keçirilməsində fəal iştirakına görə 1981-ci ildə Parisdə türk səfirliyinin zəbtinin təşkilatçılarından biri Vazgen Sislyanla birgə R.Koçaryan tərəfindən Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Bütün bunlar Ermənistan rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı terror aktlarının təşkilində bilavasitə iştirakını bir daha təsdiq edir. Əslində, Ermənistanın hazırkı rəhbərləri – prezident R.Koçaryan, müdafiə naziri S.Sarkisyan və Dağlıq Qarabağdakı işğalçı-separatçı rejimin rəhbəri A.Qukasyan terrorçularla sıx əlaqədə olduqlarını gizlətmirlər.

Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin «sərhəd»i hazırda Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən qorunur, bu ölkədən olan çağırışçılar hərbi xidmət keçmək üçün həmin ərazilərdəki hərbi hissələrə göndərilir. Həmçinin hazırda işğal olunmuş ərazilərdə Ermənistanın silahlı qüvvələri və terrorçu qruplarla yanaşı, qeyri-qanuni silahlı birləşmələr də fəaliyyət göstərir və bütün bunlar terrorizmə qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq konvensiyaların nəzarətindən kənardadır.

III. Narkotik maddələrin qanunsuz becərilməsi və dövriyyəsi

İşğal olunmuş ərazilər heç bir dövlətin, beynəlxalq təşkilatın nəzarətində olmayan özünəməxsus kriminal mənbəyinə çevrilmişdir. Belə ki, separatçı-terrorçu rejim işğal altında olan

ərazilərdə narkotik maddələrin qanunsuz becərilməsi, istehsalı və satışının inkişaf etməsi üçün bütün zəruri şəraiti yaratmışdır. Bu faktlar ABŞ Dövlət Departamentinin narkotik maddələr üzərində beynəlxalq nəzarət strategiyasına dair 2000-ci il mart tarixli hesabatında öz əksini tapmışdır. Narkotik işbazlarını qondarma qurumun bədnam rəhbərləri müdafiə edir, narkotiklərin satışından əldə olunan pullardan işğal olunmuş ərazilərin nəzarətdə saxlanması və muzdlulara haqq ödənilməsi üçün istifadə edirlər.

ABŞ Dövlət Departamentinin 2001-ci ilin martında açıqlanmış hesabatında işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən narkotik vasitələrin kütləvi şəkildə daşınması üçün istifadə olunduğu bildirilir və Ermənistanın coğrafi yerinə görə narkotik vasitələrin beynəlxalq dövriyyəsində potensial subyekt kimi baxılır.

Azərbaycanın işğal olunmuş sərhədyanı ərazilərində çətənə kollarının yetişdirilməsi faktı AŞ PA-nın Dağlıq Qarabağ üzrə məruzəsində də öz əksini tapmışdır.

Narkotiklərin satışından əldə olunan pulun böyük hissəsi separatçılar tərəfindən qanunsuz silahlı birləşmələr, terror qrupları üçün silahların alınmasına və təlimlərin keçirilməsinə xərclənir. Dağlıq Qarabağda mövcud olan qanunsuz iqtisadi fəaliyyət separatçıları «çirkli pullar»ın yuyulması əməliyyatları sahəsində məşhurlaşdırmaqla onları transmilli cinayətkar infrastrukturaların maraq dairəsinə daxil etmişdir.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən nüvə və radioaktiv tullantıların basdırılması məqsədi ilə də istifadəsi güman olunur. Belə ki, gündəlik təqribən 9 milyon KVT/saat enerji hasil edən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının müvafiq istehsalının müqabilində Ermənistanda hazırkı dövrdəki nüvə tullantılarının saxlanması üçün anbarın olmaması Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin qeyd olunan tullantıların basdırılması məqsədi ilə istifadəsi ehtimalını artırır.

IV. İnsan ticarəti

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində əsir düşmüş və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarının beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədilərək işğal olunmuş ərazilərdə saxlanması və onlara qarşı amansız cəza metodlarının tətbiq edilməsi, bu şəxslərin qeyri-bəşəri məqsədlər üçün istifadə edilmələri barədə mütəmadi məlumatlar daxil olmaqdadır.

Azərbaycana qarşı təcavüzün nəticələrindən və mövcud status-kvodan yararlanmağa çalışan Ermənistanın rəsmi orqanlarının əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüş azərbaycanlıları gəlir məqsədi ilə alver predmetinə çevirərək onlarda müxtəlif cinayətkar qruplaşmalarla işbirliyi qurduqları barədə təkzibedilməz faktlar mövcuddur.

Müharibə və atəşkəs dövründə erməni ordusu tərəfindən əsir və girov götürülmüş azərbaycanlılardan 30 nəfərə yaxını qohumları tərəfindən külli miqdarda pul, qızıl və qiymətli əşya verilməklə azad edilmişdir. Erməni əsirliyində olan bir çox Azərbaycan vətəndaşlarının bədən üzvləri çıxarılaraq satılmışdır. Əsir düşmüş və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarının beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədilərək işğal olunmuş ərazilərdə saxlanması və onlara qarşı amansız cəza metodlarının tətbiqi barədə mütəmadi məlumatlar daxil olmaqdadır.

V. İşğal altındakı ərazilərdə ermənilərin qanunsuz məskunlaşdırılması

Erməni tərəfinin rəsmi məlumatlarına və qondarma DQ hökumətinin hesabatına görə, 2001-ci ildə Dağlıq Qarabağın əhalisi 143 min nəfər təşkil edib. Halbuki 1989-cu ilin siyahıyaalınmasına görə, həmin ərazidə 90 min nəfərdən bir qədər çox erməni yaşamışdır. ABŞ-ın Qaçqınlar üzrə Komitəsinin qaçqınların vəziyyəti ilə əlaqədar 2002-ci ilə dair ümumdünya

icmalında Ermənistan üzrə məruzədə 1.000-ə yaxın ailənin Ermənistandan Dağlıq Qarabağ və Laçın dəhlizinə köçürüldüyü bildirilib. 2003-cü ilin yanvar ayından Dağlıq Qarabağ ərazisini tərk edənlərin qarşısının alınması məqsədi ilə, müəyyən olunmuş qaydalara görə, daimi yaşamaq üçün gedən ailələr təxminən 15, hərbi çağırışçılar 10 min ABŞ dolları məbləğində rüsum ödəməlidirlər.

Ermənistanın bütün şəhər və rayonlarında 2002-ci ildən rəsmən fəaliyyət göstərən miqrasiya xidmətləri ölkə əhalisinin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsi istiqamətində iş aparır. 1994-cü ildən etibarən dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan ermənilərin qeyri-qanuni olaraq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və işğal edilmiş digər ərazilərinə köçürülməsi halları mövcuddur. Qondarma qurumun «parlamenti»nin «DQR»-ə köçürülən rus ailələrinin övladlarının 2005-ci ildən Qarabağ məktəblərində erməni və rus dillərində təhsil almasını nəzərdə tutan qərarı da mövcuddur.

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Cənubi Qafqaz üzrə Miqrasiya Nümayəndəliyinin 2004-cü il oktyabr ayının 25-də keçirdiyi hesablamalarına görə, hər ay orta hesabla Dağlıq Qarabağ ərazisinə 15-ə yaxın ailə köçürülür və 2004-cü ildə belə ailələrin sayı 200-ə çatmışdır.

Rəsmi Yerevan köçürülmə layihələrində özünün birbaşa iştirakını gizlətməyə çalışsa da, 2000-ci ildən etibarən «Arsaxa qayıdış» adlı irimiqyaslı proqramın həyata keçirilməsi ilə Ermənistan Respublikası hökuməti yanında (Andronik Marqaryanın rəhbərliyi altında) müşavir Benik Baxşiyən, «DQR»-in «statistika idarəsinin rəhbəri» Serj Amirxanyan, «kənd təsərrüfatı naziri» Vaqram Baqdasaryan, «Milli Yığıncağın maliyyə, büdcə məsələləri üzrə komissiyasının sədri» Mayor Danielyan, Ermənistanın miqrasiya və qaçqınlar idarəsinin müdiri Qaqik Eqanyan və digər vəzifəli şəxslər, həmçinin «Yerkir» ictimai təşkilatı aktiv şəkildə məşğuldurlar. Həmin vaxtdan etibarən

qaçqınlar və emiqrasiya idarəsi yuxarıda adı çəkilən proqramın realizə olunmasına bilavasitə qoşulmuşdur.

2003-cü ilin dekabrında Ermənistanın baş naziri A.Marqaryan erməni əhalisinin Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi məsələsinin Ermənistan hökuməti üçün prioritet təşkil etdiyini rəsmən bildirmişdir.

İşğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşdırma faktları müxtəlif KİV-də də geniş işıqlandırılmışdır.

Açıq qaynaqlara istinadən, 2004-cü ilin ilk altı ayı ərzində işğal olunmuş ərazilərə 120 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Bu ərazilərdə qeyri-qanuni «köçürülmə əməliyyatı» və tikinti işlərinin əsas sponsorları «Qərbi Amerikanın Erməni Təhsil Fondu», «Hayastan Fondu» təşkilatları və Tehranın Erməni Yeparxiya Şurasıdır. 2004-cü ildə xarici fondlar tərəfindən «Arsaxa qayıdış» proqramının realizəsi üçün 400 min ABŞ dollarının ayrıldığı və Azərbaycanın işğal olunmuş sərhədyanı ərazilərində 90-a yaxın evin tikintisinin başa çatdırılması məlumdur.

Köçürülməyə ayrılmış pulların səlahiyyətli şəxslər tərəfindən mənimsənilməsi və köçürülən şəxslərin 30%-nin bədbin yaşayışdan Yerevana və digər MDB ölkələrinə qayıtmaları barədə 1999-cu ildə erməni KİV-də məlumatlar yayılmışdır. Belə məqamlardan biri erməni diasporu tərəfindən Dağlıq Qarabağda yaşayan və köçürülən ailələrə pulların çatdırılmaması barədə «10-cu naxanq» qəzetinin müxbiri Vaqram Oqacanyan 1999-cu ildə «Dağlıq Qarabağa köçürülən şəxslər üçün büdcədə pul yoxdur» adlı məqaləsinin nəşri olmuşdur. Bu məqalə V.Oqacanyanın 2000-ci ildə bir il müddətinə azadlıqdan məhrum edilməsinə və «DQR prokurorluğu» tərəfindən barəsində cinayət işinin qaldırılmasına zəmin yaratmışdır.

VI. Təbii, maddi və mənəvi sərvətlərin talan edilməsi və qanunsuz istismarı

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində evlərin, qəbirlərin, mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, avadanlığın, inşaat

materiallarının, xüsusilə dəmir məmulatların və sair yüklərin digər ölkələrə daşınması barədə mütəmadi məlumatlar daxil olmaqdadır.

Müvafiq məlumatlar tərkibində müxtəlif qiymətli metallar, o cümlədən qızıl olan torpağın, zavod və fabriklərdə istismar olunmuş dəzgahların, elektrik qatarları, vaqonlar və relslərin kəsilərək digər ölkələrə daşınması faktlarını ehtiva edir.

İşğal altında olan ərazilərdən qarət edilmiş milli sərvətlərimizin – qədim tarixi əsərlərin, xalçaların, mineralların Avropa ölkələrində erməni milli sərvəti adı altında nümayiş etdirilməsi barədə məlumatlar mövcuddur. Ermənilər Kəlbəcərdə yerləşən mineral yataqların və 3.600-ə qədər qaya təsvirinin fotosəkillərini 2000-ci ildə Finlandiyada öz əraziləri kimi nümayiş etdirmişlər.

Son zamanlar ermənilərin qədim Azərbaycan musiqi alətlərini öz adlarına çıxaraq Avropa, MDB və Şimali Amerika ölkələrində satması halları çoxalmış, Qarabağ xalçalarının erməni və ya fars xalçaları adı altında müxtəlif sərgilərə və hərraca çıxarılması faktları qeydə alınmışdır. Son illər ərzində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində külli miqdarda çıxarılmış tarixi, mədəni və dini abidələr xarici ölkələrə satılmışdır. İşğal olunmuş ərazilərdəki muzeylərdə mövcud olan unikal eksponatlar ya məhv edilmiş, yaxud həmin eksponatların əsasında onların guya ermənilərə məxsusluğunu göstərən yeni muzeylər yaradılmışdır. Bu mənada, ermənilərin qədim Qafqaz Albaniyası abidələrini özününküləşdirməsi məsələsinə xüsusi önəm verdiyi bildirilməlidir. Onların üzərində mövcud olan qədim alban yazıları, divar naxışları və xaçlar məhv edilib erməni atributikası ilə əvəzlənir. Bir sıra məscidlər isə anbarlar kimi istifadə olunur. Bu kampaniya məqsədyönlü xarakter daşımaqla, işğal edilmiş rayonların tarixi-mədəni nöqtəyindən Azərbaycanı aid olmadığı və bununla ermənilərin həmin ərazilərdə məskunlaşmasına bəraət qazandırılmasına yönəldilmişdir.

Bu müstəvidə Azərbaycanca məxsus yer adlarının dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz olunmasının xüsusilə kütləvi hal aldığı bildirilməlidir. Bütün bunlardan başlıca məqsəd gələcəkdə həmin ərazilərin ilhaqının həyata keçirilməsinə «əsas yaratmaq»dır.

Xalqımıza məxsus maddi sərvətlərin daha geniş miqyaslarda talan edilməsi məqsədi ilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz iqtisadi fəaliyyətə xarici ölkələrin bir sıra firma və şirkətləri də cəlb edilmişdir.

Erməni tərəfinin təşkilatçılığı ilə 2004-cü ilin yanvar-iyul ayları ərzində Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanlarının razılığı olmadan ölkəmizin Dağlıq Qarabağ və işğal olunmuş digər ərazilərinə 1.610 nəfər əcnəbi vətəndaş səfər etmişdir.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasına və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, Ermənistan Respublikası hal-hazırda işğalçılıq siyasətini davam etdirməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistan və separatçı-terrorçu rejim tərəfindən işğal altında saxlanılan, beynəlxalq nəzarətdən kənar ərazilərində qanunsuz fəaliyyətlərə dair MTN-in əldə etdiyi məlumatlar təsdiqini tapmaqdadır.

Qarabağ münaqişəsi dövründə əsir, girov və itkin düşmüşlər

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında 4.841 Azərbaycan vətəndaşı münaqişə zonasında itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyatda alınmışdır.

Onlardan 54 nəfəri uşaq, 321 nəfəri qadın, 409 nəfəri qocalardır (01.04.2005-ci il tarixə olan statistikaya görə). 1988-2005-ci illərdə 1.368 Azərbaycan vətəndaşı erməni əsirliyindən azad edilmişdir. Bunlardan 169 nəfəri uşaq, 338 nəfəri qadın, 286 nəfəri qocalardır.

Təkzibolunmaz faktlar göstərir ki, itkin düşmüş 4.844 vətəndaşdan ən azı 783 nəfər (18 nəfər uşaq, 46 nəfər qadın, 69 nəfər qoca) ermənilər tərəfindən əsir, yaxud girov götürülmüş, lakin bu faktlar beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsindən (BQXK) gizlədilmişdir. Həmin şəxslərin siyahısı erməni əsirliyindən qayıtmış vətəndaşlarımızın və digər mənbələrin şahid ifadələri əsasında tərtib edilmişdir.

Əsir və girov götürülmüş şəxslərin azad edilməsi, itkin düşmüş şəxslərin axtarışı üzrə Almaniya, Rusiya və Gürcüstanın hüquq müdafiəçilərindən ibarət Beynəlxalq işçi qrupu və BQXK bu şəxslərdən bir qisminin həqiqətən də əsir götürülməsi və sonrakı taleləri barədə məlumatların gizlədilməsinə dair faktları təsdiq edirlər.

Azərbaycan tərəfinə daxil olan məlumatlar göstərir ki, qeyd olunan siyahıdakı şəxslərin böyük əksəriyyəti erməni əsirliyində öldürülmüş, yaxud işgəncə və xəstəliklərdən vəfat etmiş, az bir hissəsi isə indi də gizlədilərək Ermənistanda və işğal olunmuş ərazilərdə ağır fiziki işlərdə qul kimi istifadə olunurlar.

20 Yanvar faciəsi

Süquta məhkum olmuş sovet rejimi özünün son günlərində bütün mövcudiyyəti ərzində törətmiş olduğu cinayətlər sırasına misli görünməmiş bir faciəni də əlavə etdi. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakı şəhərinə yeridilən Sovet ordusu hissələri Ermənistanın respublikamıza qarşı ərazi iddialarının SSRİ rəhbərliyi tərəfindən açıq-aşkar dəstəklənməsinə və Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyinin xəyanətkar siyasətinə etiraz əlaməti olaraq ayağa qalxmış xalqımıza vəhşicəsinə divan tutdu.

Faciəyə gedən yol

Faciəyə gedən yolun başlanğıcı onun törədilməsindən xeyli müddət əvvəl, SSRİ rəhbərliyinə M.Qorbaçovun gəlişi ilə başlamışdı. Qorbaçovun simasında daim Azərbaycana qarşı məkrli, xəyanətkar mövqe tutmuş ermənilər özlərinə yaxın hiymədar tapmışdılar. Əlbəttə, nə qədər ki Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyində təmsil olunmuşdu, ermənilər Azərbaycanla bağlı bədnam niyyətlərini həyata keçirə bilmirdilər. Çünki Heydər Əliyevin Siyasi Bürodada olması ermənilərə və Qorbaçova Azərbaycanla bağlı planların reallaşmasına, o cümlədən Qarabağ münaqişəsinin törədilməsinə imkan vermirdi. Elə buna görə də Qarabağ məsələsinin Heydər Əliyev Siyasi Bürodan istefa verdikdən cəmi 15 gün sonra ortaya çıxması təsadüfi sayılmamalıdır. O vaxt Qorbaçovun ən yaxın adamı, iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri, milliyyətçə erməni olan Aqanbekyan Parisdə keçirdiyi mətbuat konfransında Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi iddiasını irəli sürmüş, «Humanite» qəzetindəki bəyanatında Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın-tərkibindən çıxarılıb Ermənistana verilməsinə dair Moskvanın razılığını bildirmişdi.

SSRİ rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsinə dair razılığının olduğu 1988-ci ilin əvvəllərində M.Qorbaçovun Silva Kaputikyan başda olmaqla, bir qrup şovinist erməni ilə görüşü zamanı da üzə çıxdı. Bunun ardınca Xankəndidə, Yerevanda antiazərbaycan və antitürk ruhlu mitinqlər genişləndi.

Məhz bundan sonra erməni «Qarabağ Komitəsi», onun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki separatçı-terrorçu təşkilatı «Krunk» gizli fəaliyyətlərinə son qoyaraq açıq şəkildə niyyətlərini bəyan etməyə, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları səsləndirməyə başladı. Bunun nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən «Miatsum» adlanan hərəkət də formalaşdırıldı.

Bütün bunlar 1988-ci ilin fevralından etibarən hadisələrin daha gərgin və aqressiv məcrada inkişafı ilə nəticələndi. Məhz həmin dövrdə həm Dağlıq Qarabağda, həm də Yerevanda Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanına birləşdirilməsi tələbi ilə silsilə mitinqlər başladı. SSRİ rəhbərliyi tərəfindən heç bir ciddi müqavimət görməyən və bundan daha da ruhlanan ermənilər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Sovetinin vilayətin statusuna baxılması haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinə müraciət qəbul etməsinə nail oldular.

Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi hadisələrə fəal müdaxilə etmək əvəzinə Kremldən gələn əmrlər əsasında hərəkət edir, xalqın taleyinə biganə yanaşmağa üstünlük verirdi. Kreml isə həm Azərbaycana göndərdiyi emissarlar, həm də ölkənin qətiyyətsiz rəhbərliyi vasitəsilə Azərbaycana qarşı daha məkrli ssenarilər hazırlamaqda idi. Erməni təxribatçılarının da hazırlanmasında yaxından iştirak etdiyi bu ssenarinin əsas hədəflərindən biri Azərbaycanda ermənilərə qarşı dözümsüz münasibətin formalaşmasına dair görüntülər yaratmaq idi. Elə bu məqsədlə də 1988-ci ilin fevralında məlum Sumqayıt hadisələri törədildi.

Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin yaşadığı sənaye şəhəri olan Sumqayıtda iğtişələr yaratmaq artıq siyasi dünyanın yeni səviyyədə gündəminə gətirilmiş «Böyük Ermənistan» xülyasının gerçəkləşdirilməsi üçün ermənilərə çox lazım idi. Lakin bu məsələdə sovet DTK-sının da özünəməxsus rolu oldu. Beləliklə, əvvəlcədən planlaşdırılmış Sumqayıt olayları törədildi və o dövrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olanlar SSRİ rəhbərliyinin, ermənilərin niyyətini, global hadisələrin mahiyyətini axıra kimi dərk etmək iqtidarında olmadıqlarından qanlı hadisələrin yaşanmasının qarşısını almaq üçün müvafiq addımlar atılmasında acizlik nümayiş etdirdilər. Sumqayıt hadisələrinin əvvəlcədən hazırlandığını o da sübuta yetirir ki, olaylar baş verən yerlərdə öncədən çoxlu tele-fotooperatorlar, jurnalistlər yerləşdirilmişdi. Bunun nəticəsində düşünülmüş, ssnearisi əvvəlcədən cızılmış Sumqayıt hadisələri saxtakarlıqlarla, uydurmalarla dünyaya yayıldı. Bundan sonra ermənilər Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda belə bir əhval yaratdılar ki, artıq azərbaycanlılarla ermənilər bir yerdə yaşaya bilməzlər. Bunun nəticəsi olaraq indiki Ermənistanın yarandığı əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaşayan 250 min soydaşımız 1988-ci ilin sonuna kimi qətlə yetirilməklə, əmlakları talan olunmaqla ən qəddar formada deportasiya olundular.

Dağlıq Qarabağda da vəziyyət getdikcə gərginləşirdi və bu işdə yenə əsas rol oynayan tərəflərdən biri Azərbaycan rəhbərliyinin acizliyindən istifadə edərək hadisələri istədiyi kimi istiqamətləndirən SSRİ rəhbərliyi idi. Bütün bunlara qarşı Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən heç bir qətiyyətli addım atılmadı. M.Qorbaçov isə tədbir görmək əvəzinə DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafının geridə qalması barədə ermənilərin uydurduqları yalanı müdafiə edərək İttifaq büdcəsindən oraya 400 min rubl vəsait ayrılmasına göstəriş verdi. 1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. İyul ayında SSRİ Ali

Soveti Rəyasət Heyətinin sessiyasında Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə edilən zaman Azərbaycandan olan deputatlarla yanaşı, qanunazidd olaraq Ermənistandan olan deputatlar eyni hüquqda orada iştirak etdilər. Bu isə Qorbaçov və onun ətrafının Ermənistan üçün yaratdığı yeni imkan demək idi.

İttifaq rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük xəyanəti özünü növbəti dəfə 1989-cu ilin yanvarında göstərdi. Belə ki, həmin il yanvarın 12-də «Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» SSRİ Ali Soveti qərar qəbul etdi və bu, ermənilərin istəyinə tam uyğun idi. Çünki DQMV-də xüsusi idarəçilik forması tətbiq edildiyi ilk gündən birbaşa Moskvaya tabe olan ermənipərəst A.Volski burada yaşayan bütün azərbaycanlı soydaşlarımızın çıxarılmasına nail oldu. Qısa müddətdə 50 min nəfər azərbaycanlı DQMV-dən qovuldu. Halbuki Azərbaycanın o dövrlük siyasi rəhbərliyi sözügedən idarənin yaranmasını böyük uğur kimi qiymətləndirir və bu idarəyə çox böyük ümidlər bəsləyirdi. Yalnız xalq hərəkətinin təsiri altında 1989-cu il noyabrın 28-də vilayətin idarəsi mərkəzin nəzarəti altında olan Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. Təşkilat komitəsinin sədri təyin edilən V.Polyaniçko, əslində, öz sələfinin siyasətini davam etdirir və azərbaycanlılar sıxışdırılırdı.

Ümumiyyətlə, 20 Yanvar hadisəsinə qədər SSRİ və respublika rəhbərliyinin çıxardığı qərar və fərmanların heç birində Azərbaycanın xeyrinə bircə maddə belə olmadı. Bir tərəfdən Azərbaycan xalqını sakitləşdirməyə yönələn addımlar atılır, digər tərəfdən isə respublikanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə xələl gətirən qərarlar qəbul olunurdu. Bu, Ermənistanın SSRİ rəhbərliyi tərəfindən ən yüksək səviyyədə müdafiə olunduğunu göstərirdi.

1989-cu ilin noyabrından səbir kasası dolmuş xalq Bakının mərkəzi meydanında mitinqlərə başladı. Yanvarın 18-də

Bakıda və Azərbaycanın 11 rayonunda keçirilən izdihamlı mitinqlərdə ümumi tətilin başlandığı elan edildi. Lakin genişlənməkdə olan xalq hərəkətinə ilk dövrlərdə səriştəsiz rəhbərlik, edilən xəyanətkarlıq ölkəni daha ağır vəziyyətə salırdı. Bununla belə, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistanına verilməsinə şərait yaradan Qorbaçov hakimiyyəti ölkədə genişlənen milli-azadlıq hərəkətinin boğulması üçün müxtəlif vasitələr üzərində baş sındırırdı.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Ə.Vəzirov isə Moskvanın marionetkəsi olaraq həm Dağlıq Qarabağın ermənilərin əlinə keçməsinin qarşısını almaq, həm də ölkədəki vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə edə bilmirdi. Əksinə, özünün səhv addımları, yarıtılmaz iş üslubu, yanlış siyasi manevrləri ilə xalqla öz arasında uçurumu daha da dərinləşdirirdi. Elə buna görə də Bakıda və Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarında aylarla davam edən mitinqlərdə dəfələrlə Azərbaycanın partiya rəhbərlərinin istefası tələbi irəli sürülmüşdü. Təəssüf ki, bu dövrdə xalq hərəkətinə rəhbərlik edənlər də böyük səriştəsizlik nümayiş etdirir, çox vaxt DTK-nın istədiyi ssenarilərə uyğun hərəkət edirdilər.

1989-cu ilin sonu, 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət xeyli kəskinləşdi, qarşıdurma dərinləşdi, mövcud iqtidarın hadisələrə nəzarəti son dərəcədə zəiflədi. SSRİ rəhbərliyi isə Azərbaycanı növbəti dəfə cəzalandırmaq üçün Sumqayıt ssenarisinə uyğun təxribatlara start verdi. Milli-azadlıq hərəkətinin mərkəzi olan Bakıda ilk olaraq yerli milis tərksilah edildi, mərkəzdən isə daxili qoşun hissələri şəhərə gətirildi. Yanvarın 13-də Bakıda bir erməninin iki azərbaycanlıyı öldürməsi fitnəkarlıqlar üçün əsas oldu və iki gün ərzində Bakıda süni şəkildə erməni talanı təşkil edildi. Mərkəz tərəfindən düşünülmüş və taktiki baxımdan hərtərəfli hazırlanmış bu məkrli plan hazır ssenari üzrə aparıldı. Elə bu səbəbdən də ayrı-ayrı dəstələrin əməllərinin qarşısını almaq üçün ali haki-

miyyət və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən heç bir tədbir görülmədi. Halbuki Bakıda SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 12 min nəfərlik silahlı qüvvəsi var idi. Bu dövrdə ölkəyə rəhbərlik edən Vəzirov isə yaranan vəziyyətdən istifadə edərək sovet qoşunlarının müdaxiləsinə şərait yaratmağa, bununla həm də xalq hərəkətini boğmağa çalışırdı.

Yanvarın 14-də Azərbaycan KP MK-nın bürosunda vəziyyət müzakirə olundu və Vəzirovun təkidi ilə çağırılan Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında DQMV-də və zəruri olarsa, ona bitişik rayonlarda, eləcə də sərhəd boyunca fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi, lazım gələrsə, mərkəzdən kömək göstərilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciəti ilə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti yanvarın 15-də «Dağlıq Qarabağ və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında» fərman verdi. Həmçinin SSRİ Ali Soveti Bakı, Gəncə şəhərlərində, eləcə də başqa yaşayış məntəqələrində qadağan saatlarının tətbiq edilməsi və digər zəruri tədbirlər görülməsini Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təklif etdi.

Müdhiş gecə

Bu dövrdə mərkəzdən Azərbaycana, xüsusən də Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri və hərbi texnika gətirilməsi prosesi davam edirdi. Əslində, bu, Bakıya qoşun yeridilməsi üçün ilkin hazırlıqdan başqa bir şey deyildi. Xalq hərəkətinə rəhbərlik edənlər, o cümlədən Xalq Cəbhəsinin təmsilçiləri isə vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək əvəzinə şəhərin ətrafında, o cümlədən Bakı qarnizonu ətrafında sədlər, barrikadalar yaratmağa başladı. Yük və minik maşınları, avtobus və trolleybuslardan, eləcə də başqa vasitələrdən barrikadalar quruldu, piketlər düzəldildi. Lakin 20 Yanvarda bu düzgün olmayan taktika çoxlu sayda dinc əhəlinin qırılmasına, yaralanmasına səbəb oldu.

Yanvar hadisələri ərəfəsində Moskva SSR Ali Soveti İttifaq Sovetinin sədri Y.Primakovu və Sov.İKP MK katibi Girenkonu Bakıya göndərdi. Lakin onların AXC-nin radikal və liberal qanadları ilə görüşüb apardıqları danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Yanvarın 17-də Azərbaycan KP MK binası qarşısında böyük mitinq başlandı və üç gün davam etdi. Mitinqdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına son qoyulması, Bakı ətrafına yığılmış qoşunların Dağlıq Qarabağa göndərilməsi, respublika rəhbərliyinin istefası və digər tələblər irəli sürüldü.

Sovet rəhbərliyi isə Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda apardığı mübarizənin qarşısını almaq, milli-azadlıq hərəkatına zərbə vurmaq, habelə digər müttəfiq respublikalara dərs vermək üçün 1990-cı il yanvarın 19-da «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi haqqında» fərman imzaladı. Halbuki bununla Qorbaçov SSRİ Konstitusiyasının 119-cu, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 71-ci maddələrini kobud şəkildə pozurdu.

Digər tərəfdən, bu fərmanın tətbiqi barədə əhaliyə xəbər verilməmişdi. Xalqdan fərqli olaraq, respublika rəhbərliyi yanvarın 20-nə keçən gecə Bakıya ordu yeridiləcəyindən xəbərdar idi. Həmin günlər güman edilirdi ki, ölkə rəhbərliyinin istefa verməsi gərginliyi nisbətən azaldar, adamlar barrikadaları tərk edərək dağılardılar. Lakin bunun əksinə olaraq axşam çağı boş küçələrdə üstünə səsgücləndirici quraşdırılmış maşınlardakı insanlar xalqı piketlərə səsləyirdilər.

Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə SSRİ rəhbəri M.Qorbaçovun göstərişi və Azərbaycanın o zamankı maymaq rəhbərlərinin razılığı ilə Bakıya qoşun yeridildi. Azərbaycanı informasiya blokadasına almaq və xalqın haqq səsinə boğmaq üçün SSRİ DTK-nın «Alfa» qrupu respublika televiziya enerjisi blokunu yanvarın 19-da partlatdı. Televiziya susduruldu, kütləvi informasiya vasitələri üzərinə, qəzet və jurnalların nəşrinə qadağalar qoyuldu. Beləliklə, Azərbaycan tam şəkildə

blokadaya düşdü, əhali hər hansı bir məlumat almaq mənbəyindən məhrum oldu.

Bakıya qoşun yeridiləndə isə tanklardan, zirehli transportyorlardan, piyadaların döyüş maşınlarından istifadə edildi. Zirehli texnikanın üstündə nömrələr yox idi. Qırmızı Bayraq ordenli Xəzər Hərbi Donanmasının gəmilərindən desant çıxarılmışdı. Tanklar və ZTR-lər Bakı küçələrində qarşılarına çıxan hər şeyi əzir, hərbiçilər hər yanı amansız atəşə tuturdular. İnsanlar nəinki küçələrdə, hətta avtobusda gedərkən, öz mənzillərində oturduqları yerdə güllələrə tuş gəlirdilər. Yaralıları aparmağa gələn təcili yardım maşınlarını və tibb işçilərini də atəşə tuturdular.

SSRİ Müdafiə Nazirliyinin, DİN və DTK-nın hazırlayıb həyata keçirdiyi «Udar» («Zərbə») adlı əməliyyatda əsas rolu xüsusi təyinatlı «Alfa» və SSRİ DTK-nın «A» təxribat qrupları oynayırdı. Sonradan isə məlum oldu ki, Bakıya hücum çəkib qırğın törədən hərbi hissələrin şəxsi heyəti arasında cinayətkarlar və ermənilər də olub. Beləliklə, sovet qoşunlarının təcavüzü nəticəsində təkcə Bakı şəhərində 131 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirildi, 800 nəfərdən çox adam yaralandı. Vəhşiləşmiş hərbiçilər tərəfindən 200 ev və mənzil talan edilərək yandırıldı, 80 avtomaşın, o cümlədən təcili yardım maşını, külli miqdarda şəxsi və dövlət əmlakı məhv edildi. Ölkənin baş meydanındakı tribunadan SSRİ rəhbərliyini hədələyən və xalq hərəkətinə rəhbərlik etdiklərini bildirenlər, özlərini «liderlər» adlandıranlar isə faciə zamanı xalqla birgə olmadılar. Bu isə onların bir daha hakimiyyətə gəlmək üçün oyunlar oynadığını və bu məqsədlə xalqı qırğına verməyə belə hazır olduqlarını göstərirdi.

Bakıda fəvqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında məlumat isə əhaliyə yalnız ertəsi gün şəhər hərbi komendantı Dubinyakin radio ilə çıxışında və vertolyotlardan səpilən və rəqələrdə bildirildi. Halbuki Qorbaçovun Azərbaycana ezam

etdiyi yüksək vəzifəli emissarlar həyasızcasına bəyan edirdilər ki, Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmayacaq.

Faciəyə etiraz səsinə ən birinci ucaldan Heydər Əliyev oldu

Ən acınacaqlı hal isə burası idi ki, respublika rəhbərliyi də əvvəlcədən xalqa xəyanət yolu tutaraq bu qəsdin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədi, cinayətin iştirakçısı ola-ola zahirən hadisələrdən kənarda qalmağa çalışdı. Moskvanın qabağında həmişə mütilik və satqınlıq nümunəsi göstərən, faciə törənən gecə isə qorxusundan tələm-tələsik respublikadan qaçan Ə.Vəzirov, həmin günlərdə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilən A.Mütəllibov bu dəhşətli faciənin izlərini nəyin bahasına olursa-olsun ört-basdır etməyə, xalqın haqq səsinə fəvqəladə rejim tətbiq etməklə boğmağa çalışırdı.

O ağır günlərdə 20 Yanvar faciəsi ətrafında xəyanət sükutunu ilk və mütəmadi olaraq yaran Heydər Əliyevin haqq səsi və dəyişməz mövqeyi oldu. Faciənin ertəsi günü ilk dəfə olaraq Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına qarşı törədilən cinayətə, qanlı təcavüzə qarşı etiraz səsi ucaldı. Təbii ki, milli-azadlıq istəyi ilə ayağa qalxan xalqın inam və iradəsini qırmaq, milli mənliliyini alçaltmaq və sovet hərbi maşınının gücünü nümayiş etdirmək məqsədi ilə həyata keçirilən bu müdhiş faciə qəlbi vətən eşqi ilə döyünən xalqın mərd və mübariz oğlunu narahat etməyə bilməzdi. Çünki dahi insan, uzaqgörən şəxsiyyət yaxşı bilirdi ki, bu faciə totalitar kommunist rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzü və cinayətidir. Heydər Əliyev hadisənin ertəsi günü Moskvada Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinə gələrək keçirdiyi mətbuat konfransında bu vəhşiliyi qətiyyətlə pisləməklə yanaşı, onun törəmə səbəblərini də açıqladı, təşkilatçılarının, günahkarlarının adını bütün dünyaya bəyan etdi:

«Əziz həmvətənlərim, xanımlar və cənablar!

Bildiyiniz kimi, uzun illər Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifələrində işləmiş, Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olmuşam. Geniş infarkt keçirmişəm. Xəstəliyimlə əlaqədar iki ildən artıqdır ki, pensiyadayam. Azərbaycanı tərk etdiyim 1982-ci ilin dekabrından keçən müddətdə bu gün ilk dəfədir ki, Azərbaycan SSR-in Moskvadakı daimi nümayəndəliyinin astanasına qədəm qoyuram. Mən baş vermiş hadisələr haqqında dünən xəbər tutmuşam və təbiidir ki, bu hadisəyə laqeyd qala bilməzdim. Buraya ən əvvəl ona görə gəlmişəm ki, Azərbaycanın Moskvada kiçik parçası olan daimi nümayəndəliyində böyük itkilərə səbəb olmuş faciə ilə bağlı bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verim. İkinci tərəfdən bu məsələyə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəsi Söhrab İbrahimovdan xahiş edirəm ki, mənim sözlərimi, kədərimi, başsağlığımı Azərbaycan xalqına çatdırsın. Hazırda başqa imkanım olmadığı üçün təəssüf hissi keçirirəm.

Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm. Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb vəziyyətin bir sıra səbəbləri vardır. Vaxtımızın məhdudluğundan bu məsələlərin üzərində ətraflı dayanmaq istəmirəm. Artıq iki ildir ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında millətlərarası münaqişə gedir. Həmin münaqişəni Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr törətmişdir. Azərbaycan və Ermənistan, eləcə də ölkənin ali siyasi partiya rəhbərlərinə bu məsələni tənzimləmək, daxili müharibəyə, millətlərarası münaqişəyə son qoymaq və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir adamın ümumi federativ

ittifaq olan SSRİ-də azad yaşamasına şərait yaratmaq üçün iki illik müddət kifayət idi. Hesab edirəm ki, ötən iki ildə bu istiqamətdə lazımi səviyyədə iş aparılmamışdır. Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki həddə çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün də zəmin yaranmazdı.

Bunlar üçün ilk növbədə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin artıq sabiq birinci katibi Vəzirov müqəssirdir. Bu yüksək vəzifədə olduğu müddətdə o, Azərbaycandakı vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə, özünün səhv addımları, yaramaz iş üslubu, yanlış siyasi maneələri ilə xalqla öz arasında uçurum yaratmışdır. Xalq isə hiddətlənmişdir. Elə buna görə də Bakıda və Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarında aylarla davam edən mitinqlərdə dəfələrlə Azərbaycanın partiya rəhbərlərinin istefası tələbi irəli sürülmüşdür. Söhbət, əslində, Vəzirovun istefasından gedirdi. Bəs bu məsələ indiyə kimi niyə həll olunmamışdır?

Yalnız dünən Bakı şəhərinə ordu yeridildikdən, qırğın və dağıntılar baş verdikdən sonra Vəzirov Azərbaycandan, əslində, qaçmışdır. Bu, böyük səhvdir. Ən böyük səhv isə, sözsüz ki, qeyri-ciddi, bu yüksək vəzifəyə əsla yaramayan adamın bir vaxt Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə birinci katib təyin edilməsi idi.

Ancaq iş təkcə bununla bitmir. İndi yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə baş vermiş və bu gün də davam edən faciənin üstündə dayanmaq istəyirəm. Hesab edirəm ki, Azərbaycandakı vəziyyəti öz axarına salmaq, siyasi həyatdakı qeyri-sabitliyi nizamlamaq üçün kifayət qədər imkan olmuşdur. Təəssüf ki, Azərbaycan rəhbərliyi, həmçinin öl-

kənin ali siyasi rəhbərliyi bu imkanlardan istifadə edə bilməmişdir. Sərhədlərə edilən təcavüzü vaxtında aradan qaldırmaq mümkün idi. Axı üç ay əvvəl sərhəd zolağı ilə bağlı camaat öz tələblərini irəli sürmüşdü. Fəqət heç kəs onlarla görüşmək, izahat işi aparmaq və lazımi ölçü götürmək istəməmişdir. Təkrar edirəm: camaatı sakitləşdirmək üçün də imkanlar tükənməmişdi. İki-üç ay əvvəl Azərbaycan partiya rəhbərliyinin möhkəmləndirilməsi məsələsi həll edilsə idi, vəziyyət gərginləşməz, ordu yeridilməsinə zərurət yaranmazdı. Bütün vəziyyətlərdə, hesab edirəm ki, məsələni siyasi cəhətdən tənzimləmək, xalqla mükəlliməyə girmək üçün əlverişli imkanlar olmuşdur. Lakin onlardan səmərəli istifadə edilməmişdir. Nəhayət, 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet ordusunun, SSRİ DİN-in böyük kontingenti Bakı şəhərinə yeridilmişdir. Nəticəsi isə göz qabağındadır. Bunun törətdiyi faciələr hamımıza məlumdur. Belə qərar qəbul etmiş adamların hərəkətini siyasi qəbahət sayıram. Bəli, kobud siyasi səhv buraxılmışdır. Onlar, sadəcə olaraq, respublikadakı əsl vəziyyəti qiymətləndirə bilməmiş, Azərbaycan xalqının psixologiyasını anlamamış, əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə əlaqələri zəiflətməmişlər. Onlar, görünür, bu işlərin belə ağır faciəyə çevriləcəyini əvvəlcədən düşünməmişlər.

Bütün bunlar qabaqcadan nəzərə alınmalı və vaxtında vacib, zəruri tədbirlər qəbul edilməli idi. Ordu yeridilmiş, günahsız adamlar həlak olmuşlar. Yeri gəlmişkən deyim ki, ölənlər arasında hərbi qulluqçuların olması haqqında da məlumatlar daxil olur. Sual olunur: ölkənin ali dövlət, partiya rəhbərliyinin səhv qərarı ucundan, olmayan qiyamı yatırtmaq adı ilə Azərbaycana göndərilmiş rus gənclərinin günahı nədir? Azərbaycana kənardan böyük ordu kontingenti yeridilmişdir. Respublikada neçə ordu birləşməsinin olduğu mənə yaxşı bəllidir. Azərbaycanda kifayət qədər – 4-cü ordu, Xəzər Hərbi Dəniz Donanması, desant qoşunlarının

diviziyası, Hava Hücümündən Müdafiə Qoşunları, DİN-in daxili qoşun birləşmələri vardır. Oraya əlavə qoşun yeritmək nəyə lazım idi? Əgər belə zərurət var idisə, orada yerləşən hərbi hissələrdən də istifadə etmək olardı. Belə qərar qəbul edən Azərbaycan rəhbərliyi, hamıdan əvvəl isə bərk ayaqda Azərbaycanı qoyub qaçmış Vəzirov öz xalqı qarşısında məsuliyyət daşmalıdır. Ölkənin ali siyasi rəhbərliyinə yanlış məlumat verənlər də məsuliyyət daşmalıdır. Zənnimcə, ölkənin ali siyasi rəhbərliyinə vəziyyət barədə vaxtında kifayət qədər düzgün, dəqiq, obyektiv informasiyalar çatdırılmamışdır. Rəhbərlik çaşqınlığa salındığından belə qərar qəbul etmişdir. Qırğın törədənlərin hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır».

Heydər Əliyev bu bəyanatı verməklə İttifaq rəhbərlərinin kəskin təzyiq və təsirlərinə məruz qalacağını gözləri önünə gətirsə də, özünəməxsus qətiyyət və cəsarət nümayiş etdirdi. Həyatının hər an təhlükədə olmasına baxmayaraq, qətiyyətlə bütün dünyaya faciənin hüquqi-demokratik prinsiplərə zidd olduğunu, Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüzün SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirildiyini bəyan etdi.

Elə həmin gün Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına başsağlığı teleqramı göndərdi. Teleqramda deyilirdi: «*Bakı şəhərinə Sovet ordusu hissələrinin yeridilməsi ilə əlaqədar xalqımızın başına gəlmiş faciədən – dinc əhəlinin qırılmasından böyük ürək ağrısı ilə xəbər tutdum. Bu matəm günündə həlak olanların ailələrinə və yaxınlarına, bütün Azərbaycan xalqına dərin hüznə başsağlığı verirəm. Mən bu düşünülmüş aksiyanı pisləyir, onu antihumanist, antidemokratik, qanunazidd hesab edirəm. Bu ağır gündə sizi ağıllı-kamallı olmağa, həmrəyliyə və birliyə çağırıram».*

İlk hüquqi-siyasi qiymət

Heydər Əliyev 1990-cı ildə Naxçıvana gəldi və həmin ilin payızında keçirilən seçkilərdə Naxçıvan və Azərbaycan parlamentinə deputat seçildi. 20 Yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymətin verilməməsi onu ciddi narahat edirdi. 1990-cı ilin noyabr ayında ulu öndərin böyük siyasi nüfuzu sayəsində 20 Yanvar faciəsinə prinsipial qiymət verilməsi məsələsi yenidən gündəliyə gəldi. Bu mənada Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin birinci sessiyasının noyabrın 21-də keçirilən iclası yadda qaldı. Heydər Əliyev xalq deputatı kimi «1990-cı ilin yanvar ayında törədilmiş Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında» qərar layihəsini işləyib Ali Məclisin müzakirəsinə təqdim etdi.

Elə həmin sessiyadakı çıxışında xalqımızın hərbi, siyasi, mənəvi təcavüzə məruz qalmasından narahatlıqla danışan Heydər Əliyev ürək yanğısı və qətiyyətlə deyirdi: «Başımıza böyük bəla gəlib, millət əzilib, millətə qarşı təcavüz olub, ancaq indiyə qədər Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş bu faciəli hadisəyə qiymət verilməyib... Bu qədər qanunsuzluğa, demokratiyanın pozulmasına dözmək olmaz. Bu məsələyə biz özümüz siyasi qiymət verməliyik, respublikanın ali hakimiyyət orqanından tələb etməliyik ki, bu məsələyə baxsın və günahkarlar cəzalandırılsın».

Heydər Əliyevin xalqın milli faciəsi ilə bağlı qaldırdığı tələyüklü məsələ xalq deputatları tərəfindən qətiyyətlə müdafiə olunurdu. Ali Məclisin birinci sessiyasında «1990-cı ilin yanvar ayında törədilmiş Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında» qərar qəbul edildi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 21 noyabr 1990-cı il tarixli qərarından:

«Yanvar faciələrinin səbəbkarlarının – istər İttifaq, istərsə də respublika rəhbər partiya, sovet, hüquq-mühafizə orqanı işçilərinin, hərbiçilərin bugünədək aşkar edilib qanunla

məsuliyyətə cəlb olunmaması xalqda dərin hiddət və etiraz doğurmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi bütün bunları işğalçı siyasət və dəqiq düşünülmüş hərbi təcavüz kimi qiymətləndirərək İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin kobud şəkildə pozulması kimi nəzərdə tutaraq qərara alır:

1. 1990-cı ilin yanvar ayında Bakı şəhərində törədilmiş qanlı hadisələr Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına, respublikada gedən demokratik proseslərə qəsd kimi qiymətləndirilsin.

2. Dinc əhaliyə, silahsız kütləyə, heç bir müqavimət göstərməyən günahsız adamlara qarşı müasir silahla, hərbi texnika ilə zorakılıq edilməsi, qocaların, qadınların, uşaqların qətlə yetirilməsi Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi ittiham edilsin.

3. Bir ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, Bakı faciələrinə Azərbaycan SSR ali hakimiyyət orqanları tərəfindən siyasi qiymət verilməməsi, bununla əlaqədar yaradılmış Xüsusi Deputat Komissiyasının işinin qeyri-müəyyən səbəblərdən başa çatdırılmaması, qanlı hadisələrin günahkarlarının aşkara çıxarılıb qanuni məsuliyyətə verilməməsinə qəti etiraz olunsun.

Azərbaycan SSR Ali Sovetindən tələb edilsin ki, ən qısa müddətdə həmin məsələni parlamentin müzakirəsinə çıxarsın.

4. Bu qərar qəbul edilən andan 20 Yanvar günü hər il Naxçıvan Muxtar Respublikasında Milli Matəm Günü kimi qeyd edilsin.

5. Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş edilsin ki, 20 Yanvar günü hər il Azərbaycan SSR-də Milli Matəm Günü kimi qeyd edilsin».

Göründüyü kimi, qərarla 20 Yanvar hadisələri Azərbaycanın suveren hüquqlarına, dinc əhaliyə, heç bir müqavimət

göstərməyən günahsız adamlara, Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi qiymətləndirilir. Həmçinin Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyinin cinayətkar fəaliyyəti bir daha qeyd olunaraq deyilir ki, Qanlı Yanvar hadisələrinin günahkarlarını üzə çıxarmaq, onu təhlil etmək və siyasi qiymət vermək üçün respublika əhalisinin təkidli tələbinə baxmayaraq, faktiki olaraq, faciədən ötən müddət ərzində heç bir tədbir görülməmişdir. Qəribə idi ki, respublika Ali Sovetinin yanvar hadisələrini təhqiq etməli olan komissiyası da öz işi ilə məşğul olmamışdır. Respublika rəhbərliyinin bu etinasızlığı haqlı olaraq xalqda hiddət və etiraz doğururdu.

Sovet hakimiyyətinin süqutundan, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra bir müddət başları hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qarışmış siyasətbazlar xalqımıza qarşı törədilmiş bu ağır cinayətin səbəblərinin araşdırılması, ona siyasi-hüquqi qiymət verilməsi və cinayətkarların müəyyən edilməsi istiqamətində məqsədyönlü iş aparmadılar. Onlar bu məsələdə heç maraqlı da deyildilər, çünki həmin cinayətin törədilməsinin məsuliyyəti bu və ya digər dərəcədə onların da üzərinə düşürdü. Düzdür, həmin dövrdə müxtəlif siyasi platformalardan çıxış edən ayrı-ayrı siyasi partiyalar 20 Yanvar faciəsi ilə bağlı bütün günahları Moskvanın üzərinə atmağa cəhd göstərmişdilər. Amma Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışına qədər nə A.Mütəllibov, nə də AXC-Müsavat iqtidarı tərəfindən faciəyə siyasi qiymət verilməsi üçün bir iş görüldü.

Heydər Əliyev isə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasətini həyata keçirməyə rəvac verənlərlə mübarizəsini ona qarşı az qala düşmən mövqedə duran Ali Sovetdə və digər istiqamətlərdə də davam etdirir, böyükdən kiçiyə qədər hər kəsə məlum olan qatillərin hüquqi müstəvidə aşkar olunmasını, faciəyə siyasi qiymət verilməsini tələb edirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 7 mart 1991-ci

il tarixli sessiyasındakı çıxışında deyirdi: «1990-cı il yanvarın 20-də İttifaq dövləti tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz edilmişdir. Heç bir əsas olmadan, xəbər vermədən, dövlət qanunlarını kobudcasına pozaraq Bakı şəhərinə müasir silahlı Sovet ordusunun qoşun hissələri yerildilmiş, onlar vəhşilik, qəddarlıq etmiş, nəticədə nahaq qan tökülmüş, yüzlərlə adam həlak olmuş, xəsarət almış, itkin düşmüşdür. Təəssüf ki, bu təcavüz indiyə qədər davam edir. Bir ildən artıqdır ki, Azərbaycanın paytaxtı fəvqəladə vəziyyət şəraitində yaşayır. Bizim sessiyamız da bu şəraitdə keçirilir. Bir ildən artıqdır ki, Azərbaycan xalqı şəhidlərə matəm saxlayır. Respublikanın şəhərlərində, qəsəbələrində, kəndlərində şəhidlərin xatirəsinə abidələr ucaldılır. Fəqət, qatillər indiyə qədər aşkar olunmayıb. Buna heç vəchlə bəraət qazandırmaq olmaz. Bu məsələ müzakirə olunmalıdır. 20 Yanvar faciəsinə Ali Sovetin sessiyası siyasi qiymət verməlidir, onun günahkarlarını müəyyən etməlidir».

Heydər Əliyev 1991-ci il iyunun 19-da SSRİ Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Yanvar hadisələrində yüzlərlə adam öldürüldü və şikəst edildi. Artıq il yarım keçib. Nəinki bu dəhşətli cinayətlərin hamıya çoxdan məlum olan günahkarları üzə çıxarılmayıb, əksinə, bunları ört-basdır etmək üçün əllərindən gələni edirlər. Ümid edirlər ki, zaman keçdikcə bu faciə unudulacaq. Ancaq tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, doğma xalqa qarşı yönəldilmiş qanlı cinayətləri on illər keçsə də, unutmaq və bağışlamaq mümkün deyil».

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 29 avqust 1991-ci il tarixli sessiyasındakı çıxışında isə Heydər Əliyev deyirdi: «20 Yanvar faciəsi dövründən il yarımdan çox vaxt keçir. Bu gün burada da, bu salonda cürbəcür söhbətlər gedir. Bir qrup bir fikirdədir, məndən qabaq çıxış edən Rəhimov başqa fikirdədir. Mən sual verirəm Ali Sovetin Sədri Elmira

Qafarovaya, Azərbaycan Prezidenti Ayaz Mütəllibova: nə üçün indiyə qədər bu məsələyə siyasi qiymət verilməyib? Bu məsələnin həm siyasi tərəfi var, həm hüquqi tərəfi var. Bu məsələyə dərhal siyasi qiymət vermək olardı. O ki qaldı hüquqi cəhəti, ayrı-ayrı adamların məsuliyyətə cəlb olunması, onu, şübhəsiz ki, istintaq yolu ilə aydınlaşdırmaq lazımdır. Buna siyasi qiymət verilmədiyinə görə başqa tədbirlər həyata keçirmək mümkün olmur».

1992-ci ildə Milli Şura tərəfindən qəbul edilmiş qərar səthi və başdansovdu idi

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdıışından sonra 20 Yanvar faciəsinə tam siyasi-hüquqi qiymət verilməsi vəzifəsinin qarşıya qoyulması günün tələbi idi. Ulu öndər dövrün mürəkkəbliyinə və görülməsi işlərin çoxluğuna baxmayaraq, tariximizin şanlı və qanlı səhifəsi sayılan 20 Yanvar faciəsinin başvermə səbəblərinin və günahkarlarının araşdırılması ilə də məşğul oldu. Heydər Əliyevin 1994-cü il yanvarın 5-də 20 Yanvar faciəsinin dördüncü ildönümünün keçirilməsi ilə bağlı verdiyi fərmanda Milli Məclisə faciəyə tam siyasi-hüquqi qiymət verməsi tövsiyə olunurdu. Yalnız bundan sonra aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, 20 Yanvar faciəsinə siyasi-hüquqi qiymət verilməməsində maraqlı olan qüvvələr var imiş. 1991-1993-cü illərdə hakimiyyətdə qalmaq istəyən iqtidar, hakimiyyətə gəlmək istəyən müxalifət nümayəndələri bu dəhşətli faciədən yararlanmaq istəyirmişlər. Heydər Əliyev 1994-cü il yanvarın 12-də Dövlət Komissiyasının geniş iclasında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 1992-ci il 19 yanvar tarixli qərarını xatırladaraq bu qərarla yanvar hadisələrinin əsl səbəblərinin açıqlanmadığını, həqiqi günahkarların aşkar edilmədiyini, iki il ərzində həmin qərarın özünün yerinə yetirilmədiyini nəzərə çatdırdı. Respublika

səviyyəsində 20 Yanvar faciəsinə tam siyasi-hüquqi qiymət verilməməsini ciddi tənqid edən Heydər Əliyev 1992-ci ildə Milli Şura tərəfindən qəbul edilmiş səthi və başdansovdu qərarın xalqa xəyanət olduğunu bəyan etdi: *«Bu qərarı oxuyanda, doğrusu, çox həyəcanlandım. Düşündüm ki, Milli Şura nə üçün öz millətinin, öz xalqının aqibətinə, taleyinə bu qədər biganə qalıb? Qərarı oxuyandan sonra bir daha qəti fikrə gəldim ki, bu faciəyə, bu hadisəyə niyə indiyə qədər siyasi qiymət verilməyib... Mənim fikrim belədir ki, bu qərarın qəbul edilməsi Azərbaycan xalqına bəlkə də 20 Yanvar 1990-cı ildə olan faciə kimi böyük xəyanətdir. İki il keçəndən sonra Deputat İstintaq Komissiyasının ortaya bir şey çıxarmaması, boş-boş sözlərlə camaatı aldatması, qərar da bu komissiyanın işinin qənaətbəxş hesab edilməsi, yenə də deyirəm, xəyanətdir».*

1994-cü il martın 29-da Milli Məclis tərəfindən «1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında» adlı xüsusi qərar qəbul edildi. Qərar da 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri Azərbaycanda vüsət almış milli-azadlıq hərəkatını boğmaq, demokratik və suveren bir dövlət amalı ilə ayağa qalxan xalqın inam və iradəsini qırmaq, milli mənliliyini alçaltmaq və belə bir yola qədəm qoyan xalqa sovet hərbi maşınının gücünü nümayiş etdirmək məqsədi ilə totalitar kommunist rejimi tərəfindən hərbi təcavüz və cinayət kimi qiymətləndirildi. Sənəddə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının, sovet dövləti və hökumətinin, şəxsən Mixail Qorbaçovun Azərbaycana qarşı ağır cinayət törətdikləri, Əbdürrəhman Vəzirovun, Ayaz Mütəllibovun, Viktor Polyaniçkonun, Vaqif Hüseynovun xalqımıza xəyanət etdikləri siyasi-hüquqi müstəvidə öz əksini tapdı. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Elmira Qafarovanın, Azərbaycan Kommunist Partiyası Bakı Şəhər Komitəsinin birinci katibi Müslüm Məmmədovun bu qanlı faciənin törədilməsində məsuliyyət daşdıqları və digər məsələlər

də sənəddə qeyd olundu. Beləliklə, Heydər Əliyevin təkidi və təşəbbüsü sayəsində xalqımıza qarşı törədilən bu qanlı və qəddar aksiyaya siyasi-hüquqi qiymət verildi.

Şəhidlərin xatirəsi həmişə uca tutulacaq

Təəssüf ki, zamanın və şəraitin doğurduğu səbəblərdən 20 Yanvar faciəsini törədənlər hüquqi müstəvidə layiq olduqları cəzanı almadılar. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 2000-ci ildə 20 Yanvar faciəsinin 10-cu ildönümü haqqında imzaladığı fərmanda bu barədə deyilirdi: *«XX əsr tarixində totalitarizmin törətdiyi ən qanlı terror aktlarından biri olan 20 Yanvar faciəsində Azərbaycan xalqına qarşı işlədilmiş cinayət əslində bəşəriyyətə, humanizmə, insanlığa qarşı həyata keçirilmiş dəhşətli bir əməldir. Həmin cinayəti törədənlər indiyədək öz cəzalarını almamışlar. Xalqımız əmindir ki, müqəssirlər tarix, bəşəriyyət, eləcə də Azərbaycan xalqı qarşısında cavab verməli olacaqlar».*

«20 Yanvar şəhidi» fəxri adının təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 31 mart 1998-ci il tarixdə fərman imzalamışdır. 29 dekabr 1998-ci ildə «20 Yanvar şəhidi» fəxri adi haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. 1990-cı il yanvarın 20-də keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Bakıya və respublikanın bir neçə rayonuna hərbi təcavüzü zamanı həlak olmuş insanlara «20 Yanvar şəhidi» fəxri adı verilmişdir.

Heydər Əliyev 20 Yanvar faciəsinin bütün dünyada tanınmasına, hər zaman şəhidlərin xatirəsinin əziz tutulmasına diqqətlə yanaşırdı. Bakının ən uca nöqtəsində yerləşən Şəhidlər xiyabanında Azərbaycanın azadlığı uğrunda şəhid olanların xatirəsinə ucaldılmış möhtəşəm «Əbədi məşəl» abidə-kompleksi də məhz ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə tikilib.

Heydər Əliyev yolunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev şəhidlərin xatirəsinin uca tutulmasına, şəhid ailələrinin sosial məsələlərinin yoluna qoyulmasına xüsusi diqqət göstərir, hər il yanvarın 20-də Şəhidlər xiyabanını ziyarət edərək «Əbədi məşəl» abidə kompleksinin önünə əklil qoyur. Dövlətimizin başçısı 2004-cü ildə 20 Yanvar faciəsinin 14-cü ildönümünün keçirilməsi ilə bağlı sərəncamında bildirirdi ki, Azərbaycan övladları 1990-cı il yanvarın 20-də xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinə parlaq səhifə yazdılar: *«Həmin gün respublikada haqq-ədalətin bərqərar edilməsi tələbləri ilə çıxış edən Azərbaycan xalqının inam və iradəsini qırmaq, milli mənliyini alçaltmaq məqsədi ilə totalitar sovet rejiminin həyata keçirdiyi terror aktı nəticəsində bəşər tarixində insanlığa qarşı törədilmiş ən ağır cinayətlərdən biri baş verdi. Yüzlərlə günahsız insan yaralandı və qətlə yetirildi. Ən ağır sınaqlara sinə gərmək əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirən Azərbaycan övladları 1990-cı il yanvarın 20-də xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinə parlaq səhifə yazdılar».*

Prezident İlham Əliyev 1990-cı ilin yanvarında şəhid olmuş oğul və qızlarımızın xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, adlarının uca tutulması, onların ailələrinin, övladlarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün mühüm qərarlar vermişdir. Dövlətimizin başçısının 19 yanvar 2006-cı il tarixli «20 Yanvar şəhidinin ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» fərmanı ilə şəhid ailələrinə dövlət qayğısını artırmaq məqsədi ilə təqaüd verilir.

Bu gün Bakının ən yüksək nöqtələrindən birində hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs and yerinə çevrilmiş bir yer var. Bu, 20 Yanvar faciəsi qurbanlarının və Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı döyüzlərdə həlak olanların dəfn edildiyi Şəhidlər xiyabanıdır. Məhz Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Şəhidlər xiyabanında əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılıb.

20 Yanvar hadisəsinin araşdırılmasına və işıqlandırılmasına ilk elmi-analitik yanaşma

20 Yanvar qırğını barədə indiyədək çox yazılıb. Onlarca məqalə, kitab, illüstrasiya materialları dərc olunub. Lakin faciəyə elmi-analitik yanaşma ilk dəfə akademik Ramiz Mehdiyevin «Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri» əsərində öz əksini tapmışdır. Həmin əsərdə qanlı faciə bir neçə aspektdən – dini, milli, Qafqaz amilləri və geosiyasi aspektlərdən, Dağlıq Qarabağ problemi kontekstindən araşdırılmış, Qanlı Yanvarın ibrət dərsləri təhlil edilmişdir.

Akademik Ramiz Mehdiyevin «Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri» kitabı 20 Yanvar qırğınının tarixinin doğru düzgün işıqlandırılması sahəsində çox mühüm elmi hadisədir. Bu əsər 20 Yanvar faciəsinin tarixşünaslığına qiymətli bir töhfədir. R.Mehdiyevin əsərinin bu vaxtadək 20 Yanvar barədə yazılanlardan ən mühüm fərqi, həm də başlıca məziyyəti burasındadır ki, müəllif ilk dəfə olaraq 20 Yanvarı dərin tarixi-elmi planda və ümumdünya tarixi kontekstində qələmə alır. Alim 1990-cı ilin yanvarında Bakıda törədilmiş qanlı faciənin tarixi və sosial-siyasi köklərini araşdırıb üzə çıxarır, ona çox geniş məkanda və uzun zaman kəsiyində nəzər salır, mühüm ümumiləşdirmələr aparır, 20 Yanvara gələn tarixi yolu addım-addım izləyir, təhlil edir və bu faciə ilə əlaqədar olan hadisələri, prosesləri elmi araşdırma süzgəcindən keçirir. Dünyanın geniş oxucu kütlələrinə təqdim olunan bu əsərin ən uğurlu cəhəti onun obyektivliyində, elmiliyindədir. Müəllif bu dəhşətli cinayəti araşdırarkən emosionallıqdan uzaqda durmağı bacarmış, baş verən hadisənin tarixi köklərini və gedişini öz oxucularına soyuqqanlılıqla – vicdanlı bir alim mövqeyindən təqdim etməyi bacarmışdır.

Akademik Ramiz Mehdiyev 20 Yanvar hadisələrinin səbəbləri barədə yazır: «*Yanvar faciəsinin bir çox səbəbləri var,*

onun kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Yenidənqurma onların inkişafını ancaq sürətləndirdi, labüd faciənin son mərhələsini yaxınlaşdırdı. Bəs bu səbəblər ümumən hansılardır? Əvvəla, mərkəzin sovet imperiyasını, kommunist sistemini nəyin bahasına olursa-olsun qoruyub saxlamaq cəhdi; ikincisi, milli respublikalarda hakimiyyəti və oyuncaq rejimləri möhkəmlətmək cəhdi; üçüncüsü, SSRİ rəhbərlərinin Azərbaycan xalqı barəsində qərəzli siyasəti, «yenidənqurma haqqında» demaqoqcasına şüarlar altında sərhədləri dəyişdirmək və xüsusən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmaq cəhdi; dördüncüsü, keçmiş mərkəzin mənəvi, siyasi, maliyyə və hərbi-iqtisadi yardımına əsaslanan erməni separatizmi və Ermənistanın təcavüzü; beşincisi, Azərbaycan rəhbərlərinin xəyanətkar fəaliyyəti; altıncısı, ayağa qalxmış xalqa rəhbərliyi məsuliyyətsizcəsinə öz əllərinə alanların naşılığı və siyasətbazlığı».

Lakin 20 Yanvar hadisələrinə gətirib çıxarmış əsasən «sovet» səbəbləri və amillərinin yalnız yuxarıda sadalanmış siyahısı ilə kifayətlənməyən Ramiz Mehdiyev yazır ki, faciənin daha dərin tarixi kökləri var. Müəllif əsərdə haqlı olaraq belə bir məsələ qoyur ki, nə üçün Sovet ordusunun Tbilisidə (1989) və Vilnüsdə (1991) həyata keçirdiyi cəza əməliyyatlarından fərqli olaraq Bakıda bu qədər genişmiqyaslı və qəddarcasına qırğın törədildi? Özü də bütün bu qırğınların cəlladı olan Qorbaçov gürcü və Litva xalqlarından üzr istədiyi halda, Azərbaycan xalqından nə üçün üzr istəmədi? Müəllif bunu başlıca olaraq üç amillə əlaqələndirir: dini amil; Qafqaz amili; türk amili.

20 Yanvar hadisələri Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi tarixinə faciə və xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsi kimi yazıldı. Həmin ağrılı günlər həm də sınaq dövrü kimi yadda qaldı. Azərbaycan xalqı həmin gün azad yaşamağa layiq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi. Bu faciə kimin kim olduğunu da üzə çıxardı.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet rejiminin hərbi, siyasi və mənəvi təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan xalqı öz tarixi qəhrəmanlıq ənənələrinə sadıq olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Haqq-ədalətin müdafiəsi yolunda canlarından keçmiş vətən övladları o qanlı gündə xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinə parlaq səhifə yazdılar.

Əsrin cinayəti – Xocalı soyqırımı

Tarixinin müxtəlif dövənlərində ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqı növbəti belə faciə ilə 1992-ci ilin qarlı qışında Xocalıda üzləşdi. Sovetlər imperiyasının süqutu ilə yaranan mürəkkəb tarixi və ictimai-siyasi şəraitdə dövlət müstəqilliyini yenidən qazanan Azərbaycanın üzləşdiyi ərazi itkisi ilə yanaşı, əsrin ən dəhşətli faciələrindən birini yaşaması ölkənin yeni tarixinə qara hərflərlə yazıldı.

Faciəyə gedən yolun başlanğıcı

Xocalı, eləcə də ondan əvvəl xalqımıza qarşı dəfələrlə törədilən soyqırımlarının ötən əsrin sonlarına qədər öz hüquqi-siyasi qiymətini almaması illər boyu Azərbaycanın üzləşdiyi ən böyük ədalətsizliklərdən biri olub. Bu ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün illər uzununu heç bir addım atılmayıb. Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın istəyi və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qaydıışından sonra yaşanan faciələr, o cümlədən Xocalı soyqırımı haqda daha təfəsilatlı araşdırmalar aparılıb. Eyni zamanda, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymətin verilməsi prosesi başlanıb. Dünyaya xalqımızın üzləşdiyi fəlakətlər barədə ətraflı, fakt və sübutlarla zəngin olan məlumatlar çatdırılıb. Elə XX əsrin ən dəhşətli hadisələrindən olan Xocalı faciəsinin də həm bir soyqırımı olaraq təsbit edilməsi, həm də bu barədə həqiqətlərin dünyaya çatdırılması məhz ulu öndər Heydər Əliyevin sayəsində mümkün olub.

Tarixin ironiyası isə ondan ibarətdir ki, ötən əsrin sonlarında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması ilə Azərbaycan xal-

qının üzləşdiyi yeni faciələr, yaşadığı soyqırımları elə Heydər Əliyevin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra baş verdi. Həmin vaxta qədər keçmiş SSRİ rəhbərliyinin hərtərəfli dəstəyini alan ermənilərin Azərbaycanla qarşı məkrlı planlarının reallaşmasının qarşısını məhz ulu öndər Heydər Əliyev alırdı. Ermənilər və onların himayədarları yaxşı başa düşürdülər ki, Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu müddət ərzində Azərbaycanla qarşı heç bir iddialarını reallaşdırma bilməyəcəklər.

Artıq sübut olunmuş tarixi həqiqətdir ki, ölkəmizin ermənilər tərəfindən ərazi bütövlüyünə qəsd planı əvvəlcədən hazırlanmışdı. SSRİ-yə rəhbərlik edən Qorbaçovun yanında və Kremldə mərkəzi rəhbərlikdə yer alan ermənilər tərəfindən müdafiə olunan planın reallaşması üçün ciddi işlər görülürdü. Lakin planın praktik mərhələyə keçməsi Azərbaycan xalqının böyük oğlunun SSRİ-də mühüm rəhbər postlardan birində yer aldığı müddət ərzində mümkünsüz idi və bu həqiqətlə ermənilər, onların himayədarları da birmənalı şəkildə barışırdı. Bu səbəbdən ermənilərin təhriki və diktəsi ilə hərəkət edən M.Qorbaçov ilk növbədə Heydər Əliyevin tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılmasına çalışırdı və təəssüf ki, istəyinə də nail oldu. Heydər Əliyevin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasının əsas səbəblərindən biri SSRİ siyasi rəhbərliyini ələ almış erməni lobbisinin təsir və təzyiqləri idisə, digər önəmli səbəb Qorbaçovun subyektiv hislərin əsiri olması, ondan daha yaxşı idarəçilik qabiliyyətinə, səriştəyə malik bir şəxsin Kremldə işləməsini həzm edə bilməməsi idi.

Azərbaycanın böyük oğlunun Siyasi Bürodan uzaqlaşdırılmasından cəmi 15 gün sonra Qorbaçovun xeyir-duası ilə ermənilər Azərbaycanla qarşı qəsd planlarının icrasına başladılar. 1987-ci ilin noyabrında M.Qorbaçovun məsləhətçisi olan qatı şovinist A.Aqanbekyanın Parisdə «Humanite» qəzetindəki bəyanatında bildirilirdi ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanla verilməsinə dair artıq Mos-

kvanın razılığı var. Bütün bunları xatırlayan Heydər Əliyev qeyd edirdi: «Siyasi Bürodan istefa verdikdən 15 gün sonra Qarabağ məsələsi ortaya çıxdı. Qorbaçovun ən yaxın adamı, iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri, milliyyətçə erməni olan professor Aqanbekyan Parisdə keçirdiyi bir mətbuat konfransında «Dağlıq Qarabağ Ermənistana verilməlidir» demiş, bu məsələ ilə əlaqədar Qorbaçovu da qızıışdırmışdır. Moskvanın Qarabağ əməliyyatı mənim Siyasi Bürodan getməyimdən 15 gün sonra həyata keçirilməyə başlandı. Deməli, bu plan hələ əvvəlcədən hazırlanmış, lakin tətbiq olunmasına mən ciddi maneə imişəm».

SSRİ rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə dair razılığının olduğu 1988-ci ilin əvvəllərində M.Qorbaçovun Silva Kaputikyan başda olmaqla bir qrup şovinist erməni ilə görüşü zamanı da üzə çıxdı. Bunun ardınca Xankəndidə, Yerevanda antiazərbaycan və antitürk ruhlu mitinqlər genişləndi. Bundan sonra erməni «Qarabağ Komitəsi», onun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki separatçı-terrorçu təşkilatı «Krunk» gizli fəaliyyətlərinə son qoyaraq açıq şəkildə niyyətlərini bəyan etməyə, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları səsləndirməyə başladı. Bunun nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən «Miatsum» adlanan hərəkət də formalaşdırıldı. O dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslər artıq özünü qabarıq formada və aydın şəkildə büruzə verən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin çözümləndirilməsində hansısa praktik addımların atılmasında acizlik nümayiş etdirirdi. Yalnız Kremlin göstərişləri əsasında atılan addımlar Azərbaycan ərazilərinin qəsb olunması prosesini sürətləndirirdi. Qarabağ məsələsinin ortaya çıxması isə elə ilk dövrlərdə Moskvada olan Heydər Əliyevi ciddi narahat edirdi. Bu səbəbdən Qorbaçovla, onunla mümkün olmadıqda Siyasi Büronun digər üzvləri Liqaçovla, Çebrikovla, Kryuçkovla görüşüb problemin həllinə çalışırdı. Qarabağın əzəli Azərbaycan torpağı olmasına dair əlindəki sə-

nəd və sübutları da Kreml rəhbərliyinə təqdim etmək istəyən Heydər Əliyevə Moskvanın cavabı belə oldu: «Biz Qarabağda erməni-azərbaycanlı münaqişəsi ilə bağlı problemi özümüz həll edəcəyik».

Belə şəraitdə Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi, təslimçilik mövqeyi ölkəmizin əzəli və tarixi ərazisi olan Dağlıq Qarabağda Ermənistanın mövqeyinin daha da güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Erməni separatçılarının bu yerlərdə mövqelərinin güclənməsi və ona qarşı rəhbərlik səviyyəsində ciddi tədbirlərin görülməməsi isə ölkə ərazilərinin itirilməsinə, yaşanacaq faciələrə, o cümlədən Xocalı soyqırımına gedən yolun başlanğıcını qoyurdu.

Bu vəziyyətdə SSRİ rəhbərliyi Dağlıq Qarabağın tədricən Azərbaycandan ayrılması üçün müvafiq addımlar atmağa başladı. 1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yalnız erməni deputatlarının iştirakı ilə keçirilən növbədən-kənar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti Konstitusiyaya zidd olan qərarı rədd etdikdən sonra Ermənistanın millətçi rəhbərləri «Daşnaksütyun» partiyasının «Türksüz Ermənistan» proqramını həyata keçirməyə başladılar. Bu isə tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranan indiki Ermənistan ərazisində olan on minlərlə azərbaycanlıya qarşı böyük qəddarlıqlarla müşayiət olunan etnik təmizləməyə rəvac verilməsi demək idi.

Elə həmin dövrdə ermənilərin Dağlıq Qarabağda da separatçı fəaliyyəti genişlənirdi. Ölkə rəhbərliyindən heç bir kömək görməyən azərbaycanlılar isə yaşadıkları ərazilərin müdafiəsi məqsədi ilə özləri fəaliyyətə başlamışdı. Ermənilərin qəsbkarlıq niyyəti bir çox yaşayış məntəqələri kimi, Xocalını da özünümüdafiəsini gücləndirməyə vadar etdi. 1988-ci il fevralın 12-də Xocalı rəhbərliyi Əsgəranda keçirilən yığıncağa dəvət olundu. Yığıncaqda Azərbaycan Kommunist Partiyası

Mərkəzi Komitəsinin ikinci katibi V.Konovalovun, şöbə müdiri M.Əsədovun iştirakına baxmayaraq, ermənilər Ermənistana birləşmək istədiklərini açıq şəkildə bəyan etdilər. Xocalının sabiq icra başçısı Elman Məmmədov bildirir ki, həmin yığıncaqdan çıxıb Xocalıya gəldikdən sonra ağsaqqallar və ziyalılarla təcili görüş keçirərək vəziyyəti müzakirə edib. Elə həmin gündən Xocalının və ətraf kəndlərin müdafiəsi üçün Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Həmçinin Xocalının müdafiəsi məqsədi ilə müdafiə postları formalaşdırıldı. Bu postlara çıxan dəstələrin isə silahları yalnız ov tüfənglərindən ibarət idi. Ermənilərin Xocalı və bütövlükdə Dağlıq Qarabağ üçün yaratdığı təhlükə ilə bağlı Bakıya, Moskvaya saysız-hesabsız teleqramlar vurulsa da, nəticə görünmürdü.

Belə bir vaxtda Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti getdikcə ağırlaşdı. Ermənistanda repressiyaya məruz qalan və tarixi ata-baba yurdlarından qovulan soydaşlarımız Azərbaycana pənah gətirərək ölkənin müxtəlif yerlərində, o cümlədən Xocalıda məskunlaşdılar. Onlara Xocalı rəhbərliyi tərəfindən torpaq sahəsinin ayrılmasını isə nə Əsgəran, nə də Xankəndi qəbul edir və bu qərarı özbaşınalıq kimi qiymətləndirirdilər.

Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən etibarən Xocalı bu problemin ağırlıqlarını öz üzərində hiss edirdi. Ermənistandan qovulmuş soydaşlarımızın və Fərqanədən olan Axıska türklərinin böyük bir dəstəsi məhz Xocalıya pənah gətirmişdi. 1.500 Ermənistan qaçqını və 495 Axıska türkü Xocalıda məskunlaşmış, onlara torpaq sahəsi ayrılmış, evlər tikilmişdi. Bu dövrdə, ümumiyyətlə, Xocalıda tikinti-quruculuq işləri geniş vüsət alırdı. Belə ki, 1988-ci ilin oktyabrında Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xocalının sosial inkişafına dair xüsusi qərar qəbul edilmişdi. Bu qərarla əlaqədar ölkənin müxtəlif rayonları Xocalıya və bütövlükdə Qarabağa kömək göstərirdi. Azərbaycanın rayonlarından Xocalıya tikinti

materialı daşınır, işçi qüvvəsi gəlirdi. Xocalı sürətlə tikilir, genişlənir və gözəl bir şəhərə çevrilirdi.

Ancaq təəssüf ki, bu dövrdə Ermənistandan olduğu kimi, Kremlin xeyir-duası ilə Dağlıq Qarabağdan da azərbaycanlıların sıxışdırılıb çıxarılması prosesinə start verilmişdi. Təkcə Xankəndidən 18 min azərbaycanlı qovuldu. Xankəndini tərk etməyə məcbur qalan azərbaycanlıların bir qismi yenə də pənah yeri kimi Xocalıya üz tutdu. Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi hadisələrə fəal müdaxilə etmək əvəzinə Kremldən gələn əmrlər əsasında hərəkət edir, xalqın taleyinə biganə yanaşmağa üstünlük verirdilər.

Xocalıya ilk böyük hücum

Belə bir vaxtda Dağlıq Qarabağda yaşanan qarşıdurmanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də yollarda «daş müharibəsi»nin getməsi idi. Bu müharibə əsas etibarilə Xankəndi–Xocalı–Əsgəran arasında özünü göstərirdi. Həmin istiqamətdə keçən yoldan azərbaycanlılara məxsus avtomobilləri ermənilər daşa tutur, onları əzir, sahiblərinə müxtəlif xəsarətlər yetirirdilər. Bunun əvəzi isə daha çox Əsgərandan Xankəndiyə və ya əks istiqamətdə hərəkət edən və beləliklə Xocalıdan keçmək məcburiyyətində qalan ermənilərə məxsus avtomobillərdən çıxılırdı. Elə bu səbəbdən ermənilər Xocalı maneəsinin mümkün qədər tez neytrallaşdırılmasına çalışır və kiçik bir həmlə ilə Xocalını məhv edəcəklərinə inanırdılar. Elə bu fikirlə 1988-ci il sentyabrın 18-də Xankəndidə keçirilən nümayiş meydanından 12 minə qədər erməni 10 kilometrlik bir məsafəni piyada qət edərək Xocalıya tərəf üz tutdu. Ermənilərdən irəlidə isə 4 «KrAZ» və «KamAZ» markalı yük avtomobilləri gəlirdi. O da məlum olmuşdu ki, ermənilərin arasında xüsusi təlim keçmiş döyüşçülər var. Bundan başqa, ermənilər benzin doldurulmuş butulkalarla, ucu itilənmiş dəmirlərlə silahlanmışdılar.

Lakin bunlar Xocalı sakinlərini qorxutmadı. Əksinə, Xocalıya iki kilometr qalmış ermənilərə qarşı az bir qüvvə ilə həmləyə keçən xocalılılar erməniləri geri oturtdular. Sonradan isə məlum olmuşdu ki, həmin vaxt ermənilər arasında yaşanan qarmaqarışlıq nəticəsində onlardan 27-si ölmüş, 100-dən çoxu isə yaralanmışdı. Hadisənin səhərisi günü Zori Balayan «YAK-140» təyyarəsilə 12 nəfər həkimlə birlikdə Ermənistandan Stepanakertə (Xankəndi) gəldi. Yalnız sentyabrın 21-də Mərkəzi Komitə Bakıdan Xocalıya nümayəndə heyəti göndərdi. Lakin bu nümayəndələr daha çox ermənilərin əzişdirilməsinə görə öz iradlarını bildirirdilər. Hadisədən az sonra mərkəzdən gələn istintaq qrupu baş verənlərə görə bir neçə Xocalı sakininin həbsinə dair qərar çıxardı. Elə bundan sonra yollarda və digər məntəqələrdə keşik çəkən sovet ordu qüvvələri erməniləri Xocalı sakinlərindən müdafiə etməyə daha çox diqqət yetirirdi. Bu dövrdə artıq «daş müharibəsi» intensivləşir və odlu silahlardan daha geniş istifadə olunurdu. Həmin dövrdə Yerevandan Xocalı aeroportuna edilən gündəlik reyslərin sayı 30-a çatırdı. Bu təyyarələr vasitəsilə ermənilər Xankəndiyə hərbi sursat daşıyırdılar. Ancaq sonradan Xocalı polisinin fədakar əməyi sayəsində Ermənistandan gələn reyslərin sayı 4-ə qədər azaldı. Hətta Moskvanın bu məsələyə qəti etirazını bildirməsinə baxmayaraq, Xocalı polisi inadından dönmədi və sənişin reyslərindən başqa heç bir yük təyyarəsinin Xocalı aeroportuna enməsinə yol vermədi.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi fonunda ermənilərin əsas hədəflərindən biri olaraq Xocalını seçməsi heç də təsadüfi deyildi. Ermənilərin Xocalı şəhərini hədəfə almaqda əsas məqsədi bir tərəfdən Qarabağın dağlıq hissəsində azərbaycanlılardan ibarət olan, strateji əhəmiyyətli maneəni aradan qaldırmaq idisə, digər tərəfdən ümumiyyətlə Xocalını yer üzündən birdəfəlik silmək idi. Öz miqyasına və dəhşətlərinə görə dünya tarixində analoqu az olan Xocalı soyqırımını törət-

məkdə erməni şovinistləri və ideoloqları həm də daha uzağa hesablanmış məqsəd güdürdülər. Onların əsas niyyəti Dağlıq Qarabağı və digər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, xalqımızın müstəqillik və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə əzmini qırmaq idi. Düzdür, buna nail ola bilməsələr də, ermənilər 366-cı alayın köməyilə tarixdə ən qanlı səhifələrdən birinin yazılmasına nail ola bildilər. Bununla ötən əsrdə Xocalı daha bir faciə yaşamış oldu. Həmin faciədən əvvəl də Xocalı öz tarixində bir neçə dəfə erməni təcavüzünə məruz qalmış, soyqırımlarına uğramışdı. Təkcə XX əsrin əvvəllərində 1905, 1906, 1917 və 1918-ci illərdə də Xocalı dörd dəfə erməni təcavüzünə məruz qalmış, yandırılmış, talan edilmiş, dağıdılmış, fəqət ayağa qalxaraq düşməndən qisasını almış, yenidən bərpa olunmuş və yaşamışdı. Amma tarix Xocalını daha bir qanlı faciə ilə sınağa çəkməyə hazırlayırdı.

Ermənilərin niyyətini yaxşı bilən Xocalı sakinləri müəyyən müdafiə tədbirləri görürdülər. Düşmən isə yaxşı anlayırdı ki, Xocalının tutulması Qarabağ münaqişəsinin sonrakı taleyində həlledici rol oynayan əsas məqamlar sırasındadır. Ermənilərin diqqətini Xocalıya cəlb edən önəmli səbəblərdən biri onun geostrateji mövqeyi idi. 7.000 əhalisi olan Xocalı Xankəndidən 10 kilometr cənub-şərqdə, Qarabağ dağının silsiləsində və Ağdam–Şuşa, Əsgəran–Xankəndi yollarının üstündə yerləşir. Qarabağdakı yeganə hava limanı da məhz Xocalıda idi. Ermənilərin əsas istəklərindən biri məhz buradakı hava limanı vasitəsilə Ermənistanla daha rahat əlaqə yaradılmasına nail olmaq idi. Dağlıq Qarabağda hələ A.Volskinin hakimiyyəti dövründən Xocalı aeroportuna gündə 20-30 təyyarə enib-qalxırdı. Onların əsas yükü silah və xarici ölkələrdən köməyə gələn könüllü və muzzdlu əsgərlər idi. Dünyanın hər yerindən Dağlıq Qarabağ ermənilərinə kömək etmək üçün erməni könüllüləri daşınırdı. 1990-cı ilin noyabrında Əlif Hacıyev Xocalı təyyarə limanında Xətt Daxili İşlər Bölməsinin rəisi və Xocalı

aeroportunun komendantı təyin olundu. Bu, ermənilərin silah daşımalarının qarşısını müəyyən qədər aldı. Lakin yollarda qətl və təxribat hadisələri davam edirdi.

1991-ci ilin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sovet məkanında yeni geosiyasi şərait yarandı. Ermənistan, faktiki olaraq, Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başladı. Ermənistanın hərbi birləşmələri Azərbaycanın sərhədlərini pozub Qarabağa daxil oldular və Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları-terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladılar. Moskvadan və xaricdəki erməni diasporundan verilən dəstək, o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyinin yarıtmaz siyasəti nəticəsində lazımi müqavimətlə üzləşməyən ermənilər 1991-ci ilin oktyabrında Tuğ və Salakətin kəndlərini işğal etdilər. Bunun ardınca Xocavənd kəndi də işğalçıların nəzarəti altına keçdi.

Bu dövrdə Xocalı yenə də döyüşür və ermənilərin işğal siyasətinin daha sürətlə genişlənməsinə mane olurdu. Belə ki, ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücum edəndə Xankəndi və ermənilərin məskunlaşdığı digər yerlər də Xocalıdan atəşə tutulur və düşmənin öz niyyətini həyata keçirməsinə maneələr yaradılırdı. Lakin Xocalıya və Qarabağın düşmən hücumuna məruz qalan digər bölgələrinə o vaxtkı Azərbaycan iqtidarı tərəfindən lazımi yardımlar edilməməsi və hakimiyyət uğrunda gedən savaqlar ermənilərin öz niyyətini daha asan reallaşdırmasına imkan verirdi. Məhz bunun nəticəsində 1992-ci il yanvarın 10-da ermənilər Axullu kəndini zəbt edə bildilər. Elə həmin ilin fevralında Malibəyli və Quşçular kəndləri hücumu məruz qaldı. Xankəndidə yerləşən 366-cı alayın bilavasitə iştirakı ilə bu kəndlər də ermənilər tərəfindən işğal olundu. Malibəyli və Quşçular kəndlərinin işğalından bir neçə gün sonra Dağlıq Qarabağın ən iri yaşayış məskənlərindən olan Qaradağlı yenə də 366-cı motoatıcı alayın əsgər və zabit heyəti, eləcə də müxtəlif xarici ölkələrdən gətirilmiş muzzdlu döyüşçülər hesabına ermənilərin əlinə keçdi.

Artıq 1992-ci il fevralın 18-də Xocalı istiqamətində olan yaşayış məntəqələri azərbaycanlılardan təmizlənmiş, yüksək mövqelər ermənilər tərəfindən tutulmuşdu. İndi ermənilər üçün əsas hədəf Xocalı idi. Xocalıda isə vəziyyət getdikcə ağırlaşırı. Şəhər hələ 1991-ci ilin oktyabrından blokadada idi. Oktyabrın 30-dan etibarən şəhərə aparın bütün avtomobil yolları bağlanmış, yeganə nəqliyyat vasitəsi vertolyot qalmışdı. Belə vəziyyət şəhərə özünümüdafiə üçün silah, ərzaq və digər zəruri məhsulların çatdırılmasında ciddi problemlər yaradırdı. Ermənilərin hücumları isə ara vermirdi. 1991-ci il sentyabr ayının 24-də Ağdamdan Xocalıya fəhlə gətirən avtobus Əsgəranda daşqalaq edildi, sürücü və sərnişinlər ağır yaralandılar. Bundan iki gün sonra isə Xocalı polis şöbəsinin iki əməkdaşı maşında atəşə tutulub qətlə yetirildi. Ətraf erməni kəndlərindən hər gecə Xocalı «Alazan» və «Kristall» raket qurğularından atəşə tutulurdu. Noyabr ayından isə Xocalının Ağdama və Şuşaya çıxış yolları tamamilə bağlandı.

Bəşəriyyət tarixinə qanla yazılan gün

Həmin dövrdə Dağlıq Qarabağda erməni separatçıları da fəaliyyətini genişləndirirdi. Bunun nəticəsində 1991-ci ilin sentyabrında «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan oyuncaq dövlət yaradıldığı bildirildi. Həmin ilin noyabr ayının 26-da Azərbaycan Ali Soveti Dağlıq Qarabağın muxtar vilayət statusunun ləğv olunduğunu bəyan etdi.

Proseslərin gedişi mövcud durumu daha da çətinləşdirirdi. Təcrid vəziyyətinə düşmüş Xocalıya sonuncu vertolyot 1992-ci il yanvar ayının 28-də endi. Şuşa səmasında mülki vertolyotun vurulması, vertolyotun içindəki 40 nəfər azərbaycanlının həlak olmasıyla şəhərlə hava əlaqəsi də kəsildi. Yanvarın 2-dən şəhərə elektrik enerjisi də verilmirdi. Xocalılılar ancaq öz qəhrəmanlıqları və şəhər müdafiəçilərinin cəsurluğu sayəsində yaşayırlar və

müdafiə olunurdular. Şəhərin müdafiəsi əsasən avtomat və ov tüfəngləri ilə silahlanmış yerli özünümüdafiə dəstəsi, yerli milis qüvvələri və Milli Ordunun döyüşçülərindən təşkil olunmuşdu. Fevralın ikinci yarısından başlayaraq erməni silahlı dəstələrinin mühasirəsinə alınmış Xocalı hər gün toplardan, ağır texnikadan atəşlərə, erməni dəstələrinin həmlələrinə məruz qalırdı. Şəhəri əhatə edən Daşbulaq, Mehdikənd, Balıca, Həsənaabad, Pirəməki, Noraguh və Mirzəcan kəndlərinə avtomat və pulemyotlarla silahlanmış yüzlərlə erməni yaraqlısı, «Alazan» raket qurğuları, PDM, ZTR və tanklar cəmlənmişdi. Qüvvələrin əsas hissəsi isə Xankəndidə və Əsgəranda əmrə hazır dayanmışdı. Həmin dövrdə şəhərdə hələ 3 min nəfər yerli əhali olsa da, Xocalıya vertolyot da göndərilmirdi. Ermənilər istər canlı qüvvə, istərsə də hərbi texnika və silah cəhətdən xocalılardan müqayisəedilməz dərəcədə üstün idi. Buna rəğmən ölkə rəhbərliyi şəhərin xilasını istiqamətində heç bir addım atmırdı.

Halbuki düşmənin Xocalını yeni əsas hədəf kimi seçməsi və buraya hücumu hazırlaşması barədə şəhərdə olanlar tərəfindən o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyinə lazımi məlumatlar verilmişdi. Baş verənlərdən mərkəzi hakimiyyət tam məlumatlı idi. Lakin hər hansı qabaqlayıcı tədbir görülmədi. Digər tərəfdən, həmin vaxtlar hakimiyyətə gəlmək istəyən AXC də bir tərəfdən hakimiyyəti iflic vəziyyətinə salmışdı. İqtidardakı qüvvə hakimiyyəti qoruyub saxlamaq, AXC də hakimiyyətə gəlmək istəyirdi. Bakıda başlar hakimiyyət davasına qarışdığından təkcə Xocalı yox, bütün Qarabağ taleyin ümidinə buraxılmışdı. Belə vəziyyət erməniləri daha da şirnikləndirir, Xocalını ələ keçirmək planlarının daha tez həyata keçirilməsi üçün onlara sanki bir stimül verirdi.

Yaranan vəziyyətdən maksimum dərəcədə faydalanmağa çalışan ermənilər Xocalını daha tez ələ keçirməyə səy göstərirdilər. 1992-ci il fevralın 25-də saat 22 radələrində Ermənistandan Azərbaycan Respublikası ərazisinə qanunsuz keçirilmiş

silahlı qüvvələr, habelə Dağlıq Qarabağın millətçi ermənilərindən təşkil olunmuş qanunsuz silahlı birləşmələri keçmiş SSRİ Müdafiə Nazirliyinin 366-cı motoatıcı alayının komandir heyəti və hərbi texnikası ilə birgə Xocalı şəhərinə hücum keçdilər. Hücumda 366-cı alayın komandiri Zarviqorov Yuri Yuryeviç və mayor Ohanyan Seyran Muşeqoviçin komandanlığı altında alayın 2-ci batalyonu, Nabokix Yevgeni Aleksandroviçin komandanlığı altında 3-cü batalyonu, həmçinin 1-ci batalyonun qərargah rəisi Çitçiyən Valeriy İsaakoviç, habelə alayda xidmət edən 50-dən çox erməni və digər millətlərdən olan zabıt və gizirlər iştirak edirdilər. Eyni zamanda, hücum zamanı 90-dən çox tank, piyadaların döyüş maşını, top, D-30 qaubitsası və digər müasir hərbi texnikadan istifadə olundu. Hücumdan əvvəl şəhər şiddətli artilleriya atəsinə tutuldu. Güclü artilleriya atəşi şəhərdə olan müdafiə postlarını və müdafiə nöqtələrini sıradan çıxardı. Şəhəri artilleriya atəsinə tutduqdan sonra gecə saat 1-dən başlayaraq 4-ə qədər piyadaların şəhərə daxil olması davam etdi. Şəhərdə axırncı müqavimət məntəqəsi səhər saat 7-də susduruldu. Bu işdə yenə də 366-cı alayın texnikasından geniş şəkildə istifadə olundu.

Beləliklə, ermənilər çoxsaylı ağır tanklar, PDM və zirehli transportyorların müşayiətilə Xocalını ələ keçirdilər. Onlar şəhərə daxil olduqdan sonra dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməyə başladılar. Bu zaman azğınlaşmış düşmən mülki əhaliyə, o cümlədən qadınlara, uşaqlara, qocalara aman vermədən, qarşılarına çıxan insanlara müxtəlif çaplı odlu silahlardan atəş açır, tank, PDM və digər texnikanın altına salaraq əzməklə qətlə yetirirdilər. Qanunsuz erməni silahlı qüvvələri mühasirədən çıxıb qaçmağa müvəffəq olmuş azərbaycanlıları milli mənsubiyyətlərinə görə yollarda, keçidlərdə, meşələrdə təqib edərək vəhşicəsinə öldürürdülər. Habelə azğınlaşmış erməni hərbciləri əsir və girov götürdükləri azərbaycanlıları xüsusi amansızlıqla, işgəncə verərək qətlə yetirirdilər. Müha-

sirədən çıxıb qaçmağa müvəffəq olan sakinlər təqib edilərək Kətik meşəsində, Naxçıvanik yolunda, Qaraqaya ətrafında, Dəhraz kəndi yaxınlığında, Şelli istiqamətində, Əsgəran asfalt yolunun 86-cı kilometrliyində və digər ərazilərdə amansızlıqla öldürüldü. Əsir götürülənlərdən 18 nəfəri Əsgəran Rayon Daxili İşlər Şöbəsində işgəncə verilməklə qətlə yetirilmişdilər.

Hücum zamanı dinc əhaliyə qarşı ağlasığmaz vəhşiliklər törədilir, dözülməz işgəncələr verilir, insanların başlarının dərisi soyulur, müxtəlif əzaları kəsilir, gözləri çıxarılırdı. Habelə qadınların qarınları yarılır, adamlar diri-diri torpağa basdırılır və ya yandırılır, meyitlər zorakılığa məruz qalırdı. Xocalıda mülki əhalinin düşünülmüş şəkildə qətlə yetirilməsini sübut edən çoxsaylı faktlardan biri də budur ki, həmin gün əhalinin qaçıb qurtarmaq istəyən xeyli hissəsi ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən xüsusi hazırlanmış pusqularda güllələnmişlər.

Faciənin törədilməsinə xeyir-dua verənlər sırasında Ermənistanın sabiq prezidentləri Levon Ter-Petrosyan, Robert Koçaryan və işğalçı ölkənin indiki dövlət başçısı Serj Sarkisyan da yer alır. Hələ 1992-ci ildə erməni ordusuna müraciətində Levon Ter-Petrosyan deyirdi: «Siz ermənilər düşməni öldürərkən ürəyiyumşaqlıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı deyilənləri qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edənə qədər sizin düşməyə yazığınız gəlməməlidir». Dağlıq Qarabağ separatçılarında rəhbərlik edən Robert Koçaryan da eyni mövqeyin sahibi idi. Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan isə 1992-ci ildə Xocalı soyqırımını törədən qüvvələrin komandanlarından olub, bu qüvvələri təşkilatlandıraraq yüzlərlə insanın ölüm əmrini verib və beləliklə, soyqırımında birbaşa iştirak edib. Bu mənada Sarkisyanın Tomas de Vaalın «Qara bağ» kitabında yer alan aşağıdakı fikirləri də çox şey deyir: «Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar elə fikirləşirdilər ki, ermənilər dinc əhaliyə əl qaldırmazlar. Biz o stereotipi sındırdıq».

Faciə baş verən gün əsasən qadınlar, uşaqlar və qocalardan ibarət dəstə Qaraqaya tərəfə üz tutaraq Əsgəranın qarşısında, meşədə gizlənmişdi. Adamlar gecə şaxtalı havada səhərə qədər dayanıb gözlədikdən sonra dan yeri ağaran zaman meşədən çıxıb Ağdama tərəf hərəkət etmək istəyəndə pusquda dayanan ermənilərin güllələrinə tuş gəldilər. Təlaş və vahimə içərisində qaçan adamların bir dəstəsi böyük çətinliklə Dəhraz kəndinə gəlib çıxsa da, burada yenə silahlı ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qətlə yetirildilər, əsir götürüldülər. Kətik meşəsinə qaçanlardan da xeyli insan qətlə yetirildi. Silahsız insanlara qarşı kütləvi qətlər törədən, soyqırımı həyata keçirən ermənilər ən vəhşi üsullardan, işgəncə metodlarından istifadə edirdilər. Bununla kifayətlənməyərək öldürülmüş insanların meyitlərinin başına da min bir oyun açdılar.

Baş verənləri Xocalı sakinləri belə xatırlayır:

Camal Heydərov: «Qaraqaya deyilən yerin yaxınlığındakı fermanın 2 kilometrliyində eybəcər hala salınmış xeyli azərbaycanlı meyiti var idi. Qətlə yetirilmiş uşaqların sinəsini yarıb ürəklərini parçalamış, əksər meyitlər isə tikə-tikə doğranmışdı. Şahin Heydərov Naxçıvanik kəndi yaxınlığında 80-ə yaxın meyit görmüşdür. Meyitlər qorxulu vəziyyətə salınmış, başları kəsilmişdi. Hümbətov Cəlilin gözü qarşısında ermənilər həyat yoldaşı Firuzə, oğlu Muğan, qızı Simuzər və gəlini Südabəni güllələmişdilər».

Kübra Paşayeva Kətik meşəsinə girəndə ermənilərin mühasirəsinə düşmüşdü. Gizləndiyi kolluqdan həyat yoldaşı Şura Paşayevin, oğlu Elşadın güllələnməsinin şahidi olmuşdur. Xocalı işğal edilən zaman Xəzəngül Əmirovanın ailəsini erməni silahlıları bütünlüklə girov götürmüşlər. Ermənilər Xəzəngülün anası Rayanı, 7 yaşlı bacısı Yeganəni və xalası Göycəni güllələyib, atası Əmirov Təvəkkülü isə benzin tökərək yandırmışlar. Zoya Əliyeva 150 nəfərə qədər adamla 3 gün meşədə qalıb. Meşədə Zoyanın yanında Əhmədova Dünya və onun

bacısı Gülxar donub ölmüşlər. Səidə Kərimovanın qızı Nəzakəti, yanında olan Tapdıği, Səadəti, İradəni işgəncə ilə qətlə yetirmişlər. Səriyyə Talibova isə belə bir dəhşətli hadisənin şahidi olmuşdu: «Bizi erməni qəbiristanlığına gətirdilər... Burada erməni döyüşçüsünün qəbri üstündə 4 Məhsəti türkünü və 3 azərbaycanlıyı qurban kəsdilər... Sonra valideynlərinin gözü qarşısında uşaqlarına işgəncə verdilər və öldürdülər... Az sonra Milli Ordunun formasında 2 azərbaycanlı gətirdilər, ucu iti dəmirlə onların gözlərini çıxartdılar». Fəciə baş verən zaman 11 yaşlı olan Ramil Həsənov xatırlayır ki, «dostlarım Elçin və Elgizin meşədə necə öldüklərini yadımdan çıxara bilmirəm, onların ayaqları donmuşdu, bizimlə qaça bilmirdilər, lal-dinməz qarın üstündə uzanmışdılar və yavaş-yavaş gözlərini yumurdular».

Həmin dövrdə Xocalıdan Ağdama gətirilmiş 181 meyit (130 kişi, 51 qadın, onlardan 13-ü uşaq) məhkəmə-tibbi ekspertizadan keçirilmişdir. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfər güllə, 20 nəfər qəlpə, 10 nəfər küt alətlərlə öldürülüb, meyitlərin əksəriyyətinin baş dəriləri soyulub, burunları, qulaqları və digər orqanları kəsilib.

Törədilən vəhşilikləri sonradan ermənilər özləri də açıq etiraf edirdilər. Qarabağ hadisələrinin iştirakçısı, ermənilərin ən çox sevdiyi ideoloqlarından biri yazıçı Zori Balayan «Ruhumuzun dirçəlişi» adlı kitabında Xocalıda törətdikləri soyqırımı haqqında yazır: «Biz Xaçaturla ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyə Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qamından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum sevincdən qūrurlandı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha

3 türk uşağına etdik. Mən bir erməni kimi öz vəzifəmi yerinə yetirdim. Bilirdim ki, hər bir erməni hərəkətlərimizlə fəxr duyacaq».

Daha bir erməni müəllif, yazıçı-jurnalist David Xerdiyan da Xocalıda ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdikləri müsibətləri «Xaç uğrunda» kitabında fəxrlə xatırlayır: «Səhərin soyuğunda biz Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlıqdan keçmək üçün ölülərdən körpü düzəltməli olduq. Mən ölülərin üstündə getmək istəmədim. Bunu görən podpolkovnik Ohanyan mənə işarə etdi ki, qorxmayım. Mən ayağımı 9-11 yaşlı qız meyitinin sinəsinə basıb addımlamağa başladım. Mənim ayaqlarım və şalvarım qan içində idi... Martın 2-də «Qaflan» erməni qrupu türklərin cəsədlərini toplayıb ayrı-ayrı hissələrlə Xocalının 1 kilometrliyində yandırdı. Axırncı yük maşınında mən başından və qollarından yaralanmış təxminən 10 yaşlı bir qız uşağını gördüm. Diqqətlə baxanda gördüm ki, o, yavaş-yavaş nəfəs alır. Soyuğa, aclığa və ağır yaralanmasına baxmayaraq, o hələ də sağ idi. Ölüm ilə mübarizə aparan bu uşağın gözlərini mən heç vaxt yaddan çıxarmayacağam. Sonra Tiqranyan fəmilialı bir əsgər onun qulaqlarından tutub artıq üzərinə mazut tökülmüş cəsədlərin içərisinə atdı. Daha sonra onları yandırdılar. Tonqaldan ağlamaq və imdad səsləri gəlirdi».

Baş verən bu dəhşət haqqında dünya mediasında aşağıdakı fikirlər yer almışdı: «*Krua l'Eveneman*» jurnalı (Paris): «Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyitlərin şahidi oldu. Azərbaycanlılar çoxlu sayda ölənlər barədə xəbər verirlər».

«*Sandi Tayms*» qəzeti (London), 1 mart 1992-ci il: «Erməni əsgərləri minlərlə ailəni məhv etmişlər».

«*Faynənşl Tayms*» qəzeti (London), 9 mart 1992-ci il: «Ermənilər Ağdama tərəfi gedən dəstəni güllələmişlər. Azərbaycanlılar 1.200-ə qədər cəsəd saymışlar. Livanlı kinooperator təsdiq etmişdir ki, onun ölkəsinin varlı daşnak icması Qarabağa silah və adam göndərir».

«*Tayms*» qəzeti (London), 4 mart 1992-ci il: «Çoxları eybəcər hala salınmışdır, körpə qızın ancaq başı qalmışdır».

«*İzvestiya*» (Moskva), 4 mart 1992-ci il: «Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür».

«*Faynənsl Tayms*» qəzeti (London), 14 mart 1992-ci il: «General Polyakov bildirmişdir ki, 366-cı alayın 103 nəfər erməni hərbiçisi Dağlıq Qarabağda qalmışdır».

«*Le Mond*» qəzeti (Paris), 14 mart 1992-ci il: «Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında skalpları götürülmüş, dırnaqları çıxarılmış 3 nəfəri görmüşlər. Bu, azərbaycanlıların təbliğatı deyil, bu, reallıqdır».

«*İzvestiya*» (Moskva), 13 mart 1992-ci il: «Mayor Leonid Kravets: Mən şəxsən təkədə yüzə yaxın meyit gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü».

«*Valer aktuel*» jurnalı (Paris), 14 mart 1992-ci il: «Bu «muxtər regionda» erməni silahlı dəstələri Yaxın Şərqdən çıxmışlarla birlikdə müasir texnikaya, o cümlədən vertolyotlara malikdirlər. ASALA-nın Suriya və Livanda hərbi düşərgələri və silah anbarları vardır. Ermənilər yüzdən artıq müsəlman kəndlərində qırğınlar törədərək Qarabağdakı azərbaycanlıları məhv etmişlər».

R.Patrik, İngiltərənin «*Fant men nyus*» teleşirkətinin jurnalisti (hadisə yerində olmuşdur): «Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə haqq qazandırmaq olmaz».

Xocalı faciəsi ilə bağlı həmin şəhərin 5.379 nəfər əhalisi deportasiyaya məruz qalmış, 613 nəfər, o cümlədən 63 nəfər azyaşlı uşaq, 106 nəfər qadın vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 8 ailə bütünlüklə məhv edilmiş, 487 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almış, 1.275 nəfər əsir və girov götürülmüşdü. Girov götürülənlərdən 150 nəfərinin, o cümlədən 68 qadın və

26 uşağın taleyi bugünədək məlum deyil. Qətlə yetirilənlərin cəsədlərinin əksəriyyətini şəhərdən çıxarmağa ermənilər imkan verməyib, ona görə də yalnız az sayda insanın meyitini dəfn etmək mümkün olub.

Xocalı soyqırımının əsl siyasi-hüquqi qiymətini verən lider

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda baş verənlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədilik həkk olundu. Lakin xalq Xocalı kədəri, hüznü yaşadığı vaxtda faciənin ağırlığı o zamankı Azərbaycan hakimiyyəti tərəfindən lazımi şəkildə qiymətləndirilmədi. O vaxtkı dövlət başçısı Ayaz Mütəllibov və rəhbərliyi təmsil edən digər vəzifəli şəxslər qorxaqlıq və qətiyyətsizlik nümayiş etdirərək XX əsrdə bəşəriyyəti heyrətə salan bu müdhiş cinayət barədə ilk günlərdə xalqa məlumat verməkdən belə çəkindi. Sonralar – AXC–Müsavat hakimiyyəti dövründə də insanlıq əleyhinə yönələn cinayətə lazımi siyasi və hüquqi qiymət verilməsi üçün heç bir tədbir görülmədi.

Yaşanan bu mənzərə belə bir həqiqəti də aydın göstərdi ki, ölkədaxili hakimiyyət mübarizələri dövlət üçün nə qədər təhlükəli və fəlakətli xarakter daşıyır. O zaman həm Azərbaycanın rəsmi rəhbərliyi, həm də ölkədə vəziyyətə təsir etmək imkanı olan siyasi qüvvələr xalqın taleyinə tam biganəlik nümayiş etdirdilər. Dövlət rəhbərliyi bu dəhşətli cinayət haqqında dünya ictimaiyyətinə tam və operativ məlumat vermək üçün heç bir addım atmadı, müxalifət isə qanlı faciədən xalqın narazılıq dalğası üzərində hakimiyyətə gəlmək məqsədi ilə istifadə etdi.

Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Xocalı faciəsi özünün əsl siyasi-hüquqi qiymətini aldı, soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünya dövlətlərinə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün təsirli tədbirlər

görüldü. Beləliklə, erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlər, o cümlədən Xocalı soyqırımının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, faciənin soyqırımı kimi tanınması üçün məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyətə start verildi.

Bu siyasət indi Azərbaycan dövləti tərəfindən davam etdirilir. Burada əsas məqsəd tarixi ədalətin bərpasına nail olmaq, soyqırımı cinayətkarlarını dünya ictimaiyyətinin mühakiməsinə verməkdir. Sözügedən siyasətin əsası isə məhz ulu öndər tərəfindən qoyulub. Belə ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü il fevralın 24-də Milli Məclis «Xocalı Soyqırımı Günü haqqında» qərar qəbul edib, BMT-yə, dünya dövlətlərinə bu qətləmin gerçək mahiyyətini açıqlayaraq beynəlxalq ictimaiyyəti erməni terrorizminə qarşı təsirli tədbirlər görməyə çağırıb. Qəbul edilmiş qərara əsasən 1992-ci il fevralın 26-da erməni təcavüzkarları tərəfindən törədilmiş, Azərbaycan xalqının milli faciələrindən və bəşər tarixinin qanlı səhifələrindən biri olan Xocalı hadisələri hər il fevralın 26-sı Xocalı Soyqırımı Günü kimi elan olundu. Xocalı Soyqırımı Gününün beynəlxalq miqyasda keçirilməsi üçün dünya azərbaycanlılarına müraciət ünvanlandı. Həmin il martın 1-də Heydər Əliyevin bununla bağlı xüsusi fərmanı oldu. Bununla ulu öndərin sayəsində Xocalı soyqırımının dünyaya tanıtılması istiqamətində xeyli iş görüldü.

Ümummilli lider hər il faciənin ildönümündə Xocalı soyqırımı ilə bağlı xalqa müraciət edərək faciənin bütün azərbaycanlıların qan yaddaşına çevrildiyini söyləyirdi. Bu müraciətlərdə faciə, onun səbəbləri, nəticələrinə də ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman xüsusi olaraq toxunurdu. Məsələn, belə müraciətlərinin birində ümummilli lider qeyd edirdi: «...1992-ci ilin o qanlı fevral gecəsində ən müasir texnika ilə silahlanmış Ermənistan hərbi birləşmələri keçmiş Sovet ordusunun 366-cı motoatıcı alayının köməyi və bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini yerlə yeksan edərək yüzlərlə kömək-

siz, günahsız dinc əhaliyə divan tutmuş, uşaqlara, qadınlara və qocalara belə aman verməmişlər. XX əsrdə ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə təcavüz edilib, soyqırımı törədilibdir. Onlardan ən dəhşətlisi Xocalıda baş vermişdir. Bu faciə bütün Azərbaycan xalqını sarsıtmış, xocalılılara ağır mənəvi zərbə olmuşdur. Ancaq xocalılılar hətta genosid günündə belə özünü əsl qəhrəman kimi aparmış, son damla qanlarına qədər qeyri-bərabər döyüşdə igidliklə vuruşmuş və bu şəhərin ölməzlik tarixini yaratmışlar. Xocalı faciəsinin baş verməsində Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi, hakimiyyət orqanları böyük məsuliyyət daşıyırlar. Uzun müddət mühasirə şəraitində, güclü düşmənlə üzbəüz, mərdliklə vuruşan yerli əhalidən fərqli olaraq, hər bir vətəndaşın müdafiəsini təmin etməyə borclu olan respublika rəhbərliyi o zaman tam fəaliyyətsizlik və xalqın taleyinə biganəlik göstərmiş, əsas diqqəti hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yönəltmişdir. Ən acınacaqlısı odur ki, sonralar da Xocalı hadisələrindən erməni terrorçularının vəhşi əməllərinin mahiyyətini ifşa etmək istiqamətində deyil, siyasi çəkişmələrdə istifadə olunmuşdur.

Xocalıda misli görünməmiş qəddarlıqla, vəhşiliklə törədilmiş dinc əhalinin qırğınının dünyanın hər hansı guşəsində baş verməsinin qarşısını almaq üçün Xocalı həqiqətləri, ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının ədalətsizcəsinə cəlb olunduğu Ermənistan–Azərbaycan müharibəsinin bütün məşəqqətləri dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırılmalı, onların qəti, birmənalı mövqelərini bildirmələri üçün ciddi və məqsədyönlü iş aparılmalıdır.

Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dövlətinin bütün sülhsevər addımları, təşəbbüsləri, xüsusilə son illər ərzində Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması və Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində apardığı məqsədyönlü siyasət işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunmasına, dövlətimizin ərazi bütövlüyünün bərpa olunma-

sına, soydaşlarımızın, o cümlədən qəhrəman xocalılıların öz doğma yurduna qayıdacağına böyük ümid verir...»

Bununla yanaşı, ümummilli liderin «Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə sükut dəqiqəsi elan edilməsi haqqında» 1997-ci il fevralın 25-də imzaladığı sərəncamla hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da ölkəmizdə Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad olunur. Azərbaycan xalqı torpaqlarımızın ərazi bütövlüyü uğrunda canlarından keçən qəhrəmanların, Xocalıda qətlə yetirilmiş yüzlərlə həmvətənimizin xatirəsini daim əziz tutur, onları ehtiramla yad edir.

Ulu öndərin 26 mart 1998-ci il tarixdə imzaladığı «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanla azərbaycanlılara qarşı müxtəlif illərdə mütəmadi olaraq törədilmiş soyqırımı cinayətlərinə, o cümlədən Xocalı soyqırımına ilk dəfə siyasi qiymət verildi. Fərmanda, haqlı olaraq, dünya ictimaiyyətinə çatdırılır ki, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünüüb, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil edib.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 26 fevral 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı»nda isə bəyan edilir ki, Azərbaycan dövləti mövcud imkanların hamısından yararlanaraq ərazi bütövlüyünün bərpasını təmin edəcək, Xocalı faciəsinin əsl beynəlxalq hüquqsiyasi qiymət almasına, onun ideoloqlarının, təşkilatçılarının və icraçılarının layiqli cəzalandırılmasına nail olacaq.

Xocalı soyqırımı beynəlxalq hüquq kontekstində

Ölkəmizin prokurorluq və digər hüquq-mühafizə orqanları 1988-ci ildən erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın digər işğal olunmuş ərazilərində,

həmçinin Ermənistanda saxlanılan azərbaycanlı əsir və girovlara dözülməz işgəncələr verilməsi, onların bir qisminin öldürülməsi, şikəst edilməsi, təxribat və terror aktlarının törədilməsi, əhalinin məcburi köçürülməsi, yaşayış məntəqələrində maddi sərvətlərin, tarixi mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, habelə ermənilərin törətdikləri digər ağır cinayət faktları ilə əlaqədar ayrı-ayrı cinayət işləri açaraq istintaq aparıblar.

Xalqımıza qarşı törədilmiş bu ağır cinayətlərin istintaqı və onlara hüquqi qiymətin verilməsi, həmin cinayətlərin təşkili və törədilməsində iştirak etmiş təqsirkar şəxslərin müəyyənləşdirilib mövcud qanunvericiliyə əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması, habelə beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulması faktları ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar qarşısında müvafiq vəsatətlər qaldırılması məqsədi ilə 18 dekabr 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunun, daxili işlər və milli təhlükəsizlik nazirlərinin əmri ilə birgə istintaq-əməliyyat qrupu yaradılıb. Qeyd edilən cinayətlər üzrə müxtəlif vaxtlarda icraatı dayandırılmış cinayət işləri üzrə icraat təzələnməklə istintaq aparılması həmin qrupa həvalə edilib. 2005-ci ilin mayından cinayət işinə prosesual rəhbərliyin həyata keçirilməsi hərbi prokurora həvalə edilib. Həmin cinayət işinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, beynəlxalq hüquqpozmalara və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin, Cinayət Prosesual Məcəllənin tələblərinə uyğun həyata keçirilməsini, işin hərtərəfli, tam və obyektiv aparılmasını, səmərəliliyini, operativliyini təmin etmək məqsədi ilə müəyyən işlər görüldü, vahid istintaq-əməliyyat planı hazırlanaraq təsdiq edilib. Həmin planda cinayət işinə birləşdirilmiş hər bir iş üzrə araşdırılmalı xüsusiyyətlər, həyata keçirilməli istintaq hərəkətlərinin tarixi ayrı-ayrı bəndlərdə öz əksini tapıb.

Cinayət təqibi üzrə toplanmış materialların həcmının böyüklüyü, şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxslərin,

həmçinin araşdırılmalı olan xüsusatların sayının çoxluğu, eyni zamanda, həmin cinayətlərin törədilmə üsul və vasitələri, xarakteri nəzərə alınaraq soyqırımı, işgəncə və icraatı təzələnməmiş işlər üzrə üç əsas istiqamət müəyyənləşdirilib. Qanunsuz erməni silahlı birləşmələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ və işğal olunmuş digər ərazilərdə törədilən cinayət əməlləri 1 oktyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 16-cı fəslində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə aid edilib. Cinayət işinin istintaqı hərbi prokurorluq orqanlarında keçirilən islahatlardan sonra daha da sürətlənib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 27 sentyabr 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun fəaliyyətinin müasirləşdirilməsinə dair 2009-2011-ci illər üçün Dövlət Programı»na müvafiq olaraq respublika prokurorununun 30 mart 2009-cu il tarixli əmrinə əsasən, respublika Hərbi Prokurorluğunun Ağır Cinayətlərə dair İstintaq İdarəsinin tərkibində Xüsusi istintaq şöbəsi yaradılıb, yuxarıda göstərilən cinayət işinin istintaqı həmin şöbəyə həvalə edilib. Bundan sonra beynəlxalq hüquq normalarına uyğun soyqırımı, deportasiya, işgəncə və digər epizodlar üzrə hərtərəfli istintaq hərəkətləri aparılıb, nəticədə 1 yanvar 2011-ci il tarixədək sülh və insanlıq əleyhinə müharibə cinayətləri törətmiş 239 nəfər, habelə ümumi cinayətlər kateqoriyasına aid banditizm, qəsdən adamöldürmə və digər cinayətlər törətmiş 48 nəfər – cəmi 287 nəfər barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə qərarları çıxarılıb. Məhkəmə qərarlarına əsasən, onların barələrində həbs qətimkan tədbiri seçilib, axtarışları elan edilib, bununla bağlı müvafiq sənədlərin aidiyyəti orqanlara göndərilməsi təmin olunub.

Cinayət işi üzrə keçirilmiş kompleks məhkəmə tikinti-texniki və əmtəəşünaslıq ekspertizasının rəyindən isə belə məlum olur ki, qanunsuz erməni silahlı birləşmələri tərəfindən Xocalı

şəhərinin işğal edilməsi ilə əlaqədar dövlət əmlakının və xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakın məhv edilməsi, talan edilməsi ilə bağlı Azərbaycan dövlətinə və vətəndaşlarına 140 milyon manatdan və ya 170 milyon ABŞ dollarından artıq ziyan vurulub. İş üzrə istintaq tədbirləri davam etdirilir.

Aparılan istintaqla o da müəyyən edilib ki, beynəlxalq humanitar hüquq normalarını, insan hüquqları üzrə ən müxtəlif konvensiyaları ayaq altına atan erməni hərbi birləşmələri dinc əhalini qətlə yetirmək məqsədi ilə insanlığa ləkə olan ən qədər üsullara əl atıblar. Xocalıda mülki əhalinin planlı şəkildə qətlə yetirilməsini sübut edən çoxsaylı faktlardan biri də məhz budur ki, həmin gün əhalinin zorakılıqdan qaçıb qurtarmaq istəyən hissələri ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən xüsusi hazırlanmış pusqularda güllələniblər. Xocalıdan çıxan əhalinin Naxçıvanik kəndi ərazilərində pulemyot, avtomat və başqa atıcı silahlardan gülləbaran edilməsi bunu bir daha təsdiqləyir. Bütün bunlar ermənilərin 1992-ci ildə Xocalı şəhərində törətdikləri qeyri-insani hərəkətlərin kökündə məhz soyqırımı niyyətinin dayandığını aşkar surətdə üzə çıxarır.

İstintaqla bu da müəyyən edilib ki, ermənilər beynəlxalq humanitar hüquqda yolverilməz sayılan soyqırımı cinayətinə şüurlu, məqsədli şəkildə, bilərəkdən əl ataraq misli görünməmiş qətliamlar törədiblər. BMT Baş Məclisinin 1946-cı il 11 dekabr tarixli 96 sayılı Qətnaməsində qeyd olunur ki, genosid, insan qruplarının yaşamaq hüququnu tanımamaqla insan mənliyini təhqir edir, bəşəriyyəti insanlar tərəfindən yaradılan maddi və mənəvi dayaqlardan məhrum edir. Belə bədnam əməllər BMT-nin məqsəd və vəzifələrinə tam ziddir. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş və 1961-ci ildə qüvvəyə minən «Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında» Konvensiyada genosid cinayətinin hüquqi əsası təsbit olunub. Konvensiyaya qoşulan dövlətlər sülh və yaxud müharibə döv-

ründə törədilməsindən asılı olmayaraq, genosidin beynəlxalq hüquq normalarını pozan cinayət olduğunu təsdiq edərək onun qarşısının alınması və səbəbkarlarının cəzalandırılması üçün tədbirlər görməyi öhdələrinə götürüblər. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı həmin konvensiyada təsbit olunmuş genosid cinayətini təşkil edən bütün əməllər tətbiq olunub.

Ermənistanın müharibə zamanı davranış normalarını müəyyənləşdirən beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymaması ilə bağlı faktlar yalnız bütün bunlarla məhdudlaşmır. Beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə əsasən, müharibə yalnız silahlı münaqişədə olan tərəflərin silahlı qüvvələri arasında aparılmalıdır. Mülki əhali döyüşlərdə iştirak etməməli və onlarla hörmətlə davranılmalıdır. «Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair» IV Cenevrə Konvensiyasının 3-cü maddəsinə əsasən, mülki əhalinin həyatına və təhlükəsizliyinə qəsd, o cümlədən onların hər cür öldürülməsi, şikəst edilməsi, onlarla qəddar davranış, onlara əzab və işgəncə verilməsi, insan ləyaqətinə qəsd, təhqir və alçaldıcı hərəkətlər qadağan edilir. Konvensiyanın 33-cü maddəsində qeyd olunur ki, heç bir mülki şəxs törətmədiyi hüquq pozuntusuna görə cəzalandırıla bilməz.

Mülki əhaliyə qarşı kollektiv cəza tədbirlərinin görülməsi, mülki əhalini qorxuya salmaq, onlara qarşı terror hərəkətləri, onların repressiyaya məruz qoyulması birmənalı qadağan edilir. Həmin konvensiyanın 34-cü maddəsinə görə, mülki əhalinin girov götürülməsi də qadağandır. Lakin təkcə Xocalıda mindən artıq insanı girov götürən ermənilər bu prinsipə aşkar sayğısızlıq nümayiş etdiriblər. Ermənistan silahlı qüvvələri bu hüquq normalarına məhəl qoymayaraq Xocalıda dinc əhalinin məhvi üçün qəddar üsula əl atıb. «Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında» 1948-ci il 9 dekabr tarixli Konvensiyasında və Azərbaycan Respublikası

Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş soyqırımı cinayətinin tərkibi var.

Cinayət işi öyrənilərkən müəyyən edilib ki, Xocalı soyqırımını həyata keçirən Ermənistan hərbi birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı silahlı separatçı birləşmələr SSRİ-nin Xankəndidə yerləşən 366-cı alayın hərbiçiləri tərəfindən dünya dövlətlərinin qəbul etdiyi beynəlxalq hüquq normalarına dəriayət edilməyib. 1949-cu il 12 avqust tarixli «Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında», «Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında» və «Müharibə zamanı mülki əhalinin qorunması haqqında» Cenevrə konvensiyalarının müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etməyən şəxslərə qarşı onların həyatına və şəxsiyyətinə qəsd etmək, o cümlədən hər hansı şəraitdə öldürmək, şikəst etmək, qəddarcasına rəftar etmək və işgəncə vermək, girov götürmək, insan ləyaqətinə toxunmaq, o cümlədən təhqiramiz və alçalıcı tərzdə rəftar etmək kimi qadağalar kobud surətdə pozulub. 366-cı alayın hərbi qulluqçularının və digər şəxslərin Xocalı soyqırımında iştirakı tam sübuta yetirilmiş, onların Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin soyqırımına görə məsuliyyəti nəzərdə tutan CM-in 107-ci (əhalini deportasiya etmə və ya köçürmə), 113-cü (işgəncə), 115.4-cü (müharibə qanunlarını və adətlərini pozma), 116.0.17-ci (zorlama, cinsi köləlik, məcburi fahişəlik, məcburi sterilizasiya, məcburi hamiləlik, habelə cinsi zorakılıqla əlaqədar başqa hərəkətlər etmə) maddələri ilə nəzərdə tutulan cinayəti etməkdə təqsirləndirilən şəxs kimi cəlb olunmaları barədə qərarlar çıxarılıb. Həmçinin barələrində məhkəmələr tərəfindən həbs qətimkan tədbiri seçilib və beynəlxalq axtarışlarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq sənədlər İnterpolun Azərbaycan Respublikası Milli Bürosuna göndərilib.

Heydər Əliyev Fondu Xocalı soyqırımının geniş dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında müstəsna rol oynayır

Xocalı faciəsinin dünyada tanınması istiqamətində bu gündə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Hər il Prezident Administrasiyası tərəfindən tədbirlər proqramı təsdiqlənir və icra edilir. Həmçinin Azərbaycanın yeni müstəqillik tarixinə qanla yazılmış Xocalı faciəsi hər zaman ölkəmizdə, dünyanın müxtəlif dövlətlərində yaşayan soydaşlarımız və digər dost xalqların nümayəndələri tərəfindən ürək ağrısı ilə xatırlanır. Faciənin hər ildönümündə dünyanın bir çox ölkəsində Xocalı qurbanlarının əziz xatirəsi anılır, mitinqlər, piketlər keçirilir, ermənilərin vəhşiliklərini əks etdirən fotoşəkillər, filmlər, materiallar nümayiş etdirilir. Dünya ölkələrinin nüfuzlu qəzetlərində faciəyə həsr olunmuş məqalələr çap olunur, televiziya və radiokanallarında verilişlər hazırlanır.

Artıq dünya Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində bu soyqırımdan xəbərdardır, onun tanınması istiqamətində görülən işlər də öz bəhrəsini verməkdədir. Çünki tarixdəki digər analoji cinayətlərdən fərqli olaraq, Xocalı soyqırımını sübuta yetirən maddi sübutların sayı kifayət qədərdir. Buraya videogörüntülərdən tutmuş fotoşəkillərə, digər müvafiq sənədlərə qədər olan maddi sübutlar aiddir. Soyqırımının tanınması istiqamətində dövlət tərəfindən görülən işlərin miqyası ildən-ilə genişlənməkdədir. Təbii ki, bu məsələdə aktiv fəaliyyət göstərən tərəf tək cəmiyyət deyil, bütünlükdə bütün dünya azərbaycanlıları olmalıdır. Prezident İlham Əliyev Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində bununla bağlı bildirmişdir: «Bu gün dövlətin rəsmi qurumları ilə yanaşı, bütün vətəndaşlarımız, soydaşlarımız, geniş ictimaiyyət Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətlərin və faktların

dünya parlamentlərinə, beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün ardıcıl və davamlı fəaliyyət göstərməlidir. Bu istiqamətdə görülən işləri razılıqla qeyd etməklə yanaşı, onu da bildirmək istərdim ki, tədbirlər daha əhatəli, planlı şəkildə aparılmalı və əlaqələndirilməlidir. Bu işdə Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının yeni yaradılan birliyi, fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyətə malik ola bilər. Biz mübarizədə öz gücümüzlə, potensialımıza, beynəlxalq hüquqa, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə arxalanırıq».

Xocalı soyqırımının 15 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarında faciənin tanınması istiqamətində atılması vacib addımlarla bağlı bildirilir:

«1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, xarici ölkələrə səfərlər zamanı, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində iştirak edərkən son yüz ildə azərbaycanlıların məruz qaldıqları soyqırım aktları, o cümlədən Xocalı faciəsi haqqında həqiqətlərin daha geniş yayılmasını təmin etsinlər, bu məqsədlə Milli Məclisin xarici ölkələrin parlamentləri ilə əlaqələr üzrə işçi qruplarının imkanlarından dolğun və səmərəli istifadə etsinlər.

2. Ermənistan Respublikasının ölkəmizə silahlı təcavüzü, ölkəmizin Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi gedişində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım aktları, xüsusən Xocalı faciəsi ilə bağlı materialların toplanılması, öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yanında İnformasiya-Tədqiqat Mərkəzi yaradılsın.

3. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarına tövsiyə edilsin ki, Xocalı şəhərində soyqırım aktının törədilməsində iştirak etmiş şəxslərin hamısının müəyyən edilməsi, onların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün görülən tədbirləri gücləndirsinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət və qeyri-dövlət qurumlarına, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına tövsiyə edilsin ki, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məlumatların geniş yayılması, yalançı erməni təbliğatının ifşa edilməsi üçün səylərini birləşdirsinlər».

Görülən işlər sayəsində faciənin ildönümləri zamanı hər il dünyanın müxtəlif ölkələrində tədbirlər keçirilir, müxtəlif dünya qanunverici orqanlarında, məsələn, ABŞ Konqresində, Türkiyə parlamentində və digərlərində faciənin anımına həsr olunan tədbirlər reallaşır.

Xocalı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, bu həqiqətlərin beynəlxalq aləmdə yayılması, qətliama obyektiv qiymət verilməsi istiqamətində atılan addımlarda Heydər Əliyev Fondunun, şübhəsiz ki, müstəsna rolu var. Məhz Fondun dəstəyi ilə Xocalı faciəsinin ildönümü 2010-cu ildə dünyanın 100-dən artıq yerində qeyd olundu. Mərasimlərin hər il keçirildiyi şəhərlərin sırasına keçən il Osłonun da adı əlavə edildi. Soyqırımına həsr olunmuş silsilə tədbirlər Fondun təmin etdiyi təbliğat materialları əsasında həyata keçirilir. Artıq Fondun gərgin əməyi nəticəsində, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, indi dünya ölkələri erməni qəsbkarlarının insanlığa sığmayan qətləri haqqında daha dolğun məlumatlandırılır. Bir sıra dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, nüfuzlu qurumlar bəşəriyyətə qarşı törədilmiş bu cinayətin əsl mahiyyətini anlayaraq qətliamı kəskin şəkildə pisləyir. Heydər Əliyev Fondu soyqırımı ilə bağlı 100-dək materialın xaricdə sərgisini təşkil edib. Fondun həyata keçirdiyi «Qarabağ həqiqətləri» silsiləsi və işğal olunan ərazilərdə mədəni-tarixi abidələrin dağıdılması ilə bağlı ingilis dilində nəşr olunan kitab və bukletlər də xaricdə yayımlanır.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş əlaqələndiricisi Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə fəaliyyətə başlamış «Xocalıya ədalət» kampaniyası ötən dövr ərzində uğurla davam edib və artıq bu

aksiyaya dünyanın əksər ölkələrində yüzlərlə könüllü qoşulub. Ümumiyyətlə, İKT-nin Dialoq və Əməkdaşlıq uğrunda Gənclər Forumu da Ermənistanın işğalçı mövqeyinin dünya miqyasında pislənməsi istiqamətində fəal iş aparır. Forum hələ 2007-ci ilin payızında Bakıda «Gənclər sivilizasiyaların alyansına tərəfdardır» təşəbbüsü çərçivəsində təsis edilmiş «Sivilizasiyaların alyansı» Beynəlxalq Gənclər Hərəkətinə də müraciət edərək ona tərəfdaşları olan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə Ermənistanın həm dinc azərbaycanlıların, həm də öz vətəndaşlarının qanını axıtmış sərsəm rejiminin fitnəkar hərəkətlərini dünya birliyinə çatdırmağı təklif edib. Təklifdə bu fikirlər də yer almışdı ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə potensial baxımdan sivilizasiyalararası münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara biləcək bir münaqişə kimi baxılsın. Təklifdə göstərilirdi ki, Ermənistanda hakimiyyətə gəlmiş S.Sarkisyanın bu cür siyasəti dünyanın enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm rol oynayan Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin ciddi şəkildə pozulmasına gətirib çıxara bilər. Xatırladaq ki, onlarla ölkənin gənclər təşkilatlarını birləşdirən İKT-nin Gənclər Forumu İslam Konfransı Təşkilatının affilyasiya edilmiş təsisatı, eləcə də BMT-nin «Sivilizasiyaların alyansı» qurumunun rəsmi tərəfdaşdır.

İKT Gənclər Forumu İdarə Heyətinin 2008-ci ilin aprelində Küveytdə keçirilən 6-cı sessiyasında isə Heydər Əliyev Fondunun Rusiya nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla Əliyeva Forumun mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq məsələləri üzrə birinci baş əlaqələndiricisi seçildi. Bu, İKT Gənclər Forumunun Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalına daha çox diqqət ayırmasında mühüm rol oynadı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, həmin il mayın 17-də İstanbulda İKT Gənclər Forumu və İSESKO-nun təşkilatçılığı ilə keçirilmiş İKT ekspertlərinin ikigünlük iclasında Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə başlanmış «Xocalıya ədalət – Qarabağa azadlıq» kampaniyası İKT ekspertləri tərəfindən dəstəkləndi və 26 fevral – Xocalı

Soyqırımı Gününün İKT ölkələrində humanitar fəlakətlər qurbanlarının xatirəsini anma günü kimi qeyd olunması barədə qərar qəbul olundu. Bundan əlavə, Xocalı qətliamının islam ölkələrində dərslərlərə daxil edilməsi ilə bağlı təklifin də İKT nazirlərinin toplantısına təqdim edilməsi razılaşıdırıldı. Ötən ilin iyununda isə İKT-nin üzvü olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Kampalada (Uqanda) başa çatmış konfransında İKT-nin Gənclər Forumunun sivilizasiyaların alyansı üzrə baş əlaqələndiricisi Leyla Əliyevanın «Xocalıya ədalət – Qarabağa azadlıq» təşəbbüsü təsdiq edildi. Bu barədə İKT Xarici İşlər Nazirlərinin Konfransının 35-ci sessiyasında xüsusi qətnamə qəbul olundu. Qətnamənin xarici işlər nazirləri tərəfindən dəstəklənməsi dünyanın 57 ölkəsində müvafiq kampaniyanın həyata keçirilməsi üçün siyasi-hüquqi baza yaradılmasına gətirib çıxardı.

Qətnaməyə görə, İKT üzvü olan ölkələrdə Humanitar faciələrin qurbanlarının Xatirə Günü təsis edilir. Qətnamədə Xocalı faciəsinin də daxil olduğu bu siyahı təsdiq edilməklə yanaşı, XX əsrdə müsəlman ölkələri xalqlarının məruz qaldığı humanitar fəlakətlər, təcavüzlər və etnik təmizləmələr haqqında düzgün informasiyanın yayılması üçün kampaniyalar keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Leyla Əliyeva isə onun təşəbbüsünün nüfuzlu beynəlxalq təşkilat tərəfindən bəyanilməsi barədə aşağıdakıları qeyd edib: *«Bu sənədin qəbul edilməsi Azərbaycan torpaqlarının işğalı faktının beynəlxalq birlik tərəfindən getdikcə daha çox dərk olunmasını və təcavüzkarın mənəvi-siyasi baxımdan daha da təcrid edilməsini əks etdirir. Qətnamə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında həqiqəti İKT üzvü olan ölkələrdə və mədəniyyətlərarası dialoq vasitəsilə global səviyyədə gənc nəsillə çatdırmaq üçün imkan yaradır. Qətnamə bu təşəbbüsün həyata keçirilməsində Foruma geniş səlahiyyətlər verir».*

2009-cu ilin mayında isə İKT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Dəməşqdə keçən 36-cı konfransında nazirlər Gənclər Forumu haqqında qəbul etdikləri yekun qətnamədə «Xocalıya ədalət – Qarabağa azadlıq» kampaniyasını tam dəstəkləyərək üzv ölkələri bu kampaniyada fəal iştiraka çağırıblar.

2011-ci ilin əvvəllərində isə İslam Konfransı Təşkilatı Parlamentlər İttifaqı (İKT Pİ) Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən «Xocalıya ədalət» beynəlxalq kampaniyasına dəstək olaraq bəyannamə qəbul edib. İKT Parlamentlər İttifaqı Şurasının Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) paytaxtı Abu-Dabidə keçirilən 13-cü sessiyasında Şuraya üzv dövlətlərin qəbul etdikləri Abu-Dabi Bəyannaməsində Xocalı faciəsini insanlığa qarşı törədilmiş kütləvi cinayət kimi tanımağa çağırılır. Bu, İKT GF-in təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş «İKT GF və İKT Pİ arasında əməkdaşlıq haqqında» qətnamənin Şura tərəfindən təsdiqlənməsi nəticəsində baş verib. Qətnamənin 3-cü bəndində qeyd edilib ki, İKT Pİ-yə üzv parlamentlər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi qırğını insanlığa qarşı cinayət kimi tanıyır. Sənəddə üzv dövlətlər qeyd olunan cinayətə milli səviyyədə lazımi qiymətin verilməsinə çağırılırlar. İKT Pİ Şurası Leyla xanım Əliyevanın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib və bu rəy qətnamədə öz əksini tapıb.

Qətnamədə təşkilata üzv parlamentlərə birbaşa çağırış vardır və bu, öz növbəsində, faciənin milli səviyyədə hüquqi və siyasi tanınması mərhələsini açır. İKT Pİ-nin dünya parlamentlərinin dördüdə birini öz sıralarında cəmləşdirdiyini nəzərə alsaq, mühüm siyasi-hüquqi tərkibə malik «insanlığa qarşı cinayət» ifadəsinin istifadə olunması Xocalı faciəsinin ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasətinin tərkib hissəsi kimi tanınması və cinayəti törədənlərin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması baxımından yeni mərhələdir. Qətnamənin qəbulu ideyası Leyla xanım Əliyevanın «Xocalıya ədalət» kam-

paniyasının milli koordinatorları ilə görüşündə irəli sürülüb və kampaniyanın fəallarının öz ölkələrinin parlamentləri ilə apar-dıqları lobbiçilik fəaliyyəti nəticəsində uğurla reallaşdırılıb.

İKT Pİ öz sıralarında 51 üzv dövlətin parlamentini birləşdirir və illik olaraq Şuranın sessiyalarını, iki ildə bir dəfə isə Afrika, Asiya və ərəb bölgəsinin müvafiq ölkələrindən birində kon-fransın sessiyasını keçirir.

Xocalı faciəsi haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və hadisənin dünya ictimaiyyəti tərəfindən hüquqi-siyasi və mənəvi qiymətləndirilməsinə nail olmağa yönəlmiş «Xocalıya ədalət» beynəlxalq məlumat və təşviqat kampaniya-sı hazırda dünyanın bir çox ölkəsində yüzlərlə könüllü tərəfin-dən uğurla həyata keçirilir.

Bu gün Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqi-şəsində beynəlxalq hüquq və normaları, ədalət meyarı Azər-baycanın tərəfindədir və bunu dünya ictimaiyyəti də birmənalı olaraq qəbul edir. Beynəlxalq birliyin tamhüquqlu üzvü olan Azərbaycan hələlik münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün səy-lərin davam etdirilməsini zəruri saysa da, ərazi bütövlüyünün pozulması ilə uzun müddət barışmaq niyyətində deyil. Azər-baycan Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev Er-mənistanın münaqişənin hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərlə həllinə razılıq verməyəcəyi, təcavüzkarlıq siyasə-tini davam etdirəcəyi təqdirdə Azərbaycanın öz torpaqlarını azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlayacağını qətiyyətlə bəyan edir. Bu, Azərbaycan xalqının müstəsna hüququdur və onu heç bir dövlət bu yoldan çəkindirə bilməz. Qeyd edilən fonda, şübhə yoxdur ki, Ermənistan tezliklə işğal etdiyi ərazi-ləri azad edəcək, həmçinin xalqımıza qarşı ağır cinayətlərə yol verənlər, o cümlədən Xocalı faciəsini törədənlər ədalət mühakiməsi qarşısında dayanacaqlar.

IV FƏSİL

Terror Ermənistanın dövlət siyasətinə çevrilib

Erməni terroru – tarixin qanlı səhifələri

Tarixi həqiqətlər göstərir ki, «Böyük Ermənistan» xülyası ilə yaşayan erməni ideoloqları əsassız və qeyri-hüquqi iddialarının reallaşdırılması naminə terror və soyqırımı siyasətini «milli mübarizə» yoluna çevirmiş, dövlət səviyyəsində dəstəkləmişlər. Bu zaman bədxah qonşularımız müəyyən xarici qüvvələrin maraqlarının ifadəçisinə çevrilmiş, bəzi dövlətlər Cənubi Qafqaz və Qərbi Asiyada möhkəmlənmək üçün daim «erməni məsələsi»ndən öz mənafeələrinə uyğun şəkildə istifadə etməyə çalışmışlar.

Qafqazı daim gərginlikdə saxlamaq, burada yaşayan xalqların «böyük dövlət yaratmaq imkanlarının mövcudluğu» barədə xülyanın beyinlərə yerləşdirilməsi həmişə müəyyən dövlətlərin örtülü siyasəti olmuşdur. Və əslində, erməni terroru bu gün də həmin maraqların, «ikili standartlar»ın latent ifadəsinə çevrilməklə sivil dünyanın təhlükəsizlik maraqlarını global mənada təhdid edir.

Rus tarixçisi Nikolay Şavrov «Zaqafqaziyada Rusiya işlərinə yeni təhlükə» adlı kitabında qeyd edir ki, 1864-cü ildə Qafqaz idarələrində çoxluq təşkil edən erməni və gürcülərdə millətçilik fəaliyyəti oyandı. Erməni və gürcü çarlıqlarını yenidən dirçəltmək ideyası Londonda ustalıqla onların rəhbər şəxslərinin beyninə yeridildi. Bu, əslində, tarixi torpaqlara malik olmayan ermənilərin Zaqafqaziyada mümkün qədər daha çox ərazi ilhaqına həvəsləndirilməsi idi. Sonralar isə «dənizdən-dənizə Ermənistan» yaratmaq ideyası «Daşnaksütyun» partiyasının başlıca siyasətinə çevrildi. 1890-cı ildə Tiflisdə erməni burjua-

millətçi partiyası kimi yaradılan «Daşnaksütyun» Türkiyə ermənilərinin azad edilməsi, Rusiya və Türkiyə ermənilərinin «vahid, ümumi vətəni» – «Böyük Ermənistan» yaradılması kimi avantürist ideya irəli sürərək, təbliğatlarını da bu istiqamətdə qurmuşdur.

Görkəmli tarixçilər İ.Dyakonov, B.Piotrovski və başqaları zorla qədim tarix yaratmaq istəyən saxtakar erməni alimlərini dəfələrlə ifşa etmişlər. Lakin Z.Balayan, S.Xanzadyan, S.Ayvazyan və başqaları Azərbaycanı, İranın bir hissəsini, Türkiyənin xeyli hissəsini, Gürcüstanın bir hissəsini (Tiflislə birlikdə), Quzey Qafqazı, Rostovu və Voronejə qədər əraziləri öz tarixi torpaqları kimi qələmə verirlər. Z.Balayanın 1990-cı il yanvarın 18-də SSRİ Müdafiə Nazirliyinin Baş Qərargahında çıxışı da bunu bir daha sübut edir. Ermənistanın rəsmi dairələri 1988-ci ildə törədilən cinayətlərin, azərbaycanlıların zorla evlərindən çıxarılmasının, öldürülməsinin, döyülməsinin və təhqir olunmasının «Daşnaksütyun» və başqa təcavüzkar partiya və millətçi qrupların əməli olduğunu ört-basdır etməyə çalışırdılar. Ermənistan KP MK katibləri O.Lobov və B.Qaloyan kimiləri də çıxışlarında millətçi-ekstremist hərəkatları pərdələməyə, bu hərəkatları «milli-azadlıq hərəkatı» kimi qələmə verməyə çalışırdılar.

«Daşnaksütyun» partiyasının fəaliyyəti barədə kitab nəşr edən erməni müəlliflərindən biri – Bakunts Ananikyan bu terrorçu təşkilatın əsl mahiyyətini açıq şəkildə üzə çıxarmışdır. Onun «Daşnaksütyun» partiyasının ideya-siyasi iflası» adlı kitabı rus dilində Yerevanın «Hayastan» nəşriyyatı tərəfindən 1979-cu ildə nəşr edilmişdir. Kitab «Daşnaksütyun» partiyasının tərribatçılıq işləri, «millətçiliyi gücləndirmək və milli düşmənçiliyi qızıqdırmaq sahəsindəki fəaliyyətləri» barədə aydın təsəvvür yaradır. Müəllif qeyd edir ki, subyektiv idealist dünyagörüşə əsaslanan, heç bir elmi əsası olmayan və bəsirətsiz siyasət yeritmələri sayəsində «Daşnaksütyun» nəinki başqa

xalqlara, həm də erməni xalqına böyük ziyanlar vurmuşdur. Yarandığı ilk gündən düşmənçilik siyasəti yeridən bu partiya əhali kütləsinin siyasi geriliyindən, kütlüyündən məharətlə istifadə etmişdir. Əhəlinin milli duyğuları ilə oynayan və onu ələ alan bu partiya öz marağı və mənfəəti üçün Türkiyə ermənilərini «əsarətdən xilas etmək» bəhanəsi ilə mənasız toqquşmalara cəlb etmişdir. 1890-1920-ci illər ərzində çoxlu qanlı fitnələr törətmiş bu partiyanın sonrakı fəaliyyəti nəzərdən qaçırılmış, yanlış olaraq onu artıq xalqdan uzaq düşmüş, əhəmiyyətsiz bir qurum hesab etmişlər. Lakin «Daşnaksütyun» pozuculuq fəaliyyətini daha da genişləndirmiş, beynəlxalq terrorçu dəstələrini gücləndirmiş, çağdaş təlimlər əsasında döyüşçülər yetişdirmişdir. «Daşnaksütyun» indi beynəlxalq ideoloji təxribat işində istifadə olunan fəal partiyalardan biridir.

Erməni tarixçisi B.Ananikyan qeyd edir ki, xalqın əlindən pulunu alaraq özünü «bütün ermənilərin partiyası, ideya aparıcısı» elan edən «Daşnaksütyun» liderləri bununla daha böyük qüvvəyə və gücə malik olduqlarını sübut etməyə çalışır, öz qapılarını hamının üzünə açıq qoymaqla Avropanın diqqətini cəlb etmək istəyirlər. O yazır: «Daşnak liderləri adi xalq kütləsinə mal sürüsü kimi baxır. Onların həyatı və hüququ barədə bir təminat vermir, onlardan isə yalnız bir şey tələb edirlər – ölmək».

Sonrakı dövrlərdə də daşnaklar müxtəlif qüvvələrə, dövlətlərə, siyasətlərə qulluq göstərərək erməniləri yaxın qonşularla yeni düşmənçiliyə sürükləmiş, çoxlu nahaq qanların axıdılmasına səbəb olmuşlar. Vaxtı ilə S.Şaumyan siyasi bicliklə yazırdı: «Erməni xalqı taleyin hökmü ilə qeyri-adi zülmkarların – qanlı çar və sultanın hakimiyyəti altında yaşamışdır. O, eyni zamanda Türkiyədə özündən xeyli geridə qalmış kürdlərlə, Rusiyada isə tatar və gürcülərlə əhatə olunmuşdur. Siyasət gəmisini elə idarə etmək lazımdır ki, bu aralıqda o əzilməsin».

Son dövrlər siyasi fəaliyyətini xeyli genişləndirməyə nail olmuş «Daşnaksütyun» regionda milli ədavəti və düşmənçiliyi qızışdıraraq yeni fəlakətlər törətmişdir. Bu fəlakətlər yalnız qonşu xalqlara aid olmamış, əslində, ermənilərin özlərini də çox böyük itkilər və mənəvi-psixoloji sarsıntılara uğratmışdır. Böyük Sovet Ensiklopediyasında (20-ci cild, 1930) «Daşnaksütyun»la bağlı məlumatda göstərilir: «Daşnaksütyun»un 1894-cü ildə qəbul olunmuş birinci proqramı vulqar marksizmin, liberalizmin, xalqçılığın və xırda burjua millətçiliyinin qarışığından ibarət idi. Proqramın mərkəzində «Türkiyə Ermənistanı»nı azad etmək ideyası dururdu. 1903-cü ildən partiya, demək olar ki, yalnız Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərirdi».

Daşnakların milli ədavət yaratmaq kimi məkrli siyasətlərini onların özləri də etiraf edirlər. Erməni tarixçisi A.Lalayan «Əksinqilabçı «Daşnaksütyun» və 1914-1918-ci illərin imperialist müharibəsi» adlı məqaləsində yazır: «Daşnaklar hər vasitə ilə türk və erməni zəhmətkeşləri arasında milli ziddiyyəti qızışdırır, erməniləri türkləri məhv etməyə çağırırdılar. «Daşnaksütyun»un rus silahı və çarizmin «köməyi ilə» Türkiyə ermənilərini azad etmək məsələsi də aydın göstərir ki, bu partiya, sadəcə olaraq, çarizmin agenturasıdır».

«Arqumentı i faktı» qəzetində (1986-cı il) jurnalist Q.Kotoyanın «Qonaqsevərlik qanunlarını pozaraq» adlı məqaləsində 1957-ci ildən başlayaraq Yerevanda oxumağa gələn xarici vətəndaşlar arasında daşnak təbliğatı aparanların çoxalmasından söhbət gedirdi. Müəllif o zaman Ermənistanda 20 ölkədən 700 tələbənin oxuduğunu qeyd edir və göstərirdi ki, daşnak təbliğatçıları qara yaxır, yetkin olmayanların milli duyğuları ilə oynayır, xalqların dostluq və qardaşlığına böhtan atırlar. Bu təbliğatçılar ilk növbədə «özlərini «erməni məsələsi»nin həllinə imkan yaradan qüvvə» hesab edir, «tarixi saxtalaşdırır», «ərazi iddiaları irəli sürürlər».

Ümumiyyətlə, bir çox erməni müəllifləri son dövrlərdə «Daşnaksütyun» partiyasının xalqa zidd siyasətini düzgün mövqedən açıqlayan məqalələr yazmışlar. Onlardan biri də Ermənistan Elmlər Akademiyasının Xarici ermənilərin tarixi və mədəniyyəti şöbəsinin baş elmi əməkdaşı R.Xurşudyanın «Antisovetizm dalanda. Daşnak partiyasının istiqaməti haqqında» adlanır. Məqalə Yerevanda çıxan «Kommunist» qəzetinin 1985-ci il 17 yanvar nömrəsində dərc edilmişdir. Müəllif yazır: «Daşnaklar əski bayraqlarını yeni rəngə boyayır, proqramlarına obyektivlik forması verirlər. Ancaq yeni proqramları ilə tanışlıq göstərir ki, müəyyən ifadələr zahiri görkəmini dəyişib, mahiyyət isə öncəki kimidir».

Çoxsaylı tarixi faktlar, məhkəmə materialları Ermənistanın terrorçu dövlət olduğunu və dövlət səviyyəsində terrorizmi dəstəklədiyini bir daha üzə çıxarır. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistanın rəsmi dairələri «Daşnaksütyun», ASALA, MAQ, «Erməni birliyi», «Erməni Azadlıq Cəbhəsi» və digər «məşhur» terror təşkilatlarının fəallarının reabilitasiyası məqsədi ilə genişmiqyaslı kampaniyaya başlamış, onlara sığınacaq vermiş, yaşayış və fəaliyyətləri üçün şərait yaratmış, lazımı maliyyə dəstəyi göstərmişlər. 1983-cü ilin iyun ayında Parisdə Orli aeroportunda 8 nəfərin ölümü və 50-dək insanın yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktına görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş terrorçu Varocyan Qarabedyanın azad olunması üçün Ermənistanda dövlət səviyyəsində imzatoplama kampaniyası keçirilmişdir. 2001-ci ilin aprelində Fransa məhkəməsi tərəfindən azad olunan terrorçu Ermənistanda rəsmi sığınacaq tapmışdır.

«Məşhur» terrorçu, Qərbi Avropada «ASALA-nın inqilabi hərəkəti» adlı qruplaşmasının rəhbəri, 1981-ci ildə Türkiyənin Romadakı səfirinə sui-qəsd etdiyinə görə həbs olunmuş Monte Melkonyan 1990-cı ildə Fransa həbsxanasından buraxılaraq Ermənistana gəlmiş və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün

Son dövrlər siyasi fəaliyyətini xeyli genişləndirməyə nail olmuş «Daşnaksütyun» regionda milli ədavəti və düşmənçiliyi qızıdıraraq yeni fəlakətlər törətmişdir. Bu fəlakətlər yalnız qonşu xalqlara aid olmamış, əslində, ermənilərin özlərini də çox böyük itkilər və mənəvi-psixoloji sarsıntılara uğratmışdır. Böyük Sovet Ensiklopediyasında (20-ci cild, 1930) «Daşnaksütyun»la bağlı məlumatda göstərilir: «Daşnaksütyun»un 1894-cü ildə qəbul olunmuş birinci proqramı vulqar marksizmin, liberalizmin, xalqçılığın və xırda burjua millətçiliyinin qarışığından ibarət idi. Proqramın mərkəzində «Türkiyə Ermənistanı»nı azad etmək ideyası dururdu. 1903-cü ildən partiya, demək olar ki, yalnız Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərirdi».

Daşnakların milli ədavət yaratmaq kimi məkrli siyasətlərini onların özləri də etiraf edirlər. Erməni tarixçisi A.Lalayan «Əksinqilabçı «Daşnaksütyun» və 1914-1918-ci illərin imperialist müharibəsi» adlı məqaləsində yazır: «Daşnaklar hər vasitə ilə türk və erməni zəhmətkeşləri arasında milli ziddiyyəti qızıdırır, erməniləri türkləri məhv etməyə çağırırdılar. «Daşnaksütyun»un rus silahı və çarizmin «köməyi ilə» Türkiyə ermənilərini azad etmək məsələsi də aydın göstərir ki, bu partiya, sadəcə olaraq, çarizmin agenturasıdır».

«Arqumentı i faktı» qəzetində (1986-cı il) jurnalist Q.Kotoyanın «Qonaqsevərlik qanunlarını pozaraq» adlı məqaləsində 1957-ci ildən başlayaraq Yerevanda oxumağa gələn xarici vətəndaşlar arasında daşnak təbliğatı aparanların çoxalmasından söhbət gedirdi. Müəllif o zaman Ermənistanda 20 ölkədən 700 tələbənin oxuduğunu qeyd edir və göstərirdi ki, daşnak təbliğatçıları qara yaxır, yetkin olmayanların milli duyğuları ilə oynayırlar, xalqların dostluq və qardaşlığına böhtan atırlar. Bu təbliğatçılar ilk növbədə «özlərini «erməni məsələsi»nin həllinə imkan yaradan qüvvə» hesab edir, «tarixi saxtalaşdırır», «ərazi iddiaları irəli sürürlər».

Ümumiyyətlə, bir çox erməni müəllifləri son dövrlərdə «Daşnaksütyun» partiyasının xalqa zidd siyasətini düzgün mövqedən açıqlayan məqalələr yazmışlar. Onlardan biri də Ermənistan Elmlər Akademiyasının Xarici ermənilərin tarixi və mədəniyyəti şöbəsinin baş elmi əməkdaşı R.Xurşudyanın «Antisovetizm dalanda. Daşnak partiyasının istiqaməti haqqında» adlanır. Məqalə Yerevanda çıxan «Kommunist» qəzetinin 1985-ci il 17 yanvar nömrəsində dərc edilmişdir. Müəllif yazır: «Daşnaklar əski bayraqlarını yeni rəngə boyayır, proqramlarına obyektivlik forması verirlər. Ancaq yeni proqramları ilə tanışlıq göstərir ki, müəyyən ifadələr zahiri görkəmini dəyişib, mahiyyət isə öncəki kimidir».

Çoxsaylı tarixi faktlar, məhkəmə materialları Ermənistanın terrorçu dövlət olduğunu və dövlət səviyyəsində terrorizmi dəstəklədiyini bir daha üzə çıxarır. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistanın rəsmi dairələri «Daşnaksütyun», ASALA, MAQ, «Erməni birliyi», «Erməni Azadlıq Cəbhəsi» və digər «məşhur» terror təşkilatlarının fəallarının reabilitasiyası məqsədi ilə genişmiqyaslı kampaniyaya başlamış, onlara sığınacaq vermiş, yaşayış və fəaliyyətləri üçün şərait yaratmış, lazımi maliyyə dəstəyi göstərmişlər. 1983-cü ilin iyun ayında Parisdə Orli aeroportunda 8 nəfərin ölümü və 50-dək insanın yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktına görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş terrorçu Varocyan Qarabedyanın azad olunması üçün Ermənistanda dövlət səviyyəsində imzatoplama kampaniyası keçirilmişdir. 2001-ci ilin aprelində Fransa məhkəməsi tərəfindən azad olunan terrorçu Ermənistanda rəsmi sığınacaq tapmışdır.

«Məşhur» terrorçu, Qərbi Avropada «ASALA-nın inqilabi hərəkatı» adlı qruplaşmasının rəhbəri, 1981-ci ildə Türkiyənin Romadakı səfirinə sui-qəsd etdiyinə görə həbs olunmuş Monte Melkonyan 1990-cı ildə Fransa həbsxanasından buraxılaraq Ermənistana gəlmiş və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün

Dağlıq Qarabağa göndərilmişdir. M.Melkonyan Azərbaycanın Xocavənd rayonunun işğalı zamanı erməni terror dəstəsinin komandanı olmuşdur. 1993-cü ildə Azərbaycan ərazisində öldürülən terrorçunun Yerevanda keçirilən dəfn mərasimində rəsmi şəxslər, o cümlədən Ermənistan prezidenti də iştirak etmişdir. Ermənistanın milli qəhrəmanı elan olunmuş bu beynəlxalq terrorçunun adı Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə verilmişdir.

Digər bir terrorçu, «Daşnaksütyun» partiyasının «Dro» terror qrupunun üzvü Qrant Markaryan Dağlıq Qarabağda terrorçu dəstələri yaradanlardan və Ermənistandan gətirilən silahlar vasitəsilə buradakı terrorçu qrupların silahlandırılmasında fəal iştirak edənlərdən biri olmuşdur. 1981-ci ildə Parisdə Türkiyə səfirliyinə basqının təşkilatçısı Vazgen Sislyan 1992-ci ildə Yerevandan Xankəndiyə göndərilmişdir. O, azərbaycanlılara qarşı terror aktlarının keçirilməsində fəal iştiraklarına görə Ermənistan prezidenti Robert Koçaryan tərəfindən «Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı» adına layiq görülmüşdür. Qarabağın dinc azərbaycanlı əhalisinin qətlə yetirilməsində Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının himayə etdiyi Əbu Əli və Hilbert Minasyan kimi Yaxın Şərq mənşəli terrorçular da fəal iştirak etmişlər.

Dünyanın müxtəlif məntəqələrində qanlı aksiyalar törətmiş erməni terror təşkilatlarının adlarına və fəaliyyətinə qısa nəzər salaq:

«*Armenakan*» partiyası: 1885-ci ildə yaradılıb. Türkiyənin Van, Muş, Bitlis, Trabzon bölgələrində və İstanbulda silahlı toqquşmalar və terror aktları törədən bu partiya İran və Rusiyada yaşayan ermənilərlə əməkdaşlıqda olub.

«*Qnçak*» partiyası: 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılıb. Qurumun əsas məqsədi Türkiyənin Anadolu bölgəsini «Rus və İran Ermənistanları» adlandırdıqları əraziləri birləşdirməklə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaqdır. Partiyanın proqra-

mının 4-cü bəndində göstərilir: «Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təbliğat, təşviqat, terrorizm və dağıdıcı təşkilat yaradılması metodu seçilməlidir».

«Erməni «soyqırımı»nın intiqamçıları» qrupu: 1973-cü ildə «Daşnaksütyun» partiyası tərəfindən yaradılan bu terror qrupu 1980-1982-ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyada türk diplomatlarını qətlə yetirib; məxfi terror qrupu Dro və onun bölmələri: Dro-8, Dro-88, Dro-888, Dro-8888. Daşnakların bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir.

«Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu» (ASALA): 1975-ci ildə yaradılan təşkilatın qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir. Təşkilatın məqsədi Şərqi Türkiyə, Şimali İran və Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ əraziləri üzərində «Böyük Ermənistan» qurmaqdır. ASALA, əsasən, Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror aktları həyata keçirir. Təşkilatın «Əbu Nidal», «Qarasentyabr» kimi terror qrupları ilə əməkdaşlıq etməsində əsas fiqurlardan biri ASALA-nın lideri Akop Akopyan olmuşdur. Afinada 1980-ci ildə qətlə yetirilmiş türk səfirinin ölümünə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş A.Akopyan 1 avqust 1980-ci il tarixdə «Nyu-York Tayms» qəzetinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir: «Bizim düşmənlərimiz türk rejimi, NATO və bizlə əməkdaşlıq etməyən ermənilərdir».

ASALA 1980-ci ilin aprelində PKK ilə birgə terror aksiyalarının keçirilməsinə dair razılığa gəlmiş və bu niyyətini Livanda rəsmiləşdirmişlər. Terrorçu təşkilat Beyrut şəhərində 28 avqust 1993-cü ildə açıqladığı bəyanatında «Pantürkist neft borusu» – Bakı–Tbilisi–Ceyhan ilə bağlı layihələrinin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəyini bəyan etmişdir.

«Geqaron»: 2001-ci ilin fevralında ASALA tərəfindən yaradılmışdır. Məqsəd Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ərazilərində türk mənşəli siyasi lider, diplomat və biznesmenlərə qarşı terror aktlarının keçirilməsidir.

«*Orli qrupu*»: 1981-ci ildə Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən yaradılıb. Təşkilat 1987-ci ilədək dünyanın müxtəlif hava limanlarında 10-dan artıq terror aktı həyata keçirib.

«*Erməni soyqırımını ədalət komandosları*»: 1972-ci ildə Vyana da «Daşnaksütyun» partiyasının qurultayı zamanı yaradılıb. «Erməni soyqırımını ədalət komandosları»nın məqsədi erməni əsilli gənc Livan vətəndaşlarını hərbi birləşmələrdə cəmləşdirmək, türklər və azərbaycanlılara qarşı qanlı terror aksiyaları təşkil etməkdir.

«*Erməni birliyi*»: 1988-ci ildə Moskvada yaradılmışdır. ASA-LA ilə sıx əlaqələri vardır, keçmiş sovet məkanında terrorçuların fəaliyyəti üçün onları saxta sənədlərlə təmin edir. Dağlıq Qarabağa silah və muzzdluların ötürülməsində iştirak edir.

«*Demokratik cəbhə*»: ABŞ, Kanada və Qərbi Avropada fəaliyyət göstərir. Başlıca məqsədi Türkiyə dövlətinin parçalanmasıdır.

«*Apostol*»: 2001-ci il aprel ayının 29-da Ermənistan Müdafiə Birliyi tərəfindən yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktları həyata keçirməkdir.

Erməni terrorçuları tarixdə ən böyük cinayətləri məhz Azərbaycan xalqına qarşı törədiblər. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı 7 rayonun işğalı zamanı kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədi ilə Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları hərbi əməliyyatların getdiyi ərazilərdən xeyli uzaqda, dinc azərbaycanlı əhalinin yaşadığı məntəqələrdə terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı sərnişin avtobuslarında, yük və sərnişin qatarlarında, hava yollarında, Bakı Metropolitenində, mülki şəxslərə və hərbiçilərə, mülki və dövlət obyektlərinə qarşı törətdikləri terror aktlarının siyahısı bunu bir daha təsdiqləyir:

– 1984-cü ildə Bakı şəhərində 106 saylı marşrut avtobusu erməni terrorçusu Vartanov tərəfindən partladılmış, nəticədə 1 qadın həlak olmuş və 3 nəfər yaralanmışdır.

– 16 sentyabr 1989-cu il – Tbilisi–Bakı marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusu partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

– 13 fevral 1990-cı il tarixdə Yevlax–Laçın avtomagistralının 105-ci kilometrliyində Şuşa–Bakı marşrutu ilə hərəkət edən avtobus partladılmış, 13 nəfər azərbaycanlı yaralanmışdır. Terrorçuları həbs etmək mümkün olmamışdır.

– 11 iyul 1990-cı il tarixdə Tərtərdən Kəlbəcərə sərnişin aparan avtobus və xalq təsərrüfatı malları daşıyan maşın karvanına qarşı ermənilər tərəfindən terror aksiyası keçirilmiş, nəticədə 1 qadın, 7 kişi qətlə yetirilmiş, 23 nəfər isə ağır yaralanmışdır (cinayət işi 44/33013). İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyasını Xankəndi şəhər sakinləri, «Napoleon» ləqəbli Ayriyan Arkadi Abramoviç və Babayan Samvel Andronikoviç törətmişlər. Onlar 1990-cı il dekabrın 15-də Əsgəran rayonunun Cəmilli və Kosalar kəndi arasında 3 nəfər azərbaycanlı kəndlisini qətlə yetirmişlər. Hər 2 cinayətkar həbs olunmuş, 1992-ci il iyunun 19-da ölüm hökmünə məhkum edilmişlər. S.Babayan 1992-ci ilin iyulunda azərbaycanlı girov və əsirlərlə dəyişdirilmişdir (1993-99-cu illərdə qondarma DQR-in müdafiə naziri olmuş, hazırda prezident A.Qukasyana qarşı sui-qəsdə təqsirli bilinir).

– 10 avqust 1990-cı ildə Şamxor–Gəncə avtomobil yolunda Xanlar rayonunun Nadel kəndi yaxınlığında «LAZ» markalı 43-80 AQF nömrəli avtobus partladılmış, nəticədə 17 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər yaralanmışdır.

– 10 avqust 1990-cı il – Tbilisi–Ağdam marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusu partladılmış, 20 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır. Cinayəti törətmiş erməni terrorçuları Armen Mixayloviç Avanesyan və Mixail Mixayloviç Tatevo-

sov həbs olunmuş, 1992-ci ilin mayında A.Avanesyan ölüm cəzasına məhkum edilmiş, M.Tatevosov isə 15 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. İstintaq zamanı məlum olmuşdur ki, cinayətkarlar 1991-ci il iyulun 17-də Ağdam–Tbilisi marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusunu da partlatmağı planlaşdırmış, lakin özlərindən asılı olmayan səbəblərdən aksiyanı həyata keçirə bilməmişlər. M.Tatevosov 1992-ci ilin may ayında Tərtər rayonunda azərbaycanlı girovlarla dəyişdirilmişdir.

– 30 noyabr 1990-cı ildə Əsgəran rayonundakı Ağa Körpü adlanan ərazidə DİN əməkdaşlarını Şuşadan Xankəndi aeroportuna aparan avtobus partladılmış, nəticədə 2 milis işçisi yaralanmışdır.

– 14 mart 1991-ci ildə Ağdam–Şuşa marşrutu üzrə hərəkət edən avtobus partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

– 8 sentyabr 1991-ci il tarixdə Ağdam–Qaradağlı marşrutu ilə işləyən avtobusun partladılması nəticəsində 6 nəfər ölmüş, 36 nəfər yaralanmışdır.

– Qaradağlı kəndinin 77 nəfər mülki sakini terror qurbanı olmuşdur; həmin tarixdə ermənilər Qaradağlı kəndində 3 nəfər kənd sakininin üzərinə dizel yanacağı tökərək yandırmış, iki nəfər kənd sakininin başını kəsmişlər.

Həlak olanlar: 68 nəfər (əsasən qadınlar, uşaqlar, qocalar)

Yaralananlar: 132 nəfər

Sərnişin və yük qatarlarında törədilmiş terror aktları

– 24 mart 1990-cı ildə Noraşen–Bakı yolunun 364-cü km-də dəmir yolu partladılmış, nəticədə teplovoz və 3 vaqon partladılmış, 150 metrədən çox dəmiryol xətti yararsız hala düşmüşdür.

– 30 may 1991-ci ildə Dağıstan Respublikasının Xasavyurt stansiyası yaxınlığında Moskva–Bakı sərnişin qatarı partladılmışdır, 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər yaralanmışdır.

– 31 iyun 1991-ci ildə Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyasının yaxınlığında Moskva–Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır. Cinayətkarı müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

– 30 may 1991-ci ildə Dağıstanın Xasavyurt stansiyası yaxınlığında Moskva–Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 31 iyun 1991-ci ildə Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyasının yaxınlığında Moskva–Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 28 fevral 1993-cü ildə Dağıstan Respublikası ərazisində, Qudermes stansiyası yaxınlığında Kislovodsk–Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

– 2 iyun 1993-cü ildə Bakı Dəmiryol vağzalında ehtiyat yolda dayanan sərnişin qatarının vaqonu partladılmışdır. Həlak olan və yaralanan yoxdur. Cinayəti törətmiş Xatkovski İqor Anatolyeviç 1994-cü il iyunun 22-də AR Hərbi Məhkəməsinin hökmü ilə 8 il azadlıqdan məhrum edilmişdir.

– 1 fevral 1994-cü ildə – Bakı Dəmiryol vağzalında Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarında terror aktı törədilmiş, 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

– 9 fevral 1994-cü ildə Xudat stansiyası yaxınlığında ehtiyat yolda dayanan yük vaqonu partladılmışdır.

– 13 aprel 1994-cü ildə Dağıstan Respublikasının «Daqestanskije Oqni» stansiyasının yaxınlığında Moskva–Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

Həlak olanlar: 74 nəfər

Yaralananlar: 125 nəfər

Hava yollarında törədilmiş terror aktları

– 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən Mi-8 tip-

li vertolyot vurulmuşdur. Nəticədə Xankəndiyə sülhməramlı missiya ilə səfər edən 22 nəfər – AR Milli Məclisinin deputatı, dövlət katibi T.İsmayılov, Baş nazirin müavini, millət vəkili Z.Hacıyev, dövlət müşaviri, millət vəkili M.Əsədov, Baş prokuror İ.Qayıbov, millət vəkilləri V.Cəfərov və V.Məmmədov, AR Prezidenti Aparatının şöbə müdiri O.Mirzəyev, meliorasiya və su təsərrüfatı nazirinin birinci müavini Q.Namazəliyev, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin prokuroru İ.Plavski, MTN-in DQMV üzrə idarəsinin şöbə rəisi S.İvanov, DQMV Daxili İşlər İdarəsinin rəisi V.Kovalyov, DQMV Fövqəladə vəziyyət rayonunun komendantı N.Cinkin, AR dövlət katibinin köməkçisi R.Məmmədov, Azərbaycan Respublikası Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin əməkdaşları A.Mustafayev, A.Hüseynzadə və F.Şahbazov, Rusiya Federasiyasından olan müşahidəçilər general-mayor M.Lukaşov və podpolkovnik V.Koçarov, Qazaxıstan Respublikasının daxili işlər nazirinin birinci müavini S.Serikov və 3 nəfər ekipaj üzvü həlak olmuşdur.

– 28 yanvar 1992-ci ildə Şuşa şəhəri yaxınlığında Ağdam–Şuşa marşrutu ilə sərnişin daşıyan mülki vertolyot erməni terrorçuları tərəfindən vurulmuş, əksəriyyəti qadın və uşaq olan 41 nəfər sərnişin və 3 ekipaj üzvü həlak olmuşdur.

– 18 mart 1994-cü ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən İran Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus «Herkules» tipli təyyarə vurulmuş, 34 nəfər həlak olmuşdur.

Həlak olanlar: 104 nəfər

Bakı Metropolitenində törədilmiş terror aktları

– 19 mart 1994-cü ildə Bakı Metropoliteninin «20 Yanvar» stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır. Məhkəmə sübut etmişdir ki, terror aksiyası Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış və separatçı «Sadval» ləzgi təşkilatının üzvləri tərə-

findən həyata keçirilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, «Sadval» separatçı təşkilatının fəalları 1992-ci ildən etibarən dəfələrlə Ermənistanda olmuş, bu ölkənin Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsi təşkilatın formalaşmasında, maliyyələşməsində və silahlanmasında yaxından iştirak etmişdir. 1992-ci ilin aprel-may aylarında 30 nəfər milliyyətçə ləzgi olan Azərbaycan vətəndaşı Ermənistanın Nairi rayonunun Lusakert qəsəbəsində yerləşən təlim-məşq bazasında xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmişdir. İstintaq zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, təxribatçılar təlimata uyğun olaraq «20 Yanvar» stansiyası ilə yanaşı, Bakının «Nizami» kinoteatrında, keçmiş Respublika sarayında və Bakı Lampa Zavodunda da partlayışlar törətməyi planlaşdırmışlar. «20 Yanvar» metro stansiyasında partlayışın törədilməsində ittiham olunan və Ermənistanda xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmiş 30 sadvalçı cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

– 3 iyul 1994-cü ildə Bakı Metropoliteninin «28 May» və «Gənclik» stansiyaları arasında elektrik qatarındakı partlayış nəticəsində 27 nəfər həlak olmuş, 91 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. Terror aksiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Dağlıq Qarabağ uğrunda gedən döyüşlər zamanı 13 yanvar 1994-cü ildə əsir düşmüş və Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilmiş Aslanov Azər Salman oğlu tərəfindən törədilmişdir.

Məhkəmə araşdırmaları zamanı müəyyən olunmuşdur ki, 14 yanvar 1994-cü ildə erməni separatçılarının ideoloqlarından biri, yazıçı Zori Balayan hərbi əsir, milliyyətçə ləzgi Azər Aslanovla görüşmüş, azərbaycanlılara qarşı mübarizədə bütün azsaylı xalqların birgə fəaliyyət göstərmələrinin vacibliyini bildirmişdir. 9 iyun 1994-cü ildə Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının Artur adlı əməkdaşı A.Aslanovun Bakıdakı mənzilinə zəng vuraraq onun sağ olduğunu bildirmiş və azad olunması üçün yaxın qohumlarından birinin Yerevan şəhərinə gəlməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. 16 iyun 1994-cü il tarixində

A.Aslanovun anası Tacibat Aslanova Yerevana getmişdir. Azər Aslanova anasının həyatının təhlükə altında olduğu bildirilmiş, bu təhdidlər altında o, Ermənistan xüsusi xidmət orqanları ilə «Ömər-75» təxəllüsü ilə daimi əməkdaşlığa cəlb edilmişdir. Azərbaycana maneəsiz gəlməsi üçün Azər Aslanovun adına saxta sənədlər hazırlanmış, partlayıcı maddə isə müvafiq qaydada peçenyə, şokolad və dezodorant qutularında gizlədilmişdir. A.Aslanov Yerevan–Mineralniye Vodi–Bakı marşrutu ilə Azərbaycana gələrək 3 iyul 1994-cü ildə Bakı metrosunun «28 May» və «Gənclik» stansiyaları arasında qatarda terror aktını həyata keçirmiş və yenidən Ermənistana qayıtmışdır. Bu müddət ərzində Yerevanda girov saxlanılan anası yalnız bundan sonra azad olunmuşdur. İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aktının təlimatçıları Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının polkovniki Karen Baqdasaryan və kapitan Seyran Sarkisyan olmuşlar. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəmə instansiyaları tərəfindən aparılmış araşdırmalar prosesində göstərilən terror aktlarının həyata keçirilməsində Dağlıq Qarabağın qeyri-qanuni rejiminin funksionerləri və Ermənistan Respublikasının xüsusi xidmət və digər dövlət orqanlarının təşkilatçılığı, maliyyə və texniki dəstəyi, əksər hallarda isə bilavasitə iştirakı prosesual qaydada sübuta yetirilmişdir.

Sərnişin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı

– 08 yanvar 1992-ci ildə Krasnovodsk–Bakı sərnişin bərəsi partladılmış, nəticədə 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər ağır yaralanmışdır.

Mülki şəxslərə və hərbiçilərə qarşı törədilmiş terror aktları

– 15 may 1988-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Kapalı kəndində X.İsmayılovun evi partladılmış; 3 nəfər həlak olmuşdur.

– 1988-ci ilin yayında Xankəndi Uşaq xəstəxanasında həkim-rentgenoloq işləyən əslən ağdamlı şəxs erməni milliyətindən olan iş yoldaşları tərəfindən xəstəxananın həyətində döyülərək qətlə yetirilmişdir.

– 1988-ci ilin iyul ayında ermənilər tərəfindən Xocavənd rayonunda yaşayan azərbaycanlıların həyətyanı sahəsinə atılmış iki əl qumbarası iki partlayış törətmiş və iki nəfər mülki şəxs yaralanmışdır.

– 28.06.1989-cu il tarixdə ermənilər tərəfindən Bədərə kəndindən Meşəliyə gedən şose yoluna qoyulmuş partlayıcı qurğunun işə düşməsi nəticəsində maşındakı 6 nəfər mülki azərbaycanlı ağır yaralanmışdır.

– 16 oktyabr 1989-cu ildə iki nəfər Kərkicahan qəsəbə sakinləri evə qayıdarkən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

– 19 oktyabr 1989-cu ildə Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi yaxınlığında yerli sakinlər Q.Bayramov və İ.Qafarov qətlə yetirilmişlər.

– 14 noyabr 1989-cu ildə Qubadlı rayonunun Seytas kəndi yaxınlığında kənd sakini Babaşov qətlə yetirilmiş, azyaşlı X.Əliyev yaralanmışdır.

– 17 noyabr 1989-cu ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndində 9-cu sinif şagirdi T.Süleymanov qətlə yetirilmişdir.

– 24 noyabr 1989-cu ildə üç nəfər Qaradağlı kənd sakini qətlə yetirilmişdir.

– 29 noyabr 1989-cu ildə Qubadlı rayonunda Q.Ələsgərov, T.Hümbətəliyev və Mehdiyev qətlə yetirilmişlər.

– 9 yanvar 1990-cı il tarixdə Qaradağlı kəndi, N.Nərimanov adına kolxozun sədri S.Bayramov qətlə yetirilmişdir.

– 31 yanvar 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunda A.Cəmilov, M.Vəliyev, A.Zeynalov, A.Qurbanov, İ.Hüseynov, F.Niftəliyev qətlə yetirilmişlər.

– 8 mart 1990-cı il tarixdə iki Qaradağlı kənd sakini Vərəndəli fermasında qətlə yetirilmişdir.

– 4 mart 1990-cı ildə Qazax rayonunun Bağanıs-Ayırım kəndində 7 nəfər dinc sakin diri-diri yandırılmış, 1 nəfər yaralanmış, 13 yaşayış evi partladılmışdır.

– 4 mart 1990-cı il tarixdə erməni quldurları Qazax rayonunun Bağanıs-Ayırım kəndinə silahlı basqın edərək 7 nəfər azərbaycanlıni qətlə yetirmişlər, 2 nəfəri isə ağır yaralamışlar (cinayət işi 11709).

– 24 mart 1990-cı il tarixdə Bakı şəhərindən Bağanıs-Ayırım kəndinə qonaq getmiş, əslən Qazax rayonu Çaylı kənd sakinləri olan 3 nəfər mülki şəxs ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişlər (cinayət işi 11709).

– 28 mart 1990-cı ildə Kərməçataq kəndində bir neçə yaşayış evləri yandırılmış, mal-qara aparılmış, Azərbaycan KP VPK-nın dövlət hüquq şöbəsinin müdiri V.Zeynalov qətlə yetirilmişdir.

– 29 mart 1990-cı il tarixdə ermənilərin Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndinə hücumu nəticəsində 3 nəfər yaralanmışdır.

– 09 aprel 1990-cı ildə Qubadlı rayonunun Çayzəmi kəndində «UAZ-462» markalı 96-92 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomobil partladılmış, nəticədə rayon sakini Ş.Həsənov həlak olmuş, N.Mehdiyev və T.Eyvazov yaralanmışdır.

– 26 iyun 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunun Göyəli adlanan ərazisində yerli sakinlər Nuriyev, Nağıyev və Orucov qətlə yetirilmişlər.

– 08 avqust 1990-cı ildə Laçın rayonunun ərazisində «QAZ-53» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 9 yanvar 1991-ci ildə «Molodyoj Azerbaydjana» qəzetinin müxbiri S.Əsgərova və hərbi qulluqçular – podpolkovnik S.Larionov, mayor İ.İvanov və serjant İ.Qoekin hərəkət etdiyi avtomobil Laçın–Şuşa yolunun 5-ci kilometrində erməni terrorçuları tərəfindən atəşə tutulmuş, sənişinlərin 4-ü də qətlə yetirilmişdir. Cinayətkarlar – Mkrtçyan Arno Mixayloviç, Petros-

yan Qraçik Armenakoviç, Manqasaryan Arvid Aşotoviç, Arustamyan Qaqik Mayoroviç müəyyənləşdirilərək həbs olunmuş, 1993-cü ildə ölümə məhkum edilmişlər. Terrorçu qrupunun digər üzvləri Mkrtçyan Artashes Mixayloviç, Zaxaryan Artur Artashesoviç, Sarkisyan Manvel Şabaqatoviç, Osipyanyan Yenok Rubenoviç 15 il müddətinə, Qriqoryan Qaraqen Serikoviç 5 il müddətinə həbs cəzasına məhkum olunmuşlar. Göstərilən şəxslərin hamısı 1996-cı il mayın 8-də birtərəfli qaydada Ermənistanına verilmişdir.

– 9 yanvar 1991-ci ildə Xankəndi şəhərində Baqmanyanyan Akop Qavruşoviç və Antonyanyan Artyuşa Qriqoryeviç tərəfindən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Daxili İşlər İdarəsinin rəisi general-mayor V.Kovalyovun həyatına sui-qəsd edilmişdir.

– 27 yanvar 1991-ci ildə Xanlar rayonunun Dozular kəndi yaxınlığında «VAZ-2106» markalı S 25-10 AQ və «QAZ-52» markalı 59-07 AQN dövlət nömrə nişanlı avtomaşınlar partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 20 fevral 1991-ci ildə Xanlar rayonunun Dozular kəndi yaxınlığında «UAZ-469» markalı 27-29 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə sovxoz direktoru Q.Musayev və sürücü D.İmanov həlak olmuşlar.

– 24 fevral 1991-ci ildə Xankəndi yaxınlığında Şuşadan Ağdam rayonuna gedən «PAZ-3205» markalı avtobus partladılmış, nəticədə 7 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 7 aprel 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Kibikli kəndində hərbi komendantın müavini Y.Babak və 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 8 aprel 1991-ci ildə SSRİ DİN Daxili Qoşunları Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz üzrə İdarəsinin rəis müavini polkovnik V.Blaxotin qətlə yetirilmişdir. Cinayəti törətmiş S.Baqmanyanyan, A.Baqmanyanyan, A.Antonyanyan, K.Akopyanyan, K.Yeqinyanyan müəyyənləşdirilərək həbs olunmuş, RF Rostov Vilayəti Məhkəməsinin

Kollegiyası tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmişlər.

– 6 aprel 1991-ci ildə Ağdamdan Füzuli rayonuna gedən «Moskviç-412» markalı 93-69 AQV dövlət nömrə nişanlı avtomaşın Martuni rayonu ərazisində partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş və 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 16 aprel 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Zeyvə kəndinin otlaq sahəsində 2 nəfər sovxoz fəhləsi qətlə yetirilmişdir.

– 18 aprel 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Aşağı Divanalılar kəndində 3 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 18 aprel 1991-ci ildə Xocavənd rayonunda Q.Sarkisyanın başçılıq etdiyi erməni terrorçuları 3 nəfəri qətlə yetirmişlər.

– 20 aprel 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Gürzəlilər kəndində 1 nəfər milis işçisi qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 28 aprel 1991-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Səderək qəsəbəsində partlayış nəticəsində 14 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 29 aprel 1991-ci ildə Qazax rayonunda 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 9 may 1991-ci ildə Xankəndi şəhərində AR Dağlıq Qarabağ üzrə təşkilat komitəsinin üzvü V.Polyaniçkovun həyatına sui-qəsd edilmişdir.

– 1991-ci il iyunun 28-dən 29-na keçən gecə terrorçu qrup tərəfindən Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı basqın olmuşdur, 6 nəfər dinc sakin qətlə yetirilmişdir.

– 1991-ci ilin yayında Xankəndi–Şuşa avtomobil yolunda SSRİ DİN Daxili Qoşunlar mayoru Xomiç qətlə yetirilmişdir.

– 1 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kənd orta məktəbinə məxsus «UAZ-469» markalı maşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

– 2 may 1991-ci ildə Füzuli rayonundan Hadrut rayonunun Tuğ kəndinə gedən «UAZ-469» markalı 30-78 AQD dövlət

nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 2 may 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Gülablı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 3 may 1991-ci ildə Qazax rayonunda 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 15 may 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Yelican kəndi yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 1991-ci ilin mayında Laçın rayonunun Ermənistanla həmsərhəd olan Sadıllar kəndində yerləşən mühafizə postunda Laçın RDIŞ-in 4 nəfər milis işçisi qətlə yetirilmişdir.

– 1991-ci ilin mayında Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 3 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Yuxarı Fərəcli kəndinin kənarında yerləşən mühafizə postunda 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 23 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Arpagədik kəndi yaxınlığında SSRİ DİN-in Daxili Qoşunlarınının 5460 saylı hərbi hissəsinin praporşiki qətlə yetirilmişdir.

– 26 may 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 2 iyun 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Cibikli kəndində 1 nəfər hərbi qulluqçu qətlə yetirilmişdir.

– 9 iyun 1991-ci ildə Tərtər rayonunun Qapanlı kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 19 iyun 1991-ci ildə Yevlax–Laçın avtomobil yolunun 106-cı kilometrində 5459 saylı hərbi hissəyə məxsus «UAZ-469» markalı avtomaşın partladılmış, 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 22 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Baş Göytəpə kəndi yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 25 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Vaqbaş kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.

-
- 26 iyun 1991-ci il tarixdə ermənilər İmarət Qərvənd kəndinin iki mülki sakinini qətlə yetirmişlər.
 - 26 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət Qərvənd kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 28 iyun 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Kəndxurd kəndində 6 nəfər mülki sakin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 3 iyul 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 6 iyul 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Erkec, Manaşid və Buzluq kəndlərində 3 milis işçisi qətlə yetirilmiş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 7 iyul 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığındakı Ulbab adlanan ərazidə 4 nəfər kənd sakini qətlə yetirilmişdir.
 - 17 iyul 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Xanımdərəsi və Uzungöl yaşayış məntəqələrində 2 nəfər mülki vətəndaş qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 20 iyul 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Todan kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 8 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 21 iyul 1991-ci ildə Laçın rayonunun Əriməz yaylağında 9 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 23 iyul 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndi yaxınlığında Tuğ milis bölməsinin 1 nəfər əməkdaşı və 1 nəfər yerli sakin qətlə yetirilmişdir.
 - 30 iyul 1991-ci ildə Hadrut rayonunun 2 nəfər Zəncur kənd sakini xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir.
 - 31 iyul 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Drmbon kəndi yaxınlığında avtomobil yolu partladılmış, SSRİ DİN DQ-nin 5 nəfər hərbi qulluqçusu ağır yaralanmışdır.
 - 2 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində «QAZ-53» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

-
- 10 avqust 1991-ci ildə Naxçıvan MR Culfa rayonunun Laketdağ kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 12 avqust 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Sarıyel adlanan otlaq sahəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmışdır.
 - 21 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Şadaxt kəndi yaxınlığında milis əməkdaşlarını aparan «KamAZ» markalı 70-30 AQO dövlət nömrə nişanlı avtobus partladılmış, nəticədə 1 sürücü həlak olmuş, 5 nəfər ağır bədən xəsarəti almışdır.
 - 23 avqust 1991-ci ildə Əsgəran rayonunun Cəmilli kəndində 3 nəfər mülki şəxs qətlə yetirilmiş, 14 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 29 avqust 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 7 sentyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndində 2 nəfər kənd sakini qətlə yetirilmişdir.
 - 7 sentyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Bağanıs-Ayırım kəndində 1 nəfər yerli sakin ağır yaralanmışdır.
 - 9 sentyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Barxudarlı Dəmiryol stansiyasında 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 10 sentyabr 1991-ci ildə Xocalı şəhərində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 14 sentyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Zəməzur kəndi yaxınlığında «UAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 14 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Buzluq və Başqışlaq kəndlərində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 14 sentyabr 1991-ci ildə Ordubad rayonunun Qaranquş adlanan ərazisində 2 mülki şəxs xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir.
 - 17 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndi yaxınlığında «Russkie borısı» kolxozuna məxsus «MAZ»

markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 17 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 18 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət Qər-vənd kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 18 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Messen kəndi yaxınlığında «ZİL-131» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş və 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 20 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq, To-dan, Erkec, Zeyvə kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 23 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət Qər-vənd kəndində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralan-mışdır.

– 24 sentyabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Abdal-Gülablı kəndi yaxınlığında «UAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nə-ticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 25 sentyabr 1991-ci ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında «UAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər milis işçisi həlak olmuş, 1 nəfər isə ağır yaralanmışdır.

– 26 sentyabr 1991-ci ildə Şuşa şəhərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 26 sentyabr 1991-ci ildə Yevlax–Laçın yolunda «VAZ-2106» markalı D 72-07 AQ nömrə nişanlı avtomaşın partladıl-mış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 28 sentyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 29 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 01 oktyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 03 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunda «UAZ» markalı avtomobil partladılmış, nəticədə 2 milis işçisi həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

-
- 06 oktyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Xeyrimli kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 08 oktyabr 1991-ci ildə Xocalı rayonu yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 09 oktyabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 17 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Baş Güneypəyə kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 18 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Qaladərəsi kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 18 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 19 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığında «UAZ-469» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 22 oktyabr 1991-ci ildə Baş Güneypəyə, Sırxavənd və Orta Güneypəyə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.
 - 26 oktyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Mazan kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 28 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 01 noyabr 1991-ci ildə Əsgəran rayonunun mərkəzində «UAZ-469» markalı 30-76 AQD nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 05 noyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Nəbilər kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 05 noyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Xeyrimli və Aşağı Əskipara kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 07 noyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Xələfşə kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

-
- 12 noyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Todan kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 12 nəfər yaralanmışdır.
 - 14 noyabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Əhmədavar kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 15 noyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Zəməzur və Şaqah kəndlərində 8 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmışdır.
 - 16 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 19 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 20 noyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Əliağalı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 28 noyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Aşağı Əskipara kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 1 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.
 - 11 dekabr 1991-ci ildə Şuşa şəhəri və Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
 - 12 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Çuxurməhlə, Əhmədavar, Xıdırlı, Cinli, Şelli, Qalayçılar kəndlərində 1 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 14 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 15 dekabr 1991-ci ildə Xocalı şəhərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 16 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 19 dekabr 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 20 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.
 - 20 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

-
- 20 dekabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 23 dekabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Malibəyli kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 23 dekabr 1991-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Daşbaşı və Banazur kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 23 dekabr 1991-ci ildə Əsgəran rayonunun Meşəli kəndində 47 nəfər qətlə yetirilmiş, 41 nəfər yaralanmışdır.
 - 24 dekabr 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Arış, Cuvarlı, Qoqa, Çiman kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 25 dekabr 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı, Arış, Xatınbulaq, Cuvarlı kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 26 dekabr 1991-ci ildə Şuşa–Laçın rayonunun 4-cü kilometrində «ZİL-130» və «Moskviç» maşınları partladılmış, 5 nəfər həlak olmuşdur.
 - 28 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.
 - 29 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.
 - 29 dekabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Malibəyli, Kosalar, Qeybalı kəndlərində 16 nəfər dinc sakin qətlə yetirilmişdir.
 - 1992-ci ilin yanvar ayında erməni quldurlarının Kərkicahan qəsəbəsinə hücumu nəticəsində 80 nəfər mülki şəxs qətlə yetirilmişdir.
 - 05 yanvar 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 05 yanvar 1992-ci ildə Hadrut rayonunun Axullu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 06 yanvar 1992-ci il tarixdə erməni quldurları İmarət Qərvənd kəndinin Murovdağ yaylağında Humaylar adlanan çoban alaçığına hücum edərək iki azərbaycanlıyı yaralamışlar.

-
- 06 yanvar 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Böyük və Kiçik Çanabazar adlanan ərazisində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 7 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 07 yanvar 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər yaralanmışdır.
 - 08 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində 8 nəfər yaralanmışdır.
 - 09 yanvar 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı, Cüvarlı, Arış və Hadrut rayonunun Axurlu kəndlərində 2 nəfər milis işçisi və 3 nəfər yerli sakin qətlə yetirilmiş, 5 nəfər yaralanmışdır.
 - 10 yanvar 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 13 yanvar 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli, Arış, Ağbulaq kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 13 yanvar 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 13 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonu Əmirallar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 17 yanvar 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Kosalar və Malıbəyli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 20 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Qərvənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 21 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Xıdırlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 22 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Cinli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 25 yanvar 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Xəlfəli və Malıbəyli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.

-
- 25 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun müxtəlif silahlardan atəşə tutulması nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.
 - 25 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmirallar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmışdır.
 - 26 yanvar 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 29 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli və Əhmədavar kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuşdur.
 - 1 fevral 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 1 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Fərrux kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 7 fevral 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 11 fevral 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Malibəyli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 12 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.
 - 16 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Qaradağlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 24 nəfər qətlə yetirilmişdir.
 - 17 fevral 1992-ci il tarixdə 56 nəfəri, onlardan 12 nəfəri uşaq olmaqla Qaradağlı kənd sakinlərini güllələmişlər.
 - 17 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Qaradağlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 10 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmışdır.
 - 22 fevral 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.
 - 22 fevral 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Məlikməhəmmədli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmişdir.

– 23 fevral 1992-ci ildə Şuşa rayonunun mərkəzi raket və top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

– 26 fevral 1992-ci ildə Tərtər rayonunun mərkəzi raket və top atəşinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 9 nəfər yaralanmışdır.

– 08 mart 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 16 mart 1992-ci ildə Füzuli rayonunun mərkəzi raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 18 mart 1992-ci ildə Tərtər rayonunun mərkəzi raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

– 21 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunun Aşağı Əskipara və Məzəm kəndləri raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 22 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 22 mart 1992-ci ildə «UAZ-469» markalı 60-25 AZU dövlət nömrə nişanlı avtomaşın Sofulu–Cəfərli yolunda partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 22 mart 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Muğanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 28 mart 1992-ci ildə «KamAZ-5410» markalı 40-53 AQS dövlət nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 31 mart 1992-ci il tarixdə erməni quldurları Hoğa kəndinə hücum edərək 6 nəfəri qətlə yetirmiş, 3 nəfəri ağır yaralamışlar.

– 1 aprel 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Günəşli kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

– 6 aprel 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 9 aprel 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin mərkəzi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 9 aprel 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın edilmiş, nəticədə 33 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

– 13 aprel 1992-ci ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

– 18 aprel 1992-ci ildə Qazax–Cəfərli yolunun 10-cu km-də «MAZ» markalı maşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər ölümcül yaralanmışdır.

– 25 aprel 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər ağır yaralanmış, 3 nəfər itkin düşmüşdür.

– 25 aprel 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli, Papravənd, Abdal kəndləri raket, top atəşinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər mülki vətəndaş həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 29 aprel 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Narıncılar kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmış, 2 nəfər itkin düşmüşdür.

– 2 may 1992-ci ildə Xanlar rayonunun Dosular kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

– 2 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Haviş kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

– 5 may 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

– 5 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Haviş və Günnüd kəndləri müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəti-

-
- cədə 1 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
- 8 may 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Seyidimli kəndi raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.
 - 9 may 1992-ci ildə Laçın rayonu şiddətli top atəşinə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuşdur.
 - 11 may 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
 - 13 may 1992-ci ildə Bərdə rayonu top atəşinə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 3 yaşayış binası dağıdılmışdır.
 - 14 may 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
 - 18 may 1992-ci ildə Ağdam rayonu top atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.
 - 18 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 51 nəfər yaralanmışdır.
 - 23 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 19 nəfər həlak olmuş, 23 nəfər yaralanmışdır.
 - 20 may 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Qarançı kəndi yaxınlığında «UAZ-469» markalı 80-33 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
 - 25 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Ordubad rayonunun Soyuq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
 - 26 may 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli, Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
 - 1 iyun 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Alqaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 1 iyun 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun mərkəzi müxtəlif növ silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 29 nəfər yaralanmışdır.

– 1 iyun 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Gövsadlı kəndi atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər mülki vətəndaş həlak olmuşdur.

– 3 iyun 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Şuşaqax kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 3 iyun 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Papravənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 5 iyun 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Seyidimli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 8 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Böyük-qışlaq kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

– 10 iyun 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

– 12 iyun 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Cuvarlı kəndində yük maşını partladılmış, nəticədə 1 nəfər yerli sakin həlak olmuşdur.

– 13 iyun 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

– 13 iyun 1992-ci ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 13 iyun 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Cəmilli və Seyidimli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 19 nəfər yaralanmışdır.

– 14 iyun 1992-ci ildə Qazax rayonunun Məzən və Fərəhli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

– 7 avqust 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnəqışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 8 avqust 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğusundan atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır. Gədəbəy rayonunun Şınıx və Novoivanovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuşdur.

– 10 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun İnekboğan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 10 avqust 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Böyükqışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

– 12 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

– 15 avqust 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonu raket-top atəşinə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

– 17 avqust 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Gülablı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 26 avqust 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun mərkəzi raket-top atəşinə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

– 28 avqust 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Balıqçaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 24 nəfər qətlə yetirilmiş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 29 avqust 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

– 4 sentyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaçaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

– 6 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Əhmədavar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

– 7 sentyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaravəllər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

– 7 sentyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Zərgər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 9 sentyabr 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

– 11 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Sarıcallı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

– 14 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Muğanlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 15 sentyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şahbuz rayonunun Biçənək kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 18 sentyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

– 19 sentyabr 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Gülüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 22 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

– 30 sentyabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Ermənistanla həmsərhəd kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 30 sentyabr 1992-ci ildə Ağdərə rayonunun Ketavan kəndi yaxınlığında «QAZ-53» markalı maşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 5 oktyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Seyidli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

-
- 8 oktyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Divanalılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 11 nəfər həlak olmuş, 60 nəfər yaralanmışdır.
 - 9 oktyabr 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
 - 12 oktyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Balard kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmış, 2 nəfər itkin düşmüşdür.
 - 13 oktyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli və Əhmədavar kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.
 - 13 oktyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Ermənistanla həmsərhəd kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.
 - 21 oktyabr 1992-ci ildə Tərtər–Kəlbəcər arasında, Sərsəng su anbarının 1,5 km-də hərəkət edən xalq təsərrüfatı malları daşıyan 4 maşın qumbaraatanlar vasitəsilə atəşə tutulmuş və nəticədə 6 nəfər mülki şəxs həlak olmuşdur.
 - 25 oktyabr 1992-ci ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.
 - 1 noyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
 - 5 noyabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Seyidlər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
 - 6 noyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 6 nəfər həlak olmuşdur.
 - 11 noyabr 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 17 noyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Aşağı Divanalılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

– 19 noyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Əliquluuşağı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

– 21 noyabr 1992-ci ildə «KamAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 8 dekabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Novruzlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuşdur.

– 10 dekabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

– 16 yanvar 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun Şotaliz və Keçili kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

– 19 yanvar 1993-cü ildə Ağdam rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 10 nəfər həlak olmuşdur.

– 27 yanvar 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində «QAZ-69» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 27 yanvar 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Dəstəgül kəndində «QAZ-53» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

– 3 fevral 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Ergi otlaq sahəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 21 nəfər həlak olmuşdur.

– 6 fevral 1993-cü ildə Qazax rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər yaralanmışdır.

– 12 fevral 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Baquas kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 70 nəfər həlak olmuşdur.

– 28 fevral 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

– 2 mart 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.

– 12 mart 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Mormor kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 18 mart 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğularından atəşə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

– 21 mart 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun Şotariz kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 17 nəfər yaralanmışdır.

– 27 mart 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonunun Narişlar və Çıraqlı kəndləri silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 11 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 30 mart 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Aşağı Kəsəmən kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 1993-cü ilin mart ayının 31-də Kəlbəcər rayonunu məcburi tərk etmiş mülki şəxslər rayonun Tunel adlanan ərazisində erməni quldurları tərəfindən atəşə tutulmuş, nəticədə bir nəfər ağır yaralanmış, 3 yaşlı qız uşağı isə ölmüşdür.

– 3 aprel 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Novoivanovka kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 7 aprel 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Papravənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 15 aprel 1993-cü ildə Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 16 aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Ağdam və Əli-bəyli kəndləri silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

– 17 aprel 1993-cü ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– 19 aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Koxanəbilər kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 19 aprel 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Göyəli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

– 1 may 1993-cü ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 10 may 1993-cü ildə Naxçıvan MR, Şərur rayonunun Sərxanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuşdur.

– 20 may 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Əyridərə otlaq sahəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 22 iyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunda mina partlayışı nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

– 22 iyul 1993-cü ildə Qazax rayonunda mina partlayışı nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

– 1993-cü ilin avqust ayında Hadrut rayonu Hoğa (indiki Üçbulaq) kəndinin 2 nəfər mülki sakini «Zil» markalı maşınla gedərkən şose yolunda güclü partlayış baş vermiş və nəticədə onlar həlak olmuşlar. Həmin hadisədən bir neçə gün sonra 12 nəfər kənd sakini olmuş «PAZ-66» markalı avtobus Hoğa kəndindən çıxarkən ermənilər avtobusu qumbaraatanla vurmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər isə ağır dərəcədə yaralanmışdır.

– 13 avqust 1993-cü ildə Tovuz rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.

– 25 avqust 1993-cü ildə Cəbrayıl rayonunun Minbaşılı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 50 nəfər itkin düşmüşdür.

– 31 avqust 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 1993-cü ilin sentyabr ayında Qazax rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

– oktyabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Qərvənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

– oktyabr 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Qaravəllər kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

– 25 oktyabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

– 25 oktyabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmənli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 30 oktyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər itkin düşmüşdür.

– 6 noyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər itkin düşmüşdür.

– 10 dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 24 dekabr 1993-cü ildə Tərtər rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

– 24 dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Yağlavənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur, 28 nəfər yaralanmışdır.

– 25 dekabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmən kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

– 25 dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 49 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

– 25 dekabr 1993-cü ildə Tərtər rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 25 dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Məzəm kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

– 26 dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

– 27 dekabr 1993-cü ildə Goranboy rayonunun Gülüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

– 27 dekabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Xaçinstroy kəndi silahlı basqına məruz qalmış, 14 nəfər qətlə yetirilmişdir.

Mülki və dövlət obyektlərinə qarşı törədilmiş terror aktları

– 20 sentyabr 1989-cu ildə ermənilər Zod mədəninin Kəlbəcər rayonu Söyüdlü yaylağında yerləşən sahəsinə partlayıcı qurğu qoyaraq partlatmış, nəticədə bir nəfər yaralanmış və həmin dövrdə dövlətə 28.929 manat ziyan vurulmuşdur.

– 7 oktyabr 1989-cu il Xankəndi şəhərində azərbaycanlılar yaşayan Şuşa şəhərini Ağdam yolu ilə bağlayan Xəlfəliçay üzərindəki körpü partladılmışdır. Cinayəti törətmiş Abramyan Artur Artəşesoviç həbs olunmuş və 1992-ci il aprelin 29-da 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

– 4 yanvar 1991-ci ildə Sarkisyan Qraçik Qriqoryeviçin başçılıq etdiyi terrorçu qrup Əsgəran–Ağdam yolunda körpünü partlatmışdır. Həmin qrup 1991-ci il aprelin 18-də Xocavənd rayonunda Amaras kilsəsi yaxınlığında 3 nəfər azərbaycanlı polis əməkdaşını qətlə yetirmişdir. Cinayətkarı həbs etmək mümkün olmamışdır.

– yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan MR-in Şərur rayonunun Sə-dərək qəsəbəsində şərab zavodu partladılmış, 5 yaşayış evi dağıdılmış, 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 23 nəfər yaralanmışdır.

– 15 sentyabr 1990-cı ildə Xankəndi şəhərində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin radio-televiziya mərkəzi partladılmış, 2 nəfər yaralanmışdır. Terror aksiyasını törədən şəxslər müəyyən edilməmişdir.

– 12 yanvar 1991-ci ildə Yevlax–Laçın avtomobil yolunun 13-cü kilometrliyində 547 saylı hərbi hissəyə məxsus «UAZ» markalı avtomasına silahlı basqın edilmiş, SSRİ DİN polkovniki V.Qriqoryev həlak olmuş, əsgər O.Konovalov yaralanmışdır.

– 28 aprel 1991-ci ildə Şuşa şəhərində 2 beşmərtəbəli bina dağıdılmış, nəticədə 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

– 11 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Nəbilər kəndi yaxınlığında Şuşa şəhərini içməli su ilə təchiz edən kəmərlər partladılmışdır.

Bu və digər faktlar Ermənistanın beynəlxalq humanitar hüququn ən ali norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozan, dövlət səviyyəsində terrorizmi, soyqırımını dəstəkləyən təcavüzkar dövlət olduğunu, etnik təmizləmə siyasəti yeritdiyini bir daha təsdiqləyir. Təbii ki, sadalanan bu və digər faktlar beynəlxalq birliyi də qəflət yuxusundan ayıltmalıdır.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ermənilər tərəfindən törədilmiş cinayətlər

Ermənistanın iki əsr ərzində dəfələrlə türklərə, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü soyqırımı siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqı da qaçqıncılıq və məcburi köçküncülük problemlərini yaşamış və bu gün də həmin ağrı-acılarla üz-üzə qalmaqdadır. Son iki yüz il ərzində regionda gedən mürəkkəb siyasi proseslər nəticəsində azəri türklərinin öz əzəli və ata-baba yurdlarından zorla köçürülməsi, etnik təmizləmə və deportasiya siyasətinə məruz qalması barədə dəfələrlə söz açılsa da, beynəlxalq birliyin bu faktlara laqeyd münasibəti, yaxud göz yumması sonrakı dövrlərdə daha dəhşətli işğəncə və qətlialmlara rəvac verib.

Ermənilərin türklərə qarşı belə qeyri-insani münasibətlərinin kökündə, təbii ki, işğalçılıq siyasəti, «Böyük Ermənistan» dövlətinin yaradılması ideologiyası dayanır. Etnik təmizləmə siyasətində, eyni zamanda, Qafqazı daim qaynar qazan həddində saxlayan imperiyaların da barmağı olması bir həqiqətdir.

1988-92-ci illərdə Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlılara qarşı son etnik təmizləmə siyasəti qəddarlıq və vəhşiliklə həyata keçirildi. Nəticədə 500 mindən artıq soydaşımız yəni-dən öz ata-baba torpaqlarından qovularaq qaçqına çevrildi. Hələ 1828-30-cu illərdə Çar Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycanın mərkəzi hissəsində məskunlaşdırılan ermənilər dəfələrlə Dağlıq Qarabağı qoparmağa çalışmış, bu tarixi torpaqlarımızı da Ermənistan ərazilərinə qatmağa cəhd göstərmişlər. 1988-ci ildə öz havadarlarına – erməni millətçilərinə, daşnaklara, xarici ölkələrdə terrorçuluqla məşğul olan lobbilərinə, nəhayət, vassallıq etdiyi Rusiyaya arxalanan Ermənistan silahlı qüvvələri

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa genişmiqyaslı hücumlara başladı. 1988-92-ci illər ərzində Ermənistan silahlı qüvvələrinin ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının daha 20 faizi – Dağlıq Qarabağ və eləcə də ona bitişik və sərhədlərindən xeyli kənarında olan 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) əraziləri işğal edildi. Bu işğallar nəticəsində Ermənistandan qovulan soydaşlarımızla birlikdə bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi.

Bütün münaqişə və müharibələr təkcə məhvedici dağıntılar, ərazi ilhaqları demək deyildir. Burada söhbət bəşəriyyətin ən ülvi varlığı olan insanın düçar olduğu qəddarlıq və dəhşətlərdən gedir. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin elan olunmamış müharibəyə çevrilməsi nəticəsində 20 mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, 4.866 nəfər itkin düşmüş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil və şikəst olmuşdur. Bu təcavüz eyni zamanda Azərbaycan üçün 17 min kvadratmetr ərazinin – əsasən məhsuldar və təbii sərvətlərlə zəngin torpaqların işğalı, 900-dən artıq yaşayış məntəqəsinin, 130.939 evin, 2.389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektinin, 1.025 təhsil, 798 səhiyyə ocağının, 1.510 mədəniyyət müəssisəsinin, 5.198 km avtomobil yollarının, 348 körpünün, 7.568 kilometr su və 76.940 kilometr elektrik xətlərinin dağılması, bütünlüklə məhv edilməsi deməkdir.

Respublikamızın ərazilərinin işğalı zamanı və ümumiyyətlə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırımı siyasəti əvvəllər gizli şəkildə həyata keçirilmişdirsə, ötən əsrin 90-cı illərindən bu, özünü açıq-aşkar göstərmişdir.

Ermənilər bir əsr ərzində milyon yarımından artıq azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Bu gün erməni təbliğat maşını bütün dünyada qondarma erməni soyqırımı adı altında yalan-iftira yaymaqla məşğuldur. Tarixçilərimiz isə bildirirlər ki, artıq əli-

mizdə bu böhtan və yalanları ifşa etmək üçün konkret faktlar vardır. Ermənilərin istifadə etdikləri bütün tarixi dəlillər sübut edir ki, bu faktlar Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Tarixçilərin araşdırmalarına görə, bu hadisədə milyon yarımından artıq azərbaycanlının qətlə yetirildiyi üzə çıxmışdır.

Əsir və girov götürülmüş azərbaycanlılara verilən işgəncələr və qeyri-insani münasibət

Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında olan materiallar sübut edir ki, Ermənistan tərəfi əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı məqsədli soyqırım siyasəti yeridir. Yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar erməni əsir və girovluğunda dözülməz işgəncələrin qurbanı olmuşdur. Konkret faktlar da bunu təsdiqləyir.

Girov götürülərkən 3 yaşı olan Şövqi Xaqani oğlu Əliyevin (24.07.1993) bazu sümüyü Xankəndidə erməni «həkimləri» tərəfindən çıxarılmış, nəticədə o, ömürlük şikəst olmuşdur.

Kəlbəcər rayonunun işğal zamanı girov götürülən (31.03.93) Gülcəmal Quliyevanın yenicə dünyaya gəlmiş oğlu Arzu Hacıyevə erməni «həkimləri» Aida Serobyana naməlum tərkibli iynələr vurmuşdur. Nəticədə Arzu Hacıyev ömürlük şikəst olmuşdur.

Anası Afət Mirzəyevanı və babası Aslan Mirzəyevi ermənilər vəhşicəsinə güllələyərkən Babək İlyasov cəmi yeddi aylıq imiş. Qəlpələr Babəkin sağ gözünü yaralamış, lakin buna baxmayaraq, ermənilər onu da Kəlbəcər rayonundan girov götürülmüş digər həmkəndliləri ilə birlikdə yalnız dörd aydan sonra və həm də müalicə etmədən qayıtmışlar. Hazırda Babəkin bir gözü şikəstdir, yəni dünya işığından məhrum edilmişdir.

Ermənilər 15 yaşlı girov Nəzakət Məmmədovanın gözləri qarşısında atasına dəhşətli işgəncələr vermiş, onun qulaqlarını

kəsmiş, anası hədə və şantajlara dözməyərək dəli olmuş, qızın özünü isə 4 milyon rus rubluna ailəsinə satmışlar.

Zəminə Göyüş qızı Dadaşova ermənilər tərəfindən girov götürülərkən qolundan aldığı güllə yarası baxımsızlıq üzündən irinləmiş və onun bədənində çürümə prosesi getmişdir. Hazırda Zəminənin sol qolu işləmir. Girov götürülən zaman isə ermənilər onun atası Göyüş Dadaşovu və yaşlı nənəsi Qönçə İbadovanı yerindəcə güllələmişlər.

Erməni nəzarətçiləri Ağdam rayonundan girov götürülmüş Kəklik Həsənovaya dəhşətli işgəncələr vermiş, mismar kəlbətini ilə onun 16 dişini çıxarmışlar.

Ağdərə erməni silahlıları tərəfindən azad edilərkən Kəlbəcər rayon mətbəəsinin linotipçisi Elxan Novruzovun PDM-ini vurub sıradan çıxardıqdan sonra onu yaralı halda əsir apararaq 2 il gizli şəkildə Ağdərə və Xankəndidə şəxsi evlərin zirzəmilərində heyvani münasibətlər göstərmiş, dəfələrlə qaçaraq canını bu dəhşətli zülmərdən qurtarmağa çalışan gənci zəncirləyərək saxlamışlar ki, döyüşlər zamanı öldürülmüş hansısa erməni komandirinin meyiti ilə dəyişdirilsin. Dövlətimizin və Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının, eləcə də Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin birgə səyləri nəticəsində 4 illik girovluq həyatı yaşamış Elxan İmran oğlu Novruzovun (xatırladaq ki, onun atası İmran Tahar oğlu Novruzovun hər iki gözündən şikəstdir) 24 aprel tarixində 4 ədəd qızıl dişinin öz əli ilə (kəlbətinlə) iynəsiz-dərmansız çıxarılması sadəcə vandalizm aktı sayıla bilməz, bu, əslində, soyqırımı siyasətinin tərkib hissələrindəndir.

Kəlbəcərin Otaqlı kəndindən olan, hələ Qarabağda hadisələr şiddətlənmədiyi 1989-cu ilin yay aylarında yaylaqdan girov götürülən Hidayət Əhməd oğlu Cəfərovun üstünə mal tövləsində əfi ilan buraxılmış, ac-susuz saxlanmış, yeniyetmə dəfələrlə vəhşicəsinə döyülmüşdür.

Ağdam rayonunun işğalı zamanı ermənilər tərəfindən girov götürülən yaşlı qadın Şərqiyyə Rza qızı Şirinovanın 8 qızıl dişi mismar kəlbətini ilə çəkilməmişdir. O, altı ay davamlı işgəncələrə məruz qalmışdır.

Qubadlı rayonunun işğalı zamanı 65 yaşlı Biniş Rəsul qızı Məmmədova və 69 yaşlı Sara Miriş qızı İsmayılova girov götürülüb Xankəndi hərbi hissəsində saxlanmışdır. Burada onları gündüz ağır fiziki əmək tələb edən işlərdə işlədir, gecələr isə xüsusi amansızlıqla döyürmüşlər. Onlarla birlikdə saxlanan Şahsənəm və Əsli adında qadınlar bu cür ağır işgəncələrə dözməyərək girovluqda ölmüşlər.

Ağdam rayonunun keçmiş sakini, milliyyətçə rus olan, erməni əsirliyində hədsiz işgəncələrə məruz qalmış Vladimir İvanoviç Şevelyov 1994-cü ildə Ağdam rayonunun işğalı zamanı 89 yaşlı anası Vera Davidovnanın və ahıl yaşlı bacısı Svetlana İvanovnanın, eləcə də 58 yaşlı xəstə qardaşı Anatoli İvanoviçin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülüb yandırıldığını söyləməklə yanaşı, Ağdam kanalının yanında saysız-hesabsız qadın və uşaq meyiti gördüyünü də bildirir. O, həm də şahidlik edir ki, ermənilər Ağdamın işğalı zamanı oradakı ruhi xəstəxanada saxlanan 7 ruhi xəstəni, o cümlədən iki xəstə qadını girov götürmüşlər. Onların biri azad edilmiş, biri döyülə-döyülə öldürülmüş, digərlərinin sonrakı taleyindən isə bugünədək məlumat yoxdur.

1930-cu il təvəllüdlü Ağdam rayon sakini Əli Rəsul oğlu Abbasov erməni girovluğunda mütəmadi olaraq döyülmüş, onun bədəninə siqaret basılaraq yandırılmışdır. Aldığı mənəvi və fiziki işgəncələrdən özünə gələ bilməyən Əli Abbasov erməni əsirliyindən azad ediləndən bir müddət sonra vəfat etmişdir.

Erməni hərbiçiləri Füzuli rayonundan girov götürdükləri Mürvət Fətiş oğlu Ağayevi döyərək qulağını kəsmiş, əllərini məftillə arxadan bağlayaraq ağacdən asmış və ayaqlarının altında ocaq qalayaraq yandırmışlar.

Hərbi əsirlər – Novruz Məhəmməd oğlu Daşdəmirov, Namiq Cavanşir oğlu Qarayev mütəmadi döyülmə, bədənlərinə qızdırılmış cisimlərlə dağbasılma və başlarına mismar çalınması nəticəsində ruhi xəstə həddinə çatdırılmışlar.

Hərbi əsir Mürşüdoğ Sədrəddin Aslan oğlu döyüldükdən sonra şüşə qırıqlarını udmağa məcbur edilmişdir.

Yaralı vəziyyətdə əsir götürülmüş Əbdüləzim Məcnun oğlu Məmmədov rezin dəyənəklə döyülmüş, damarına benzin yeridilmiş, yaralarının qaysağı qopardıaraq ona əzab verilmiş, üstünə təlim keçmiş it buraxılmışdır.

Mayıl Məhəmmədəli oğlu Məmmədovun damarına dizel yanacağı yeridilmiş, sinəsi qızdırılmış xaçla damğalanmışdır.

Vəhşicəsinə döyülmə nəticəsində hərbi əsir Cavid Ağa oğlu Hüseynovun çənəsi və qabırğaları sınımışdır. Ermənilər dəmir parçası ilə Cavidin qoluna damğa basmış və yarasının üzərinə kislota tökmüşlər.

Bu kimi və bunlardan da ağır, dəhşətli işgəncələrin nə sayı məlumdur, nə də miqyası. Belə işgəncələrə məruz qalan insanlar sadəcə türk olduqları üçün vandalizm siyasətinin qurbanlarına çevrilmişlər.

QAZAX

Dağlıq Qarabağın inzibati sərhədlərindən uzaqda olsa da, Qazax rayonu erməni təcavüzünə məruz qalmış ilk rayonlarımızdan biridir. Ermənistanla həmsərhəd olan bu rayonun kəndləri dəfələrlə hücumlara məruz qalmış, nəticədə insanların həm canına, həm mülkünə, var-dövlətinə külli miqdarda ziyan dəymişdir. Qazaxın 6 kəndi – Yuxarı Əskipara, Aşağı Əskipara, Xeyrimli, Barxudanlı, Sofular kəndləri hələ də erməni tapdağındadır. Bu kəndlərin içərisində ən böyük itki isə Bağanıs-Ayırım kəndinin qismətinə düşdü.

Bağanis-Ayrım

Azərbaycan torpaqlarını zaman-zaman «mədəni» işğala məruz qoyan Ermənistan ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq təkcə Dağlıq Qarabağa deyil, onun hüdudlarından çox-çox uzaqlardakı ərazilərə də hücumlar edir, yaşayış məntəqələrini dağıdır, dinc insanları qırır, əslində, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədirdi ki, belə məkanlarımızdan biri də Qazax rayonunun kəndləri idi.

1990-cı il mart ayının 23-dən 24-nə keçən gecə əvvəlcədən təşkil edilən plan əsasında ermənilərin Azərbaycan ərazisində Qarabağ müharibəsinə başlayarkən Bağanis-Ayrım kəndində törətdiyi faciə miqyasına və dəhşətlərinə görə amansız idi. Kənddə 5 nəfərdən ibarət bir ailə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş – yandırılıaraq məhv edilmişdir.

Bununla da Qazax rayonunun Bağanis-Ayrım kəndi Azərbaycanın ermənilər tərəfindən ilk işğal edilmiş yaşayış məntəqəsi kimi tarixə düşmüşdür. İşğal zamanı Bağanis-Ayrım kəndinin əli silahsız, günahsız əhəlisinə qarşı tarixdə görünməmiş divan tutulmuş, 10 nəfər amansızcasına qətlə yetirilmiş, 15 nəfərdən çox insan yaralanmışdır. 100-dən çox evi olan kənd talan edilib, əhalinin kənddən çıxara bilmədiyi ev əşyaları və mal-qara ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir.

Xüsusu strateji əhəmiyyətli Bağanis-Ayrım kəndi Ermənistanın İcevan–Noyemberyan avtomobil yolu üzərində yerləşdiyindən düşmən gələcəkdə daha rahat hərəkət etməsi üçün bu yaşayış məntəqəsinin işğalını xüsusi plan əsasında həyata keçirmişdir. Qeyd edək ki, 600 nəfər əhalisi olan Bağanis-Ayrım kəndi Qazaxın Aşağı Əskipara, Quşçu Ayrım, Xeyrimli və Məzəm kəndləri ilə həmsərhəddir. Əhalisi əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan kəndin əsrarəngiz təbiəti, saysız-hesabsız bulaqları olub. Bağanis-Ayrım kəndindən məcburi köçkün düşmüş insanlar Qazax rayonunun müxtəlif ərazilərində məskunlaşmışlar.

Faciədən dərhal sonra hadisə yerinə gələn jurnalistlər yazırdılar ki, kənd, demək olar, xarabazara çevrilmişdi. Yandırılmış evlərdən hələ də havaya tüstü qalxırdı. Ətrafda güllə yarısından ölmüş heyvan leşləri gözə dəyirdi...

XANKƏNDİ

İnzibati cəhətdən Xankəndi şəhərinin əhatə dairəsinə Kərkicahan qəsəbəsi də daxildir və onun sahəsi 8 kilometrdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 1 yanvar 1989-cu il tarixinə olan məlumatına əsasən, Xankəndi şəhərində 53,1 min nəfər erməni, 3.385 azərbaycanlı, o cümlədən Kərkicahan qəsəbəsində 1.708 azərbaycanlı yaşayırdı. Respublika tabeli Xankəndi şəhəri erməni silahlı dəstələri tərəfindən işğal olunub. Xan babalarımızın əli ilə ilk bünövrə daşları düzülən, Azərbaycan xalqının var-dövləti hesabına tikilib müasir şəhər görkəmi alan Xankəndi də Qarabağın başqa yaşayış məntəqələri kimi, Ermənistan ordusunun tapdağı altındadır. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə qədər Xankəndidə yüzlərlə azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı, soydaşlarımızın əli ilə orada Kərkicahan qəsəbəsi də yaradılmışdı. 1991-ci il dekabrın 2-də Xankəndi, 1992-ci ilin 15 yanvarında tamamilə azərbaycanlıların məskunlaşdığı Kərkicahan qəsəbəsi böyük dağıntılardan sonra ermənilərin nəzarətinə keçdi. Mülki əhali arasında ölənlər, yaralananlar, əsir götürülənlər oldu. Azərbaycanlı əhaliyə külli miqdarda maddi-mənəvi ziyan dəydi.

Sovet imperiyasının «Zaqafqaziya ölkə komitəsi» deyilən qurumu 1923-cü ilin iyununda muxtariyyət məsələsinin həll olunması ilə bağlı Azərbaycan rəhbərliyinin qarşısında tələb qoydu. Bu təkidli tələblərdən sonra Azərbaycan Mərkəzi İcraiyə Komitəsi deyilən qurum 1923-cü il iyulun 7-də «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında» dekret verdi. Həmin dekretlə Xankəndi vilayətin mərkəzi elan olunurdu.

Az sonra şəhər azərbaycanlılara qarşı soyqırımının təşkilatçılarından biri olan Stepan Şaumyanın adı ilə «Stepanakert» adlandırıldı. O dövrdə kommunist rejimi tərəfindən bir çox xan, bəy və s. titullu yer, qəsəbə, kənd, şəhər adları burjuaziya qalığı bəhanəsi ilə kommunist və inqilabçıların adları ilə əvəz edilirdi. Məhz Xankəndi şəhəri də «xan» kəlməsinin qurbanına çevrilmiş və mənfur kommunist Şaumyanın şərəfinə «Stepanakert» adlandırılmışdır. 1991-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı ilə tarixi haqsızlıq aradan qaldırılaraq şəhərin əvvəlki adı – Xankəndi bərpa edilmişdir.

Dağlıq Qarabağın mərkəzi Qarqar çayının sahilində, Qarabağ silsiləsinin şərq ətəyində, Bakıdan 329 kilometr aralıda yerləşən Xankəndi ölkənin inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərindən biri idi. Orada yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf etmişdi. Elektrotexnika, avtomobil təmiri və asfalt-beton zavodları, mebel fabriki, tikinti materialları, sənaye, istehsalat və tədris istehsalat kombinatları, çoxlu orta ixtisas məktəbləri, ali təhsil müəssisəsi vardı.

XOCALI

1991-ci ildə DQMV ləğv edildikdən sonra yaradılan Xocalı rayonunun ərazisi 940 kvadratmetr, əhalisinin sayı işğaldan əvvəl 22.000 nəfər idi. Rayonun inzibati ərazi vahidinə daxil olan Əsgəran şəhəri və digər yaşayış məskənləri Xocalı şəhərinin Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələri tərəfindən ələ keçirilməsi nəticəsində tamamilə işğal olundu. Rayonun 53 yaşayış məntəqəsindən 9-da – Kosalar, Canhəsən, Cavadlar, Yalobakənd, Başkənd, Qaragav, Cəmilli və Meşəlidə tamamilə azərbaycanlılar yaşayırdılar.

İşğal nəticəsində 46 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, 56 mədəni-maarif müəssisəsi, 18 tarixi abidə yerlə yeksan edildi.

Rayon ərazisində yerləşən, el arasında Əsgəran adı ilə tanınan Əsgəran qalasını XVIII əsrdə Pənahəli xan öz xanlığının şərq sərhədində tikdirmişdi. Dərbənd səddi Şirvanın şimal qapısı idisə, Əsgəran səddi də Qarabağ xanlığının şərq qapısı idi.

Əsgəran qalası Şuşanın 24, Xocalının 5 kilometrliyində və Ağdam şəhərinin 12 kilometr cənubunda Qarqarçayın sağ və sol sahillərində dağ döşündə yerləşir. Burada dağlar eni təqribən 500 metrə çatan çayın vadisinə və qalanın divarları ilə əhatələnən böyük olmayan dərəyə yaxınlaşır. Qalanın hündürlüyü 9 metr, qalınlığı 2 metr idi.

Qala yerin adı ilə Əsgəran adlandırılmışdır, başqa sözlə, qala tikilməzdən əvvəl ərazi ətraf əhali içərisində Əsgəran – yəni Əski Aran adı ilə məşhur idi. Nə qədər təzadlı görünsə də, bir vaxt babalarımızın əli ilə tikilən, Şuşa–Ağdam yolunun üstündəki bu şəhərdə məskunlaşan ermənilər Qarabağ hadisələri başlayan ilk gündən ən çox azərbaycanlıları daşa basır, maşınlarını dağıdır, insanların fəaliyyətini iflic edirdilər. O yolda onlarla günahsız azərbaycanlının qanı tökülüb.

Kosalar

Şuşanın qarşısında ikinci bir sədd də vardı – bu, ətrafda yerləşən, Şuşa ilə qırılmaz tellərlə bağlı Azərbaycan kəndləri idi. Ermənilərin əsas məqsədi əvvəlcə bu kəndləri, yaşayış yerlərini ələ keçirmək idi. Təklənmiş Şuşa ilə hesablaşmaq onda daha asan və rahat olacaqdı. 6 yaşayış məskəni özündə birləşdirən Kosalar kəndi 9 maya kimi – Şuşa işğal olunana kimi düşmənlərə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşan kəndlərimizdənndir. Qaragav, Canhəsən və digər kəndlərimizlə birlikdə Kosalar, imkan daxilində, mühasirədə qalan Cəmilli, Meşəli kəndlərinin də köməyinə çatırdı. Bəlkə elə buna görə tarixən heç vaxt düşmən qarşısında əyilməyən bu kənd Şuşa ilə bir gündə ermənilərin əlinə keçdi, 25 nəfər öldü, yaralananlar, əsir düşənlər oldu.

Meşəli

Erməni azğınlığına qarşı əsrlərlə sinə gərən Meşəli kəndi 1991-ci ilin sonlarında ermənilərin budəfəki basqılarına tab gətirə bilmədi. Son gülləyə kimi döyüşən kənd sakinləri, özünümüdafiə dəstələri çoxlu itkilər verdi. 1991-ci ilin 22-23 dekabr günlərində Meşəli yandırıldı, düşmənlərin tapdağına çevrildi. Özünümüdafiə dəstələrinin və köməyə gələn kəndlərin səylərinə baxmayaraq, Meşəli kəndinin itkiləri çox oldu. Təkcə Meşəlidə erməni vəhşiliyinə qurban gedənlərin sayı 29 nəfərdən çoxdur.

XOCAVƏND

Xocavənd rayonu Ermənistanın Azərbaycanla qarşı elan olunmamış müharibəsi nəticəsində işğal edilmiş 12 rayondan biridir. O, 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Hadrut və Martuni rayonlarının bazasında yaradılıb. Ümumi ərazisi 1.458 kvadratmetrdir, münaqişəyə qədər əhalisi 9.533-ü azərbaycanlı olmaqla 41.300 nəfər idi. Xocavənd rayonu 1992-ci il oktyabrın 2-də erməni quldurları tərəfindən tamamilə işğal olundu. İşğal nəticəsində 191 sənaye obyekti, 59 mədəni-maarif müəssisəsi, onlarla tarixi abidə dağıdılaraq yararsız hala salındı.

Terroru və milli zəmində münaqişə yaratmaq siyasətini özlərinə «mübarizə» metodu seçən erməni təşkilatlarının əli ilə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər 1967-ci ildə 3 azərbaycanlıya böhtan atdılar ki, guya onlar gənc bir erməni qızına qarşı nalayiq hərəkət edib, sonra isə onu amansızlıqla öldürüblər. Lakin istintaq zamanı azərbaycanlıların təqsirli olmadığı aşkarlansa da, məhkəmə zalının qarşısına toplaşan ermənilər etiraz əlaməti olaraq həmin azərbaycanlıları sovet əsgərlərinin əlindən alaraq başlarını kəsir, sonra cəsədlərinə od vuraraq yandırırırlar. Bu dəhşətli hadisədə şəhid olan azərbaycanlıların

3-ü də Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndindən idi. Bu, terror və ekstremizmə qarşı amansız mübarizə aparması ilə həmişə öyünən SSRİ dövrünün ən qanlı, ən faciəli terror aktı idi.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində tək cə Xocavənd rayonu 145 şəhid verib. Onlardan 13-ü qadın, 13-ü uşaqdır. 123 nəfər ayrı-ayrı vaxtlarda ermənilər tərəfindən girov götürülüb. Onlardan 57 nəfəri müxtəlif işgəncələrə məruz qalaraq öldürülüb. 63 sakin aldığı yaralardan sağlamlığını itirərək əlil olub.

Erməni kəndlərinin əhatəsində olan Qaradağlı kəndi tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən basqılara, təzyiqlərə məruz qalsa da, onun igid övladları silahı əllərindən yerə qoymayıb düşməyə layiqli cavab verirdilər. Kənddə ilk qanlı hadisə 24 noyabr 1990-cı ildə törədildi. Xocavənd Bağanı–Ayrı–Xankəndi yolunun 6-cı kilometrliyində Qaradağlı kənd sakini Xandəmir Bəbir oğlu və onunla birlikdə iki qonaq erməni terrorçuları tərəfindən vəhşicəsinə güllələnir, sinələrinə süngü ilə xaç şəkli şəkildir.

46 gün sonra – 9 yanvar 1991-ci ildə həmin yerin yaxınlığında terrorçular «UAZ» markalı maşını gülləbaran edirlər. Nəticədə Qaradağlı kənd sakini, 4 uşaq atası, 33 yaşlı Soltan Rəşid oğlu Bayramov həlak olur, 4 nəfər yaralanır.

1991-ci il martın 8-də terrorçular tərəfindən kənd sakinləri Zülfüqar Dəmir oğlu Hüseyinov və Ələkbər Məmməd oğlu Quliyev vəhşicəsinə qətlə yetirilir.

1991-ci il iyunun 28-də Qaradağlı kəndi 3 saat ərzində dörd bir tərəfdən atəşə tutulur. Atışma səngidikdə kəndin yaxınlığında Vərəndəli deyilən yerdə yenidən atəş səsləri eşidilir. Hadisə yerinə gələnlər dəhşətli qətl hadisəsinin şahidi olurlar. Buradakı fermada çalışan 3 kişi və 3 qadın diri-diri yandırılmışdı. Onların adlarını yadda saxlayaq, bunlar: Şirinova Qaragöz Habil qızı (8 uşağı var), Hüseynova Səbiqə Mürsəl qızı (2 uşağı var), Hüseynova Məxmər Məcid qızı (1 övladı var), Tağıyev

Bakir Qaçay oğlu (6 uşaq atası), Məmmədov Tohid Cəlil oğlu (11 uşaq atası) və Şirinov İltifat Əjdər oğludur (2 uşaq atası).

Törətdikləri cinayət əməllərinin cəzasız qaldığını görən erməni terrorçuları 1991-ci il sentyabrın 8-də Ağdamdan Qaradağlıya gələn sərnişin avtobusunu atəşə tuturlar. Avtobusdakı 40 sərnişindən 2 gənc oğlan – Quliyev Baloglan Əlaslan oğlu, Quliyev Gündüz Əlqəmə oğlu və 6 qadın – Quliyeva Nazənin Rəşid qızı, Hüseynova Rəşidə Şahmar qızı, Hüseynova Rəxşəndə, Hüseynova Qənirə Həmid qızı, Hüseynova Əsilzəndə Bakir qızı və Babayeva Validə Həmid qızı qətlə yetirilir, sərnişinlərin bir qismi yaralanır. Bununla da Qaradağlıya gediş-gəliş kəsilir.

1991-ci il oktyabrın 19-da ermənilər Xocavənd rayonunun inzibati mərkəzi olan Xocavənd şəhərini işğal edirlər. Nəticədə 15 nəfər, o cümlədən 3 qadın və bir məktəbli şəhid olur, 1 nəfər girov götürülür, 6 nəfər əlil olur.

1991-ci il oktyabrın 30-da Xocavənd daha iki kəndini – Tuğ və Salakətini itirir, bu zaman 10 nəfər, o cümlədən 2 məktəbli şəhid olur, 5 nəfər itirdiyi sağlamlığını hələ də bərpa edə bilməyib.

Qaradağlı

1992-ci il fevralın 17-də Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi erməni silahlıları tərəfindən işğal olunaraq yandırılmışdır. Erməni silahlı birləşmələri yalnız dörd gün çəkən ağır döyüşdən sonra kəndə daxil ola bilmişdilər.

Bu soyqırımını «İkinci Xocalı» da adlandırırlar. Kəndin hər 10 sakinindən biri şəhid olmuşdur. 1992-ci ildə Xocalı faciəsindən bir neçə gün əvvəl Qaradağlıda törədilən soyqırımında 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvü əsir götürülmüş, onlardan 67 nəfəri erməni cinayətkarları tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi. İki ailənin hər birindən 4 nəfər şəhid olmuş, 42 ailə başçısını itirmiş, 140-a yaxın uşaq yetim qalmışdır.

İşğal nəticəsində kənddə 200 ev, 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb binası, 25 çarpayılıq xəstəxana binası və digər obyektlər dağıdılmışdır. Kəndin 800 nəfərə yaxın sakini məcburi köçkün düşmüşdür.

İlqar Hüseynov Qaradağlı müsibətini görmüş kənd sakinlərindən biridir. O, ailə üzvləri ilə birlikdə 1992-ci ilin fevral ayında ermənilərə girov düşüb. İki ay erməni əsirliyində qalarkən olmanın müsibətlərə düşar olmuşdur.

«...Girovların başını müharibədə ölmüş ermənilərin qəbirləri üstündə kəsirdilər... Ermənilər əsirləri diri-diri yandırırılar...»

Bu fikirlər də o dəhşətlərin şahidi, 1958-ci il təvəllüdlü, 1992-ci ildə ermənilərin girov apardığı, min bir müsibətlər görmüş İlqar Hüseynova məxsusdur: «Qaradağlı camaatı arasında elə bir ailə yoxdur ki, erməni vəhşiliyinin əzablarını hiss etməsin. Kəndimiz 1992-ci ilin fevral ayında işğal olundu. Amma hələ 1991-ci ilin sentyabrında ermənilər Qaradağlı camaatına divan tutmuşdular. Sentyabr ayının 8-də ermənilər Ağdam–Qaradağlı avtobusunu atəşə tutmuşdular. 8 nəfər yerində həlak olmuş, 10-dan artıq günahsız insan ağır yaralanmışdı.

1992-ci il fevral ayının 15-də ermənilər Qaradağlıyı dörd bir yandan atəşə tutdular. Evlərin əksəriyyəti alova bürünmüşdü. Atışma iki gün davam etdi. Kənddə qalan 118 nəfərdən 25-i həlak olmuşdu. Dörd nəfər isə ağır yaralıydı. Gecə yaralıları da götürüb yola çıxdıq. Aramızda 10 qadın və 2 uşaq vardı. Ermənilər bizi təqib edirdilər. Patronumuz qurtardığı üçün onlara müqavimət göstərə bilmirdik.

Ermənilər hamımızı əsir götürdülər. Kişiləri qadınlardan və uşaqlardan ayıraraq, ayrı-ayrı maşınlarla mindirərək erməni qəbi-

ristanlıqına gətirdilər. Dedilər ki, 9 nəfər könüllü aşağı düşsün. Heç kim yerindən tərpənmədi. Bundan qəzəblənən erməni quldurları avtomatla maşına atəş açdılar. 10-15 nəfər yerindəcə öldü. Təxminən 20 nəfər isə ağır yaralandı. Vəziyyətin ağır olduğunu görən kənd sakinlərindən biri qaçmaq istədi. Onun bu hərəkəti erməniləri daha da qəzəbləndirdi. Onlar bizi yənidən atəşə tutdular. Ölənlərin sayı 32 nəfərə çatdı. Sonra bizi Xankəndiyə aparıb iki ay orada (həbsxanada) saxladılar.

Həbsxananın pəncərələri yox idi. Hər gün qar yağdı. Şaxta insanın iliyinə işləyirdi. Girovların hamısını dizə qədər suyun içində saxlayırdılar. Bizə üç gündə bir dəfə əl boyda qara çörək verirdilər. Ermənilər bizi gündə, ən azı, beş-altı dəfə döyür, müxtəlif işgəncələr verirdilər. Bir neçə nəfər işgəncələrə dözmədiyi üçün elə həbsxanadaca dünyasını dəyişdi. Armaturla vurub səkkiz nəfərin qabırğalarını qırmış, ayaqlarını sındırmışdılar. İki nəfəri isə divara çırpıb beynini partlatmışdılar. Onlar təkçə kişilərə deyil, qadınlara və uşaqlara da bu cür dəhşətli işgəncələr verirdilər. İki ay sonra Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin köməyi ilə bizi azad etdilər. Mənimlə birlikdə girovluqda olmuş bir neçə nəfər azadlığa çıxandan sonra dünyasını dəyişdi. Həmin vaxtdan illər keçsə də, ermənilərin verdiyi işgəncələrin ağrısı hələ də canımdan çıxmayıb».

Bu kənd 1992-ci il fevralın 17-də ağır döyüşlərdən, yalnız müdafiəçiləri həlak olandan sonra erməni silahlıları tərəfindən işğal edilmiş və yandırılmışdır. Qaradağlı faciəsi Azərbaycan tarixinə qanlı hərflərlə yazılmışdır. 1992-ci ildə Xocalı faciəsindən bir neçə gün əvvəl Qaradağlıda törədilən soyqırımında 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvləri əsir götürülmüşdür ki, onlardan 67 nəfəri erməni cinayətkarları tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi. İki ailənin hər birindən 4 nəfər şəhid olmuş, 42 ailə başçısını itirmiş, 140-a yaxın uşaq yetim qalmışdır.

Bunlardan əvvəl, 1991-ci ilin 28 iyununda erməni terrorçuları 3 nəfəri qadın olmaqla 6 nəfəri diri-diri yandırmışlar. 1991-ci ilin sentyabr ayında sərnişin avtobusunun gülləbaran edilməsi nəticəsində 8 nəfər öldürülüb, çoxlu sayda adamlar yaralanıb, güllə yarası alanlardan 5 nəfəri isə sonradan dünyasını dəyişib. Bu vəhşiliklərin beynəlxalq terrorçu, ASALA-nın rəhbərlərindən olan Monte Melkonyan tərəfindən həyata keçirildiyi bildirilir (ermənilərin milli qəhrəman adı verdikləri M.Melkonyan 1993-cü ilin iyununda Azərbaycan əsgərləri tərəfindən layiqli cəzasını alıb).

Törədilən vəhşiliyin statistikasına belədir: 17 fevral 1992-ci il tarixdə Qaradağlı kəndinin işğalı zamanı ermənilər 118 nəfəri əsir götürüb, 33 nəfəri güllələyib, öldürülən və yaralı halda olanları bir yerdə təsərrüfat quyusuna tökərək üzərlərini torpaqlayıblar. Əsir götürülənlərdən 68 nəfəri öldürülüb, 50 nəfəri isə böyük çətinliklərlə azad edilib. Əsir götürülənlərdən 10 nəfəri qadın, 2 nəfəri məktəbli olub. Sonradan azad olunanların 5 nəfəri qadınlar olmaqla, ümumilikdə 18 nəfər aldığı sağalmaz yaralardan vəfat edib. Əsirlikdə saxlanılanlara qarşı vəhşi, vandalizm hərəkətləri ilə davranılıb. İnsanların başları kəsilib, diri-diri basdırılıb, dişləri çəkilib, ac-susuz saxlanılıb, döyülərək öldürülüb. Bunlar insanlığa qarşı törədilmiş cinayət hadisəsi sayılır. Faciə nəticəsində kənddə 2 ailənin hər birindən 4 nəfər, 6 ailədən 2 və 3 nəfər öldürülüb, 43 ailə öz başçısını itirib, 1 ailədən hər iki valideyn qətlə yetirilib, 146 uşaq yetim qalıb. Qaradağlı kəndində 91 nəfər, kənd sakinlərinin hər 10 nəfərindən biri qətlə yetirilib. Öldürülənlərdən 21 nəfəri ahıl və qocalar, 10 nəfəri qadın, 8 nəfəri məktəbli olub. İşğal nəticəsində kənddə 200 yaşayış evi, 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb, 25 çarpayılıq xəstəxana binası və çoxlu sayda digər sosial obyektlər dağıdılıb.

ŞUŞA

Azərbaycan xalqının musiqi beşiyi, daha doğrusu, konservatoriyası sayılan Şuşanın Ermənistan tərəfindən işğalı daşnakların çoxdankı məkrli planının tərkib hissəsinə daxil idi. XIX əsrin əvvəllərinə kimi Qarabağda, o cümlədən, Şuşada yaşayan əhalinin əksəriyyəti azəri türkləri olmuşdur. Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında 4 may 1805-ci ildə imzalanmış Kürəkçay müqaviləsi ilə rus imperiyasının tərkibinə daxil edilən Qarabağ ərazilərinin xristianlaşdırılması siyasətinin əsası qoyulmuşdur. Bölgədə alban mənşəli xristian əhalinin erməniləşmə prosesinin və bununla da onların burada sayının artması 1828-ci ildə Qacarlarla (İranla) Türkmənçay və 1829-cu ildə isə Osmanlı Türkiyəsi ilə imzalanan Ədirnə müqavilələrindən sonraya təsadüf edir.

1921-ci ildə Şuşa yeni yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu qərar iki ildən sonra dəyişdirilərək, DQMV-nin mərkəzi statusu Xankəndiyə verilmişdir. Bunun da əsas səbəbi, təbii ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları məkrli siyasətin Şuşada reallaşdırılmasına şərait yaradılmaması idi. Beləliklə, Şuşa 170 ildən də artıq bir müddətə daşdığı statusdan məhrum edilmişdir. Bu, az imiş kimi, Şuşaya daha ağırlı bir möhür vurulmuşdu. Bu da onun hətta rayon statusundan məhrum edilməsi idi. 1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa inzibati rayon kimi ləğv edilərək Xankəndinin (Stepanakert) tərkibinə qatılmışdır. Yalnız N.S.Xruşşovun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra, daha doğrusu, 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşanın rayon statusu yenidən özünə qaytarılmışdır.

Şuşanın yenidən dirçəlməsi və özünə qayıtması, misilsiz gözəlliyinin bərpası ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci şəxs kimi rəhbərlik etməyə başladığı tarixi dövənlərdən başlamışdır. 1977-ci ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Na-

zirlər Sovetinin «Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarıq qoruğu elan etmək haqqında» qərarı ilə Şuşanın təkcə siması, hüsnü gözəlləşməmişdir, onun istirahət və turizm mərkəzinə çevrilməsində də adıçəkilən qərarın mühüm rolu olmuşdur.

Şuşanın işğalına aparan yol Meşəlindən, Kərkicahandan, Malibəyindən, Quşçulardan, Xocalıdan... keçirdi. 1992-ci il mayın 8-də Şuşa işğal edildi. Bu işğal zamanı 480 nəfər şəhid, 600 nəfər əlil oldu, 552 körpə, uşaq yetim qaldı, 22 min nəfər şuşalı doğma yurd-yuvasından məcburi köçkünə çevrildi, 68 soydaşımızın taleyindən indiyə kimi xəbər yoxdur.

Ərazisi – 289 kv.km

Əhalisinin sayı – 41.165 nəfər

İnzibati mərkəzi – Şuşa şəhəridir

Yaşayış məskənləri – 33, o cümlədən:

Malibəyli, Yuxarı Quşçular, Aşağı Quşçular, Xəlfəli, Dükənlər, Zamanpəyəsi, Şüşülü, Mirzələr, Qaybalı, Laçınlar, Şırlan Çaykənd, Paşalar, Məmişlər, Xanalılar, İmamqulular, Əmillər, Səfixanlar, Xanlıq-pəyə, Allahqulular, Böyük Qala dərəsi, Kiçik Qala dərəsi, Salatinkənd, Göytala, Onverst, Turşsu, Zarıslı, Nəbilər kənd və qəsəbələri.

Şəhərdə azərbaycanlılara məxsus mədəniyyət və tarixi abidələr yerlə yeksan edilib, məşhur Üzeyir bəyin, Natəvanın və Xan Şuşinskiyin heykəlləri güllələnib. İşğal nəticəsində Şuşadakı bir sıra tarixi-mədəniyyət abidələri də düşmən tərəfindən talan edilib. Xan mağarası, Qaxal mağarası, şəhər qalası da daxil olmaqla bütövlükdə 279 dini, tarixi və mədəni abidə erməni quldurlarının əlindədir. Ermənilər Azərbaycana məxsus olan bir çox abidənin məhv edilməsinə və ya onların erməniləşdirilməsinə çalışırlar. Həmçinin 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəbi, 79 mədəni-maarif ocağı, mədəni-maarif və kənd təsərrüfatı texnikumları, 8 mədəniyyət evi, 14 klub, 20 kitabxana, 2 kinoteatr, 3 muzey, Şərqi Musiqi Alətləri Fabriki, 79 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektini tamamilə dağıdılib.

Quşçular–Malibəyli

Ermənilərin dağıdıb əhalisini soyqırımına məruz qoyduğu Azərbaycan kəndlərinin içərisində Quşçular və Malibəyli kəndləri də yaşadıkları ağrı-acılarla, dəhşətlərlə yadda qalıbdır. Şuşanın yaxınlığında, Xocavənd–Şuşa yolunun üstündə strateji bir nöqtədə yerləşən bu kəndləri məhv etmək, yer üzündən silmək erməni vəhşilərinin çoxdankı niyyətləri idi. Qarabağa yerləşdikləri ilk gündən bu istiqamətdə çalışan ermənilərə tarixin müxtəlif dövrlərində layiqli cavab verilmiş, «arzuları» həmişə ürəklərində qalmışdı. 1992-ci ilin 10 fevralında hələ bərkiməmiş bir ölkənin içərisində növbəti dəfə qanlı terror hadisələri ilə baş qaldıran erməni vandalları həmişə xeyirdə-şərdə bir-birinin yanında olan hər iki kəndi – Quşçular və Malibəyli kəndlərini yandıraraq kül etdilər. İşğal nəticəsində aralarında qoca, qadın, uşaq olmaqla 42 nəfər amansızlıqla qətlə yetirildi.

LAÇIN

Laçın dağları ilə birlikdə 1992-ci il may ayının 18-dən Ermənistanın işğalı altındadır. Təcavüzkar, terrorçu, quldur ermənilər bu zirvəni «koridor» adlandırmaqda, «Dağlıq Qarabağ problemi»ni sülh danışıqları vasitəsilə aradan qaldırmağa çalışan beynəlxalq təşkilatlar isə «Laçın koridoru»nun «eninin-uzununun» ölçülərini «dartıb uzatmaq» niyyətində olan daşnakların «insan haqlarını» qorumaqdadır. Laçının şimalında Kəlbəcər, şərqində Xocalı, Şuşa və Xocavənd, cənubunda Qubadlı yerləşir. Qərbdən «qonşusu» olan mənfur ermənilərin illərlə gizli şəkildə apardığı işğalçılıq siyasəti nəticəsində təcavüzün qurbanı olan Laçın və onun əlçatmaz zirvələri zamanın sərt sınaqlarına dözməli olub.

Ermənilər həmin zirvəni ələ keçirməklə nəinki Azərbaycanın dağlıq hissəsinə, bütövlükdə Qarabağımıza və ətrafındakı

rayonlara diş qıcadıqlarını gizlədə bilmədilər. Laçının 75.781 hektar əkinəyararlı torpağı, 33.205 hektar meşəsi (adı «Qırmızı kitab»a düşmüş Güney palıdı ilə birlikdə), 76 min hektar yaylaq sahəsi işğal edildi.

Quldurlar yeni salınmış Qayğı qəsəbəsini, 120 kəndi, 13.745 fərdi yaşayış evini, 300-dən artıq tarixi abidəni, 217 mədəniyyət ocağını, 150 təhsil müəssisəsini, 142 səhiyyə obyektini, 48 sənaye, 63 kənd təsərrüfatı, 460 ticarət şəbəkəsini darıtdağın etdilər. Qəsd, divan təkcə bu sadalananlarla qurtarmır. Dövlətə və şəxsi əmlaka dəyən ziyanı da bura əlavə etsək, daha dəqiq mənzərə alınar. İşğal zamanı şəxsi və ictimai təsərrüfatların 135 minə yaxın mal-qarası Ermənistanı aparılıb. 14 minə yaxın fərdi yaşayış evində daş üstündə daş qalmayıb. Rayona, ümumiyyətlə, 7,1 milyard dollar məbləğində maddi ziyan vurulub.

1992-ci ildən didərgin düşmüş, ev-eşiyini, yalçın qayalı dağlarını, meyvəli bağlarını itirib məcburi köçkünə çevrilmiş laçınlılar respublikanın 59 rayon və şəhərində müvəqqəti məskunlaşılıblar. Rayonda 328 şəhid ailəsi, 225 nəfər əlil, 33 nəfər hər iki valideynini itirmiş uşaq var.

KƏLBƏCƏR

Strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli olan Kəlbəcər rayonu coğrafi mövqə etibarilə Ermənistan və Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən səddir. Sahəsi 1.936 kvadratkilometrdir. Rayonun 131 kəndi, 52 min nəfər sakini vardı.

Mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Kəlbəcər Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Təkcə bu işğal nəticəsində 321 nəfər şəhid, yüzlərlə qoca, uşaq əlil, şikəst oldu, itkin düşdü, yaxud girov aparıldı. Ən çox itki isə Kəlbəcər şəhərindən 64 kilometr uzaqda olan Başlıbel kəndinin taleyinə düşdü: 28 nəfər bir gecədə qətlə yetirildi, 18 nəfər girov

götürüldü və ya əsir aparıldı, 17 nəfər 4 ay mühasirədə qaldandan sonra min bir əziyyətlə gəlib Gəncəyə çıxdı.

Kəlbəcərin 131 yaşayış məntəqəsi, o cümlədən illərlə tikilib qurulmuş dünya əhəmiyyətli «İstisu» sanatoriyası, 500-dən çox sənaye, tikinti, kolxoz, sovxoz, ticarət, ictimai-iaşə və s. xidmət obyektləri, 13 min yaşayış evi, 324 sosial-mədəni obyekt düşmən əlinə keçərək darmadağın edildi. Bu hadisələrdə 449 nəfər şəhid, 510 nəfər əlil oldu.

Ağdaban

Bütün Kəlbəcər kimi, Ağdaban əhalisi də erməni quldurlarına qarşı mərdliklə vuruşurdu. Hələ 1989-cu il iyulun 11-də Ağdaban qadınlarının kəşfiyyətə çıxmış 11 erməni quldurunu tutaraq rayon mərkəzinə gətirməsi əhali arasında böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu. O vaxt istintaq başlansa da, respublika Prokurorluğu işin DQMV hərbi komendantının sərəncamına göndərilməsinə göstəriş – əmr vermişdi. İyulun 14-də həmin erməni quldurlarını Xankəndiyə, guya istintaqa aparmaq üçün rus hərbiçilərinin müşayiətilə Kəlbəcərə 2 vertolyot göndərilmişdi. Nədənsə vertolyotlar nəzərdə tutulmuş meydançaya deyil, şəhər stadionuna enmişdilər. Erməni quldurlarını götürüb qalxarkən vertolyotlardan biri, guya, elektrik dirəyinə toxunub müvazinətini itirərək stadionun yanındakı divarın dibinə düşmüşdü. Bu zaman vertolyotun pərləri burada futbol oynayan, vertolyota baxmağa toplaşmış 8 uşağı biçib-tökmüşdü.

Aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Ağdabanda baş verən dəhşətli faciə ondan əvvəl – 1992-ci ilin fevralında Quşçularda, Qaradağlıda, Xocalıda törətdikləri qətliamdan hamının diqqətini yayındırmaq məqsədi güdürdü. Ermənilər gecə ikən hücum edərək Dədə Şəmşirin yurdu qədim Ağdabanı ikinci Xocalıya çevirdilər. Hücumdan xəbərsiz kənd əhalisi başaçıq-ayaqyalaq, qarla örtülü meşələrə, dağlara səpələndi. Kəndi müdafiə

edən kiçik bir dəstə ermənilər tərəfindən məhv edildiyindən əhali müdafiəsiz qalmışdı. Bu qanlı faciə zamanı 32 nəfər qoca, qadın, uşaq qətlə yetirildi, on iki nəfər evdə diri-diri yandırıldı, 7 nəfər isə girov götürüldü. Kənd bütünlüklə yandırıldı. Səhər tezdən köməyə gələn yerli batalyonun 6 döyüşçüsü də yolda düşmən gülləsinə rast gəldi.

...Kəlbəcərin işğalı, əslində, elə o vaxtdan – 1992-ci il aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Ağdabanın darmadağın olunmasından başlanmışdı. O vaxt ermənilər yaxınlıqdakı Çapar kəndindən gecə ikən hücum edərək 130 təsərrüfatdan ibarət Ağdabanı, eləcə də Çayqovuşan kəndini də darmadağın etdilər.

Hələ 1990-cı il iyul ayının 11-də Ağdərənin Otaqqaya adlanan ərazisində Tərtər–Kəlbəcər marşrutu ilə gedən 150-yə yaxın avtomobildən ibarət karvanın qarşısını kəsərək, Dədə Şəmşirin qızı Çimnaz xanımı, Şahlar Şükürovu (Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı), Aslan Xıdırovu, İttifaq miqyaslı «İstisu» sanatoriyasında müalicəyə gedən yüzlərlə dinc sakini (əksəriyyəti isə xəstə və qocalardan ibarət) terror nəticəsində qətlə yetirmişdilər.

Hadisənin şahidlərindən Mir Abbas Ağdabanlının söylədikləri: «Həmin gecə Ağdabanın keşiyində duran gənclər – Məmmədov Ziyəddin Əlqəmə oğlu, Məmmədov Tural Qara oğlu, Hümbətov Qorxmaz Mustafa oğlu, Məmmədov İsfəndiyar Lətif oğlu, Qasımov Riayət, Hüseyinov Hidayət Saleh oğlu növbədə idilər. Ermənilər səhərin alatoranlılığında qəfil basqın etdiklərindən gözətçilər həтта yerlərindən tərpənməyə belə imkan tapa bilməmişdilər. Quldurlar onları tutaraq ağır işgəncələr verib qətlə yetirmişdilər. Azğın ermənilər Ağdaban kəndinin yuxarı məhəlləsində yaşayan bizim tarix müəllimimiz Kərimov Sovetin evinə soxularaq onun evdə ağır xəstə yatan oğlu Kərimov Əbülfəti yatdığı yerdəcə güllələmişdilər. Əbülfətin anası Kərimova Qəmər öz oğlunu müdafiə etməyə çalışanda ermənilər onu da güllələyib, hər ikisinin cəsədinə

od vurub yandırmışdılar. Bundan sonra isə qalan ailə üzvlərini girov götürüb özlərilə aparmışdılar. Güllə səsləri eşidən kənd sakinləri öz evlərini tərk edərək kəndin yaxınlığındakı meşəyə qaçaraq gizlənmişdilər. Quldurlar kəndin mərkəzində ruhi xəstə olan 35 yaşlı Məmmədov Musanı yaxalayırırlar, onun əl-qolunu bağlayaraq ot tayasının üstünə qoyub diri-diri yandıırırlar. Oğlunun harayına gələn Məmmədova Həyat Yolçu qızı da eyni cinayətin qurbanı olur. Aliyev Camal Haqverdi oğlu və onun balaca qızı Ülviyyə, 70 yaşlı Hümətova Fatma Qaraca qızı, 67 yaşlı Bağirov Mir Əbdül Seyid Məmməd oğlu, 90 yaşlı Qocayev Bəkir Qurban oğlu, onun həyat yoldaşı, 80 yaşlı Qocayeva Zeynəb Seyid Məmməd qızı və 30 yaşlı Qurbanov Qulu Şabər oğlu, 80 yaşlı Qocayev Qara Qurban oğlu erməni canilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilir. Bu faciədən xəbər tutan bir qrup Kəlbəcər sakini – Almasov Tağı Sultan oğlu, Almasov Şahid Tağı oğlu, Qabilov Sədrəddin Qədir oğlu, Həsənov Natiq Məhəmməd oğlu, Bayramov Çingiz Xanlar oğlu, Bağirov Vidadi Yusif oğlu, Süleymanov Azad Cəmil oğlu, Abbasov İsgəndər Asif oğlu, Əliyev Misir Pənah oğlu bir yük maşınında Ağdaban və Çayqovuşan kəndlərinin harayına gəlmiş, Ağdabanın yaxınlığında təpədən-dırnağadək silahlı ermənilərlə rastlaşmış və gülləbaran edilərək öldürülmüşlər. Qonşu Kərəmli kəndindən oraya gələn Məmmədov Məhəmməd Mamoy oğlu isə Dədə Şəmşirin məzarı yaxınlığında qətlə yetirilmişdi».

AĞDƏRƏ

Ağdərə (Mardakert) rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Sahəsi 1705 kv.km, əhalisi 44,4 min nəfər idi. İşğaldan əvvəl rayonda 2 şəhər tipli qəsəbə, 57 kənd var idi. Mərkəzi – şəhər tipli Ağdərə qəsəbəsi idi.

İşğaldan öncə rayonda 62 klub, 51 kitabxana, 30 orta məktəb, 27 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 7 xəstəxana və 1 texniki peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

Dağlıq Qarabağın şimalında yerləşən Ağdərə rayonu 1939-cu ilədək Cerabert, həmin ildən 1991-ci ilə qədər Mardakert adlanıb. Səthi əsasən dağlıq, şərq hissəsi isə düzənliklərdən ibarətdir. Əsas çayları Tərtər və Xaçındır. Tərtər çayı üzərində 1976-cı ildə Sərsəng su qovşağı yaradılmışdır. Tərtər kompleksi həm elektrik enerjisi almaq, həm də suvarma məqsədi ilə qurulmuşdu. Anbarda suyun həcmi 560 min kubmetr olmaqla ildə 125 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi verirdi və düzən Qarabağın, dağətəyi zonanın 120 min hektar torpaq sahəsinin suvarılması onunla təmin edilirdi. Rayon ərazisinin 75,59 min hektarı və yaxud 44 faizini meşələr tuturdu. Eyni zamanda, Ağdərə respublikamızın mühüm kənd təsərrüfatı rayonlarından idi. İqtisadiyyatında üzümçülük, taxılçılıq, tütünçülük və heyvandarlıq əsas yer tuturdu. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 53.324 hektar idi. Bunun 21.189 hektarı əkin yeri, 5.931 hektarı çoxillik bitkilər, 1.892 hektarı biçənək, 22.863 hektarı örüş idi.

Tərtər çayı dərəsi boyunca Azərbaycanın Yuxarı və Aşağı Qarabağını birləşdirən karvan və avtomobil yolları var idi. Memarlıq abidələrindən Vankulu kəndindəki məşhur Qanzasar alban məbədi, Xanabert qalası, Herabert qəsəbəsində Cermuk qalası, kilsə, Kolatağ kəndində müqəddəs İako məbədi (635-ci il) var idi. Talış kəndi yaxınlığında Urek məbədi (XII əsr), Tərtər çayının yuxarı axarında məbəd (XIII əsr), Qasapert kəndində Hatəm Məlik qalası, Madagiz kəndində Yegiş Arakel məbədi (XII əsr) və qədim körpülər yerləşirdi. Oradakı Qafqaz alban dinastiyaları və katolikosların son istinadgahı olan məşhur Gəncəsar məbədinin əsası 1240-cı ildə Həsən Calal tərəfindən qoyulmuşdur. Sonuncu Gəncəsar alban məbədi 1837-ci ildən erməni katolikosluğuna tabe edilmişdir.

Rayonda 75.059 hektar meşə sahələri var idi ki, bu da ərazinin 44 faizini təşkil edirdi. Ağdərə rayonunda, Tərtər çayı

vadisində Şərqi çınarı meşəliyi xüsusi olaraq qorunurdu. Ağdərə rayonunda zəngin faydalı qazıntı yataqları var idi: Qızılbu-
laq qazıntı yatağında 13,6 vahid sənaye ehtiyatı olan qızıl və 47,9 milyon ton mis, Mehmana yatağında sənaye ehtiyatları 37,3 milyon ton olan qurğuşun, 40,4 milyon ton olan sink, 100 milyon ton olan Dəmirli mis yatağı, Canyataq–Gülyataq qızıl yatağı vardı. Sənaye ehtiyatları 38.080 min kubmetr olan Ağdərə, 6.423 min kubmetr olan Şorbulaq – 1,2129 min kubmetr olan Şorbulaq – İkinci mişar daşı yatağı, 200 min kubmetr olan Ağdərə gəc yatağı düşmənlərə qaldı.

1993-cü il iyulun 7-də rayonu Ermənistan hərbi birləşmələri işğal edib. İşğal zamanı 167 azərbaycanlı itkin düşüb. Onlardan 162-si kişi, 4-ü qadın, 1-i azyaşlı uşaq olub.

İşğala qədər Ağdərənin 14 kəndində – Sırxavənd, Bəşirlər, Qaraşlar, Qaralar, Baş Güneypəyə, Orta Güney, Xatınbəyli, Manikli, Tellibinə, Narınclar, Çərəktar, İmarət Qərvənd, Umudlu, Yeni Qaralar və Gəncxana qəsəbəsində 14 mindən çox azərbaycanlı yaşayıb. Hazırda Ağdərə rayonu inzibati vahid kimi fəaliyyət göstərmir. Onun yaşayış məntəqələri üç rayona tabe edilmişdir – Ağdam, Kəlbəcər və Tərtər.

AĞDAM

Ağcabədi, Tərtər, Bərdə, Kəlbəcər, Əsgəran və Xocavənd, eləcə də Füzuli rayonu ilə həmsərhəd olan Ağdam Qarabağın ən qədim yaşayış məntəqələrindən biridir. Ərazisi 1.094 kv.km, əhalisi isə 01 yanvar 2010-cu il tarixə kimi 177,6 min nəfər olub. Bir şəhər, iki qəsəbə və 123 kəndi birləşdirən Ağdam paytaxt Bakıdan 362 km məsafədə, Qarqar çayından 3 km aralıda yerləşir. Əsasən kənd təsərrüfatına malik olan Ağdam işğala qədər eyni zamanda ağır və yüngül sənayesi inkişaf etmiş rayon kimi də xarakterizə olunub.

Tarixi əsrlərin, minilliklərin keşməkeşlərindən keçərək bugünüməzə qədər gələn Ağdam ərazisində insanlar təxminən

8-10 min il bundan əvvəllər məskunlaşmağa başlayıblar. Bu ərazi son antik və ilk orta əsrlərdən yerli avtohton türkdilli tayfaların məskəni olub.

1992-ci il avqustun 16-da Ağdam şəhərinin ermənilər tərəfindən güclü atəşə tutulması 15 yaşlı uşağın, bir nəfər Gülablı sakininin ömrünə nöqtə qoymuşdur. Avqustun 24-nə keçən gecə rayonun Şelli, Qasımlı kəndləri toplardan atəşə tutulmuş, Mərzilidə iki nəfər qətlə yetirilmişdir. 1992-ci il oktyabrın 13-də ermənilər Əsgəran istiqamətindən Ağdamın Xıdırlı, Qiyaslı, Yuxarı Hacılı, Bağbanlar, Mərzili kəndlərini intensiv şəkildə atəşə tutmaqla 6 nəfəri həlak etmiş, 48 nəfəri isə ağır yaralamışlar. Bir gün sonra rayonun Qullar kəndindən 2 nəfər də ermənilərin «Qrad» qurğusu ilə həlak edilmişdir. Həmin ilin qışında, daha doğrusu, dekabr ayının 15-də Ağdam şəhərinin atəşə tutulması nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər isə ağır yara almışdır (Bax: AR MTN Arxivi, jurnal №6-7).

Ağdam şəhərinin sonuncu döyüş günü – 24 iyul 1993-cü il. Rayonun 150 min nəfərə qədər sakini öz doğma yurd-yuvasından perik düşmüşdür. Bu zaman 28 min hektar sahəsi, 38 kolxoz və sovxoz, 24 tikinti-quraşdırma idarəsi, 12 sənaye obyekt, 74 məktəb, 105 səhiyyə ocağı, 271 mədəniyyət müəssisəsi, 67 idarə, 99 klub işğal edilmiş, beş ildən artıq davam edən döyüslərdə 5.897 nəfər şəhid, 3.531 nəfər əlil olmuş, 1.871 nəfər uşaq yetim qalmış, 126 min nəfər isə doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüşdür.

CƏBRAYIL

Cəbrayıl rayonu 8 avqust 1930-cu il tarixdə Azərbaycanda təşkil edilmiş inzibati rayondur. Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində yerləşib, Araz çayının sol sahilində cənub tərəfdən İran İslam Respublikası, cənub-qərbdən Zəngilan, qərbdən Qubadlı, şimaldan Xocavənd, şərqdən isə Füzuli rayonları ilə

həmsərhəddir. Rayonun ərazisi 1.050 kvadratkilometr, mərkəzi Cəbrayıl şəhəridir.

Qarabağ vilayəti ləğv edildikdən sonra 1841-ci ildə Cəbrayıl ərazisi mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Xəzər vilayətinin, 1846-cı ildə isə Şuşa qəzasının tabeliyinə verilmişdir. 1873-cü ildə Cəbrayıl və ona qonşu olan ərazilər Şuşa qəzasının tərkibindən çıxarılaraq Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Cəbrayıl qəzası yaradılıb. Bu vaxt qəzanın ərazisi 6,63 min kv.km, əhalisi 66.360 nəfər olmaqla indiki Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisini əhatə edib. 1905-1918-ci illərdə qəza Qaryagin qəzası adlandırılıb.

18-23 avqust 1993-cü il tarixdə rayon erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilmişdir. İşğal nəticəsində rayona 13.928 milyon ABŞ dolları məbləğində ziyan dəyib. Cəbrayılı məcburi köçkünlər respublikanın 58 rayonununun 2.000-dək yaşayış məntəqəsində – çadır düşərgələrində, yük vaqonlarında və ya-taqxanalarda məskunlaşılıblar.

Birinci Qarabağ müharibəsində Cəbrayılın 52.049 sakinindən 362 nəfəri şəhid, 191 nəfər isə əlil olmuşdur. Sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin sayı – 52, mədəni-maarif müəssisələri – 149, kənd və qəsəbələri – 91, tarixi abidələri – 127.

FÜZULİ

Təkcə Azərbaycanın deyil, dünyanın ən qədim tarixə malik diyarlarından biri olan Füzuli rayonu ərazisindəki Azıx mağarası ilk insan məskəni kimi bəşəri sivilizasiyanı heyran qoymaqdadır.

Qarabağ dağ silsiləsinin cənub ətəklərindən Araz çayına qədər maili düzənlik sahələri əhatə edən, Cəbrayıl, Xocavənd, Ağcabədi, Beyləqan rayonları və qonşu İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd olan Füzulinin tarixi çox qədimdir. 1827-ci ildə ilk adı Qarabulaq olub. 1930-cu ildə sovet hakimiyyə-

ti bir sıra digər yaşayış məntəqələrimizin adını dəyişdirirdiyi kimi, Qarabulağı da «unutmadı», adı dəyişdirilərək Qaryagin qoyuldu. Bu qondarma adı rayon 1959-cu ilə qədər daşımağa məcbur oldu. Böyük söz ustadı, Azərbaycan ədəbiyyatının banilərindən olan Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi şərəfinə onun adı dəyişdirilərək Füzuli rayonu adlandırıldı. Rayon ərazisindəki Qaraköpəktəpə, Qarabulaq, Günəştəpə kurqanlarında, Quruçay sahillərində və digər yerlərdə aparılan tədqiqatlar bir daha təsdiqlədi ki, Azərbaycan torpaqları ulu, qədim tarixini öz qoynunda, sinəsində, alt qatlarında qoruyub saxlayır və dərin köklərə malikdir.

Rayonun ərazisi 1.386 kv.km, əhalisi 105 min nəfərdir. Rayonda iki şəhər, 75 kənd və digər yaşayış məntəqələri var. Bu yerlərdən axan Qusarçay, Köndələnçay, Qozluçay, Çərəkan çayı Araza tökülür.

İşğala qədər, yəni 23 avqust 1993-cü il tarixədək rayonda 70 kitabxana, 20 mədəniyyət evi, 45 klub, xalq və dövlət dram teatrları, 685 çarpayılıq 13 xəstəxana, 40 feldşer-mama məntəqəsi, vərəm və dəri-zöhrəvi xəstəliklər dispanseri, 20 kinoqurğu, texnikum, 2 texniki peşə məktəbi, 38 məktəbə-qədər müəssisə, 2 muzey, stadion, 65 kolxoz və sovxoz, 12 fermer təsərrüfatı və digər obyektlər var idi. Ümumilikdə 190 mədəni-maarif müəssisəsi, 94 kənd və qəsəbə, 40-dan çox tarixi abidə işğala məruz qalmışdır.

1988-ci ildən başlayan erməni təcavüzünə qarşı barışmaz mübarizə aparan Füzuli əhalisi doğma torpaq uğrunda çox itki verib. Müharibənin bu ərazidə əsas ağırlığını rayonun Yağlıvənd, Qacar, Divanalılar, Yuxarı və Aşağı Veysəlli, Qaradağlı, Üçbulaq, Arış, Qoçəhmədli, Cuvarlı, Güzdək, Gorazıllı, Cəmilli, Dilağarda, Govşad, Xələfşə, Mollavəli kəndlərinin əhalisi çəkib. Rayon 1.100 nəfərdən çox şəhid verib, yüzlərlə itkindən hələ də xəbər yoxdur. Füzulidə bu gün 1.500-ə yaxın əlil və şikəst var, erməni təcavüzündən 36.361 nəfər uşaq zərər çəkib ki, onlardan da 155-i yetim qalıb.

QUBADLI

Qubadlı rayonu 1933-cü ildə Qubadlı kəndinin əsasında təşkil olunub. Ərazisi 802 kv.km-dir. 1963-cü ildə ləğv edilərək Zəngilan rayonu ilə birləşdirilib. 1964-cü ildə yenidən müstəqil rayon olub.

Qubadlı rayonu şimaldan Laçın, cənubdan Zəngilan, şərqdən Xocavənd və Cəbrayıl rayonları, qərbdən Ermənistanla həmsərhəddir. Bazarçay (Bərgüşad), Həkəri, Kiçik Həkəri, Meydandərəsi çayları və çoxlu bulaqlar rayonun əsas su mənbəyidir.

1988-ci ilin noyabr ayında ermənilər rayonun ərazisində, Gorus–Qafan yolunun kənarındakı Eyvazlı kəndində yanğın törətdilər. Bu qanlı qətlər qubadlılıları çıxılmaz vəziyyətə saldı. O zamankı respublika rəhbərliyinin köməyindən əlini üzən rayon camaatı özünümüdafiə dəstələri təşkil etməklə torpaqları təcavüzdən qorumağa çalışdılar. Onlar səngərlər quraraq düşmənin basqılarının qarşısını almağa çalışır, dinc əhalini güllə qurbanı olmaqdan qoruyurdular. Şuşa və Laçın rayonlarının işğalından sonra Qubadlıda vəziyyət bir qədər də gərginləşdi. Qubadlı rayonu 1993-cü il 31 avqustda tamamilə işğal olundu.

Qubadlı uğrunda gedən döyüşlərdə 54 nəfər şəhid olub. Qarabağ müharibəsində isə Qubadlının ümumilikdə 241 övladı şəhid, 191-i əlil olub. Ermənilər Qubadlıda 94 kənd və qəsəbəni, 205 mədəni-məişət obyektini, 40 tarixi abidəni yandıraraq talan ediblər. İşğala qədər 33.800 nəfər əhalisi olan Qubadlıda 21 orta, 15 səkkizillik, 15 ibtidai məktəb, 7 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu təlim-tərbiyə və təhsil müəssisələrində 1.280 nəfər müəllim çalışırdı. Rayonda 111 mədəni-maarif müəssisəsi, o cümlədən 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi və 28 klub, 6 avtoklub olub.

ZƏNGİLƏN

1930-cu ildə rayon statusu almış Zəngilanın ərazisi 707 kvadratkilometrdir. 1993-cü ilin 29 oktyabrında Ermənistan ordusu tərəfindən işğal olunan zaman rayonun 35 min nəfərdən artıq əhalisi vardı. 84 kəndi, 1 şəhər tipli qəsəbəsi (Mincivan qəsəbəsi) olan Zəngilan rayonunun inzibati mərkəzi Zəngilan şəhəri idi.

Tarixi, arxeoloji, etnoqrafik və memarlıq abidələri ilə diqqəti cəlb edən Zəngilan vaxtilə Alban çarlığının tərkibində olmuşdur. Albaniyanın süqutundan sonra isə Səlcuqlar, Atabəylər, Monqollar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı hökmdarları, xanlıqlar və nəhayət, Çar Rusiyasının tərkibinə qatılan Zəngilanın ərazisində çoxsaylı dağıdıcı hadisələr baş vermişdir.

Zəngilan müxtəlif dövrlərdə dağıdıcı, viranedicu müharibələrə, təbii fəlakətlərə məruz qalsa da, 1993-cü il oktyabr ayının 29-da, yəni erməni vandalları tərəfindən işğalına qədər ərazisində tarixi, arxeoloji, etnoqrafik, memarlıq abidələri və təbii sərvətlər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdi. Hacallı kəndindəki dairəvi bürc, Məmmədbəylidəki səkkizguşəli türbə (1304-1305), Yenikənddə ziyarətə çevrilmiş XIV əsr türbəsi məhz belə nümunələrdəndir.

Vaxtilə Həmdullah Qəzvini Xudafərin körpüləri barədə yazırdı: «Araz çayı üzərində, Zəngilan yaxınlığındakı (onbiraşırımlı) körpü hicri tarixi ilə 15-ci ildə (636) Məhəmməd Peyğəmbərin yaxın adamlarından hesab olunan Bəkr ibn Əbdullah tərəfindən salınmışdır. Buna görə də «Xuda-Afərin», yəni «Allah yaratmış» körpü adlanır.

Rayonun işğalı nəticəsində 30 min tonluq iki üzüm emalı zavodu, bir milyon şərti banka gücünə malik konserv zavodu, çörək zavodu, rayon mərkəzində, Mincivan qəsəbəsində, Vənətli və Şayıflı kəndlərində müasir avadanlıqlarla təchiz

edilmiş xəstəxanalar və onlarca digər sosial obyektlər düşmən əlinə keçmişdir. Zəngilan rayonunda 61 ümumtəhsil, 1 texniki peşə, 2 musiqi məktəbi, 18 uşaq bağçası, 50 kitabxana, 9 mədəniyyət evi, 7 səyyar avtoklub, 21 kinoqurğu, 2 tarixdiyarşünaslıq muzeyi, 8 həkim ambulatoriyası, 33 kənd tibb məntəqəsi, 200 çarpayılıq mərkəzi xəstəxana, İmişli–Naxçıvan istiqamətində ən böyük Mincivan Dəmiryol Xəstəxanası, poliklinikası və digər müxtəlif təyinatlı obyektlər var idi.

Erməni silahlı birləşmələrinin işğalı nəticəsində, təqribi hesablamalara görə, rayona 1 milyard 390 milyon ABŞ dolları məbləğində zərər dəymiş, çox qiymətli abidələr dağıdılmışdır. Mənəvi ziyanı isə ölçmək çox çətindir – 191 şəhid, 168 əlil.

Qarabağ savaşındakı itkilərimizi və işğalın miqyasını tam təsəvvür etmək üçün təcavüzə məruz qalan digər rayonlarımızın kəndlərini də xatırlayıyıq: Tərtər (13 kənd), Ağcabədi (1 kənd), Gədəbəy (2 kənd), Ağstafa (2 kənd), Beyləqan (4 kənd), Tovuz (8 kənd), Naxçıvan (2 kənd).

Uşaq qatilləri

Ermənilərin dünyanın bir çox ölkəsində həyata keçirdikləri ayrılıqlar, fırılداqlar, quldurluqlar, terrorlar artdıqca və faş olduqca gözləmək olardı ki, onların barəsində nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, qurumlar qəti tədbirə əl atacaqlar. Amma həmişə özünü «yazıq», «zavallı» libasda göstərən daşnaklar insanlığa sığmayan vəhşiliklərini davam etdirməkdə israrlıdırlar. 2010-cu ilin yazında Tovuz rayonunun indiki Ermənistanla həmsərhəd olan Əlibəyli kəndində dəhşətli hadisə baş verib. Daşnaklar oyuncağın içinə partlayıcı maddə qoyaraq çayda axıdıblar. Çay kənarında oynayan uşaqlar oyuncağı götürərək evlərinə aparıblar.

Nəticədə içində fəlakət gizlədilmiş oyuncaqda – it fiqurundakı partlayıcı qurğu işə düşərək faciəyə səbəb olub. 1998-ci il təvəllüdlü Aygün Zirəddin qızı Şahmalıyeva həlak olub, anası Elnarə Məmmədağlı qızı isə ağır yaralanıb. Ailə Rusiyada yaşayırmış. Kəndə qohumlarıgilə qonaq gəliblərmış. Xatırladaq ki, 1994-cü ildə də həmin ərazidə analoji hadisə baş vermişdi. Ermənilər tərəfindən çaya buraxılmış oyuncağı götürərkən partlayış baş verməsi nəticəsində iki azyaşlı uşaq həlak olmuş, biri isə yaralanmışdı. Uşaq qatili olan ermənilərin növbəti qətl əməliyyatı yenə də bir ailənin səadətinə balta çaldı. Dünyanın bütün pisliliklərindən xəbərsiz olan bu qızciğazın günahı nə idi?!

Ermənilər tərəfindən törədilmiş qətl hadisələrini, ağlagəlməz işgəncə növlərini araşdırarkən üzləşdiyimiz faktlar, həyata keçirilmiş vəhşiliklərin, vandalizmin həqiqətən analoqu yoxdur. Təkcə uşaqlarla bağlı, körpələrlə əlaqədar daşnakların həyata keçirdikləri qətl hadisələrinin xronoloji ardıcılığını

nəzərdən keçirəndə adamın az qala ürəyi dayanır. İnanmaq istəmirsən ki, insan adlı bir varlıq bu dərəcədə qəddarlığın sahibi ola bilsin. Təbiətdə də vəhşilər arasında bu cür münasibətin mövcudluğu müşahidə edilməyib. Ən nəhəng və vəhşi sayılan timsahın acgözlüklə yediyi tısbağa sayılır. Amma təbiətşünaslar yazırlar ki, timsah heç vaxt tısbağanın yavrusuna toxunmur (bu barədə sənəfli film də var), əksinə, onu ağızına alaraq suya salır ki, quraqlıqdan əziyyət çəkməsin. Eləcə də təsadüfən meşə sakinlərinin arasına düşən insan çocuğunu da heyvanlar öz balaları ilə birgə böyüdüblər. Haqqında kitablar yazılan, filmlər çəkilən tarzanlar, mauqlilər əfsanələrdən yox, həyatdan gələn personajlardır.

2010-cu il martın 8-də Ağdam istiqamətində erməni snayperi tərəfindən doqquz yaşlı uşağın – Fariz Bədəlovun qətlə yetirilməsi hamımızı sarsıtdı. Bu ağır qətl hadisəsi ermənilər üçün adi haldır. Sanki onların əli həmişə günahsız körpənin, qadının, yaşlı insanın qanına batmağa vərdişlidir. Bu qanlı tarixin vəraqələrini çevirdikcə diqqətçəkən faktlar adamı dirigözlü vahiməyə salır.

Başqa bir sənəddə oxuyuruq ki, 1918-ci ildə erməni silahlı quldurları Türkiyənin Katranlı kəndinə hücum edərək ətraf yaşayış məntəqələrini qılıncdan keçiriblər. Bu qanlı savaşda daşnaklar 1.400 uşağı odda yandırılıblar. 1918-ci il yanvar ayının 28-də Gəncənin Zağalı kəndində ermənilər 15 uşağı vəhşicəsinə qətlə yetiriblər. Həmin il Şamaxıda qırğınlar törədən daşnaklar 1.277 uşağa işgəncə verərək öldürüblər. 1920-ci il yanvarın 6-da ermənilər Naxçıvanın Bilağ kəndində atəşə tutduqları yüzlərlə insanın arasında 25 uşağın həyatına nöqtə qoyublar. Elə həmin ilin müxtəlif aylarında öz torpaqlarımızda yüzlərlə uşaq ermənilər tərəfindən min bir əzabla qətlə yetirildi. Rəqəmə fikir verin: təkə Zəngəzurda güllələnən 7.729 nəfərdən 2.196-sı azyaşlı uşaq olub. Faktlarla üzləşdikcə dəhşətə gəlicən. Körpəni güllələmək, onu tənDIRƏ atmaq, yabaya,

süngüyə keçirmək, şişə taxmaq, parça-parça edib quduzlara tullamaq sanki erməninin adi məşğuliyyətidir. Qanlarına, canlarına hopan bu vəhşilik illərdir ki, davam etməkdədir.

1915-ci ildə insan qanına susamış daşnaklar Qars və Ərdəhan yaşayış məntəqələrindəki əhalini qılıncdan keçirərkən kiçik yaşlı uşaqların bir qismi qaçaraq gizlənməyə nail olmuşdu. O zaman bu uşaqların toplanıb xilas edilməsi müzakirəyə çevrilmişdi. Azərbaycan mətbuatının cəfakəş yazarlarından olan Ömər Faiq Nemanzadə ürək ağrısı ilə «Yeni iqbal» qəzetində yazırdı: «Ey həmiyyətli bakılılar, ey gəncəlilər, ağdaşlılar, şamaxılılar, şəkililər! Üzümü sizə tutub yalvarıram. Hər biriniz 10-12 uşaq götürüb saxlayınız. Bir düşünün, sizin qucağınıza can atan balalar kimlərdir: ev-eşiyi viran olmuş, anası, atası boğazlanmış, 11-12 yaşlı bacısı aylarla canavarların əlində qalacaq qalaqalə dəlilənib axırda tələf olmuş, bütün qohumu yox edilmiş, yarı canı qalmış öz millətinizin, türk millətinin balalarıdır». Sərhəddəki bu vəhşicəsinə qırğın illərlə davam etdiyindən elə ağlagəlməz bir hal alıb ki, bu uşaqları erməni caynağından xilas etmək mümkün olmayıb. Bununla bağlı Əhməd Cövdət «Açıq söz» qəzetində yazırdı: «Anadoludan ölüm sədaları gəlir. Anadoludan uşaqların ah-nalələri, iniltiləri eşidilir. İrz yox, namus yox. Balta, dəmir, tüfəng süngüsü ilə, daş-qaya ilə, qurğuşunlarla qırırlar. Canım, insan deyilmi bunlar?» Təəssüf ki, bugünə kimi bu sualların cavabı hələ də tapılmayıb.

Keçmiş SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin istintaq materiallarında göstərilib ki, 1988-ci ildə azərbaycanlılar öz dədə-baba yerlərindən zorla qovulduqda 216 soydaşımız qətlə yetirilib. Hələk olanların arasında 23 uşağın olduğu bildirilib. Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, bu rəqəm daha böyükdür. Elə kənd var ki, qətlə yetirilən uşaqların sayı 23-dən yuxarıdır. Sadəcə olaraq daşnakları üstümüzə qızıqdıranların bu etirafı da diqqət çəkməlidir.

1988-ci ildən başlayaraq qonşularımız tərəfindən başımıza gətirilən fəlakətlərin adı da, ağrısı da, istiqaməti də, vaxtı-

vədəsi də müxtəlif oldu. Gah torpaq iddiasına düşdülər, gah soydaşlarımızı dədə-baba ocaqlarından min bir əzabla qovdular, gah qadınları, uşaqları, körpələri, yaşlıları xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirdilər, gah da «əzabkeş», «yazıq» donuna bürünərək dünyanın onlara rəhm etmələri üçün süni göz yaşları tökdülər. «Ermənilərin anası» adlandırılan Silva Kaputikyan da ötən əsrin sonlarında öz qaragüruhçu kütləsi qarşısında çıxış edərək bir məsələni daha çox qabardırdı: «Sən türk öldürməkdən qürur duymalısan». Başqa bir şovinistləri Arutunyan isə «türk öldürməyən erməni öz əli ilə özünü öldürsün» deyirdi.. Yazıçıları Zori Balayan «Ocaq» kitabı yazaraq erməniləri türklərə qarşı tükürpədicə müharibəyə çağırırdı və bu münaqişə də məhz onlar tərəfindən törədildi. 1988-ci ildə şovinistlərin yaratdığı qara tufan nəticəsində soydaşlarımızın Ermənistan adlanan, amma əslində türklərin dədə-baba yurdu olan yerlərindən sürətlə, vəhşiliklə qovulması həyata keçirildi. Yüzlərlə insan dağları, dərələri keçərək şaxtalı, qarlı günlərdə uçqunlara düşdü. Körpələr qurd-quşa yem oldu. Bu, azmış kimi, 1988-ci il dekabrın 5-də Hamamlı şəhərində (Spitak) 17 azyaşlı uşağı iri diametrli boruya dolduraraq hər iki tərəfini qaynaq etdilər. Borunu hündür uçurumdan tullayaraq fidanları qətlə yetirdilər. Elə həmin ilin noyabrında Qukarkda da bu cür hadisə həyata keçirilmişdi. 70-ə yaxın 5 yaşından 12 yaşına kimi uşağı 20 metr uzunluğunda 1,5 diametrdə boruya dolduraraq hər iki tərəfini bağlayıblarmış. Yalnız dekabrda baş verən zəlzələ zamanı köməyə gələn fransalı xilasedicilər bu qətləmin üstünü açaraq dəhşətə gəlmişdilər.

Elə bölgələrimiz, kəndlərimiz var ki, orada ilk şəhidlərimiz məhz körpələr olub. Jurnalist M.Nərimanoğlunun «Dağların sinə dağı» adlı kitabında oxuyuruq: «Kəlbəcərin şəhidlik qisməti ilk dəfə süd qoxulu 8 körpəyə düşdü». Ermənilərin qətlə yetirdiyi bu fidanların – Sahil Məmmədov (10 yaş), Razim Salmanov (8 yaş), Anar Valehov (7 yaş), Cahid İbişov (10 yaş),

Səxavət Dəmiroğlu (14 yaş), Natiq Əsgərov (14 yaş), Bəxtiyar Xəlilov (11 yaş) və Azər Orucovun (7 yaş) görün günahı nə idi? Onlar ermənilərə nə etmişdilər? Hansı kəndinə basqın edib, hansı «harsını»na güllə atmışdılar?

Ağır döyüslərdə, yerdən, göydən atılan atəşlərdən həlak olanlar arasında təsadüfən uşaqların olması mümkündür. Amma 1989-cu ildə Kərkicahanda öz bağlarında oynayan 11 yaşlı Nadir İbrahimovla 9 yaşlı Nicatın ermənilər tərəfindən güllələnməsi hansı insanlığa sığır? 1988-ci ildə Sevan şəhərində 22 azərbaycanlı uşağı su quyusuna ataraq boğublar.

1989-cu ildə Fərqanədə Məhsəti türklərinin başına gələn müsibətlə bağlı «Sovetskaya Rossiya» qəzetində bir yazı dərc edilmişdi. Ermənilər tərəfindən qızışdırılmış kütlə türklərə qarşı ağlagəlməz vəhşilik həyata keçirdi. İnsanlar diri-diri yandırıldı, başları kəsildi. Həmin yazıda jurnalistə müsahibə verən ana öz zillətini belə dilə gətirib: «Mənim uşağımı, balaca oğlumu quldurlar yabaya keçirib havaya qaldırdılar... Qızlarımızı zorladılar. Kəsilən başları payalara sancdılar».

1990-cı il yanvarın 19-u axşamı erməni quldurları Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək kəndinə hücum etdilər. Onlar burada da ağlagəlməz vəhşiliklər törətdilər. 6 yaşlı Elvin, 4 yaşlı Malik Nəsirzadə qardaşlarını da qətlə yetirdilər. Bir evin sevinci, bir ailənin ümidi olan iki günahsız körpə Sədərəyin ilk şəhidləri sırasında dayandı. Bu acı qisməti onlara yaşadansa yenə də ermənilər oldu...

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı xalqımızın 20 minə yaxın övladı həlak oldu, 50 min adam yaralandı, 400-ə yaxın qadın erməni işğalçıların əsərinə düşdü. Bu illər ərzində ermənilər azərbaycanlılara qarşı 32 terror aktı həyata keçirdilər. Xocalı soyqırımı əsrin faciəsi adlandırıldı. Elə bu soyqırımında da 63 uşaq ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi. İndi də o hadisələrdən bəhs edən lent yazılarına, fotoşəkillərə baxanda körpələrin ermənilər tərəfin-

dən necə işgəncə ilə öldürülməsi adamın damarında qanını dondurur. Zori Balayanın internetdə yayımlanan tükürpədicə məlumatları isə bu qətlərdən də bətərdir. O, 1996-cı ildə «Ruhumuzun canlanması» adlı bir kitab yazıb. Oradakı bir məlumatı olduğu kimi oxuculara çatdırırıq: «13 yaşındakı türk uşağının (bu uşaq Xocalı soyqırımı vaxtı ermənilər tərəfindən girov götürülmüşdü) başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək öldü. İlk sənətim həkimlik olduğuna görə humanist idim. Ona görə də türk uşağına etdiyim bu əməllərə görə özümü xoşbəxt saymadım. Amma ruhum xalqımın bir faizinin belə qisasını aldığı üçün sevinmədən qürurlanırdı. Dostum Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və onu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı».

David Xeyriyan adlı birisi «Xaç naminə» kitabında yazıb: «Fevralın 26-da meyitləri daşıyıb Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlığa tökdülər və cəsədlərdən keçid-körpü düzəldilər. Mən ölülərin üstündən keçməyə qorxurdum. Tərəddüd etdiyimi görə polkovnik Ohanyan mənə dedi: «Qorxma, ürəkli keç. Bu hal müharibənin qanunlarından biridir». Mən qana bulaşmış 9-11 yaşlı uşağın və digər meyitlərin üstündən adlayıb bataqlığı keçdim. Çəkmələrim və şalvarımın balağı qana batmışdı».

Belə bir mənzərəni təsəvvür etmək çətindir. Heç faşistlərdən üzü bəri yer üzü bu cür vəhşilik görməyib. «Yan»ların bu qara əməlini başqaları oxumurmu, eşitmirmi? Bu hadisə başqa bir dəhşəti də yada saldı. Eçmiədzində ermənilər azərbaycanlı qadın Roza Bəktəşini və onun iki körpə qızını çox dəhşətli şəkildə qətlə yetiriblər. Ermənilər onların hər üçünü çoxlu sayda ilanların olduğu xəndəyə atır və onun kənarında dayanaraq ilanlar tərəfindən hansı əzablara, dəhşətlərə məruz qalan azərbaycanlı qadın və qızların necə fəryadla can verməsini seyr ediblər.

Saymaqla, sadalamaqla qurtarmaq bilməyən bu qanlı faciələrin dəhşət və vəhşətlərinin qüssəli tablosunu ancaq daşqəlb-lilər laqeydliklə seyr edə bilərlər. Kədər, niskil, fəryad, nalə, inilti dolu olan bu faktların hər biri gerçəklikdir. XIX əsrdə də, XX əsrdə də xalqımız, sözün əsl mənasında, soyqırımına məruz qaldı. Kulqe adlı xristian mənsubiyyətli bir araşdırmaçı Çar Rusiyası dövründə tərtib etdiyi protokolda türklərin məruz qaldığı dəhşətli səhnələrin təsvirini verib. Diri-diri divara hörülən, kürəyinə samovar bağlanan, gözlərinin qarşısında körpələrinə sitəm edilən qadınların ağır halından yazıb. Kulqe bildirib ki, onu dəhşətə gətirən rəhmsiz insanların cinayət dolu əməlləridir. O, uşaq meyitlərinin itlər tərəfindən necə gəmirildiyini təsvir edən şəkillər də çəkib. Erməni tarixçisi A.Lalayan da öz quldurlarının tükürpədicə əməllərindən bəhs edərək yazırdı: «Daşnak dəstələri türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və xəstələrin qarşısında maksimum cəsarət nümayiş etdirirdilər. Onlar insanları – öz qurbanlarını eybəcər hala salırdılar». Daşnak Vahramın «qoçaqlığı» isə daha dəhşətlidir: «Mən heç nəyi nəzərə almadan türkləri qırdım. Lakin bəzən gülləyə heyfim gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub üstünə ağır daşlar atasan. Belə də etdim. Bütün qadınları, uşaqları quyuya doldurub üstünə ağır daşlar tökdüm».

1988-ci ilin noyabrında ermənilər azərbaycanlıları Ermənistan adlanan, əslində, dədə-baba torpaqları olan yurd yerlərindən qovarkən Spitak rayonunda qətlə yetirdikləri 216 nəfərdən 57-si qadın, 5-i südəmər körpə, 18-i müxtəlif yaşlı uşaqlar olub. Basarkeçər rayonunun Şişqaya kəndində 4 yaşlı Elvin Məmmədovu, yaşı tamamlanmamış Elçin Bəhramoğlunu, 11 yaşlı Şahin Balacayevi ermənilər hansı günahlarına, hansı kriminal hərəkətə yol verdiklərinə görə qətlə yetirdilər? Dilsiz-ağızsız körpələri anaların gözü qarşısında doğrayaraq qanlarını bu biçarələrə içirtməyə cəhd edən erməniləri nə ad-

landırasan? Analar şivən qoparanda süngünü onların qarnına sancaraq vəhşi gülüşlə ətrafa tükürpədicə səslər salan bu iki-ayaqlı vəhşiyə isim tapa bilmirsən. Təbiətdə var olan ən qəzəbli heyvan da bunlardan insafli və yumşaqdır. Ermənilərin həyata keçirdikləri bu qanlı olaylarda saysız-hesabsız günahsız uşaqların iniltiləri eşidilir. Yüzlərlə uşaq quduz köpəklərə diridiri yem olub. Rus Vladimir Sokolov uşaqların qətli ilə bağlı 1918-ci ildə üç fotosəkil çəkib. Onun yazdığına görə, gördüyü «mənzərə»lər ona ağır təsir etdiyindən şəkil çəkməyi başa çatdıra bilməyib. Birinci fotosəkildə başında güllə, bədəninə beş süngü yarası olan və sağ çiyninə qılınc yarası vurulmuş ananın qucağında körpə uzanıb. Ananın döşünü əmən körpənin ayağında süngü yarası var. İkinci şəkildə isə iri mismarla divara mıxlanmış iki-üç yaşlı uşaq təsviri var. Üçüncü şəkildə isə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Onun cırılmış paltarları və qançırları zorlanaraq öldürüldüyündən xəbər verirdi.

İrəvanda, Sürməlidə, Göyçədə, Qəmərliyə, Vedibasarda, Zəngəzurda, Qarabağda, Qubada, Şirvanda, Bakıda daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilən insanların içində uşaqların sayı həddən artıq çoxdur. 20 Yanvar faciəsi zamanı da qətlə yetirilən şəhidlər arasında üç məktəbli var idi: İlqar İbrahimov, Larisa Məmmədova, Vera Besantina.

Ötən əsrin sonlarında Dağlıq Qarabağla əlaqədar törədilən münaqişə zamanı Şuşa və Xankəndi ətrafında, eləcə də Bağanis-Ayırım soyqırımında, Ağdaban faciəsində hələ də sayı dəqiqləşməyən azyaşlı şəhidlər var.

İki mühüm faktın üzərində dayanacağıq: ötən əsrin əvvəllərində qaniçən Hamazaspın əmri ilə daşnaklar Qubada 4 qadın və 2 uşağı meydana gətiriblər. Bu qəddar quldurun tapşırığı ilə uşaqların başını kəsiblər, qadınları isə süngü ilə ikiyə bölüblər. Meydanda ah-nalə yüksələndə Hamazasp əsgərləri cərgə ilə düzdürərək dinc əhaliyə atəş açmağı əmr edib. Budur onların yaratdığı qansızlıq!

Ötən ilin əvvəllərində isə ailəliklə Azərbaycan ərazisinə keçərək hərbiçilərimizə könüllü təslim olan beş nəfərdən ibarət erməni – ana, ata, 3, 6 və 7 yaşlı uşaqlar hazırda Müdafiə Nazirliyinin müvafiq hərbi hissəsində saxlanılır. Onlar öz vətənlərinə dönmək istəmirlər. Bu bizim ürəyimiz, düşmən uşaqlarına bəslədiyimiz humanist münasibətdir. Onlar neçə vaxtdır ki Bakıda yaşayır, bizim çörəyimizi yeyir, suyumuzu içir, rahatca ömür sürürlər. Halbuki ermənilər sərhədi keçəndə bizim əsgərlər onlara atəş də açma bilərdilər, amma qonşu hərbiçilərdən fərqli olaraq, mərd oğullarımız mülki əhaliyə heç zaman silah tuşlamayıb. Bu da türkün böyüklüyü...

Akademik Ramiz Mehdiyev «Gorus – 2010: Absurd teatri mövsümü» kitabında yazır: *«Ermənistanda həтта ən yeni, lap yaxın keçmişdəki bu gün yaşayan nəslin şahidi olduğu tarixi faktları danmaqdan, xronologiyayı təhrif etməkdən, səbəb və nəticənin yerlərini dəyişməkdən utanmırlar. Məsələn, ermənilər hər yerdə Sumqayıt, Kirovabad və Bakıdakı talanlardan danışirlar, lakin Qafanda, Meğridə, Əsgəranda, Qukarkda talan və qətlərin arxasında durduqlarını dilə gətirməməyə çalışirlar. Bu hadisələr zamanı Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi Azərbaycan şəhərlərində yaşayan ermənilərdən dəfələrlə çox ziyan çəkmişdir»*. Ən dəhşətli də budur ki, onlar uşaqlara güllə atmışdılar. Deyək ki, tarix çox yaraları sağaldır, bəs ulu Tanrı necə, bu uşaq qatillərini bağışlayacaqmı?!

...Bizim analar həmişə uşaqlarını nədənsə çəkəndirmək, qorxutmaq üçün deyərdilər: «Xortdan gəldi», «Şeytan gəldi». Qonşumuz Nvard isə öz «dığa»larını, «axçik»lərini evə çağıranda belə səsləyərdi: «Bax, türk gəldi ha, səni aparar». Uzun illər ermənilər bu kinlə böyüdülər. Yazıçılar M.Şaginyan hələ sovet zamanında rəsmi toplantıların birində öz qaniçənlərinə kəskin tövsiyə vermişdi: «Dil açmamış uşaqlarınızın qulağına pıçıldayın ki, türk sənin düşmənidir». Bax bizim ermənilərlə

fərqimiz bunda olub ki, onlar bizi daş ilə, biz onları aş ilə qarşılamışıq. Xalqlar dostluğunun carçısı sayılan H.Tumanyan sovet dövründə yazdığı bir hekayədə yuxuda türk qadını görən çobanın dəli olmasını haraylayırdı. Biz isə «hinger hayıstan» deyərək şaumyanların (türk qanına susayanların) şəninə nəğmələr oxuyurduq, şeirlər əzbərləyirdik.

...Hərdən düşünürsən ki, talesizlikdən qonşu kimi yaşamağa məhkum olduğumuz ermənilərin bəd əməllərindən özümüzü necə hifz edək? Axı kimin ağına gələr ki, insan adlanan varlıq oyuncağın içinə bomba qoyar? Meşəni, zəmini külə döndərər ki, vəhşi heyvanlar, xüsusilə ilan sürüləri oraları tərk edərək azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə, qəsəbələrə «yürüşə» başlasın? Çayımıza, bulağımızın gözünə zəhər tökərlər?

Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr edilmiş iclasında dövlət başçısı demişdir: *«Biz çalışırıq ki, indiki mərhələdə addımları elə ataq ki, tezliklə baza prinsiplərini razılaşıdıra bilək. Ermənistan tərəfi isə tam əksinə edir... Bizə qarşı müharibə aparan, azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətini aparan, Xocalı soyqırımını törədən vəhşilər indi yenə də Azərbaycanı müharibə ilə hədələyirlər...»* Prezidentin qətiyyətlə dediyi kimi, bu vəhşilər unudur ki, Azərbaycan ordusu Ali Baş Komandanın əmrinə hər an hazırdır. Hazırdır ki, uşaq qatilləri olan ermənilərin cavabını qətiyyətlə versin. Sadəcə olaraq biz humanist mövqeyimizdən hələlik geri çəkilməmişik.

Maddi-mənəvi irsin soyqırımı

Ötən əsrin 20-ci illərində ermənilər Azərbaycana məxsus 15 qədim mahalın hesabına özlərinə qurama dövlət düzəltmələr də, «Böyük Ermənistan» mərazi sağalmaq bilmədi. Ermənilərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən qədim oğuz yurdunda – indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi türk-xristian abidələrinə sahib çıxması da məhz XIX əsrdə geniş vüsət aldı.

Akademik Ramiz Mehdiyev «Gorus – 2010: Absurd teatri mövsümü» adlı kitabında yazır: *«Azərbaycanın xristian abidələri erməni ruhanilərinin və onlarla bağlı elmin saxtalaşdırma obyektinə olmuşdur. Əsrlər boyu alban kilsəsi ilə mübarizə aparan erməni kilsəsi planlı şəkildə onu özünə tabe, sonralar isə ləğv etməyə çalışmışdır. Bu siyasətin bir hissəsi alban əlyazmalarının epiqrafikasının məhv edilməsi olmuşdur. XI əsrdə erməni epiqrafikası yoxdur (əgər müasir daşyonanlar işğal olunmuş ərazilərdə yeni «qədim» erməni yazıları oymağa macal tapmamışlarsa)».*

Beləliklə, Azərbaycan ərazilərindəki maddi-mədəniyyət abidələrinin yerlə yeksan edilməsini təsdiqləyən faktlar da bir daha göstərir ki, düşmən çox məkrli, dəhşətli, qorxunc və iy-rənc siyasətlə tariximizi saxtalaşdırmaq yolu seçmişdir. İşğal altında qalan rayonların ərazilərindəki maddi-mədəniyyət abidələrinə göstərdikləri qeyri-insani münasibət bir daha bunu təsdiqləyir.

Çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi tarix boyu müxtəlif basqınların, müharibələrin nəticəsində, eləcə də zaman-zaman bu yerlərə köçürülən, tarixi torpaqlarımıza sahiblik edən ermənilər tərəfindən dağıdılsa da, bir hissəsi də erməniləşdirilərək mənimsənildi. Amma bir fakt da var ki,

daşlara yazılmış tarixi, yaddaşı pozmaq və ya dəyişmək heç də həmişə yadellilərə nəsim olmamışdır. Doğrudur, ermənilər özününküləşdirə bilmədikləri türk abidələrini yerlə yeksan edir, izini itirməyə çalışırdılar. Bütünlüklə Ermənistanda abidələrə qarşı səlib yürüşü elə sovet hakimiyyəti illərində də həyata keçirildi. Sürətlə addəyişmə başladı. Hələ sovet dövründə Ermənistan adlanan qədim oğuz yurdunda azəri türklərinə məxsus toponimlər dəyişdirildi. Yüzlərlə şəhər, kənd, qəsəbə, dağ, çay, dərə, bulaq və tarixi abidələrin adları erməniləşdirildi. Toponimin özü də millətin mənəvi abidəsidir. Akademik Ramiz Mehdiyev adıçəkilən kitabda yazır: «*Əvvəllər Azərbaycan (məhz Azərbaycan!) məxsus olmuş İrəvan xanlığının ərazisində yüzlərlə toponimin sovet dövründə vaxtilə həmin torpaqlarda yaşamış Azərbaycan türklərinin izlərini məhv etmək məqsədi ilə adları dəyişdirilərək onlara erməni adları qoyulmuşdur*».

Dağlıq Qarabağ ərazisində və ətraf rayonlarda, eləcə də oğuz yurdu – indiki Ermənistanda Azərbaycanın milli-mədəniyyət ocaqlarına erməni təcavüzkarları tərəfindən vurulan ziyanı dəqiq hesablamaq mümkün deyildir, çünki zaman dəyişmiş (keçmiş sovetlər dönəmindəki dəyərlər artıq öz əhəmiyyətini itirdiyi üçün mal-mülkün də qiymətləri maya dəyərinə uyğunlaşdırılmışdır), qiymətlər yenidən formalaşmışdır. Eyni zamanda, talan və məhv edilmiş sərvətlər nəinki Azərbaycanın, həm də dünya sivilizasiyasının misilsiz mədəniyyət nümunələri hesab olunur. Əhaliyə vurulmuş mənəvi-psixoloji zərbə ilə bərabər, ilkin və sonadək müəyyənləşdirilməmiş məlumatlara əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatına 60 milyard ABŞ dollarından çox ziyan dəymişdir.

Bu dəhşətlər barəsində nə qədər yazılsa belə, hələ də erməni daşnak terrorçularının törətdiklərini beynəlxalq miqyasda olduğu kimi təqdim etmək mümkün olmamışdır. Ona görə ki, həmin hadisələr bir neçə dəfə və həm də dəhşətli dərəcə-

də təkrar olunmuşdur. Tarix isə belə soyqırımı aktlarını zaman keçdikcə üzə çıxarmışdır. Beləliklə, Ermənistanın dəfələrlə Azərbaycana təcavüzü nəticəsində itirilən bütün sərvətlər barədə fikrimizi davam etdirmək üçün konkret olaraq faktlara və ayrı-ayrı hadisələrə nəzər salmaq istərdik.

Ümumiyyətlə, dünyadakı erməni cinayətlərinin silsiləsini bir yazıya gətirmək və ətraflı şərh etmək imkan xaricində olduğundan biz, konkret olaraq, soyqırımı aktları ilə eynilik təşkil edən dəhşətlərdən bəhs edəcəyik. Sovet rejiminin süqutundan sonra indiyədək üstüörtülü saxlanan həmin hadisələr zamanı azərbaycanlıların bir canlı varlıq olaraq məhvə məhkum olmaları üzə çıxdıqca adamı dəhşət bürüyür. Son illər arxiv materialları əsasında işıq üzə görmüş (təbii ki, aralarında qeyri-peşəkarcasına yazılan, təhrif olunmuş faktlara söykənən yazılar da vardır) nəşrlərin sayı artdıqca qanlı olayların şəbəkəsinin də genişliyi məlum olmuşdur.

Erməni daşnaklarının və terrorçularının apardığı etnik təmizləmə siyasətinin nəticələrini bir daha dünya xalqlarının diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, onların kimliyi aydınlaşdırılsın və beləliklə, sivil bəşəriyyət belə canlıların vəhşilərdən az fərqli olduğunu öyrənsinlər.

İRƏVAN

Azərbaycanın mədəni irsini hədəf seçən ermənilər işğal etdikləri torpaqlardakı maddi-mədəniyyət abidələrimizi saxtalaşdıraraq erməniləşdirməyə çalışmış və buna müəyyən mənada nail olmuşlar. Belə ki, işğal altında qalan maddi-mədəniyyət abidələrimiz tamamilə və qəddarlıqla məhv edilmişdir. Ələ keçirilən ərazilərdə ermənilər 12 muzeyi və 6 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyətli 9 sarayı qarət edərək yandırmışlar. Nadir əhəmiyyətə malik 40 min muzey sərvəti və eksponat talan olunmuş, 44 məbəd və 18 məscid təhqir edilmişdir. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada 4 milyon 600 min nüsxə kitab

və nadir incilərdən sayılan əlyazmaların külü göylərə sovrulmuşdur.

1832-ci ildə rus məmuru İ.Şopen İrəvan şəhərində 12 məscid qeydə almışdı: Qala məscidi, Şah Abbas məscidi, Zal Xan məscidi, Novruzəli bəy məscidi, Hüseyinli Xan məscidi, Sərtib Xan məscidi, Hacı İmamverdi məscidi, Hacı Səfər məscidi və daha dörd məscidin xarabalıqları. İndi nə o məscidlər var, nə də İrəvan adlı o qədim türk şəhərində yaşayan soydaşlarımız. Vaxtilə müsəlman Şərqiində «məscid və minarələr» şəhəri kimi məşhurlaşan İrəvanda bu gün yalnız bir məscid qalmaqdadır ki, onu da ermənilər dünya ictimaiyyətinə fars məbədi kimi təqdim edirlər.

Uzun illər fasiləsiz olaraq hücumlara mətanətlə sinə gərən məşhur İrəvan qalasının da bu gün izi-tozu yoxdur. Bütün Avropa səyyahlarını heyrət içində qoyan möhtəşəm Sərdar sarayı, onun şəkillərdə gördüyümüz Güzgülü salonu artıq bir nağıldır.

Təəssüf ki, insan bəzən başına hansı faciənin gələcəyini əvvəlcədən bilmir, yaxud da başına gələnlərdən nəticə çıxarmır. 1905-1915, 1918-1920, 1948-1953-cü, 1988-ci illərdə ermənilərin türklərə qarşı həyata keçirdiyi deportasiya və soyqırımı nəticəsində qədim oğuz yurdunda neçə-neçə maddi mədəniyyət abidəmiz işğal altında qaldı. Təəssüf ki, sovet hakimiyyəti illərində bu abidələrin siyahısı tutulmamış, çoxunun şekli çəkilməmiş, Azərbaycan memarlığının parlaq səhifələrindən biri olan bu bölgənin maddi mədəniyyət nümunələri barədə sanballı araşdırmalar aparılmamışdır. Yalnız ayrı-ayrı tarixçilərin, səyyahların qələmə aldığı tədqiqatlarda, tarixi qaynaqlarda, eləcə də şəxsi kitabxanalarda və bir də arxivlərdə işğalda qalmış, yox edilmiş, təmayülü və adı dəyişdirilmiş abidələr haqqında müəyyən məlumat almaq mümkündür.

İrəvan şəhəri Cənubi Qafqazın və Yaxın Şərqiin mühüm ticarət mərkəzlərindən olduğu üçün burada çoxlu sayda karvansara var idi. Qaynaqlarda göstərilir ki, 1829-1832-ci illərdə

şəhərdə aşağıdakı karvansaralar olub: Gürcü, Culfa, Zöhrab, Xan, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı Əli, Ovşar və s.

İndiki Ermənistan qədim türk-oğuz yurdu olduğu üçün ərazidəki saysız-hesabsız qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, qəribə formalı daşlar, at, qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar da dediklərimizi təsdiq edir.

Vaxtilə bu yerlərdə olan tarixçilər – Ə.Ələkbərov, Z.Bünyadov, M.Nemətova abidələr haqqında geniş araşdırma apararaq onları dünya epigrafiya elminin dəyərli nümunələri kimi səciyyələndirmişlər. Xüsusilə də qəbir daşlarının üzərindəki yazıları oxuyaraq qədim insanın, ulu babalarımızın həyat tərzi, məişəti haqqında dəyərli məlumatlar vermişlər. Məhz onların axtarışları nəticəsində qədim türklərə məxsus qayaüstü təsvirlər üzə çıxarılmış, bunların Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri ilə əlaqəsi şərh edilmişdir. Xüsusilə də Zəngəzur bölgəsi abidələrlə zəngin bir ərazi hesab edilib. Mahalın Qarakilsə rayonu ərazisində eramızdan əvvəl ikinci minilliyə aid bir tikilinin qalıqları son illərə qədər qalırdı. Şaquli vəziyyətdə cərgə ilə düzülmüş bu daşlar Neolit dövrünün yadigarı idi. Ədəbiyyata Qoşundaş adı ilə düşən bu qədim abidəni sonralar ermənilər sətri tərcümə edərək öz kitablarında Zorakarer kimi siyahıya alıblar.

Zəngəzurun məşhur yaşayış məskəni olan Urud kəndi (sonradan Voratan) abidələrlə çox zəngin idi. Burada Babək qalası, kurqanlar, qədim körpü, eləcə də müxtəlif qəbirüstü abidələr, məbədlərin xarabalıqları vardı. Hündür, sıldırımlı qayanın zirvəsində yerləşən qala üç tərəfdən divarla əhatələnmişdi. Qalanın zirvəsindən çaya gizli yol vardı. Qalanın aşağı hissəsində təxminən iki kilometrə yaxın bir ərazidə dağılmış evlərin xarabalıqları görünürdü. Bu qala tarixi mənbələrdə müxtəlif adlarla qeyd edilib. Sonuncu dəfə Babəkin ordusu burada döyüşdüyündən yerli əhali onu elə Babək qalası adlandırmışdı.

Qarakilsənin (Sisian) Ağdü kəndindəki qəbirüstü abidə öz nəhəngliyi və milli ornamentləri ilə diqqət çəkirdi. Sonralar ermənilər VII yüzillikdə tikilmiş 9 metr hündürlüyündə olan bu abidənin sütunlarına xaç şəkilləri oyduqlar. Halbuki Ağdü kəndi qədimdən türk-oğuz boylarının beşiyi idi. Ermənilər bu kəndə ancaq 1988-ci ilin soyqırımından sonra köçdülər.

Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Tatev kəndində böyük bir ərazini əhatə edən məbəd vardı. El arasında bu məbədə Tat ev və ya Böyük ev deyirdilər. «Tat» sözünü el arasında bu ərazidə oturaq həyat keçirən türklərə aid edərdilər. IX-X əsrlərdə yaşamış memar babalarımızın daş yaddaşı olan bu abidə də, əslində, alban-türk xristian məbədi idi.

Zəngi çayının sahilində, İrəvan şəhərinin yaxınlığındakı Qır-mızıtəpədə böyük bir türk qalasının xarabalıqları da son illərə kimi qalırdı. Narınqala adlanan bu qala 150 otaqdan ibarət saray kompleksi olub. Müxtəlif olaylar və çəkişmələr zamanı dağıdılıb. Hətta tarixçilər yazırlar ki, İrəvan şəhəri Rusiya tərəfindən işğal edilənə kimi bura İrəvan xanlığının mərkəzi imiş.

Göyçə mahalının Göyçə gölü sahilində Kolagirən qalasının xarabalıqlarındakı qayaların üzərində mixi yazılar aşkar edilmişdi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdu ki, bu qalanın ətrafında tarix boyu türk-oğuz boyları yaşayıblar. Qala VII yüzilliyin yadigarı idi.

Gərnibasar mahalının (sonradan Abovyan) dağlıq hissəsində qədim Qaqar türklərinə məxsus Gərnı qalasının qalıqları da vaxtilə burada türk tayfalarının yaşadığını və onların xəttatlıq qabiliyyətini təsdiqləyirdi. Qaladan yadigar qalan qalıqlarda qəribə ornamentlər, naxışlar var idi. Həmin mahalda eramızın I yüzilliyinə aid olan başqa bir məbədin də xarabalıqları qalırdı. I yüzilliyin yadigarı olan Gərnı məbədi sonralar bərpa olunmuşdu. Dördkünc formada olan bu əzəmətli saray-məbəd əsrarəngiz bir sənət nümunəsi idi. XVII əsrdə zəlzələ zamanı dağıldıqdan sonra ötən əsrin 60-70-ci illərində bərpa edilmiş-

di. Ermənilər bu qalaya sahib çıxsa da, tarixi həqiqət başqa söz deyir. Müxtəlif müharibələrin, olayların, zəlzələlərin nəticəsində dağılan və yenidən qurulan Gərnı məbədi türk memarlarının təfəkkürü və əli ilə yaradılmışdı.

Üçkilsə rayonu (Eçmiədzin) ərazisində möhtəşəm bir alban abidəsi vardı. Hətta bu yerlərdən keçmiş səyyahlar da öz yazılarında bu məbədin adını çəkiblər. Maraqlıdır ki, abidə bütün yazılarda Üçkilsə adlanırdı. Yalnız 1945-ci ildə ermənilər hər iki Üçkilsəni Eçmiədzin etdilər. Bu gün də fəaliyyət göstərən və ermənilərin dini mərkəzi adlanan, əslində, terror yuvasına çevrilən bu tarixi məkan arman-türk hökmdarı Trdat tərəfindən IV yüzillikdə tikilmişdi. Xeyirxah bir niyyətlə inşa edilən bu məbəd yüzillər boyu xristian arman-türk xalqına xidmət etmişdir. Təəssüf ki, indi bu məbəddə qanlı planlar qurulur, ölüm qoxulu sənədlər hazırlanır.

Üçkilsənin ərazisində – İrəvan yolunun üstündə maraqlı bir məbəd aşkar edilmişdi. Göy Mələkləri məbədi adlanan bu qədim arxeoloji tapıntıda daşların üzərində mixi yazılar vardı. Sonralar ermənilər bu qədim türk məbədini dünyaya Zvartnos adı ilə təqdim etdilər. Halbuki 1901-1907-ci illərdə arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmiş məbədin xarabalıqları və onun yanında tikilmiş saray da sübut edirdi ki, hər iki tikili qədim türk mədəniyyətinin nümunəsidir.

Qəmərlinin (Artaşat) Dvin kəndində nəhəng bir sarayın və məbədin qalıqları aşkar edilmişdi. Əslində, atəşpərəstlik dövründən yadigar olan bu abidələr də babalarımızın böyük məharətlə qurduğu maddi mədəniyyət abidələrindən biri idi. İndi kim bilir, bu maddi sərvətimiz yerində durur, yoxsa tamamilə sıradan çıxarılıb.

Əştərək rayonunun (Yeğvard) ərazisində VII yüzilliyin yadigarı olan Qarqavəng türk məbədi əsrlərə sinə gərmişdi. Qarqar türklərinin tikdiyi bu məbədin adını sonralar həmin əraziyə gəlmiş ermənilər dəyişdirərək Zoravar qoydular. Bu

rayonda diqqətçəkən abidələrdən biri də «Ana qala» adlanır. XI yüzillikdə inşa edilmiş bu qala Alagöz dağının ətəyində, Arxaşan çayı kənarında yerləşirdi. Əslində, görünüşünə görə qəsir və məbəd təsiri bağışlayan Ana qala (bəzən Baş qala da deyirdilər) eynilə Gədəbəy rayonundakı Qız qalasına bənzəyir. Bəllidir ki, dünyada 18 Qız qalası mövcuddur. Onun 13-ü Azərbaycanda yerləşir. Maraqlıdır ki, eyni memarlıq məktəbinin nümunəsi olan Ana qala sanki bu mövcud qalaların anasıdır. Təəssüf ki, türk-oğuz boylarının ana yurdu olan bu ərazilərə gələn ermənilər onun da adını dəyişdirdilər.

Əştərəkin Taliş kəndində (Aruç) VII yüzilliyin yadigarı olan bir məbədin qalıqları da dururdu. Bu yerlər də yalnız türk-oğuz boylarının ana yurdu olub.

Alagöz dağının döşündə alban-türk xristian məbədi var idi. Onun hündür sütunlarının birində türksoylu hökmdarın adı qeyd edilmişdi. Zəlzələ zamanı dağılmış bu məbədi 1947-ci ildə bədnam qonşularımız «bərpa» adı ilə ona erməni elementləri vurdular.

Duzkənd (Axuryan) rayonunda, Arpa çayının sahilində böyük bir ərazidə Qanlıca adlı bir məbəd vardı. Məbədin divarlarındakı yazılardan bəlli olurdu ki, bu tarixi abidə 988-ci ildə böyük sərkərdə Bəhram tərəfindən tikilməyə başlayıb və 1029-cu ildə tamamlanıb. Bu məbədin tikintisində bünövrə daşının qoyulması Bəhramın adı ilə bağlansa da, sonrakı illərdə onun qardaşları, övladları bu məbədi başa çatdırıblar. Hətta 1225-ci ildə çox nəfis şəkildə təmir də ediblər. Məbədin adının Qanlıca olması da türk etnonimindən gəlir. Qanlıcanın yerləşdiyi əraziyə isə ermənilər XIX əsrin əvvəllərində köçmüşdülər.

Dərəçiçək mahalında (Tsaxkadsor) yenə də türk memarlığının yadigarı olan Keçarus türk məbədi vardı. Ermənilər tərəfindən dəfələrlə «bərpa» edilərək erməniləşdirilən bu məbəd də bir vaxtlar bizim idi...

Karvansaray (İcevan) rayonunun Dilican şəhərində dağlar qoynundakı alban-türk məbədi isə zümrüd meşələrin qoynunda bir gözəllik sərgisi idi. Təəssüf ki, bu maddi mədəniyyət sərvətimiz də işğal altındadır. Dilican yaxınlığında yerləşən Qoş kəndində alban-türk məbədi XII-XIII yüzillərin yadigarı idi. Bəzi qaynaqlarda abidənin «Alban salnaməsi»nin müəllifi Mxitar Qoş tərəfindən tikildiyi göstərilirdi. Elə məbəd də Qoş adlanırdı. Lakin sovet dönəmində ermənilər bu məbədin də adını dəyişib Nor Çetik qoydular.

Şörəyel mahalındakı Qıpçaq məbədi də bir özgə aləm idi. 1201-ci ildə inşa olunan müxtəlif tikililərdən, günbəzli zaldan ibarət olan bu məbədin də adını 1946-cı ildə ermənilər dəyişdirərək Aricavəng qoydular. Adından da göründüyü kimi, Qıpçaq məbədi türklərə məxsus olub. Hətta soydaşlarımız ona «Qıpçaq ocağı» da deyirdilər.

Dərələyəz (Yeğeqnadzor) mahalında oğuz türklərinin yadigarı olan Ərgəz pirini ötən əsrin ortalarında ermənilər «bərpa» edərək görkəmini başqa şəkllə saldılar. Mahalın başqa bir ərazisində tikilmiş Əxi Təvəkkül zaviyəsinin xarabalıqları qalırdı. Zaviyənin girəcəyində üç varlığın – Yerin, Ayın, Günəşin rəmzi olan üç dairə, hər dairədə 12 imamın rəmzi olan 12 xətt və bu mahalda yaşayan türk tayfalarının sayını bildirən səkkizguşəli ulduzlar həkk olunmuş daş lövhə (hündürlüyü 3 metrə yaxın, eni 2 metr) ermənilər tərəfindən sonradan tamamilə dəyişdirildi. Hər yerə xaç şəkli düzüldü. Halbuki daş piltənin üzərində ərəb dilində qəbirüstü abidənin Əxi Təvəkkülə məxsus olduğu bildirilirdi.

Dərələyəz mahalında türk memarlıq məktəbinin yadigarları olan abidələr lap çox idi. Onların əksəriyyətinin xarabalıqları qalmışdı. Bəziləri «bərpa» edilərək erməniləşdirildi.

Qədim oğuz yurdunda – indiki Ermənistanda görünüşü ilə seçilən, davamlılığı ilə əsrlərə sinə gərərək bugünümüzə qə-

dər gəlib çatmış müxtəlif körpülər vardı. İndi də bu körpülərdən istifadə edilir. Amma əsl sahibləri yox, sonradan bu ərazilərə köçürülən ermənilər tərəfindən.

Allahverdi rayonunda (Tumanyan) Tona çayının üzərində 1234-cü ildə birtağlı daş körpü tikilmişdi. Körpü o qədər gözəl inşa edilmişdi ki, sadəcə keçid rolunu oynamırdı, tarixi bir abidə idi. Eləcə də Dərələyəzdəki Alıxan körpüsünün xarabalıqları da günümüzə qədər gəlib çatmışdı. Biraşırımlı daş körpü vaxtilə çayın hər iki sahilini birləşdirirdi. Tədqiqatlara görə, körpünü Elxani hökmdarı Süleyman xan tikdiribmiş. Bu mahalda Həsənkənd körpüsü də bugünədək qalmaqdadır. Su səthindən 3,5 metr yüksəklikdə yerləşən bu daş körpünün ümumi uzunluğu 12 metr idi.

Qarakilsə rayonunun (Sisian) Dərəbaş kəndində Arzuman körpüsü orta əsrlərin yadigarı idi. Qədim türk kəndi Urud-da Bədr qayası ilə Babək qalasının arasından keçən Bazarçayın üzərində tikilən birtağlı körpü XVIII əsrin yadigarı idi. Ermənilər bu kəndə də 1988-ci ildə ayaq basdılar. Əştərəkdəki Qazax çayı üzərində XVII əsrdə tikilmiş üçtağlı daş körpü də türk ustalarının sənət əsəri idi. İrəvan şəhərindəki ikitağlı körpü də VII əsrdə tikilmişdi. Eləcə də bu şəhərdə Zəngi çayının qolu üzərində tikilən birtağlı Gedər körpüsü 1664-cü ildə inşa edilmişdir. İrəvan həm də körpülər şəhəri idi. Dəmirbulaq körpüsünün də özgə gözəlliyi vardı. Həm də bu körpünün yaxınlığında eyniadlı məhəllə və məscid olmuşdur.

Ümumiyyətlə, indiki Ermənistan ərazisində bədnam qonşularımız tərəfindən erməniləşdirilmiş abidələr və məbədlər çoxdur. Bəzən onların adlarını çəkmək belə istəmirsən. Çünki hərdən fikirləşirsən ki, ömrü boyu saxtılıqla, oğurluqla, əyri-liklə məşğul olan quldur ermənilər o müqəddəs ünvanların təkəcə adlarını özlərinə bağlamayıblar ki. Havasını, ətrini, rəngini dəyişiblər, gözəlliyini pozublar. 1988-ci ildə həyata keçirilən deportasiya zamanı qədim yurd yerlərimiz olan indiki

Ermənistanda 120 tarixi abidə dağıldı, 230 məscid, pir, ocaq və məbədlər yox edildi, 670 qəbiristanlıq (bu qədim axirət dünyası da abidələrlə zəngin idi) şumlanaraq düzləndi.

Hər il aprelin 18-də dünya xalqları maddi-mədəniyyət abidələrinin mühafizə gününü qeyd edir. Əhəmiyyətinə görə dünya mədəniyyətinin incisinə çevrilən neçə-neçə qədim abidəmiz isə erməni işğalında qalmaqdadır. Məgər abidələrin mühafizəsi ilə məşğul olan beynəlxalq qurumlar bunu bilmirmi? Yurd-yuvamız işğal ediləndə, o yerlərin halal sahibləri min bir işgəncə ilə qovulanda özləri ilə nə torpaq apardılar, nə də abidələri. Ən böyük abidə isə elə doğma torpaqdı. Çünki orada olumdan ölümə qədər uzanan neçə nəslin ömür yolu yatır.

LAÇIN

Laçın dağlarında qədim və möhtəşəm mədəniyyət abidələri ilə təbiət bir-birini sanki tamamlayırdı. Cicimli, Güləbird, Soltanlar, Zeyvə, Malıbəy, Yənqıça, Bülövlük, Araflı, Əliqululu, Malxələf, Hüsülü, Kosalar, Seyidlər, Pircahan, Kürdhacı və digər kəndlərdəki tarixi abidələr (12 qoç, 28 at fiquru, 36 müxtəlif süjetli yazılar və rəsmlər, sal daş, müxtəlif dövrlərdə ərəb əlifbası ilə yazılmış, bir-birinə bənzəməyən sənət rəmzləri həkk edilmiş qəbirüstü daşlar, məşhur Sarı Aşığın sevgilisi Yaxşının məzarı) bu torpaqlarda min illər boyu yaşayan əcdadlarımızın bizə yadigar qoyduğu nişanələr idi.

Rayonun Cicimli kəndindəki məbəd, qədim anbar, Güləbirddə Sarı Aşığın qəbirüstü ziyarətgahı (Bax: «Qarabağ – yaddaş», Bakı, «MHS-poliqraf», 2010, səh. 76-80) rayonun tarix-diyarşünaslıq muzeyi əsrlərin canlı salnaməsi idi. Muzeydə toplanmış nadir eksponatlar Laçının zəngin tarixi keçmişi haqqında dolğun təsəvvür yaradırdı. Təəssüf ki, Laçının işğalı nəticəsində bu tarixi incilər də təcavüzün qurbanına çevrildi. Bütün bunlar az imiş kimi, tarixin yadigarları, milli mə-

dəniyyət abidələrimiz olan qala və məbədlər saxtakarcasına erməniləşdirilir. Belə təcavüzə məruz qalan abidələrdən Laçın ərazisində də az deyil. Laçının işğalından sonra orada tikilmiş qondarma, saxta erməni kilsəsi kimi təqdim olunan Ağoğlan abidəsi, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının xatirə kompleksinin erməniləşdirilməsi, şəhərin qərb istiqamətdən çıxışında tikilmiş abidə – «Qala qapısı» (üzərində erməni xaçı) və s. dediklərimizə əyani sübutdur.

Laçın rayonu ərazisindəki memarlıq abidələrinin əksəriyyəti Qafqaz Albaniyası dövrünün yadigarlarıdır. Memarlıq elmləri doktoru D.A.Axundov və fəlsəfə elmləri namizədi M.D.Axundov «Qafqaz Albaniyasının stellalarında dini simvolika» və «Dünyanın mənzərəsi» adlı məqalələrində («Azərbaycan abidələri» məcmuəsi, №01, 1984-cü il) göstərirdilər ki, düzbucaqlı çərçivə içərisində cizma texnikasında işlənən qadın, güman ki, Ay allahı – Elena, Armetida, Ardivisura, Anakid təsvir olunmuşdur. Göstərilən bu stellalar bizim eramın xristianlıqdan əvvəlki dövrünə, bəlkə də daha qədimlərə aiddir. Buna bənzər, daha doğrusu, tamamilə onun eyni olan bir stella da Kosalar kəndində, Ağoğlan qəsrinin həyətində var idi.

Belə abidələr Laçınla qonşuluqda yerləşən Kəlbəcər rayonu ərazisində də mövcuddur. Məlum olduğu kimi, Kəlbəcərin bir hissəsi Alban Xaçın Knyazlığının tərkibində olmuşdur. Ora yaxın olan Laçın rayonunun ərazisində bir sıra adlar Xaçınla bağlıdır. Bozlu kəndi ərazisində olan «Xaçın daşı» və s. Ola bilsin ki, vaxtilə bu yerlərin bir hissəsinin Xaçın knyazlığı ilə əlaqəsi olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, Ermənistanın hətta rəsmiləri belə bu abidələri «özününküləşdirir», erməni abidələri adı ilə təbliğ edirlər.

Alı Xəlfə ocağı Laçının Böyük Seyidlər kəndində yerləşirdi. Qarabağın ən ağır seyidlərindən olan Alı Xəlfə elə həmin kənddə dünyasını dəyişmişdir və məzarı üstündə sərdaba tikilmişdir. Ən ulu səcdəgahlardan biri də məhz Alı Xəlfənin ocağı idi.

Laçının müqəddəs yerlərindən biri də Böyük Seyidlər kəndindəki Seyid Hüseyin ziyarətgahı olmuşdur. Bu kənddəki ziyarətgahların sırasına daxil olanlardan biri də «Güllü qəbir» piri idi ki, orada Hacı İbrahim ağa dəfn edilmişdi. Məlumatlara əsasən, o, Qarabağ ellərinin ağır övliyalarından sayılan Xudavəndə Xəlfənin nəvəsi idi.

Ağoğlan qəsri Laçının Minkənd çayının kənarında, hündür bir yerdədir. Cicimlidə məbəd, qədim anbar, Güləbirddəki Sarı Aşığın qəbirüstü ziyarətgahı, Zeyvədə Şeyx Əhməd, 1-ci və 2-ci Soltanbaba, Minkənddə XV əsr məbədi, Qarıqışlaqda Dəmirovlu pir-məbədi, Bülövlük kəndinin şimalındakı qədim Kişpəyədə Alban məbədi, Piçənisdə Alban məbədi, Xan qəbiristanlığındakı Zəngəzurun sultanları Qara Murtuza bəyin, 1-ci Alməmmədin, 2-ci Alməmmədin hasardakı türbələri, Şeyx Şamillə dostluq etmiş, ona kömək göstərmiş Cəbrayıl bəyin türbəsi, Araflıda Murtuza Sultanın anasının türbəsi, Pircahan çayında Məşədi Mehralinin arxitekturalı və Minkənd körpüləri kimi tarixin nadir inciləri erməni vandalları tərəfindən darıdılmışdır.

Memarlıq abidələrindən Hoçaz kəndindəki mağara-məbəd (V əsr), Cicimlidəki Məlik Əjdər türbəsi (XIV əsr), adsız türbə (XVII-XVIII əsrlər), Şeyx Əhməd türbəsi (XIX əsr), Qarıqışlaq kəndindəki məscid (1718), Hüsülü kəndində Həmzə Sultan sarayı (1761), Həkəri çayı üzərindəki körpü (XVIII əsr), Ağoğlan çayı üzərindəki məbəd (XIX əsr), Güləbird kəndindəki türbənin taleyi isə yalnız onları saxtalaşdırmış daşnaklara məlumdur.

Bir sözlə, kəndlərdə əsrlərin və qərinələrin yaşadı abidələr, dağlardakı qalalar yadellilərin dəfələrlə etdiyi hücumlardan qorunsa da, 1992-ci ildən başlayaraq daha ağır zərbə aldı, daş-divarlarındakı yaddaş tarixləri silinərək erməniləşdirildi və dünyaya «qədim erməni xalqının yazılı abidələri» kimi təqdim edildi.

Əsl həqiqətlər isə bunlardır.

Təbii ki, Laçın rayonu ərazisində bir vaxtlar mövcud olmuş tarixi abidə və məbədlər təkcə adları yuxarıda çəkilənlər deyildir.

Laçın rayonunda erməni vandalları tərəfindən darmadağın edilmiş tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən: Daş qutusu – dəmir dövrü (Abdallar kəndi), Kurqan – Dəmir dövrü (Cicimli kəndi), «Qızqəbri» kurqanı – dəmir dövrü (Cicimli kəndi), Kurqan – dəmir dövrü (Cicimli kəndi), Kurqan – tunc dövrü (Ziyrik kəndi), Kurqan – dəmir dövrü (Hoçaz kəndi), Kurqan – dəmir dövrü (Güləbird kəndi), Mağara məbədi – V əsr (Hoçaz kəndi).

AĞDAM

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğala məruz qalmış ərazilərində məhvə məhkum edilən maddi-mədəniyyət abidələri tariximizin daş yaddaşı kimi əvəzolunmaz milli sərvətimizdir. Bu abidələr təkcə maddi-mədəniyyət deyil, həm də mənəviyyət tariximizin «arxivi», səhifələridir. Qarabağın tarixi abidələrinin darmadağın edilməsi isə mədəniyyət və mənəviyyət tariximizin daşlaşmış yaddaşının silinməsi kimi ağırlı-acılıdır.

İllərdən bəri məkrli, çirkin siyasətləri ilə daşnakların və onların havadarlarının diş qıcadığı, Azərbaycandan qoparmağa çalışdığı yurdlarımızdan biri, təbii-coğrafi baxımdan respublikamızın ən zəngin bölgələrindən olan Ağdam həm də xalqımızın çoxəsrlik tarixini özündə əks etdirən müxtəlif növlü abidələr diyarıdır. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunub ki, bu yerlərdə insanlar təxminən 8-10 min il bundan əvvəl məskunlaşmışlar.

1988-1993-cü illər ərzində düşmənlə üz-üzə, göz-gözə dayanıb qətiyyətli mübarizə aparan və elə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda ilk şəhidlərini (Əli və Bəxtiyar) verən Ağ-

dam rayonu ərazisində qədim tarixə malik çoxsaylı memarlıq və incəsənət abidələri az deyildi. Ağdam şəhərində Üzərrik-təpə abidəsi, Xaçın-Dərbənd kəndindəki Qutlu Sarı Musaoğlu günbəzi (1314-cü il), Kəngərlidəki (XIV əsrin yadigarı) türbə və daş abidələr, Papravənddəki XVII əsrdən qalan Xanoğlu türbəsi, XVIII əsrə aid məscid və digər türbələr, Xan qızı Natəvanın və oğlunun şərəfinə tikilmiş XIX yüzilliyin türbəsi, Şahbulaq qalası... kimi tarixi-memarlıq abidələri Ağdamın işğalı zamanı dağıdılıb.

Buradakı tarixi memarlıq abidələri müxtəlif dövrləri əks etdirən nadir nümunələr idi. Bu maddi-mənəvi abidələr qruplaşdırılaraq «Azərbaycan Respublikasının ərazilərində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü» adlı kitaba daxil edilib.

Ağdamda olan dünya əhəmiyyətli, daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələri sırasına XIV əsrə əhatə edən qiymətli nümunələr də daxildir. Məsələn, Ağdamın Xaçın-Dərbəndli kəndində olan Qulu Musaoğlu türbəsinin yaşı çox qədimlərə gedib çıxır: 1314-cü ilə.

Belə bir tarixi dövrü əhatə edən abidələrin işğal altında qalması ermənilərə Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq üçün müəyyən imkanlar yaradır.

Təkcə mədəniyyətimizi deyil, tariximizin bir parçasını sinəsində saxlamış abidələr də (Xanoğlu türbəsi, Qarabağ xanı Pənahəli xanın imarəti (XVIII əsr) və türbəsi (XIX əsr) də daşnak quldur dəstələri tərəfindən dağıdılıb.

Ağdam ərazisindəki maddi-mədəniyyət abidələri erməni qəsbkarlarının vandalizm siyasətinin şahididir. Daşnaklar və onların havadarları muzeylərdəki eksponatları nəinki talayıb aparmışlar, hətta həmin abidə-məbədlərin daşını daş üstə də qoymamışlar. Bütün bu faktlar isə illərdən bəri beynəlxalq müşahidəçi qismində Qarabağa səfər edən təşkilatların təmsilçilərinə yaxşı məlumdur, çünki vaxtaşırı verdikləri hesabat-məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Mədəniyyətlə tariximizin qovuşduğu belə muzeylərdən Ağdam şəhərindəki Çörək və Tarix-Ölkəşünaslıq muzeyləri ilə yanaşı, tarzən Qurban Pirimovun xatirə muzeyinin, Ağdam Şəkil Qalereyasının adlarını çəkmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ağdam Tarix-Ölkəşünaslıq Muzeyi rayonun işğaldan kənarda qalan Qaradağlı kəndində bərpa edilib.

Ağdamda təkcə maddi-mədəniyyət ocaqları deyil, dini məbədlər də düşmən tərəfindən məhvə məruz qalıb. Papravənddəki Şeyx Nigar, Seyid Miriş ağa, Qara Pirim və digər ziyarətgahlar da işğala məruz qalmışlar.

Ağdamın mərkəzində yerləşmiş, qədim memarlıq abidəsi sayılan məscid və onun minarələri, həmçinin Çörək muzeyi də dağıdılıb. Lakin qoca tarix çox belə talanların və dağıntıların şahidi olub. Qarabağın bütünlüklə tarixini, onun maddi-mənəvi sərvətlərini özündə minilliklər boyu qoruyub saxlayan Ağdam işğaldan azad olunacaq, dağıdılmış, talan edilmiş qədim yaşayış məntəqələrindəki tariximizin, mədəniyyət və mənəviyyət abidələrimizin yenidən bərpası isə bir vətəndaşlıq borcu kimi bugünkü nəslin üzərinə düşür.

Ağdam rayonunda erməni vandalları tərəfindən darmadağın edilmiş tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən: Çıraqtəpə yaşayış yeri – tunc dövrü (Ağdam şəhəri), Qarahacı yaşayış yeri – ilk tunc dövrü (Ağdam–Xankəndi yolunun sağ tərəfində), Qarahacılı nekropolu – tunc dövrü (Ağdam şəhəri), Vəlixanpətə yaşayış yeri – eneolit dövrü (Ağdam–Ağcabədi şosesinin 1,5 km-də), Kurqan – tunc dövrü (Üzümçülük sovxozu), İlanlıtəpə yaşayış yeri – eneolit – dəmir dövrü (Baş Qərvənd kəndi), Dəyirmantəpə kurqanı – tunc və dəmir dövrü (Orta Qərvənd və Mirəşəlli kəndlərinin arasında), Yaşayış yeri – antik dövrü (Qərvənd kəndi), Şomulutəpə yaşayış yeri – eneolit dövrü (Mirəşəfli kəndindən 1 km şimal-şərqdə), Bənövşələr təpəsi yaşayış yeri – eneolit dövrü (Mirəşəlli, Armudlu kəndlərinin

arasında), Gültəpə yaşayış yeri – eneolit dövrü (Mirəşəlli kəndindən 300 m şimal-şərqdə), Yaşayış yeri – e.ə. II-I minilliklər (Armudlu kəndi), Rəsultəpə yaşayış yeri – orta tunc dövrü, orta əsrlər (Armudlu kəndinin şimal-qərbində), Rəsultəpə kurqanları – tunc dövrü (Armudlu kəndi, Rəsultəpə yaşayış yerinin 30-40 m şimalında), İsmayılbəy təpəsi yaşayış yeri – eneolit dövrü (Armudlu kəndi), Kəbləhüseyn yaşayış yeri – eneolit dövrü (Kəbləhüseyn kəndi)...

KƏLBƏCƏR

İlk insan düşərgələrinin, karst mağaralarının yayıldığı ərazilərdən biri də Azərbaycanın şəfali və səfali guşələrindən olan Kəlbəcər rayonudur. Azərbaycan Respublikası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun paleolit arxeoloji ekspedisiyasının üzvləri professor Ə.Cəfərov, M.Hüseynov, V.Əliyev, M.Mansurov və başqaları tərəfindən Kəlbəcər rayonu ərazisində 1981-87-ci illərdə, Tərtər, Şordərə, Qamışlı, Qoşa kaha, Dəhnə, İstisu, Orta Şurtan, Zar mağaraları tədqiq edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazilərdə qədim insanlar hələ paleolit dövründən yaşamağa başlamışlar.

Tarix elmləri doktoru Qüdrət İsmayılovun və dissertantı Niyazi İbrahimovun apardıqları tədqiqat işlərinin nəticəsinə görə, bura ən qədim insan məskəni olmuşdur. Rayonun ərazisində eramızdan çox-çox əvvəlki minilliklərdən xəbər verən qaya təsvirləri də Kəlbəcərdə az deyildi. «Qobustanın qardaşları» kimi tanınmış sal daşlar da Kəlbəcər dağlarından tapılmışdı. Soltan Heydər, Qurbağalı çay, Turşsu, Ayıçınqılı, Gəlinqayası, Böyükdəvəgözü, Sərçəli və s. yerlərdəki qayaüstü təsvirlərlə Qobustandakı «yazılı və şəkilli daşlar» tamamilə bir-birinin oxşarı və ya «əkiz»ləridir. Tarixçi alim Rəşid Göyüşovun, Xudu Məmmədovun və başqalarının fikrincə, bu daşların üzərindəki şəkillərin yaşı az qala bu daşların öz yaşı qədərdir.

Maraqlı budur ki, bu təsvirlər bazalt kimi sərt qayalar üzərinə həkk edilmişdir. Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin həyətinə gətirilmiş 28 ədəd yazılı və şəkilli daşlar təkcə Kəlbəcərin deyil, bütövlükdə Azərbaycan torpağının qədim insan məskəni olduğunu sübut edən dəlil idi.

Kəlbəcərin ərazisindəki tarixi qalalara diqqət yetirək. Burada bir çox qalaların qalıqları hələ də qalmaqdadır. Ermənilər həmin qalaları darmadağın ediblər. Belə qalalara misal olaraq Löh, Qalaboynu, Comərdi göstərmək olar. Nisbətən salamat qalanı Löh qalası idi. Adı qalanın formasını tamamlayırdı. Qalanın beli dəvə boynuna oxşayırdı. Qalanın başına çıxmaq o qədər də asan məsələ deyildi. Qalanın sinəsi ilə bir adamın qayadan tuta-tuta, zorla keçə bildiyi cığırdan aşağı baxmaq mümkün deyildi; uçurum və sıldırımlıqdır. Qalaları tədqiq edənlərin fikrincə, bu qalalar karvan yollarının üstündə tikilmiş ki, bununla da həmin yollara nəzarət olunmuş. Löh qalasının başında qayadan yonulmuş, dərinliyi 3-5 metrə çatan quyular var ki, burada ya ərzaq, ya da su saxlanırmış. Həmin quyuların içərisindən nəhəng palıd ağacları bitib qalxmışdı ki, hər birinin diametri 30-40 sm olardı. Hansı bulaqdansa bura – qalanın başına su çəkilib. Qalanın Lev çayı istiqamətində iki mağara aşkar olunmuşdu ki, bura da ən qədim insan məskənləri hesab olunurdu. Yayda olduqca sərin, qışda isə isti olan bu mağarada istənilən ərzaq məhsulunu bir ay saxlamaq olurdu, keyfiyyəti itmirdi. Xos meşəsi adlanan yerdəki abidənin və buradakı məzar daşlarında alban xaçı olsa da, yaxınlıqdakı Löh qalasında belə xaç yoxdur. Bu da onu söyləməyə imkan verir ki, Löh qalası hələ albanlardan qat-qat əvvəllər mövcud olmuş insan məskənlərindən biridir.

Kəlbəcər qalalarının içərisində ən yüksəklikdə yerləşən Comərd qalasıdır. Kəlbəcərin ərazi etibarilə ən böyük sahəsi sayılan Qoturluya (sonralar bu dərə Tutquçay adlandırıldı. Tutquçayın adı ilə – *red.*) gedən yolun üstündəki Comərd kən-

dindən xeyli yuxarıda, qayalıq başında tikildiği üçün Comərd qalası kimi tanınmışdır. Qalanın Kəlbəcər səmti çox sərt sıldırım qayalıqdır ki, bura quş da səkə bilməzdi. Sağ tərəfi, yəni Nəcəfəli kəndi səmti isə daş-qayalardan hörülmüş divardır. Burada dağıntı daha çoxdur, nəinki Löh qalasında. Qaraçanlı qalası Kəlbəcərdən yuxarıda, Qaraçanlı kəndinin yaxınlığında, Kəlbəcərdən İstisuya gedən yolun solunda, Tərtərin sol sahilindədir.

Daha çox dağıdılmış və məhv edilmiş qalalardan biri də Qalaboynu qalası idi. Buradakı qala daha çox böyük bir kəndin xarabalıqlarını xatırladırdı.

Xudadəng abidə kompleksi barədə bir qədər ətraflı söz açmalıyıq. Ona görə ki, bu abidənin xüsusiyyətləri digərlərindən xeyli fərqlidir. Xudadəng kimi tanınmış bu abidə kompleksi Kəlbəcərdən şərqdə, Ağdərə–Kəlbəcər magistral yolunun sahilindəki Bağlıpəyə kəndindən aşağı, yəni Ağdərə tərəfdə, Kəlbəcərin 29 kilometrliyindədir.

Alban məbədi Kəlbəcərin bir çox yaşayış məskənlərində hələ də qalmaqda idi. Mozda, Fətallarda, Ağcakənddə, Qamışlıda, Otaqlıda, Bağlıpəyədə, Təkəqayasında, Quzeyçirkində, Aşağı və Yuxarı Xaçda, Sınıqkilsə, Kilsəli və Kilsə kəndlərində, Qaraçanlı və Zarda, Moz Qaraçanlı və Quş yuvasında, Çəpli və Ziveldəki abidələr məhz albanlara məxsus idi və ermənilər onları özlərindən kimi qələmə verirdilər.

Belə məbədlərdən biri də Tərtər çayının sahilində, «Bulanıq su» adlanan yerdə idi. Uzun müddət gözdən və könüldən kənardə qalan bu abidə son illər rayon ziyalıları və rəhbərlik tərəfindən tədqiq olunsada, respublikanın elm ocaqları tərəfindən çox laqeydliklə qarşılandı və hətta demək olar ki, qiymət verilmədi. Hansı ki, belə tarixi abidələrlə biz özümüzü və kökümüzü təsdiqləmiş oluruq. «Alban məbədi» uçulub dağıldığından və meşənin içərisində olduğundan uzun müddət diqqətdən kənardə qalmışdı. Abidənin tədqiqindən sonra ermənilər gecənin və

ya günlərin birində həmin abidədəki alban izlərini də yox etdilər.

Kəlbəcərin ərazisində belə məbədlərlə yanaşı, yaşı 7-8 min illiyə gedib çıxan qəbiristanlıqlar da az deyildi. Bunlardan ən qədimi isə qaya təsvirləridir. Bazalt qayaların üzərinə həkk olunmuş yallı oyunu, insan fiqurları, fəza cisimləri, ev heyvanlarının rəsmləri bir daha sübut edirdi ki, bura ən qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur.

FÜZULİ

Azərbaycan qədim odlar diyarıdır. O cümlədən, qədim yaşayış məskənidir. Bəs biz necə bilirik ki, Azərbaycanda qədim zamanlarda yaşayış olub? Bunu bilmək üçün Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar aparılıb. Azərbaycanın ən qədim insan yaşayışı olan arxeoloji abidə 1968-ci ildə Məmmədəli Hüseynov tərəfindən aşkar olunmuş Azıx mağarasıdır. Bu mağara Füzuli rayonunun 14 km-liyində yerləşir. Bu arxeoloji abidədən tapılmış ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığı sübut edir ki, təxminən Azərbaycanda 350-400 min il bundan əvvəl insan yaşamışdır. Bu adam Azıx adamı adlanır. Bu, dünyada 4-cü tapıntıdır. Burada 700 min il bundan əvvələ aid ocaq izləri tapılmışdır. Hətta burada tapılan ayı kəlləsinin üzərində olan cızıqlar ona işarədir ki, Azıx adamlarında totem, yəni heyvanlara inam varmış.

Bundan əlavə, burada çoxlu daş alətlər də tapılmışdır. Ümumiyyətlə, Azıx mağarasının köməyi ilə biz daş dövrü haqqında geniş məlumat ala bilərik.

Azıx mağarası – Azərbaycanın cənub-qərbindəki Kiçik Qafqaz sıra dağlarının cənub-şərq yamacında yerləşən, Quruçay çayının sol sahilində mağaradır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə dünyanın ən qədim insanların yaşadığı bu mağaranın yerləşdiyi Azərbaycan torpağı 1993-cü ildən etibarən

erməni işğalı altındadır və mağaranın işğaldan sonrakı vəziyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Azıx mağarasının sahəsi 800 kv.km-dir. Burada uzunluğu 600 metrə qədər olan 8 dəhliz vardır. Dəhlizlərin bəzilərinin hündürlüyü 20-25 metrə qədərdir. Azıx mağarası Qafqazda indiyə qədər aşkar edilmiş mağaralardan ən böyüyü kimi də diqqəti cəlb edir.

Azıx mağarası haqqında dünya çox az məlumata malikdir. Çünki keçmiş SSRİ dövründə bu mağarada axtarış aparılan, onun tarixi barəsində danışan alimlərin xarici ölkələrdə yaşayan həmkarları ilə əlaqə yaratmasına imkan verilmirdi. Bunun nəticəsidir ki, dünyanın ən qədim insanlarından birinin Azərbaycan ərazisində yaşadığı haqqında dünya hələ də çox az şey bilir.

Azıx mağarasının yerləşdiyi bölgənin əhalisi ondan xəbərdar olsa da, onun tarixdəki yeri haqqında heç bir məlumata malik deyildi. Onların nəzərində bura əjdahaların və başqa sehrlili varlıqların yaşadığı təhlükəli yerdən başqa bir şey deyildi. Odur ki, insanlar mağaraya yaxın getməkdən belə çəkinirdilər.

1960-cı ildə Azərbaycan arxeoloqu Məmmədəli Hüseynovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya Azıx mağarasını kəşf etdi və üzərindəki pərdəni götürməyə başladı. Aydın oldu ki, əjdahaların yox, dünyanın ən qədim sakinlərinin (onları azıxantrop adlandırırlar) yaşayış məskəni olub. 1968-ci ildə M.Hüseynovun uzun zamandan bəri Azıx mağarasında apardığı qazıntıların nəticəsi olaraq neandertal tipə məxsus olan bir insanın alt çənə sümüyü aşkar edildi. Tapıntı üzərində aparılan tədqiqatlardan sonra məlum oldu ki, onun, ən azı, 350-400 min illik bir tarixi vardır.

Çənə sümüyünün azı dişlərindən biri bütöv qalmış, digəri isə qismən sınımışdı. Alimlər onun 18 yaşlı bir qadına məxsus olduğu düşüncəsindədirlər. 18 yaş o dövr üçün qocalıq dövrü

hesab olunurdu, çünki o zamanlar həyat orta hesabla 20-22 il davam edirdi. Bu qiymətli tapıntının aşkar edilməsindən sonra Azıx mağarasına diqqət daha da çoxaldı.

Mağaradan tapılan mühüm tapıntılardan biri də daş alətlər idi. Arxeoloji baxımdan bu sadə alətlər «Çaydaşı mədəniyyəti»ni təmsil edirdi. Buna və mağara Quruçay ərazisində yerləşdiyinə görə bu dövr «Quruçay mədəniyyəti» adlandırılır. Yaxınlığına görə bu mədəniyyəti ancaq Tanzaniyanın Oduvay düşərgəsində aşkar edilmiş 1,5 milyon illik tarixi olan mədəniyyətlə müqayisə edirlər. Çünki Quruçay mədəniyyətinin də məhz bu qədər tarixə malik olduğu sübut edilmişdir. Azıx mağarasının sakinləri ovçuluqla məşğul olurdular. Mağaradan tapılmış 45 növ heyvan sümüyü bunun əyani sübutudur. Bəzilərinin kökləri artıq kəsilmiş bu heyvanların içərisində nəslə indiyə qədər davam edən ayı və maral xüsusi yer tutur. Bəzi mütəxəssislərin düşüncələrinə görə, ayı mağara sakinləri üçün müqəddəs hesab olunmuş. Alimlər bu fikirləri mağarada bir-birinin yanında düzölmüş ayı kəllələrinin varlığı ilə sübut etməyə çalışırlar. Hətta mağaranın adı da bununla əlaqələndirilir. Çünki qədim türk dillərində «azıx» – «ayı» deməkdir.

Azıx mağarasında həmçinin ocaq yerləri də aşkar edilmişdir. Bu ocaqlar kənardan daşlarla əhatə olunmuşdur. Mağaradan tapılmış 5 ocaq yerindən insanların tək-cə yemək hazırlamaq üçün deyil, həm də odu qoruyub saxlamaq üçün istifadə etdikləri güman edilir. Bu ocaq yerlərindən birinin ətrafında qalınlığı 30 sm olan aypara şəkilli divar vardır. Bu divarın tikilməsinin əsas səbəbi yaxınlıqdakı yaşayış yerini oddan qorumaq idi. Mağaradakı ocaq yerindən başqa həm də ilk tikili hesab olunur.

Bütün bu göstərdiklərimiz dünyanın ən qədim sakinlərinin yaşayış yerinin Azərbaycanın olduğu haqda fikirləri sübut edir. Çox təəssüf ki, dünyanın ən qədim sakinlərinə ev sahibliyi etmiş bu Azərbaycan torpağı indi işğal altındadır. O torpaqların

düşmən caynağından azad olunacağı gün Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılacaqdır.

Füzuli rayonunda erməni vandalları tərəfindən darmadağın edilmiş tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən: Qarğabazar kəndində XVII əsr karvansarası, XVII əsr məscid binası, XVIII əsr Cəlil türbəsi, Aşağı Veysəlli kəndində XIII əsr Mirəli türbəsi, Qoçəhmədli kəndində XVIII əsr məscid binası, XVIII əsr yaşayış binası...

İşğal altında 10-dan çox yaşayış və kurqan tipli arxeoloji abidə qalmışdır.

Həm işğal altında olan, həm də azad edilmiş ərazidə olan tarixi abidələr erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

CƏBRAYIL

Cəbrayıl da Azərbaycanın işğal altında qalan digər rayonlarından biri kimi tarixi-memarlıq və dini abidələrlə zəngindir. Tarixi-memarlıq abidələrinə Cəbrayıl şəhərindəki Sultan Məscid hamamını, Xudayarlı kəndindəki dairəvi və səkkizguşəli türbələri (XIX əsr), Şıxlar kəndindəki dairəvi türbəni (XIV əsr), Xudafərin körpülərini (erkən orta əsrlər), Diri dağındakı Qız qalasını, Dağtumas kəndindəki Başıkəsik günbəzi, Gordubaba dağındakı məzarı, dini abidələrə Hacı Qaraman, Cəbrayıl ata, Düldül, Mazannənə ziyarətgahlarını misal göstərmək olar.

Rayon ərazisində qədim arxeoloji abidələr də mövcud olmuşdur. Dağtumas kəndi yaxınlığındakı «Divlər sarayı», Mahmudlu kəndi yaxınlığındakı Canqulu və Qumtəpə kurqanları, Tatar kəndi yaxınlığındakı Siklop tikililərini, Cəbrayıl şəhəri yaxınlığındakı Ağoğlanı, Dağtumas kəndi yaxınlığındakı Tumas atanı misal göstərmək olar.

Hacı Qaraman ziyarətgahı – Çələbilerin («Çələbi» sözü dini və dünyəvi termin olub, hakimiyyətlərin, şahzadələrin ləqəbi

kimi işlənilib, *Allahı sevən, yazıçı, şair, bilici* mənalarını verir) XIII əsrin birinci yarısında – Monqol yürüşləri dövründə Kiçik Asiyadan (əsasən Türkiyə ərazilərindən) məşhur Qaraman tayfasının (Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin sərkərdəsi Qaraman, Qarabağ hakimi Əmir Yarəhməd, I Şah Abbasın Şamaxıya hakim təyin etdiyi Zülfüqar xan da Qaraman tayfasından idilər) tərkibində Azərbaycana gəlmələri tarixdən məlumdur. Çələbilərin adlı-sanlı başçılarından olan Hacı Qaraman XIII-XIV əsrlərdə Cəbrayıl ərazisinə gəlmiş, əvvəlcə Niftalılar və Nusus kəndləri arasındakı yerdə özünə məskən salmış, sonralar Çələbilər kəndinə köçmüşdür. Ona görə də Hacı Qaramanın dəfn edildiyi məzar sonralar ocaq kimi müqəddəsləşdirilmişdir. Çələbilər kəndindəki məscid isə Məhəmməd ibn Hacı Qaraman Əhmədli tərəfindən hicri 1088-ci ildə (miladi 1678) inşa edilmişdir. Hacı Qaramanın adı məşhur oğuz türk tayfasından olan Qaraman tayfasının adından götürülmüşdür. Cəbrayılda Əli Çələbi adı ilə məşhur olan bu şəxs Cəbrayıl rayonunun dağlar qoynunda yerləşən Sirik kəndində 1928-ci ildə anadan olmuşdur. Ömrünün sonunadək həmin kənddə ağsaqqallıq etmiş, təməli qoyulan xeyirxah işlərin duaçısı, hüzuruna pənah gətirənlərin yardımçısı olmuşdur.

Cəbrayıl ata ziyarətgahı – Cəbrayıl kəndinin şimalında Ata adlı məqbərə (uzunluğu 4,5 m, eni 2,4 m, hündürlüyü 1,8 m) ümumi qəbiristanlıqda deyil, o dövrün adətinə uyğun olaraq ona məxsus torpaqların tam yuxarı başında, Alpaşa dağının hündür və tamaşalı yerində ayrıca dəfn edilmişdir. Rayon əhali tərəfindən ziyarətgah kimi qəbul edilirdi.

Qara daş ziyarətgahı – Cəbrayıl mərkəzində olan Qara daş səmadan gələn daş olduğu üçün əhali tərəfindən ziyarətgah kimi qəbul edilirdi.

Ağoğlan, Qurbantəpə ziyarətgahları – Cəbrayıl rayonunun yaxınlığında Ağoğlan abidəsi bütperəstlik dövründən qal-

ma abidədir. Mənbələrdə göstərilir ki, burada qeyri-bərabər döyüşdə öldürülən gözəl bir oğlan dəfn edilmişdir. İslam dini meydana gəldikdən sonra Ağoğlan abidəsi müsəlman ziyarətəhənaına çevrilmişdir. Ağoğlan kimi sonradan pirə çevrilmiş yerlərə Cəbrayıl rayonu ərazisində çox rast gəlinir. Məsələn, Cəbrayıl rayonunun cənubunda Qurbantəpə adlanan pir Qafqaz Albaniyası əhalisinin hələ Günəşə, Aya sitayiş etdikləri ilk tunc dövrünün sonlarının nişanəsidir. Yerli əhali təzə il gəlsin və məhsul bol olsun deyə bu təpədə qurbanlar kəsir, bişirdiyi xörəyin suyundan gündoğan tərəfə səpir, sonra xörəyi yeyir və Günəşə sitayiş etməklə kütləvi şadlıq edirdilər. Sonralar bu köhnə inam saxlanıldı, hətta XIX əsrin ortalarından başlayaraq Cəbrayıl qəzasının başqa yerlərindən köçüb gedən Hacılı tayfasının bir hissəsi bu pirin yaxınlığında məskunlaşmışdı, onların saldıqları kənd Qurbantəpə adlandırılmışdı.

Mazannənə, Mərmərnənə ziyarətəhənaı – professor Mirəli Seyidovun verdiyi məlumata görə, Nənə qədim türkdilli tayfalarda Allahın anasının adı olmuşdur. Professor Z.İ.Yampolski Mazannənə abidəsi barədə yazır ki, o, sinfi cəmiyyətə keçid dövründə qadınların ictimai istehsalda birinci dərəcəli rol oynadığı Madərşahlıq zamanının yadigarıdır və sonralar islam dininə uyğunlaşdırılaraq ocaq hesab edilmişdir. Həmin abidənin yaxınlığında indiyə qədər nişanələri qalan köhnə yaşayış məskəni Mazannənə kəndi adlanmışdır. Bu kəndin ətrafında qədim qəbiristanlıqda «Əziz ibn Seyid əl-Məhəmməd» sözləri olan qəbrin sinə daşında və başqa qəbirlərin üstündə yazılan hicri 750, 760 və 809-cu illər təsdiq edir ki, bu yerlərin ən qədim sakinləri azərbaycanlılar olmuşlar. Yerli əhali Hasanlı kəndi yaxınlığındakı Mərmərnənə abidəsində dəfn olunan qadını Mazannənənin anası hesab edir.

Tumas ata abidəsi – Cəbrayıl rayonunun Dağtumas kəndi yaxınlığındakı dağda olan Tumas ata abidəsi də bütperəstlik dövrünün yadigarıdır. Dağtumas kəndinin sakinləri Tumas ata-

nı öz əcdadları hesab edir və müqəddəs ocaq kimi sitayiş edirdilər.

Cəbrayıl rayonunda erməni vandalları tərəfindən darıdığın edilmiş tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən: 11 tağlı Xudafərin körpüsü – XI-XII əsrlər (Cəbrayıl rayonu), 15 tağlı Xudafərin körpüsü – XIII əsrlər (Cəbrayıl rayonu), Niftalı kurqanları – tunc dövrü (Xudayarlı kəndi), Ağoğlan nekropolu – ilk orta əsrlər (Cəbrayıl şəhəri), Karxulu kurqanları və yaşayış yeri – tunc dövrü – (Karxulu kəndi), Canqulu kurqanı – tunc dövrü (Mahmudlu kəndi), Qustəpə kurqanı – tunc dövrü (Mahmudlu kəndi)...

QUBADLI

«Qubadlı» toponimi qubadlı tirəsinin adı ilə bağlıdır. 1823-cü ilə aid mənbəyə görə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan kəndə məxsus torpaq sahəsini pulla satın almış və qardaşı Mehdiqulu xana bağışlamışdı. Azərbaycanın şimalının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra viranə qalmış kəndi rus generalı P.S.Kotlyarevski göstərdiyi xidmətin müqabilində Hacı Ağalar bəy adlı birisinə vermişdi.

Versiyalardan birinə görə, Qubadlı toponimi V-VI əsrlərdə yaşamış Sasani hökmdarı I Qubadın adı ilə bağlıdır.

Tarixdə Bərgüşad mahalı kimi tanınan hazırkı Qubadlı rayonu XVIII əsrin ortalarına qədər Zəngəzur mahalının tərkibində Cənubi Azərbaycan dövlətinin Qaradağ xanlığına inzibati ərazi vahidi kimi tabe olmuşdur. Lakin sonradan zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyəti olan Qarabağ xanı Pənahəli xanın uzaqgörən siyasəti və əzmkarlığı sayəsində Zəngəzurun ayrılmaz qismi kimi Qarabağ xanlığının idarəçiliyinə verilmişdir.

Hələ indiyə qədər «Bərgüşad» toponimi tamamilə dəqiq izah olunmayıb. XIX əsrin 50-ci illərinə aid ədəbiyyatda Naxçıvanda bərgüşad adlı türkdilli tayfanın adı çəkilir. Bu tayfa

adını Bərgüşad zonasından alıb. Səfəvi dövründə bərgüşadlar qızılbaş tayfalarının tərkibinə daxil idi. Orta əsrlərdə Bərgüşad mahalı Araza tökülən Həkəri çayı ilə Bərgüşadçay arasındakı ərazini əhatə etmişdir.

Bir çox tədqiqatçılara görə, birinci komponenti təşkil edən *bərgü* sözü qədim türk mənşəli barq tayfasının adıdır. Çingiz xanın oğlu Cuçinin 1207-ci ildə Qərbə doğru yürüşü zamanı başqa tayfalarla yanaşı, bərgü tayfasının torpaqlarını tutması faktı tarixdən məlumdur. İran tarixçisi Fəxrəddin Mübarəkşah (XII əsr) 58 türk tayfası arasında bərgü tayfasının da adını çəkib. Fəzlullah Rəşidəddin (XIII əsr) bu etnonimi *bərküt (bərgülər)* kimi qeydə almışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bərgülər monqol işğalından xeyli əvvəl Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Toponimin tərkibindəki *şad/şat* sözü isə, bir növ, cəmlik bildirir. Bərgüşad dağları, Bərgüşad çayı, Bərgüşad çökəyi toponimləri «bərgülərin dağı», «bərgülərin çayı», «bərgülərin çökəyi» mənasındadır. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin əsərlərində də Bərgüşad coğrafi adı çəkilir. Bərgüşad toponimi çox geniş coğrafi areala sahibdir. Ucar rayonunda Bərgüşad adlı kənd var.

Tarixi qaynaqlarda Qubadlının qədim türklərin yaşayış məskənlərindən olduğu dönə-dönə vurğulanıbdır. Rayonun ərazisində bugünümüzə qədər gəlib çıxmış abidələr də «əşyayidəlil» kimi bu faktı əyani şəkildə təsdiqləyir. Tarixi abidələr insan oğlunun əlinin, beyninin, fiziki və intellektual cəhdinin məhsuludur. Hər bir insan (xalq, millət) öz -dünyagörüşünə, təfəkkürünə uyğun düşünüb və düşüncəsini lazımı zaman-məkan harmoniyasında da həyata keçiribdir. Qubadlı torpağının tarixi uludur. Lakin onun adı bir mənbəyə («Coğrafi adlar», Azərənəşr, 1982) əsasən dörd əsr bundan əvvəl yaranmışdır: «Qubadlı XVI əsrin sonunda Azərbaycana köçmüş səlcuq türklərinə mənsub Qubad nəslinin adını daşıyır».

Vətənin hər yerində olduğu kimi, Qubadlı torpağına da səpələnmiş daş yaddaşlar – abidələr uzaq-uzaq keçmişlərdən

xəbər verir. Görünür, ulu babalar bu abidələri daha etibarlı tarix hesab etmişlər. Gavur dərəsindəki mağara-ibadətqah IV, Muradxanlı kəndindəki Qalalı, Əliquluuşağı kəndindəki Göy qala abidələri V, Yazı düzündəki Cavanşir türbəsi, Dəmirçilər kəndindəki iki türbə XIV, Gürcülü kəndindəki türbə XVII, Xocamsaxlı kəndindəki türbə XVIII yüzilliklərdən xəbər verir. Əliquluuşağı kəndindəki mağara-ibadətqah, Xocamsalı kəndindəki qala, Seytas kəndindəki Anabat və bir çox əfsanəvi abidələr (Oğlan-Qız qayası, Sınıq körpü və s.) kim bilir, bəlkə daha qədim dövrlərin salnaməsidir?!

Belə bir gerçək həyati formül var: «Heç nə həç nədən yararlanmır». Hər bir şeyin maddi-mənəvi əsası olmalıdır. Maddi-mənəvi abidələr də insanın özünüdərk erasının məhsuludur. Bu gün ermənilərin min bir hiylə və «zəhərverənlərinin» köməyilə işğal etdikləri Qarabağ və onun ətrafındakı ərazilərdə qalmış maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri qədim türk düşüncələrini və əl izlərini qoruyub saxlamaqdadır (qarı düşmən onları sıradan çıxarmış olsa belə).

Qubadlı qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Bu faktı əyani şəkildə onlarla mədəniyyət nümunəsi təsdiqləyir.

Rayonun ərazisində qədim insanın yaşadığı onlarla mağara (kaha) mövcud olmuşdur. Aşağı Mollu kəndində 9, Əliquluuşağı kəndində 5, Həmzəli kəndində 9 qədim insan məskəni olmuş kaha (mağara) bugünümüzə qədər durmaqdadır. Xanlıq, Çaytumas, Yusifbəyli, Məlikəhmədli, Məzrə və b. kəndlərdə də qədim yaşayış məskənləri vardır. «Gavur dərəsi» deyilən ərazidə IV əsrə aid mağara vardır.

Qubadlının ərazisində tarixə yoldaşlıq etmiş, mühafizə, gözetçi funksiyasını yerinə yetirmiş qalalar mövcuddur. Əliquluuşağı kəndində Göy qala (V əsr), Muradxanlı kəndində Qalalı qalası, Xocamsaxlı kəndində Qala rayon işğal olunana qədər dururdu. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Xocamsaxlı kəndinin qədim adı Qalacıq olub. Kənd sakinləri hələ də kən-

din əski adını (Qalacıq) daha çox işlədirlər. Xocamsaxlı antroponimi Qalacıq toponimindən qat-qat sonralar yaranmışdır.

Türbələr indiki göydələnlərin yadlaşmış əcdadlarıdır. O türbələr ki dibindən göz qıyıb başına baxanda adamın gözü qaralıb, başı fırlanıb, başından papağı düşüb, o türbələrdə məxsusi zamanın arxitekturası qorunub saxlanılıb. Akustika funksiyasını bütün incəliyi ilə yerinə yetirən türbə arxitektonikasından sonrakı dövrlərdə də kifayət qədər istifadə edilmişdir. Rayon ərazisində tarixin müxtəlif qatlarında tikilmiş türbələr öz gözəlliyi ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Dəmirçilər kəndindəki türbə XIV, Gürcülü kəndindəki İmamzadə türbəsi XVII, Yazı düzü adlandırılan sahədəki Cavanşir türbəsi XIV əsrin daşa dönmüş minarələridir.

Ermənilər 5 mindən çox nadir eksponat saxlanılan Qubadlı Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyini də talan ediblər. IV əsrə aid Gavur dərəsindəki ibadətqah, V əsrə aid Qalalı və Göy qala abidələri, XIV əsrdə tikilmiş Dəmirçilər türbəsi, Hacı Bədəl körpüsü, Laləzar körpüsü, eləcə də Əyin, Yusifbəyli, Seytas, Qarağaclı, Xocamsaxlı kəndlərindəki digər tarixi abidələr hazırda işğal altındadır.

Qubadlı rayonunda erməni vandalları tərəfindən darmadağın edilmiş tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən: Xırman yeri yaşayış yeri – son tunc və ilk dəmir dövrü (Qubadlı qəsəbəsi), Koroğlu qalaçası – son tunc və ilk dəmir dövrü (Əliquluuşağı), Qalaça – son tunc və ilk dəmir dövrü (Əliquluuşağı), Sığınacaq – IV əsr (Əliquluuşağı), Mal təpəsi – son tunc və ilk dəmir dövrü (Muradxanlı kəndi), Göy qala – V əsr (Əliquluuşağı)...

ZƏNGİLAN

Zəngilanın tarixi onun ermənilərin işğal etdikləri zaman darmadağın olunmuş maddi-mədəniyyət abidələrində öz əksini tapmışdı. Şərqlə Qərbin qovuşduğu yerdə, Həmdullah Qəz-

vininin yazdığına görə, Zəngilanın əsası hicri tarixinin 15-ci ilində (miladi 636) qoyulmuşdur.

Bölgədə tarixin müxtəlif səhifələrini əks etdirən misli-bərabəri olmayan memarlıq abidələri vardı. Bartaz və Keçikli kəndlərində VI-VII əsrlərə aid olan Şükrataz və Əsgülüm qalaları, XIII-XIV əsrlərin yadigarı Bartazdakı Xanazır, Malatkeşin ərazisində yerləşən Dağdağan və Gəyəlinin pirləri, Zəngilan şəhərində XVIII əsrə aid bir məscid, Tağlı qalası, Pircivan dəvə piri, Səğülüm qalası mövcud olmuş, rayonun min illik tarixini əks etdirən zəngin arxeoloji tapıntılarla təchiz edilmiş dövlət muzeyi, Gilətağ ərazisində XVI-XVII əsrlərə aid Sarı Aşıqla bağlı olan Günəş abidə piri, Rəzdərədəki Alban türbə kompleksi, IX əsrə aid Rəzdərə kənd məscidi, XII əsrdən qalma Top körpüsü, Yol piri, Qız qalası kimi tarixi, mədəni və dini abidələr erməni şovinizm siyasətinin qurbanlarına çevrilmişdir.

Zəngilan rayonunda erməni vandalları tərəfindən darıdığın edilmiş tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən: nekropol – e.ə. VI-IV əsrlər (Quyudərə Xaştab kəndi), Şəhri Şərəfan yaşayış yeri – orta əsrlər (Hacallı kəndi), Ağca Aşıq yaşayış yeri – orta əsrlər (Qumlaq kəndi), Qız qalası – orta əsrlər (Qumlaq kəndi), Qəsrlər qalası – orta əsrlər (Oxçuçayın Araza töküldüyü yerdə), Şərəfan türbəsi – XIV əsr (Şərəfan kəndi), Hacallı qülləsi – XIV əsr (Məmmədbəyli kəndi)...

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.....9

Ön söz əvəzi:

«Gorus – 2010: Absurd teatri mövsümü» –

Ramiz MEHDİYEV.....15

I FƏSİL

TARİX – OLDUĞU KİMİ

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi və
məskunlaşması.....67

Ermənilərin Osmanlı imperiyasında türklərə
qarşı törətdikləri soyqırımı.....82

1905-1920-ci il soyqırımları.....97

II FƏSİL

ERMƏNİ ŞOVİNİZMİNİN NÖVBƏTİ HƏDƏFİ

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların
Ermənistandan kütləvi deportasiyası.....171

Sonuncu deportasiyanın qanlı olayları.....177

Sumqayıt – erməni təxribatının yeni ünvanı.....188

III FƏSİL

SOYQIRIMININ YENİ MƏRHƏLƏSİ

Qarabağ savaşı – amansız və ədalətsiz müharibə.....227

Qarabağ münaqişəsinin qara salnaməsi.....255

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz fəaliyyəti.....	257
Qarabağ münaqişəsi dövründə əsir, girov və itkin düşmüşlər.....	269
20 Yanvar faciəsi.....	270
Əsrin cinayəti – Xocalı soyqırımı.....	294

IV FƏSİL
TERROR ERMƏNİSTANIN
DÖVLƏT SİYASƏTİNƏ ÇEVRİLİB

Erməni terroru – tarixin qanlı səhifələri.....	329
Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ermənilər tərəfindən törədilmiş cinayətlər.....	371
Uşaq qatilləri.....	402
Maddi-mənəvi irsin soyqırımı.....	412

MÜƏLLİFLƏR QRUPU:

İxtiyar **HÜSEYNLI**

Flora **XƏLİLZADƏ**

İradə **ƏLİYEVƏ**

Rəşad **CƏFƏRLİ**

Elnur **HACIALIYEV**

Bəxtiyar **QARACA**

Bəşir **ŞƏRİFLİ**

Məhəmməd **NƏRİMANOĞLU**

Elçin **CƏFƏROV**

Samir **MUSTAFAYEV**

Rasim **BAYRAMOV**

Akif **CABBARLI**

NDOLIFLOR QREPLI

İbrahim MÜSEYİNİ

Fiora XƏLİZADƏ

İsmayıl ƏLİYEV

Rəşad CƏFƏRİ

Elnur HƏCİƏLİYEV

Bəxtiyar QƏRACƏ

Rəşad SƏİFİLİ

Məhəmməd NƏRİNƏLİYEV

Elnur CƏFƏRİ

Səadət MÜSTƏFAYEV

Rəşad RƏYİSƏLİYEV

ANILAR

Kağız formatı 64/92, 1/16,

28 çap vərəqi, 448 səh.

Tiraj: 1000 ədəd

Sifariş: 1299

«OSKAR» NPM-in mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur

Bakı, Tbilisi prospekti, 3001

Tel: 430 23 10, 430 23 20